

БОРИС ПОЛЕВОЙ

НА БЕРЕЗІ ДИЖІМ...

БОРИС ПОЛЕВОЙ

НА БЕРЕЗІ ДИЖІМ...

РОМАН

Дніпропетровськ
«Промінь»
1981

Книга о настоящих советских людях — о тех, кто всегда на переднем крае коммунистического наступления, о тех, кто возводил в самом сердце Сибири, в необжитой тайге, новый город Дивноярск и чудо современной энергетики — мощную гидроэлектростанцию.

Переклад з російської
Олексія Романовського

Художник В. Бакланов

Друкується за виданням:
Б. Полевой. На березі дикім...
К., 1971.

БИБЛИОТЕКА «ЗАГРАВА»

Борис Николаевич Полевой

НА ДИКОМ БРЕГЕ...

Роман

На українском языке
Днепропетровск, Издательство «Промінь»

Редактор *Т. С. Завгородня*. Художник *В. М. Бакланов*. Художній редактор *В. І. Хворост*. Технічний редактор *В. С. Зріла*. Коректор *А. Ф. Мевшина*.

Информ. бланк № 1148

Здано на складання 16.10.80. Підписано до друку 11.05.81. Формат 84×108^{1/2}. Папір друкарський № 3. Гарнітура літературна. Друк високій. Ум. друк. арк. 28,14 + 0,21 нак. Ум. фарб.-відб. 29,3. Обл.-вид. арк. 30,006 + 0,213 нак. Тираж 100 000 пр. Зам. № 1292. Ціна 2 крб.

Видавництво «Промінь»,
320070, Дніпропетровськ-70, просп. К. Маркса, 60.

Київська книжкова фабрика. Київ, вул. Воровського, 24.

П $\frac{70302-035}{M219(04)-81}$ 29-81 4702010200

— Ваш улюблений вислів?
Карл Маркс: „Ніщо людське
мені не чуже“.

ЧАСТИНА ПЕРША

1

Пасажирський пароплав «Єрмак» — велике, неповоротке судно, що ходило по річці. Он ще за дореволюційних часів, — одчалив від однієї з пристаней міста Старосибірська вчора надвечір. Минула ніч в плаванні. Але й зараз численне і здебільшого гамірливе населення всіх трьох його палуб не наситилось новизною подорожі. Хоча з півночі дув поривчастий холодний вітер, доносячи із заплави пахощі підсохлої трави, ніхто не йшов до кают. Тільки зрідка охоплені цікавістю пасажери переходили від одного борту до другого, незважаючи на прохання помічника капітана «розосередитися рівномірно» й не створювати небезпечного крену.

— Ну справжні тобі овечки!.. Куди одна, туди й усі. Ніяких резонів не слухають! — скаржився він, забігши до капітанської каюти. — Давненько таких безладних рейсів не було.

Капітан Олексій Раков — літній, обважнілий чоловік, з масивним, ледь подзьобаним великими віспинами обличчям,— змінившись з вахти, сидів за столом без кітеля, в спідній сорочці, й пив чай, підячи окріп з електричного самоварчика.

— Молодь... Усім цікавиться, це добре... А Онь — річка! Де таку побачиш! — І, дмухаючи на блюдечко, вів далі, не дивлячись на помічника: — Їм тут жити. Одначе стежте, щоб часом і справді судно не перевернули... Овечки!

А пейзажі, що з кожним поворотом річки відкривалися по лівому, гірському, і по правому, заплавному, берегах, просто вражали людей, звідки б вони не приїхали у ці просторі і ще мало обжиті місця, своєю незвичайністю, незайманою яскравістю барв, величною силою природи.

Могутня Онь то розливалася широким, тихим дзеркалом, що точно відбивало і зелень полів, і строкатість прибережних лісів, яких торкнулась осінь, і м'яку блакить неба, то ділилася на протоки, що повзли між кучерявими пологими островами, то, знову зіллявшись в єдине русло, прискорювала плин своїх вод, бралася брижами, ставала нервовою, неспокійною, а потім, вихопившись на простір, розсувала береги і, вдоволена, знову вражала чіткістю відображення і теплою барв.

Та й береги у неї були незвичайні, якісь нові для ока новачка. Грудьми насувалася на річку могутня тайга — листяні ліси, пронизані сизими стрілами ялин. Нависали над водою бурі, шаристі базальтові скелі, біля яких, наче комарі погожого дня, зграйками кружляли юрики. А потім враз за якимось непомітним поворотом усе миттю мінялось і відкривалися зелені, соковиті луки.

І життя річки було незвичайне: береги пустельні. Тільки подекуди — зліва, на крутобережжі, або справа, за широкою заплавою,— виднілись або вгадувалися великі села по численних причалах для човнів і катерів та по плутанині стежок і шляхів, що збігали до берега. Та ось за дрібноліссям, серед первісної, здавалося б, природи, якось одразу з'явилося молоде місто. Коло його пристані «Єрмак» затримався більше як на годину. Місто це не позначене на карті. На рятувальних кругах, що висіли вздовж поручнів дебаркадера, так і написано було: «Пристань». Але поки крани підіймали з трюму пароплава якісь паки, ящики, дехто з молодих пасажирів,

незважаючи на пізню годину, встиг-таки збігати на берег. Вони повернулися вражені.

— Хлопці, тролейбус, ртутні лампи!.. Це ж московський Південно-Захід, чесне піонерське!.. Як його сюди занесло?

Та густі вогні безіменного міста зникли за поворотом, і знову з обох берегів насунула темінь дрібнолісся, і тільки зрідка її пронизував вогник бакена та ледь розрізувало блакитнувате мерехтіння стиглих осінніх зірок. Пасажири почали були розходитись. Коли це раптом хтось вигукнув: «Гляньте, гляньте!» За кормою, на обрії, зринув рухливий ланцюжок вогнів. Розлігся пронизливий, вимогливий гудок, на який старий «Єрмак» відповів сиплим, надсадним ревом. Вогні насувалися, відходили вбік, і, випереджаючи ветерана онських вод, праворуч пропливло літакоподібне судно, засліпивши всіх, хто був на палубі, яскравим світлом. Судно обсіпало обличчя холодним водяним пилом і ось уже зникло за поворотом, різко й вимогливо подаючи сигнал комусь, хто йшов попереду.

На Москві-ріці, на Неві чи на Дніпрі крилатого корабля, можливо, ніхто й не помітив би. Але тут, на Оні, де вдень поважний «Єрмак» раз у раз обережно обминав рибальські човни-довбанки, дощані шитики, густо просмолені, пузаті баркаси, це судно так усіх вразило, що, незважаючи на пізній час, багато пасажирів знову висипали на палубу. І помічник капітана надірваним голосом, в якому вже чулася безнадійність, благав:

— Громадяни, прошу розосередитись!

А чийсь молодий насмішкуватий тенор тим самим стомленим тоном тягнув за нього набридлу всім фразу:

— Будьте свідомими, громадяни пасажери. Не заважайте рухові нашого архівного корита...

І вже дівочий голосок підхоплював естафету:

— ...не товпійтесь, як овечки, проходьте в салони, там до ваших послуг радіола, шашки, шахи, доміно.

— Судно! Хіба це судно? Це — судно.

— А скажіть, товаришу начальник, це правда, що на ньому Григорій Шелехов ходив за Катерини Другої в Америку?..

А втім, і салони не пустували. В цьому рейсі відпав усякий поділ на класи. В залі 1-го класу поліровані, в бронзових інкрустаціях масивні дзеркала, які відбивали колись дикий розгул сибірських купців-золотопромислов-

ців, тепер бачили, як, скинувши кепку і ватянку, то недбало, повагом походжав навколо невеличкої дівчини у фланелевому оранжевому лижному костюмі і в окулярах на коротенькому носику, то несамовито вибиваючи дрібушки гумовими чобітьми, то пускаючись навприсяжки, кружляв плечистий парубок. Баяніст, сидячи на червоному оксамитному дивані, замріяно мружачись, розтягав міхи, і цілий натовп хлопців і дівчат, що заповнювали салон, долоньями відбивали такт...

Отак, старанно крутячи лопатями коліс, і посувався другу добу вниз за течією старий пароплав «Єрмак», вкрай перенаселений у цьому незвичайному рейсі. І пасажири його, захоплені красою дивовижного краю, роздумами про свою долю, про незнайому для більшості з них роботу, що чекала їх десь там, у тайзі, на будівництві, про яке вони знали лише те, що воно грандіозне, захоплені новими знайомствами, розмовами, не помітили, як на «Єрмаку» з'явився високий широкоплечий чоловік невизначеного віку і дуже примітної зовнішності.

На ногах у нього були дивні, схожі на панчохи, пошиті з шкіри, чоботи. Ремінь із патронташем оперізував добряче пошарпаний ватяний бушлат. На голові — військовий кашкет з облізлим козирком і темною околичкою. Пасма русявого, з сивиною чуба вибивалися на засмагле чоло. Обличчя дуже заросло густим русявим волоссям. Вуса зливалися з бородою, і борода, якої, здавалося, ніколи не торкалися ножиці, густа, хвиляста, спадала на груди. За спиною на рушнику висів у нього кошик, повний грибів. В руках він тримав мисливську рушницю у футлярі.

«Єрмак» минав чорну базальтову скелю. Шаруватий схил її нависав над водою. Він був геть увесь сточений гніздами. Цілі хмари юриків з тривожним писком кружляли над пароплавом. Рідко кому доводилося бачити у повітрі стільки пронизливо-гамірливих птахів. Всі збилися біля поручнів лівого борту, а бородань тим часом лишився на правому. Він вмовстився на палубі з підвітряного боку, привалився спиною до стіни, виїняв мисливського ножа й, простеливши газету, почав чистити гриби. За цим ділом його й застали пасажири, коли скеля з птахами лишилась позаду.

— Ого, які гриби!

— Це ви самі стільки назбирали? Здорово!

— Везе ж дядькові, грибок до грибка, як під мірку...
З таким щастям тільки в карти грати.

— Товаришу, а тут ведмеді бувають?.. А вовки?

— А мамонти, а бронтозаври?

Маленькі, міцні, з пузатими ніжками і замшілими шапками гриби один по одному рівним рядочком лягали на газету. Бородань з якоюсь байдужою до всього навколишнього старанністю робив своє діло, ніби й не помічав молодих, задержуватих облич, не чув насмішкуватих питань. Він навіть не звів погляду. І все-таки було помітно, що ясні, ніби вицвілий блакитний ситець, очі його обведені червоними, набряклими повіками і якимось неприродно напружені, що великі, засмагли і, видно з усього, дуже руки тремтять.

— Напевно, він глухий,— догадувалась дівчина в оранжевому костюмі, в окулярах з товстими скельцями, та сама, навколо якої недавно шалено витанцьовував чубатий. І спробувала відвернути увагу натовпу від бороданя.

— Діти мої, розгадка проста,— голосним шепотом, адресованим одразу до всіх, промовив невисокий гарний чоловік з повним, по-дівочому рум'яним лицем. На пароплаві вже знали, що він інженер, на прізвище Пшеничний, співун і весельчак, який зумів уже зі всіма перезнайдомитись. Компанійський Пшеничний навіть встиг розповісти, що він учень відомого гідротехніка Петіна, що разом вони покинули Москву і їдуть у Дивноярське, в тайгу на роботу.— Розгадка проста, як усмішка дитини,— казав він.— Таємничий незнайомець вульгарно п'яний.— Пшеничний гучно втягнув повітря м'яким, задириливо кирпатим носом.— Хіба вам при таких пахошах не хочеться виїхати з кишені солоного огірочка й заїсти ним?..

Ніхто не засміявся. Запала ніякова мовчанка. Проте бородань, мабуть, і справді був глухий. Руки так само, як і раніше, дбайливо брали гриб за грибом і, старанно обрізуючи ніжку, клали на газету. Поволі до нього звикли й перестали звертати увагу. І тільки бліда молода жінка з цілою копицею непокритого темно-каштанового волосся, що вирізнялася серед пасажирів яскраво-червоним светром і вузькими штанцями, кутаючись у велику картату хустку з торочками, стояла біля поручнів верхньої палуби.

Від Пшеничного пасажири вже знали, що ця жінка, яка займала разом з чоловіком єдину каюту «люкс»,— дружина Петіна, що разом з чоловіком вона залишила столичну квартиру з усіма вигодами і ладна змінити їх на незручності життя в палатках. А втім, про це знали не тільки на теплоході. На пристані Петіних проводжало багато людей. Гладкий, неповороткий чоловік з пахисто виголоною круглою головою і задерикуватою хлоп'ячою посмішкою у вузьких заплилих очіях, поглядаючи на дружину Петіна, яка поруч з чоловіком здавалася дівчинкою, напівжартома-напівсерйозно наказував виструнченому перед ним капітанові Ракову:

— Гляди, Олексію Інокентійовичу, щоб Діну Василівну доставив у Дивноярське в найкращому вигляді. Не осором слави онських річковиків.

Діна, що теж майже не залишала палуби, дуже зацікавилася новим пасажиром. Вона пішла до каюти, відірвала чоловіка од паперів, які він вивчав у дорозі, щоб не гаяти марно часу, витягла його на свіже повітря.

— Нарешті справжній сибіряк!.. Ти глянь, глянь! Єрмак Тимофійович, та й годі!

Говорила вона тихо, не думаючи, що вітер однесе її слова до незнайомця. А той раптом підвів голову і глянув у їхній бік. На мить ситцеві очі його оцінювально зупинились на жінці, потім погляд перейшов на чоловіка, і тут Діна могла заприсягтися, що добре помітила, як бородань здригнувся і ніби сахнувся. Йй здалося навіть, що в його очах вона побачила чи то подив, чи то ляк, чи то ненависть, а може, й усе разом. За якусь мить він опустив очі й знову заходився коло грибів. Але трохи згодом, ніби перевіряючи себе, він знову глянув на Вячеслава Ананійовича Петіна, і жінці стало моторошно: така гнітюча, крута неприязнь прозирнула в них.

Діна пригорнулася до чоловіка.

— Ти його знаєш?

— Вперше бачу. Я тут взагалі нікого не знаю, крім першого секретаря обкому, який нас проводжав.

→ Але цей чоловік тебе знає... Любий, повір, знає, він якось так особливо дивився на тебе...

— Американським кореспондентам від слова «Сибір» вижакаються колючий дріт, сторожові будки, собаки-шукачі, а тобі, певно,— бродяги й каторжники, що втекли з Сахаліну... за царських часів... Ні, любя, все простіше. Це,— худою смаглявою рукою Петін обвів простір, обля-

мований по обрію синьою горожею тайги,— це гігантський, казково багатий і майже пустельний край, край, який чекає сміливих, працьовитих людей, щоб вони його розбудили. Колишня романтика лишилась хіба що в книжках та піснях...

— І все-таки він тебе знає.

— Може, й так.— Вячеслав Ананійович знизав плечима.— Під моїм керівництвом у різний час працювало стільки людей... Ну, я піду. До приїзду треба ввійти в курс дивноярських справ.

Пішов, і коли через якийсь час він повернувся з пальтом дружини, то помітив, що Діна хоч і перейшла на другий кінець палуби, але й звідти нишком стежить за бородатим грибником. Тепер Петін і сам зацікавився ним. Великі руки незнайомця орудували ножем, як ланцетом. Ось очищено останній гриб, і бородань обережно почав перекладати їх рядками в кошик. Через те що обличчя буйно заросло волоссям, важко було визначити його вік. Йому могло бути і сорок і шістдесят.

— Та-ак, цікавий індивід... Справді, герой, що зійшов із сторінок Маміна-Сибіряка. Ні, ти поглянь, люба, як він оті свої гриби ніжить... В колгоспах збирають урожай, а такий здоровило — грибки.

Подув вітру, круто настояного на пахощах сохлої трави, лісової прілі, прибережної осоки, скинув з Діних плечей пальто. Чоловік знову дбайливо накрив її, обійняв за стан. В цю мить бородань підвівся й знову глянув на них. Тепер світлі очі його мовчали, і все-таки Діні здалося, що в його бороді ховається невесела, зла посьмішка.

— Ну, бачив, бачив? — збуджено зашепотіла вона.

Тепер і Вячеславу Ананійовичу здалося в цьому чоловікові щось знайоме. З'явилось відчуття незрозумілої тривоги, і, щоб дружина не помітила цього, він ласкаво відвів її на другий бік палуби. Тут хлопці й дівчата в туристських костюмах, у ватянках, у куртках з блискавками, в светрах, прихилившись одне до одного, співали, майже викрикуючи, приспів:

Ідемо ми, друзі, в дальній края,
Станем новоселами і ти, і я.

— Ось вони, підкорювачі Сибіру! — вигукнув Петін, зупиняючись біля поручнів якраз над хором.— Вони волею партії розбудять цей багатющий край, збудують

гігантську електростанцію, засвітять вогні нових міст.— Пісню внизу доспівали, дехто з молоді зацікавлено глянув угору, а Петін схвильованим голосом вів далі: — Тут буде велике Сибірське море, всі оці скелі підуть під воду, а на берегах, яких не побачиш звідси, розкинеться гігантський промисловий комплекс: метал, папір, цемент, хімія, збірні будинки, меблі...

Діна звела на чоловіка сірі очі. В погляді було щире захоплення.

— Як усе-таки добре, що я поїхала з тобою!

— ...Вячеславе Ананійовичу, йдіть до нас! — гукав знизу Пшеничний. Він стояв у центрі кола і диригував самодіяльним хором. Петін, усміхаючись, привітно помахав рукою:

— Нема часу, друзі.— І, тримаючи дружину під руку, повів її вздовж палуби.— А ти вагалася...

— Ні-ні, я тепер нічого не боюсь, ні за чим не жалкую. Квартира, комфорт, та біс із ним, з тим комфортом! — І, пригорнувшись до чоловіка, вона сказала: — Знаєш, я все думаю: коли б не оцей Литвинов, що зв'яже тебе по руках і ногах, як би ти там, у Дивноярському, розвернувся, з твоїми знаннями, з твоїм розумом, з твоєю сміливістю...

— Нічого, любя, ми з ним якимось порозуміємось. Колись і Литвинов був інженером, непоганим організатором, але роки, роки... Всі ми постаріємо... Коли б не всі оті його знайомства — учився з одним, працював з другим, десь допоміг третьому, відпочивав з четвертим, з п'ятим, з десятим... По суті, він м'ята пара, але знаєш, як у апаратчиків: особиста справа Литвинова стоїть на першій полиці. І стоятиме доти, доки він сам звідти не впаде. А Литвинов не впаде... Але нас з тобою це не стосується. Йому треба спертися на нове, сучасне. Я йому потрібний. Ось побачиш, як він мене зустріне. До того ж нас проводжав перший секретар. Він йому, звичайно, подзвонить... Це Литвинов теж зафіксує. Ну, чого ти задумалась? Усе буде гаразд...

— Ні. Я вже не про це. Я знову про нього.— Діна повела тоненькою змерзлою рукою в бік бороданя. Тепер він стояв без картуза, спершись ліктями на перила. Вітер куйовдив хвилясту, помітно поріділу на тім'ї чуприну. Кошик з грибами стояв під стіною. Товста дівчинка років восьми-дев'яти з щічками-пампушками, з рудою, туго заплетеною косою, коротким носиком, густо покроп-

леним ластовинням, присівши, розглядала гриби. Худий, цибатий, довгорукий, з світлим волоссям хлопчина років п'ятнадцяти з не меншою цікавістю розглядав старий футляр, в якому ховалася недоступна для ока рушниця.

— Які грибки шкіряні! — товариські сказала дівчинка, явно намагаючись привернути увагу їхнього небалакучого господаря. — Невже ви самі стільки назбирали? Дідуся, можна їх подивитися? — І допитливі пальчики обережно пробіглися по замшевих шапочках.

— У вас рушниця якого калібру?.. Ви її заряджаєте дробом чи жаканом? — ввічливо спитав підліток, підкреслюючи свою обізнаність у мисливських справах. — Жаканом, звичайно? Адже в тайзі зараз небезпечно. Кажуть, восени ведмеді люті!.. — І винувато пояснив: — Я це... читав.

— Сашко! Глянь, грибки-братики... Ні, мабуть, сестрички, під однією шапочкою.

Бородань стояв непорушно. Він, як здавалося Діні, навіть одвертався від дітей. Сашко, якого брала цікавість до рушниці, до патронташа, до самого бороданя, вдавав, що не помічає підкресленої мовчазності незнайомця. Але дівчинка, котру брат звав Ніною, була не така. Вона рішуче смикнула бороданя за руку:

— Діду, це непристойно — не відповідати на запитання. — І раптом голосно, так, що її слова долетіли й до Петіних, заявила: — Сашко, він під чаркою, його розвезло.

Діна аж очі заплющила. Та бородань, як і перше, був незворушний, тільки ще нижче схилив кудлату голову. Брат схопив сестру за руку і поволік геть:

— У, балаболка!

Охоплена незрозумілою цікавістю до цієї дивної людини, Діна сказала чоловікові:

— Я куплю в нього гриби. Віддамо на кухню, підсмажать із сметаною, як ти любиш.

— Навіщо? Хіба нас погано годують?

— Мені самій закортіло, — наполягала дружина. В її лзвінкому голосі вчувалися вередливі нотки. — Покійні батько і Волька носили гриби кошиками, бувало, мама не знала, куди їх дівати... Я теж люблю.

— Ну тоді скажи провідниці, вона знає тутешні ціни. А з тебе він загне, знаєш їх, цих торгашів.

— Навіщо мені турбувати когось? — спитала дружина, зводячи тонкі брови, і її вузькі очі, примружившись,

майже сховалися в сітці довгих віїв.— І будь ласка, не хвилюйся, я не переплачу.

— Хіба ж я хвилююся? — Петін рівною, неквапливою ходою попрямував до каюти і старанно причинив за собою двері.

Все ще збуджена цією незначною сутичкою, жінка збігла по трапу і підійшла до незнайомця. Але, побачивши, що очі його заплющені, а на скроні різко окреслилася синя звивина здутої вени, вона якось наче сторопіла і якийсь час стояла мовчки. Нарешті він розплющив очі, обернувся. Погляд його повільно піднімався. Від гарненьких туристських черевичків пробіг по штанцях, по светру і нарешті зупинився на Дініному обличчі. Це був насто-рожений, вивчальний погляд.

— Ну? — спитав незнайомиць хриплавим низьким голосом, і Діна відчула, як на неї війнуло горілчаним перегаром.

— Пробачте, я тільки хотіла... Чи не могли б ви віддати... за гроші, звісно, трохи цих чудових грибів? — Вона говорила, ніби виправдуючись, і їй здалося, що твердий вираз запалених, кольору злинялого ситцю, очей пом'якшав.— Мій чоловік — інженер Петін... Ми їдемо в Дивноярське, його призначено туди... Він, розумієте, дуже любить гриби.

Ситцеві очі поволодніли.

— Ні! — одрізав незнайомиць і, відвернувшись, почав дивитися кудись у тінисту глибіню осяяного сонцем, густо зарослого сосняком розпадку, що проводжав до Оні якийсь гомінкий тайговий струмок. Але коли Діна, ображена такою різкою відмовою, сходила на верхню палубу, він повільно провів її поглядом.

Так, Вячеслав Ананійович, як завжди, має рацію. Не треба було з ним зв'язуватись. Певно, якийсь нащадок варнаків, котрих так цікаво описував Мамін-Сибіряк, або карний злочинець із тих, що, відсидівши строк, їдуть сюди, в малонаселений край, де через безлюддя не так уже й ретельно вивчають анкети. Ну що ж, це наука. І Діна попрямувала була до своєї каюти, щоб розповісти про все це чоловікові, як раптом зупинилася. Що це? Скрипка? Невже скрипка?

Справді, грали на скрипці. Грали щось знайоме. Схвильована, бентежна, то радісна, то сумна мелодія, як очі зворушливі ластівки, що гніздяться в базальтових скелях, виляса, кружляла над Онню. Рівний стугін машини,

що долинав із розтруба вентилятора, і рівномірне шльопання лопатей не заглушало її. Ні, це не було пароплавне радіо, заграні пластинки якого Діна встигла вже не тільки взнати, але й люто зненавидіти. Хтось грав, і грав уміло.

Вона обігла пароплав. На кормі, як і раніше, рябіючи фланелевими костюмами, впереміж з ватянками, з військовими гімнастерками і матроськими бушлатами без погонів, купчилась молодь. Це були ті самі хлопці і дівчата, які зранку викрикували без передиху пісеньки з кінофільмів, танцювали під гармошку. Тепер усе це галасливе і завзяте товариство розімкнуло широке коло, в центрі якого маленька міцна дівчина в окулярах, в оранжевому костюмі, впевнено притискаючи підборіддя м скрипку, пристрасно водила смичком. «Чайковський! — пригадала Діна. — Канцонета Чайковського». Дівчина грала, забувши про все на світі, і її кругловиде, рум'яне хлоп'яче лице мало владний суворий вираз. Очі, збільшені товстими скельцями, схвильовано світилися. І — що особливо вразило Діну — хвилювання скрипачки відбивалося на обличчях тих самих хлопців і дівчат, які всю дорогу докучали своїми піснями не менше, ніж пароплавне радіо.

Скільки несподіванок таїв цей рейс для москвички, що три дні тому ходила по вулиці Горького! Вранці, вставши ще затемна, щоб побачити світанок над Онню, вона вийшла на палубу. Річку затягло туманом. З-за темного, крутого гірського берега виповзало величезне червонолике сонце. І в його світлі вона побачила тут же, на кормі, гурт якихось чоловіків з зеленкуватими, неголеними, збудженими обличчями. Слинчачі брудні розбухлі карти, вони смачно ляскали ними об дошки. Карти роздавав здоровенний паруб'яга, з масним лобом, на який спадав дитячий солом'яний чубчик. Вузенькі очиці злісно, недовірливо зиркали на партнерів. Трохи далі, за бухтом каната, літній чоловік з цегляним рум'янцем, стоячи на колінах, молився на схід сонця. А з іншого боку канатного бухту білявий, з довгастим лицем, худорлявий юнак у трусах, з такими мускулястими ногами, що вони здавалися сплетеними з дроту, методично виконував складні гімнастичні вправи. І все це поряд, у сонячному с'яві, що, розганяючи річковий туман, заливало веселим світлом широкі заплави аж до синьої смуги лісу.

І от зараз скрипка, як здавалося Діні, пристрасно розповідала про щось хвилююче, моторошне, чого вона ще не знає і що їй доведеться побачити, зазнати, пережити в цьому безлюдному краї. І чомусь потягло ще раз подивитися на бороданя, який здавався найтипівішим сибіряком. Вона зайшла з іншого боку й зупинилася від м'якого жіночого голосу із співучими українськими інтонаціями, що долинув знизу:

— Здоровенькі були, дядечку!

Перед бороданем стояла маленька чорнява жінка з кругловидим гарненьким личком. Її чорні очі, очі-вишні, дивилися спокійно, лагідно. За нею, боязко поглядаючи на незнайомця, йшла знайома дівчинка-товстунка. Впевнено, діловито, як це роблять хазяйки на базарі, чорноока жінка помацала один, другий, третій гриб.

— Гарні. Скільки ж, дядечку, за кошик візьмете? Надто вже у мене дітлахи до грибів ласі, ось і ця балакуха, вибачайте, якщо вона тут зайвого брехнула...

Бородань мовчки дивився на матір і доньку. Він ніби прокидався, приходив до тями. І зверху було добре видно, як виразні зморшки, що перекреслювали його напівзасмаглий-напівбілий лоб, ніби пом'якшали. В бороді вгадувалась посмішка.

— То як же, дядечку, продасте? — наполягала жінка.

— Та продайте, навіщо вам одному стільки! — підтримала її донька.

— Тільки аби не дорого. Ми зовсім розтряслися в дорозі. Із Усті їдемо, не близький світ.

— Беріть, — сказав бородань, показуючи на кошик.

— А скільки просите?

— П'ятачок.

— П'ятдесят карбованців за гриби! — охнула чорноока, гнівно глянувши на незнайомця.

— П'ятачок.

— П'ятірку, чи що? — Жінка розгубилася.

— П'ятачок, — повторив бородань, явно тішачись замішанням матері й доньки.

— Який же це п'ятачок?

— Звичайний, латунний. А ні, то забирайте так... Кошика тільки поверніть, не мій кошик.

Чорноока, нічого не розуміючи, дивилася на чудного продавця, але донька виявилася кмітливою. Вона вихопила з кишені платтячка монету, тицьнула її борода-неві в руку, і, боячись, щоб той не передумав, схопила

кошик, насилу підняла, і, гнучись від його ваги, задріботіла до дверей. Черноока все ще нерішуче дивилася на бороданя знизу вгору своїми блискучими очима-вишнями.

— Вже й не знаю... Тутешні ціни мені не відомі. Але хіба ж це ціна — п'ятачок... Та коли не жаргуєте, спасибоньки і ласкаво просимо до нас на гриби. Каюта шоста на кормі. Заходьте. У нашого батька для такого випадку завжди півлітра знайдеться. Поперечний на прізвище — не чули? Про нього в газетах і по радіо буває — Олесь Поперечний, екскаваторник, — це він. — І вона швиденько пішла палубою на своїх коротеньких, маленьких ніжках, жінка-качечка з темними, блискучими очима.

Вячеслав Ананійович сидів, зігнувшись, і розглядав креслення, пришпилені кнопками до підлого каюти.

— Ти знаєш, що зараз зробив отой дивний незнайомець... — почала була Діна, але чоловік, підвівши від креслень бліде, з хворобливою смаглявинкою обличчя, здивовано глянув на неї.

На півслові вона замовкла, бо в сім'ї було заведено: коли Вячеслав Ананійович працює, говорити до нього, вмикати радіо, телевізор і взагалі порушувати тишу не дозволено.

Діна навшпиньках пройшла каюту, взяла роман. У тому романі дія розвивалася як по маслу. Правильні люди робили правильні вчинки, неправильні заважали їм, і крізь дію йшла правильна любов. Там, у Москві, і потім на літаку до Старосибірська їй навіть цікаво було читати роман. А ось зараз його заступив цей бородань з билинною чуприною, ці хлопці, дівчата, оця скрипачка, жінка-качечка з її протяглою, співучою говіркою, безперервний калейдоскоп просторих, могутніх краєвидів, і, всупереч засвоєній нею від чоловіка звичці — обов'язково дочитувати до кінця вже почату книгу, — вона запхнула її на дно чемодана.

Коли ж Вячеслав Ананійович, зробивши в записній книжці необхідні нотатки, згорнув креслення, зняв нарукавники й поцікавився, що ж трапилось, «Єрмак», тричі хрипло ревнувши, аж шибки забряжчали, відчалив од маленького плавучого дебаркадера, що приліпився прямо до крутого піщаного берега. І тут вони востаннє побачили бороданя. Великий, широкоплечий, трохи згорбившись, він піднімався по сипучій піщаній дорозі. За спиною на рушнику висів порожній кошик, у руці був футляр з

рушницею. Він ступав по піску в своїх м'яких броднях надзвичайно впевнено. На вершині схилу, там, де дорога ховалася під соснами, в сизій тіні, що густішала в лісі, незнайомиць зупинився, обернувся обличчям до пароплава і зазмер, спершись на рушницю. Його осяяна сонцем постать чітко вирізнялася між золотими стовбурами сосен.

— А ти знаєш, люба, тепер і мені здається, що я десь його зустрічав,— сказав Петін, відчуваючи несвідомий, тривожний неспокій.— Коли, де — не пам'ятаю. Але зустрічав.

...На диком березі Иртыша,—

линув над пароплавом соковитий баритон інженера Пшеничного. І молодий хор не зовсім дружно, зате гучно підхлюпував:

Сидел Ермак, объятый думой...

2

Коли гриби були готові й дразливі пахощі просочилися із камбуза навіть на палубу, Ганна Поперечна виїняла з чемодана скатерку й кинула на каютний стіл. Повненька Ніна жваво розставила пластмасові тарілки з дорожнього набору, розклала ножі, виделки, Олександр Трифонович дістав звідти ж пластмасові стопочки, поставив їх перед трьома приборами, коротким, точним ударом маленької руки вибив корок і поставив пляшку на стіл. Ще раз оглянувши все критичним оком, він хриплуватим голосом скомандував:

— Ну, Рижик, клич свого бородатого приятеля.

Дівчинка вислизнула за двері, а батько тим часом узяв хлібину й почав обережно, вузькими скибками краяти її. Покраїв, поклав скибки на тарілку, струсив на долоню крихти і кинув у рот. Потім налив горілку в дві великі і маленьку стопки й, оскільки йому здалося, що одна з них неповна, долив ще. В кожному русі цього невисокого худорлявого чоловіка з світлим, прямим, ніби соломяним волоссям і такими ж соломяними короткими вусиками відчувалась спокійна статечність. Вона прозирала і в тому, як усе було старанно підігнано в його напіввійськовому костюмі, в чистому, тільки сьогодні підшитому комірці, в надраєних гудзиках, у тихому хрипловатому голосі і в цій манері виразно вимовляти слова.

Він трохи підняв покришку на мисці з грибами, і звідти вийнуло таким ароматом, що у Олександра Поперечного, або, як усі його звали, Олесья Поперечного, навіть ворухнулися ніздрі хрящуватого носа.

— І де це Рижик пропав?.. По смерть тільки посилати дівчину.

Але не встигла Ганна відповісти, як на дверях виросла кругла хитра фізіономія, вся рум'яна від швидкої ходи.

— Нема! ← схвильовано сказала дівчинка.

— Сонечко, ну як це нема, ясочко моя, куди ж він подівся? — спитала мати.

— Зійшов. Скрізь шукала, нема. І дядечко капітан каже — бачив, як сходив. Я і в другого, у головного капітана, питала: каже, вибув.

— Як, сходила на місток?

— Еге, прямо на місток. Там така клітка, а в ній дядько колесо крутить. Всі кажуть: зійшов.

— Зійшов! — з досадою присвиснув Олесь. — А ми йому за подарунок і не подякували. — І, засмучений, він перелив з однієї стопки знову в пляшку. — Ну, Ганнусю, будь здоровенька! — Він цокнувся з дружиною, одним махом перекинув горілку в відкритий рот, і сім'я заходила ся коло грибів, які Ганна, що одразу сподобалася кухареві і тому він допустив її до святая святих, приготувала по-особливому, з сметаною, з гвоздиком, з лавровим листом.

Сім'я Поперечних давно мандрувала з будівництва на будівництво. Переїзди стали побутом. Як і вдома, в дорозі кожен член її знав свої обов'язки. Батько й син вибігали на станціях і пристанях купувати цигарки, Ганна, не покладаючись на ресторани, сама готувала яку-небудь дорожню страву, а Ніна, котру батько звав Рижиком, а мати — Сонечком, прибирала, мила, складала речі в чемодан. І цей давно заведений в сім'ї розпорядок, при якому кожен, як обслуга при артилерійській гарматі, знав своє місце і свою справу, дуже полегшував важкі переїзди.

І от зараз, коли пароплав ніс їх по величезній сибірській річці на нове, невідоме місце, у визначений час сім'я лягла спати, і незабаром у каюті, що поринула в темряву, де лише віконце неясно жеврліло блакитнуватим болотним світлом, з ліжок, розташованих одне над одним, одразу ж почулося сонне дихання дітей, а поруч з

Ганною хриплувате, але теж рівне й спокійне посапування Олесья.

Тільки Ганні не спалося. Образа, як і гострий біль, майже не відчутний вдень, уночі, коли все стихло, знову охопила її. І від того, що чоловік, який лежав поруч, міцно спав, і від того, що дихав він рівно, а повертаючись, ніби маленький, навіть плямкав уві сні, образа відчувалася ще гостріше, переростала в неприязнь до нього: хропе і горя йому нема. Наївся грибів, випив і спить... Радий! І нема йому клопоту, куди несе їх оце старе суденце, що чекає сім'ю там, в отому Дивноярському, в тайзі, де, звичайно ж, напочатку знову не буде ні квартири, ні школи для дітей, де знову взимку доведеться жити в тісній палатці, на ніч навалювати на себе весь одяг і звечора нарізати хліб, тому що до ранку буханки замерзнуть, їх тільки хіба сокирою розрубаш. Умиватися на холоді, а потім розморожувати пасма волосся. Скільки разів це вже було, і скільки він обіцяв їй: «Ганнусю, потерпи, останній раз!» І ось почулось: «Дивноярське, Дивноярське. Надійшов лист...» Усе забув, усе кинув, і ось вони знов бездомні, мчать невідомо куди. Бродяга!.. Пройдисвіт... Циган проклятий!..

А як добре уже почали були жити останній рік в Усті... В темряві каюти перед жінкою зринуло житло, яке вони щойно залишили: низенькі кімнатки в одноповерховому будинку на чотири сім'ї; кухонька, яку Олесь обклав кахлем, крісло перед грубкою, де так приємно було посидіти з шитвом або штопкою. З усім розпрощалися, все розпродали, крім оцих дурних складаних меблів, що він скрізь тягає з собою. З любимим кріслом Ганна не могла розлучитись. Воно їхало з ними десь у багажі. Але куди його приткнеш — у палатку? В барак? Все одно викинути доведеться.

Олесь заворушився на подушці, і Ганна розбірливо почула: «А ексцентрики переставте...» — і знов, поплямкавши губами, задихав спокійно, рівно. Жінка відсунулась, неприязно подивилася на гостре, вилицювате обличчя... Ексцентрики! Навіть уві сні машини... Яке йому діло до її гризоти, до сімейних турбот, ні про що не думає, егоїст! Йй здалося, що донька скинула ковдру. Так воно і є. Встала, відкрила доньку, поправила подушку в сина, виглянула у вікно. Пароплав ішов правим берегом, а лівий, скелястий, з поодинокими голими ялинками, виднівся з разючою чіткістю, ніби тушшо намальований на

синій, оббрижаній білою фарбою кальці. Відблиски місяця, перетинаючи увесь простір до підніжжя скель, холодно мерехтіли, мінилися, і вода, розчахнута колесами, здавалася від цього важкою, чорною, ніби нафта. Ані вогника. І такою самотністю повіяло на жінку від цього похмурого пейзажу, що, стенивши плечима, вона скоріше пірнула під ковдру, пригорнулась до чоловіка і зашепотіла:

— Любий мій, ну навіщо ми туди їдемо? Чого нам не вистачало в Усті?

Чверть будиночка, клаптик землі, городчик, кури, навіть вишеньки. Вона згадала, як Олесь приніс одного разу під пахвою, ніби лазневий віничок, кілька вишневих саджанців, які прислав йому один приятель з України. Вся сім'я, як на гостя-земляка, дивилася на ці кволенкі лозинки з ріденькими борідками корінців. Вишні росли і в Полтаві, на Ганниній батьківщині, і на Дніпропетровщині, звідки був Олесь... Вишні! Вишні! З надзвичайною дбайливістю лозинки посадили на сонячну місцинку так, щоб будинок ховав їх від лютих вітрів. На зиму обгортали деревця газетами. І виплекали! Торік вишні розцвіли, дали зав'язь, достигли в похмурому уральському кліматі. Були кислуваті, але чималенькі. Їх вродило небагато — так, жменька, але як же раділи їм, оцим рідним вишням, що зросли в суворому краї. І Ганна уявила собі палісадник коло будиночка і деревця, що гнуться від вітру: ніхто не вкриє їх на зиму, не обкладе снігом. Стоятимуть вони, голенькі, на морозі... Згадалася їй Катерина, дружина механіка, що переселявся на їхню квартиру. Цій товстусі передавала Ганна і свій городчик, важкі зелені грона помідорів на куцах, зеленуваті ще гарбузи, що лежали, немов велике каміння, серед жовтого, в'ялого бадилля, і ці молоденькі, ніжні деревця. Передавала й наказувала, як усе це доглядати. А товстуха неухважно торохотіла: «Так-так, зроблю. Обов'язково зроблю, Ганно Гаврилівно, не турбуйтеся». А сама, певне, й не слухала, думала про нову квартиру, прикидала, що куди поставити... Хіба ця збереже? І Ганні стало гірко, ніби в чужих, холодних руках залишила вона дітей. Гірко й ще більш прикро від того, що оцю гіркоту так ніхто з нею і не поділив. Вона схлипнула і обернулася, щоб різком наволочки витерти очі. Чоловік поворухнувся і знову різно промовив:

— Кажу ж, ексцентрики переставте...

— Знов ексцентрики! Знов? — Ганна підвелася на лікті й подивилася на Олеся: він тепер лежав горілиць і, напіввідкривши рота, тихенько хропів.— У, клятий машинник!

Жінка пригадала, як ці останні місяці, захоплений новим гігантським будівництвом, що розпочалося десь у чорта на рогах, ходив мов неприкаяний, як усе вмовляв її на цей черговий, «останній переїзд», як, нарешті, домігся згоди, але раптом, за два місяці до від'їзду, разом з усім своїм екіпажем вирушив на Урал, де за їхньою пропозицією вдосконалювали нову модель екскаватора. Через якісь справи він своєчасно не повернувся додому. І їй самій, зовсім самій, довелося розпродувати з такою любов'ю зібрані меблі, пакувати в дорогу речі. А він, ця бездушна людина, дзвонив їй щоночі по телефону, говорив про якісь нові свої задуми і жалісним голосом переконував, що без нього тут усе переплутають. Зрештою, їй самій довелось спорядитися в дорогу з дітьми й речами, а він зустрів сім'ю уже на старосибірському вокзалі. Тоді на радощах вона йому все простила: такий уже він є, увесь віддається роботі. А ось тепер їй здавалось, що все трапилося не випадково, що й у Свердловськ він утік, щоб звалити на неї весь тягар розлуки з насидженим місцем, весь клопіт з переїздом... «Ексцентрики... Машини в голові, а на сім'ю начхати... Ач, хропе, заливається!»

Ганна сердито покрутила чоловіка за нося:

— Прокинься, всіх наскрізь прохропів.

Олесь стрепенувся, сів на ліжку, побачив спрямований на нього погляд і, перш ніж встиг щось зрозуміти, почув злий, захлинистий шепіт:

— Тільки про себе, тільки про себе думає. Сім'я для нього — соняшникове лушпиння. Зернятко з'їв, а лушпайку — тьху, виплюнув. Верниголова, голоднюга...

— Та чекай, зажди, Ганнусю...

— Шістнадцятий рік жду, годі... Ні, ти скажи, чого тобі не вистачає, циганська твоя душа? Заробітку? Інженери стільки не заробляють. Пошани? Люди тебе до райради обрали. Ордена он якого підчепив. У газетах тільки й бачиш — Олесь Поперечний та Олесь Поперечний. І все мало, і все мало, ще подавай, а нам ось гибій. Пройди-світ нещасний! Доки ж будемо через тебе тинятися по світу?

Вона сіла на ліжку, спустивши маленькі повні ноги. Плічко сорочки зсунулося з плеча. Видно було високу,

як у дівчини, груди і повну пружну руку, якою жінка сердито смикала ріжок ковдри. Але коси, які вона на ніч завжди запинала, були скуйовджені, лице зле, очі-вишні дивилися неприємно.

— Ганнусю, яка тебе блоха вкусила? Адже вчора все добре було... Професія ж у мене така — на місці сидіти не можна. Та хіба вперше? І хіба тільки ми? Он товариш Петін з жінкою їде, Москву залишили. Таких цілий пароплав... А ти раптом серед ночі...

Він говорив розсудливо, але ж відомо, що коли спалжне бензин, гасити водою не можна.

— Пароплав, люди, Петін!.. Що мені до Петіна! Ти не про них, ти про сім'ю хоч би раз у житті подумав, про мене, про дітей.— Щоб діти не прокинулися, жінка говорила пошепки, і, мабуть, тому слова звучали особливо гірко: — Люди! Хлопці, дівчата — у них життя попереду... Дівчиськом і я за тобою на відчай душі кинулася, а зараз не хочу, досить. У всіх чоловіки як чоловіки, а в мене голоднюга якийсь, циган. Не хочу, піду! Заберу дітей і піду! Цигань сам, приладжуй твої ексцентрики. Може, перед тим як у труну класти, Героя тобі дадуть. А мені не Герой, мені чоловік потрібен, дітям моїм — батько. Мені дах над головою потрібен, от що.

Спересердя вона зіскочила з ліжка й заметушилася по малосінській каюті. Олесь тужно й безпорадно спостерігав за нею. Він звик до спокійної, лагідної, дбайливої Ганни, і та, що зараз в тузі метушилася перед ним, якось позбавляла його мови.

— Хіба це життя?.. Складані меблі вигадав! Ще якийсь дурень у газеті захоплювався — складані меблі Олесья Поперечного! А я, коли хочеш знати, читала і плакала. Складані меблі... Нічого не треба. Столик який-небудь саморобний, поганенька табуретка, ослін, аби вони міцно на підлозі стояли. Не можу, несила терпіти! Чуєш ти? Настогид ти мені разом зі всім твоїм складаним життям!

Ці останні слова вона сказала з такою тугою, що Олесь зробилося моторошно. Він теж зліз із ліжка й стояв у трусах, у майці — сухорлявий, маленький, схожий на підлітка, немолодий чоловік з ниточками сивини в солом'яному чубі й коротко підстрижених вусиках.

— Ганнусю, серденько, ясочко моя... Ну даю слово, слово комуніста — останній раз... Нікуди більше... Коріння пустимо. Чесно!

Вона зупинилась перед чоловіком і, дивлячись на нього чорними очима, напалася:

— Слово! Чого воно варте, твоє слово? Скільки разів уже обіцяв! На Волго-Доні обіцяв? У Волзькому обіцяв? В Усті обіцяв? Ну!.. Не вірю я тобі, ось настілечки не вірю.— Вона показала йому кінчик пальця. І раптом гаряче зашепотіла: — Не любиш ти ні мене, ні дітей, чужий ти в сім'ї! Спиш — ексцентрики тобі сняться, і в голові тільки слова: «Поперечний... Метод Поперечного... Хлопці Поперечного... Пропозиція Поперечного...» А що вона, твоя слава? Он був Олексій Стаханов. Уже як гримів, а зараз? Спитай Сашка — і прізвища такого не чув...

Останні слова жінка вимовила тихо. Сіла на ліжку, зігнулася, стиснувши скроні долонями, й, коли Олесь обережно поглядив її по голові, раптом розплакалася, і плач цей був гіркішим від найзліших докорів. Олесь сів поруч, притиснув її голову до себе. Він розумів: словами тут не зарадиш. Несподіваний нічний вибух гніву дружини збив з пантелику, налякав його. Так і сидів мовчки, щоб різким порухом не викликати нового вибуху. А Ганна зітхнула, втерла очі і, вкриваючись ковдрою, сказала тихо, але твердо:

— Ти пробач, що розбудила, але розмови не забувай. Другої такої розмови не буде. Заберу дітей і поїду, чуєш?

І він зрозумів: справді, вона так і зробить. І зрозумів, що саме зараз у життя ввійшло щось нове, тривожне, загрозливе.

— Ганно, даю слово комуніста,— проказав він якомога урочистіше, але дружина не відповіла. Очі були заплащені. Вона спала чи вдавала, що спить, і від того, що вона перебила розмову, не давши йому висловитися, на серці в Олесья стало ще тужніше.

І головне — так несподівано!.. А як вона кинулася до нього, коли він зустрів сім'ю на пероні старосибірського вокзалу. Забула про дітей, про речі, пригорнулася до грудей і тільки повторювала: «Любий мій, коханий мій!» Та й раніше, коли в Усть надійшов лист від давнього друга інженера Надточієва, що кликав Олесья разом з його екіпажем на Онь, вона тільки спитала: «Невже знову кудись нас потягнеш?!» — і все. Так здавалося тоді, а ось тепер виразно пригадалося, що слухала вона цього листа якось дивно, ніби закам'яніла, що цілий день потім ходила незвично мовчазна, а ввечері, перетираючи посуд, розбила чашку і чомусь заплакала над черепками, хоч особливої

любові до речей він за нею ніколи не помічав. «Та-ак, он воно що... І чого це вона ні з того ні з сього?»

Захотілося курити. Але Ганна не могла терпіти тютюнового диму і, навіть коли закурював хтось із гостей, безцеремонно відчиняла кватирку. Тихо вислизнувши з-під ковдри, Олесь, не запалюючи світла, одягнувся й навшпиньках вийшов з каюти. Ніч була по-осінньому темна. Молодик завалився за скелі нагірного берега, і зубчатий підсвічений пружок гір вимальовувався химерною зміястою смугою. Зорі були незвичайно сліпучі, сочисті, і чорна густа вода, відбиваючи їхнє світло, мерехтіла за кормою.

Десь, наче далеко-далеко, світився бакен. Хисткий його вогник зливався з отим мерехтінням, і від того здавалося, що це теж зоря, яка вислизнула з неба і догорала на землі. Рівномірно шльопали лопаті. Дзюрчала вода. Від корми до обр'ю тягся, поступово ширшаючи, світлий хвилястий хвіст.

Було холодно, і, як завжди на старих пароплавах, пахло олійною фарбою, смолою, лізолом і річковою вологою.

3

Зупинившись з підвітряного боку, Олесь вийняв сигарету, механічно ткнув її в рота й одразу ж про неї забув. Тепер він уже починав розуміти: усе, що тільки-но сталося, не випадковий спалах. Просто вихопилося те, що вже давно накипіло і що він, зайнятий усі ці останні місяці удосконаленням величезної машини, прогавив.

А може, не треба було зривати сім'ю з насидженого місця, а їхати самому, обжитися в тайзі, звити хоч яке-небудь гніздо, а вже потім кликати їх до себе? А може, і взагалі не слід було рушати? Надточієв, звичайно, серйозна людина, не те що інші. Даремно зманювати не стане. Фронт роботи в Дивноярському, мабуть, справді небувалий. Але ж літа не молоді, зранку нічого, а ввечері іноді наче весь побитий додому йдеш. І діти, особливо Сашко,— тільки звук до нової школи, тільки надолужив згаєне, тільки четвірки в табелі з'явилися — і в дорогу. А Нінка? Оця її музика... Як уся сім'я раділа, коли пощастило придбати піаніно! А тепер куди його — під ялицю в тайзі ставити? Ех, Ганнусю, Ганнусю, і справді важко тобі з таким чоловіком!..

Вогник бакена наблизився. Тепер він не схожий на згасаючу зорю, а скоріше на світло в чиемусь віконці. Затишний вогник, біля якого хтось, відпочиваючи, займався своїми справами, а може, читав, слухав радіо. Вогник у будиночку. Тепло. Затишно. Як це вона сказала: краще поганенька табуретка і дах над головою, ніж усе оце твоє складане життя і складані меблі! На одне з будівництв довго не надходила техніка. Було чимало вільного часу. В кімнаті, де жили Поперечні, стояв один стіл, два стільці й старе рипуче ліжко з завітками — та й те все хазяйське. Знічев'я Олесь спроектував і сам у столярній майстерні виготовив складаний стіл, стільці, диванчик, ліжка-полиці, що вдень підтягалися до стінки, і навіть шафу для посуду. Все це можна було за годину розібрати на частини, компактно скласти і так само швидко зібрати на новому місці.

Ганнине захоплення не мало меж. Давно це було. Вона ходила тоді вагітною вперше, значить, років п'ятнадцять тому. Сама ж вона й показала обнову московському письменникові, що приїхав на будову; а коли той розповів про це в своєму нарисі, захоплено показувала всім і нарис, і меблі. І раптом — ця відраза... Так, життя звертає кудись із звичного, второваного шляху. Але куди? Які зміни віщує нічна розмова?

Наблизившись до бакена, «Єрмак» хрипко прогудів і, доки звук його, розлягшись просторами Оні, повертався назад, обережно повернув, почав обминати вогник праворуч. Тепер це не була згасаюча зоря чи затишний вогник у чиемусь віконці. Це був всього-на-всього неяскравий ліхтарик, що безпорадно хитався на хвилі, здійснятій колесами. Знову захотілось курити. Олесь помацав по кишнях. Сірники лишилися у каюті, а туди, не заспокоївшись, не зібравшись з думками, заходити не хотілося. На містку в темряві невиразно маячила постать старого капітана. Знизу він скидався на пам'ятник, який ще не поставили на п'єдестал. Олесь поважав людину в роботі й, не наважившись потурбувати капітана, пішов пошукати сірників униз, в глибину пароплава, де хтось грав на баяні й, отже, не спав.

Звуки привели в трюм, у велику загальну каюту, де на лавках і на підлозі, без постель, підклавши під себе пальта, а під голови чемодан, речовий мішок, рюкзак або згорнений одяг, спали, роз'єднані вузьким проходом, з одного боку — дівчата, з другого — хлопці. Посеред

цієї каюти стояв стіл, освітлений лампою, затіненою зверху газетою. З одного боку його, накинувши старенький морський бушлат на просторий, грубої в'язки светр із зображеннями на ньому оленями, сидів засмаглий, довгобразий білявий чоловік. А навпроти — здоровий круглоголовий паруб'яга, з мурлуватим, невизначним обличчям, дитячим чубчиком, що спадає на м'ясистого лоба. Обидва не спали. Підігнувши ріжок газети, чоловік у бушлаті читав. Перед ним лежав чепуристий кашкет-мічманка з вузьким козирком і розгорнутий зошит. Паруб'яга з чубчиком розтягував міхи баяна й, прихиливши до нього вухо, слухав сам себе. У відповідь на привітання «морячок», як назвав у думці Олесь білявого, підвівся й мовчки кивнув, а той, з чубком, глузливо подивився на пришельця.

— Вітаннячко знаменитості!

В каюті було жарко і душно. Пахло п'єтом, хлібом, шкірою. Важкий дух нагадав Олесю обжиту фронтову землянку, але тут до звичних запахів домішувався ще й аромат дешевих духів. Усе ще насмішкувато позираючи на Олесь і, мабуть, саме йому адресуючи, баяніст, грайливо акомпануючи, навмисне здавленим голосом проспівав, перекируючи слова:

За ґратами щодень сидю-у я,
В вікно тюремне я глядю,
І слізки капають, братухо,
В міне по схудлому лицю...¹

Морячок відірвався од книжки й пильно глянув на баяніста. Той продовжував ґрати, але тихіше, ледве чути. Олесь одразу зрозумів, що між ними тут уже щось сталося, — він помітив, що кісточки пальців на правій руці морячка заліплені клаптиками газети, а важке підборіддя «чубчика» помітно підпухло з одного боку. Олесь зрозумів навіть, що саме сталося, і, зрозумівши, відчув симпатію до худорлявого морячка. Підійшов до нього, взяв книгу, прочитав на палітурці: «В. Луцицький. Петрографія».

- Студент?
- Колектор геологічної партії.
- Сірники є?
- На жаль, нема.

¹ Тут і далі переклад віршів В. Коломійця.

Баяніст нагнувся до свого сусіда, що спав біля нього на лаві, якимсь невловимо швидким, майже непомітним для ока рухом вийняв з його кишені коробку і поторохтів сірниками.

— Знаменитість, дай закурити!

Поперечний відчув, як у ньому росте досада, але простягнув йому пачку, і той, взявши дві сигарети, одну ткнув у рот, другу — за вухо. Давши припалити від сірника, він тим же невловимим рухом сховав коробку в кишеню маленького чоловічка з брезклим лицем, з щічками-котлетками, великим лобом і лисою, з ріденькими кучериками головою. Олесь знав, що цей археолог із Старосибірська їхав у Дивноярське рятувати скарби древніх курганів, що попали в зону будови. Цілий день цей чоловічок шастав по пароплаву, оточений зграйкою цікавих, і хриплуватим, півнячим голосом розповідав історії про цей край, про тутешніх землепрохідників, які створювали перші поселення на півночі Америки, про стрілецькі острожки і караулки козацьких застав, що збереглися на якомусь острові Кряжому, про декабристів, які працювали тут недалеко, «у глибині сибірських руд», про багатства краю, де, за словами цього захопленого дивака, «зарита вся періодична система Менделєєва» і будь-який елемент її можна добути, досить тільки гарненько покопати лопатою. Про все це він розповідав з таким смаком, що Сашко цілий день крутився біля нього, водив до нього то батька; то матір і навіть спізнився на гриби, до яких був дуже ласий... Видатна людина, а цей, з чубком, лізе в його кишеню, ніби у свою власну. Олесь хотів його осадити, але було в цьому важкому парубкові щось таке, що краще було облишити його, як обминає бридлива людина жабу, котра вилізла погрітися на стежку.

З насолодою затагнувшись, Олесь раптом відчув, що на нього хтось пильно дивиться. Дивився морячок. Дивився на цигарку й ще кудись далі. А там, на стіні, висіла табличка: «Курити заборонено». Олесь підвівся. «Чубчик» теж підвівся і перевальцем пішов до виходу. Так вийшли вони на палубу. По річці стелився густий, як вата, туман. «Єрмак», збавивши хід, посувався обережно, час від часу здригаючись від надсадного реву. Але й голос сирени ніби поглинала вата. Жоден берег не озивався на нього.

У вогкій, холодній мряці жеврів вогник сигарети.

Здавлений голос, навмисне перекручуючи слова, тягнув ридаючим тембром:

Нащо ти ходиш під тюрмо-о-ою,
Нащо ти мучиш так міне?
Та ти ж гуляєш з ким попало,
Зовсім забула про міне.

— Довго сидів? — спитав Олесь.

— А це, між іншим, громадянине начальничок, нікого не стосується. Дорога в нас спільна, а фарт різний. Дай ще сигаретку.

— А та, що за вухом?

— Та для мого корешка. Він за всіх нас богові відмовився. Хропе.

Олесь дістав сигарету й, коли сірник освітив паруб'ягу, побачив витатуйований на зап'ясті широкої руки хрест, обвитий гадюкою, і напис: «Не забуде мати рідна».

— Це ви так з морячком, чи що, побалакали? — запитав Олесь, кивнувши на підпухле підборіддя співбесідника, що зблизька вилискувало густою синявою.

— Цей фраер хай божешці дякує, що ми на пароплаві, ось зійдемо, я йому телевизор так розмалую, що матуся рідна не пізнає.

— За ґратами скучив?

— А що я, Ісусик якийсь паршивий — праву щоку підставлятиму, коли по лівій зацідили? Та я з нього кишки випущу і зжерти примушу. Мій кореш прокинеться — спитай, хто такий Мамочка. — І, сердито розтягнувши міхи, він зле проспівав: — «Котись ти, умба, умба, переумба, з своїми балачками», — і пішов назад до каюти, не забувши при цьому, одначе, кинути за борт недокуру сигарету.

Морячок, відсунувши книжку, щось виписував у товстий зошит. Він тільки скинув очима на тих, що повернулися, і продовжував писати. Паруб'яга з дивним прізвиськом Мамочка тихо награвав блатні мотивчики, і Поперечний з усе більшою зацікавленістю поглядав на нього. Зустрічався колись йому один такий. Приписали на одній із перших післявоєнних будов до його екіпажу підсобним робітником карного злочинця з великим строком. Виявився він спритним, тямущим і невдовзі міг у разі потреби підмінити навіть механіка. Олесь думав уже, засвідчивши його трудові успіхи, поклопотати про зменшення строку. Коли раптом сталося щось страшне, що так і не з'ясувалося до кінця. Чи той хлопець програв

комусь у карти, чи його програли, тільки мусив він за вироком барака зарізати когось. Потім, коли настигла варта, шалено відбивався ножем. Двох поранив, і його було засуджено до вищої міри покарання...

— Разом ідемо, а не познайомились,— сказав Олесь.

— Сірмайс, Ілмар Сірмайс,— чемно відрекомендувався, підводячись, той, кого в думці він назвав морячком.

— Поперечний Олександр Трифонович,— і, потиснувши руку Сірмайсу, Олесь простягнув її Мамочці.

— Хто ж вас не знає! — Парубок з чубчиком теж подав зарослу білим волоссям руку, широку, як лопата.— Третяк. Костянтин Третяк. Син сонячної Білорусії. Ведмедник. Цивільна професія — візьми та викинь. Іду перековуватись.

— Ну, а пісні? Тільки оце скавучання і знаєш? — спитав Олесь у Мамочки.

— Всякі знаю, начальничку. Ось слухай. Ця про всіх нас.— Він недбало повів ліктем у бік тих, що спали на лавах і на підлозі. Пальці швидко пробігли лади, і баян, наче протверезівши, перейшов з пустотливих, сороміцьких мотивчиків на сумну, задумливу мелодію. І вже іншим голосом Мамочка тихо проспівав:

...Ми — як листя осінне,
Всіх нас буря зірвала
І жене все, жене все
Невідомо куди...

Але, помітивши, що морячок відсунув зошит і теж слухає, обірвав мелодію, вилаявся і замовк. А Поперечний задумливо дивився на тих, що спали. Вся ця гамірлива молодь, протанцювавши цілу ніч, спала як убита. Крізь глухий гул парової машини долинали рівне дихання, гучне різноголосе хропіння.

Молоді, зовсім юні хлопці й дівчата спали в безтурботних позах, як сплять, досхочу набігавшись, діти. І, дивлячись на них, Олесь згадував, як колись і він, ось такий же молодий парубок з великого українського села, з торбинкою і бляшаним чайником, з старими батьковими чобітьми, зв'язаними за петлі і підвішеними на дрючок, босоніж, щоб дарма не стирати підметок, йшов гарячим червневим шляхом до Дніпра, де тоді ще тільки зароджувався Дніпробуд. Ішов з маленькою мрією заробити на прості чоботи, сяку-таку одежину й на картуза, йшов, і гадки не маючи, що вже не повернеться на батькову смужку і з Дніпробуду шлях його піде в інший

бік. Звичайно, ці не про такі чоботи мріють. Не бажання «грошенят підробити» манить їх з великих, обжитих міст у тайгу. Одначе знав досвідчений будівельник, що з ними станеться те ж саме, що бачив він колись на золотопромислі: легшу породу змие вода, багато хто втече, не витримавши першої зими, другі, витриваліші, протримаються, відбудуть строк контрактації, і тільки треті, як дорогоцінний золотий пісок, промитий сердитими валами води, міцно осядуть на новому місці. Їх залишиться небагато, але вони, як ті солдати, що обстрілялися в боях, зазнали гіркоти відступу і радості перемог, пропишуть свої паспорти в місті, яке самі збудують. І, як обстріляний солдат, один такий буде вартий десятиох.

— Сявки,— зневажливо проказав Мамочка, ніби вгадав Олесеви думки.— Їм без мамчиної цицьки й не прожити.— Він чиркнув крізь зуби, і плювок його, пушений з дивовижною точністю, впав саме біля двох дівчачих голівок, що лежали на футлярі скрипки,— однієї патлатої, під хлопчика підстриженої, другої — з цілою копицею пухнастого, рідкісного, попелястого кольору, волосся, що обрамляло бліде маленьке личко. Дівчатам було років по сімнадцять. Спали вони, обнявшись, як сестри. Їхні обличчя були ніжно-безпорадні, і Поперечному стало якось не по собі від того, що сплять дівчата на підлозі, а поряд оцей вуркаган на прізвисько Мамочка.

— Он та чорнява, що на скрипці тирликає, без окулярів нічого не бачить. Підкорювачка Сибіру! А он той,— знову влучно пушений плювок з граничною точністю впав у головах худорлявого блідого юнака з вугластим веснянкуватим лицем,— ось цього із Суворовського виперли по здоров'ю — теж гроза тайги. Мій кореш каже: «Фекалії».

— Ну, а ти?

— А між іншим, начальнику, мені не тикай, я не Іван Кузьмич... Я? Що я? Якщо я вам усе про себе розповім, атомна війна присниться. Але перед мільтами чистий: паспорт.— Він поляпав себе по кишені.— А тепер звольте мене перековувати, як вам Радянська влада веліла.

Той, що назвав себе Ілмаром Сірмайсом, відсунув книгу і слухав. Довгасте лице з великим носом, гострим підборіддям було спокійне й суворе. Він нічого не сказав. І все-таки Мамочка почав говорити тихше, перейшов майже на шепіт. Ні, коли оцей Сірмайс не спить, ніщо

не загрожує всім цим хлопцям і дівчатам. Можна також і до каюти повертатися, поки Ганна не прокинулася і не спохватилася.

Олесь обережно пробрався поміж сонними, піднявся на палубу. Рвучкий вітер з-за скель помітно відтіснив туман з річки. Все навколо — поручні, стіни, віконні рами — блищало від вологи, наче їх за ніч хтось полакував. На лавці під електричною лампочкою сидів сухорлявий чоловік, тримаючи поперед себе клітку. Випнувши губи, він якимось особливо посвистував: «Тю-тю-тю...»

— От захворів. У Старосибірську в аеропорту клітку впустили. Прибили. Зовсім заскучав.— Він показав Поперечному на жовтенку грудочку, що настобурчилася на жердинці.— Ну, чого ти мовчиш? Тю-тю-тю... Погано, не їсть, хоча б не сконала.— Тільки тепер цей чоловік роздивився Поперечного, квапливим рухом зняв з голови с'як-так начепленого капелюха.— Здрастуйте, Олександр Трифоновичу! Чув, що їдете, а не бачив, усе ось коло пташини хворої пораяся.

— А звідки ви мене знаєте?

— Ну як же, колеги! Адже я теж землекоп і теж на «Уральці» працюю... На Лені ось уже п'ятий рік...

У нового знайомого було дивне обличчя і руки — худі, блідо-рожеві. А волосся, брови, вії такі білі, що здавалося, ніби крізь них просвічується шкіра. Це обличчя було біле там, де звичайно людські обличчя позначені барвами. Воно нагадувало негатив, і, оскільки незнайомиць не назвав себе, Олесь у думці й охрестив його Негативом.

— Дізнався, що ви теж у Дивноярське їдете, зрадів.

— Чого б це?

— Та хіба ж Олесь Поперечний погане місце собі вибере! У нас теж, скажу вам, непогано: загрибаємо пристойно, полярні йдуть, але ж надто тоскно. Ніч прикриє — спирт рікою... Не хочеться там коріння в землю пускати, а час, ой час!

«І цей про коріння»,— подумав Олесь і згадав, що ось зараз і Ганна, мабуть, вимагатиме відповіді, а він не знає, що їй сказати, не знає, чи вистачить у нього духу розпрощатися із звичним життям, з давніми друзями і начальниками, які мандрували з будови на будову. Краще б відкласти цю розмову. Попереду два-три роки. Але він розумів, треба вирішувати, а важко, ох, як важко ламати життя!

— А це прочув я, що ви йдете, заспокоївся. Виходить, правильна карта — Дивноярське, виходить, і грошенят загребу як слід. Та й осісти можна буде... Які там розцінки?

— Поняття не маю. Приїдемо — взнаємо.

— Ну навіщо ж перед своїм темнити? Що я, з газети, чи що? — з докором сказав Негатив.— Ніби отак, вигоди своєї не взнавши, і зірвали з місця сімейство. Та й чого соромитись? Гроші й при комунізмі будуть. Фактор зараз: кожному за працю...

— Ні, я й справді не знаю,— трохи розгублено відповів Олесь.— Знаю, що не скривдять,— і гаразд.

— Воно, звичайно, хіба скривдиш Поперечного? Це ж не я. Одначе ж риба шукає, де глибше, а людина, де ліпше. Це ж законно.

В голосі Негатива чувся докір. Але ж як міг Олесь пояснити незнайомій людині те, чого не зумів пояснити навіть Ганні? Адже не відповіси йому словами, які звичайно вкладали йому в уста у своїх парисах журналісти, що мали з ним розмову: «Високий обов'язок», «Радість творення», «Моральна відповідальність» — і подібними, такими заялуженими, що давно стерся їхній первісний великий і хороший зміст. Цих слів Олесь не любив, але щось інше не спадало на думку. Він вирішив змінити розмову.

— Співучий? — кивнув він у бік настобурченого кенара.

— Серьожка? Ну, іншого такого, мабуть, у всьому Сибіру нема. Тю-тю-тю... Ех, біда! Слабий, зовсім слабий! А як співав! Ми його і Серьожкою на честь Лемешева назвали, такі колінця викидав ранками... А з харчами ж як там, у Дивноярському, не цікавились? Та нічого, ми з Серьожкою з'їздимо, рознюхаємо, а коли що не так — назад на Лену спирт смоктати, нам не першина.

Як це не дивно, розмова з Негативом трохи заспокоїла Поперечного. Докуривши останню, кинув за борт недокурок, повернувся до каюти. Не вмикаючи світла, роздягся, заліз під ковдру і, коли дружина, не просинаючись, обняла його жилаву, зморшкувату шию своєю повненькою рукою, відчув раптом такий спокій, що миттю заснув. Заснув без сновидінь.

В дорозі швидко звикаєш до різних шумів. Стукіт коліс, гуркіт моторів літака, шльопання лопатей, навіть гудки починаєш сприймати як тишу. Олесь прокинувся від незвичних, тривожних звуків.

За вікном ледь сіріло. Мелодійно хлюпала за бортом вода. Але гучно лунали квапливі кроки, чути було збуджені голоси. Хтось біг. Щось кричали. Нервово завила сирена. «Може, вже Дивноярське?» — подумав Олесь, насторожено підводячи голову. Ні, за розписом туди повинні прийти не раніше дев'ятої, а надворі ще й не розвиднілося. І раптом здалося, що в уривчастих розмовах, як і долинали з палуби, він розібрав слово «горить». Потім виразно почув, як хтось, гупаючи по палубі чобітьми, погано вилаявся і вигукнув: «...Та її там рулонів з двадцять, цієї кіноплівки!» — а в коридорі жіночий голос розпачливо вигукнув: «Та куди ж він подівся, той вогнегасник, боже ж ти мій?!»

Неначе вітром здуло Олеся з ліжка. Він одразу ж узяв себе в руки, розбудив дружину, примусив себе спокійно сказати їй:

— Там щось загорілося. Одягай дітей, про всяк випадок, речі віднесіть на палубу. Я зараз.— І, вискочивши з каюти, побіг коридором у кормову частину, звідки вже відчутно несло бридким запахом паленої олійної фарби.

Що таке пожежа на судні, він знав. Працюючи під час війни сапером на волзькій переправі, він бачив, як горів підпалений «мессершмітами» пароплав, на якому з міста евакуювали дітей. Вниз по річці цівкло палахкотливе вогнище, і час від часу з диму і полум'я у воду кидалися діти, виховательки, матроси з малютами на руках. Винищувачі з чорними хрестами на жовтих крилах кружляли над палахкотливою здобиччю. Незважаючи на обстріл, сапери на понтонах, рибалки на човнах вирятовували людей з чорної води, а величезне пожарище, з вогняними смерчами, мчало все далі. Ця картина якось одразу зринула в пам'яті. Олесь кинувся в переповнений димом вузький коридор, де помічник капітана у випрасуваному білому кітелі і чомусь босоніж разом з матросами намагався вогнегасниками збити вогонь. На палубі кілька хлопців і дівчат із пасажирів завзято працювали під командою мовчазного Сірмайса, розтягаючи баграми

палаючи перегородку. Із димової завіси хтось одчайдушним голосом кричав:

— Вода, де вода?!

Пожежа набирала сили. Полум'я гуло, вивергаючи на тих, хто наслідювався підійти до нього, смердючий жар, клубки їдкою диму.

Кітель на помічникові капітана димував. Чуб при-смалився. З шоки каналу кров. На мить Олесь зупинився, білизна стала прохолодно-вологою, а ноги самі понесли геть з охопленого полум'ям коридора в другий кінець судна, де була сім'я. Але сім'ї поки що нічого не загрожувало, пожежа була далеко, і він примусив себе зупинитися. В цю мить хтось, мало не збивши його з ніг, вилаявся над вухом:

— ...Плутаєшся тут під ногами...

Це був помічник капітана. Від одкинув порожній вогнегасник, який ще сичав. Схопив інший.

— Чим можу допомогти? — спитав Олесь.

— Під ноги не лізти! — огризнувся річковик. — Титов, Купріянов, бийте з брандспойта у вогонь, просто у вогонь! — Потім, мабуть, розгледівши обличчя пасажира, стомленим голосом сказав: — Кепсько, ох кепсько... Тут ніде причалити. — І, раптом щось згадавши, начальницьким голосом крикнув: — Тобі діло: зійди в трюм, там жінка була з хлопчиком, нога в неї, здається, зламана, на носилках принесли. В кутку її ліжко, поглянь, чи вилася їй?

Сирена вила хрипко, протягло, надривно. Здавалося, звуки ці вивергає охоплене жахом смерті величезне допотопне страховище. Але Олесь уже не чув реву. Перестрибуючи через східці, він спустився в загальну каюту, де був нещодавно. Звідти клубочився вгору їдкий дим. Не видно й простягнутої руки. Він гукнув кілька разів, але, чи то голос сирени глушив його, чи то в каюті нікого не було, ніхто не озвався. Диму ж було стільки, що, згадавши воєнні пожарнища, Олесь пригнувся до підлоги, щоб можна було хоч трохи дихати.

— Ей, є хто живий?

Тепер, коли сирена стихла, він розчув: поблизу хтось стогне. Пішов на звук і мало не наступив на жінку. Вона лежала долі, дивно підігнувши ногу.

— Михась, Михась там... хлопчик, син, — хрипіла вона, показуючи в куток.

Олесь навмання кинувся в хистку імлу і тут на когось наштовхнувся.

— Обережніше: в мене дитина на руках,— сказав дівочий голос і спитав: — Де вихід? Ой, будь ласка, виведіть мене на палубу! Я нічого не бачу.

Ні про що не питаючи, Олесь підхопив дівчину разом з її ношею і, натикаючись на лавки, поніс їх нагору. Опустив на підлогу. Постояв, притулившись лобом до холодної стіни, важко дихаючи, збирався з силами.

— Стій тут, я за його матір'ю збігаю.

— І я з вами... Михасю, постій тут... Нікуди не йди, зараз прийде мама,— сказала дівчина хлопчикові, у якого на чорному задимленому личку, як у негрєнати, біліли розширені від жаху очі. Це була та сама дівчина, що вдень грала на скрипці, але щось змінилося в її обличчі. Що, Олесь не зрозумів. Вони майже бігли по трапу. Раптом дівчина схопила його за руку.

— Почекайте.

— Що вам?

— Я ж нічого не бачу.

— Михась, Михась, Михасику!..— чулося з імлі. Жінка повзла в глибину каюти.

— Вона поранена, підтримайте їй ногу! — скомандував Олесь дівчині, підіймаючи жінку на руки.

Так, несучи жінку й тягнучи за руку малюка, вони дісталися до каюти Поперечних. Штовхнувши ногою, Олесь відчинив двері. Ганна й діти, вже одягнені, сиділи на чемоданах біля дверей, сиділи гурточком, притулившись одне до одного. Побачивши Олеся з його ношею, Ганна охнула, але, все зрозумівши, швидко відгорнула ковдру на ліжку.

— Сюди, клади сюди. Обережніше. Що з нею?

— Нога. Щось з ногою. В диму мало не задихнулася.

— Збігай до медпункту по сестру! — наказала Ганна синові, а доньці сказала: — Сонечко, води. Візьми графин у салоні.

Жінку поклали на ліжку. Відчинили вікно.

— Ну, як там, погано? — спитала Ганна, пораючись біля жінки.

— Гасять. Від нас далеко... На протилежному боці.

— Пропало, погане дівчесько! А ви ж чого стоїте? Візьміть он термос, збігайте до бака,— сердито сказала Ганна дівчині в оранжевому, пропаленому в різних місцях костюмі.

— Нічого не бачу: окуляри, загубила окуляри... Там такий жах! Дим... Мало не задихнулася.— Сльози котилися по її пухких щоках. Бачачи її, таку розгублену, тремтячу, важко навіть уявити, що кілька хвилин тому вона спускалася в саме пекло димове шукати дитину.

— Як ви її там знайшли? — спитала Ганна, сідаючи поруч з дівчиною і пригортаючи до себе однією рукою малого, другою — її.

— Скрипочка там лишилась. Я... і ось... Жах! Такий жах!.. Адже я плавати не вмію...

А коли до каюти ввалилася товста медична сестра з такою ж товстою сумкою з червоним хрестом, вони втрьох заметушилися коло потерпілої. І знову в сім'ї Поперечних діяли як за розписом: Сашко бігав по простирадло, Ніна тримала тазик з водою, змочувала бинти, і всі були такі заклопотані своїм ділом, що ніхто вже не дослухався ні до криків, що долинали у вікно, ні до безладного тупоту ніг, ні до реву сирени.

— До нас не дійде, погасять...— невпевнено сказав Олесь, нетерпляче тупцяючи біля дверей, але не наважуючись піти звідси.

— Ох, я ж добре тебе знаю! — невесело усміхнулася Ганна.— Ну гаразд, не мучся, іди помагай там. А коли що, до нас, у нас тепер он хто на руках,— і показала на жінку й на хлопчика.

Олесь ледве проштовхався крізь густий натовп, що скупчився і глухо гомонів в центрі пароплава, і вибрався на палубу. Розвиднілося. «Єрмак» двигтів, очевидно, витискуючи із старих машин усю, що лишилася, силу. За пароплавом тягнувся димовий, білий, з перламутровими переливами, хвіст, і крізь цей зловісний хвіст продиралося сонце, таке, яким його зображували старовинні іконописці на картинах страшного суду,— кругле, темно-багряне, з чітко окресленими палахкотливими краями. А нижче по течії в оранжевому сяйві сходу виднівся довгастий острів. На його гребені, піби хребет дракона, звивалося, повторюючи всі його повороти, велике село. «Єрмак», посуваючись бистрінню, явно держав курс на цей острів. Пробігаючи по верхній палубі до місця пожежі, Олесь почув сердитий голос, що долинав з капітанського містка:

— Безумство! Ця безглузда впертість може обійтися сотнями людей! Чуєте? Ви відповісте перед Радянською

владою за кожного пасажира. І за людей, і за судно... Негайно кидайте якір і накажіть спускати шлюпки.

Інший голос, глухий, але несильний, долинав наче з дна колодязя, з якимись домашніми інтонаціями:

— Васю, лівіше... Ей, у машині, Костянтинне Сергійовичу, тисни на всю, розумієш, на всю!

— Ви не безумець, ви злочинець! Негайно до берега. Чуєте? Мое прізвище — Петін. Перший секретар обкому казав вам, хто я такий. Тут сотні моїх людей. Я за них відповідаю... Зараз же до берега! Ей ви, там, у будці, правте до берега!

Хрипкий, наче з дна колодязя, голос тихо проказав:

— Геть! Геть звідси! — І ще тихше: — Костю, тисни. Бога ради, тисни! Василю, прав на косу...

На острів, мабуть, сповістили про біду чи там самі помітили палаюче судно. До річки по жилках стежок рухались до причалу чорні цятки. Хтось уже метушився біля човнів. Червоний довгов'язий трактор волік якусь машину на баркас. Але до острова було далеко, а вогонь уже досяг середини пароплава, машин, нафтових баків. В гомосах, що долинали знизу, вже вчувався жах.

— Чого ждете?

— Човни... спускайте човни... Підсмажити нас хочете? Так? Цього вам треба?.. Нелюди!..

Якась жінка билася в істериці.

А на кормі йшла боротьба з вогнем. Помічник капітана сидів на підлозі. Перегородка, обвалившись, поранила йому голову. Каламутні цівки крові стікали за комір сорочки, кітель просяк нею. Але чоловік, з якого недавно кепкували молоді пасажири, спершись спиною на поручні, як і раніш, віддавав розпорядження. Хлопчина в комбінезоні і картузі річковика передавав їх матросам, що, прикриваючись мокрим брезентом, по черзі кидалися в саме пекло, намагаючись розітнути водяними струменями речуче серце пожежі. Але шланги були вузьенькі, стара помпа качала погано. Все, що вони спромоглися зробити, — відтиснути вогонь од машинного відділення, перегородити йому шлях до нафтових баків. Матросам, чим могли, допомагали молоді пасажири, організовані Сір-майсом. Двома цепами стояли вони вздовж бортів. Спускали на вірьовках у воду відра, набирали, передавали з рук у руки, і крайній, що стояв ближче до вогню, розмахнувшись, вихлюпував воду. Олесь став у один з таких живих ланцюгів. І ось крізь рев і тріск полум'я до

нього долинув жіночий крик. Він здригнувся: чи не Ганна? Ні. Якась жінка волила про допомогу.

Олеся кинувся на крик і мало не збив з ніг Мамочку. Як у панцирі, в пластинчастому корковому поясі, з великим чемоданом у руці, з баяном під пахвою, він кидався по палубі, витріщивши перелякані очі. Налетівши на Олеся, він рвонувся назад. А на верхній палубі біля купки чемоданів стояла Діна Василівна Петіна. Побачивши людину, з якою її познайомили ще на пристані, вона підвела на Олеся свої сірі очі.

— Чоловік, де мій чоловік? — прошепотіла вона білілими губами. — Вячеслав Ананійович... Він пішов. Його нема... А якийсь, я не знаю... він вирвав у мене пояс. Я не вмію плавати. Адже тут глибоко? Так? Жахливо!.. Куди ж подівся чоловік?.. З ним нічого не сталося?.. Дуже прошу, не залишайте мене...

Вона вчепилася в Олесеву руку.

— Ну, годі, годі! Знайдеться і ваш чоловік. Я бачив: він тут порядки наводить. Заспокойтесь. Зараз приведу.— Але жінка не відпускала його руки. Вона вся тремтіла, і Олесеві стало їй жаль.— І річка тут мілка, і пожежа гасне... От що, ходімо до нас у каюту. Там Ганна, з нею не пропадете. Ну як?

Так само гарячково тримаючи його за руку, Петіна безвольно ступала за ним. У каюті було тісно. Навпроти жінки із зламаною ногою, на другому ліжку, лежав молоденький кіномеханік, в каюті якого й почалася пожежа. Він скреготів зубами й тихо стогнав. Як почалася пожежа, він не знав. Спав — раптом полум'я; воно охопило вже кілька коробок з плівкою. Це й розбудило його. Він пробував гасити, викидав коробки, що не встигли зайнятися, у вікно, але, задихнувшись у їдкому диму, упав і згорів би, коли б його не знайшов і не виніс матрос, що перший почув запах горілого. Жінки поклали його на живіт. Сорочку й штани розрізали. Тіло було вкрите криваво-червоними пухирями. Ганна і медсестра брали з баночки смердючу мазь і тампонами з вати змазували попечені місця. Механік, вдавившись лицем у подушку, вив од болю.

На підлозі біля дверей дівчина в оранжевому костюмі пригортала до себе малого. Вони плакали. Сльози лилилися на закопчених обличчях біленькі стежки.

Приголомшена пожежею, страхом, образою на Вячеслава Ананійовича і на негідника, що вихопив з її рук

пояс, Діна спочатку, мабуть, нічого не бачила. Потім розгляділа попечену спину, людину, судорожно зіщулену від страшного болю, якого завдавали йому невмілі руки. І раптом нерішуче сказала:

— Стривайте, хіба так можна?.. Що ви...

Обидві жінки підвели стомлені очі і неприязно глянули на коротенькі штанці, яскравий светр, хвилясте волосся, що примхливо обрамляло худорляве обличчя.

— Дайте, будь ласка,— попросила раптом Діна і, заувавши рукави, лягнула на руку грудочку мазі. Вичавлюючи її крізь пальці, вона швидко розкидала на запалені місця. Один рукав з'їхав, почав заважати. Вона підняла руку.— Ну, чого ви дивитесь, закотіть! — розпорядилася вона, й, оскільки вузькі руки з пещеними пальцями і паманікюреними нігтями діяли обережно і потроху набирали впевненості, Ганна одразу ж виконала її прохання.— Сестро, дайте ще мазі... Це опік третього ступеня. Мазь повинна лежати товстим шаром... Ну, чого ви на мене так дивитесь? Я лікар...

Потім Діна розпорядилася запнути її рушником, щоб волосся не лізло у вічі. Зв'язавши кінці простирадла за спиною, їй зробили імпровізований халат. Поклавши компрес потерпілому, вона підійшла до жінки, що тихенько стогнала на сусідньому ліжку. Пов'язка з'їхала. Гіпс розкришився. З-під його гострих кінців сочилася кров. Послала Сашка до себе в каюту, щоб приніс рейсшину Вячеслава Ананійовича. Лінійку переломили. Зробили лубки і щільно обклали скалічену ногу.

Повернувшись з лінійкою, Сашко сповістив, що пароплав уже наблизився до острова. З берега підійшли рибальські човни. Катер підтягнув баркас з машиною й людьми у мідних пожежних касках. Заклопотані своїм, жінки якимось дуже спокійно сприйняли цю втішну звістку. Діна, накладаючи лубки, сказала хворій:

— Ну, бачите, люба, все гаразд. Зараз ми вас відправимо в...— Куди її відправлять, вона не знала і тому запнула. Потім додала: — В поліклініку.

Саме в цю мить машина «Єрмака» застопорилася. І серед тиші, що раптом настала, одразу почулося глухе потріскування пожежі, дзижчання старенької помпи, тривожні вигуки, тупіт. Стало чути, як чийсь неприродний, металевий голос, очевидно, в мегафон виголосив:

— ...Ей, там, у човнах, не лізь під колеса!.. На палубі, одійдіть від бортів!..— І крикнув: — Держись!..

Почувся глухий скрегіт днища, тріск, чийсь зойк. І все стихло. Старий «Єрмак» усією своєю череватою тушею сів на мілину. Хтось дико закричав, хтось голосно вилаявся. Ті, хто був на палубі, бачили, як важкий капітан, що простояв увесь цей час, розставивши ноги, біля поручнів нерухомий, ніби монумент людській упертості, спустив мегафон, обм'як, сів на східцях і, знявши картуза, почав рукавом кітеля витирати бриту голову. Бравий водник враз став немічним старим чоловіком, котрого, здавалося, не тримають ноги.

Стерновий підбіг до нього з графином води. Капітан довго, жадібно пив просто з шийки. Не підводячись, притулив до губів жерстяну трубу.

— Хлопці, шлюпки на воду!.. Косих і Марченко, наведіть порядок на сходнях... Ей, там, на човнах, підходь до трапів по черзі. Більше шести на шлюпку не брати... Припиніть штовханину!

Потім, звертаючись до невисокого, худорлявого, засмаглого чоловіка з горбоносим, як у беркута, профілем, який сидів на кормі невеличкого катера, сказав:

— Спасибі, Інокентію Саватійовичу, що відгукнувся на мої сигнали... З останніх сил до тебе тягнув, знав — виручиш... Ей, там, на баркасі, бісові діти, швартуй біля колеса! Пожежники! Понатягали каски, а не втяміть, що треба спочатку од машин вогонь відбивати.

Сильна помпа на баркасі вже працювала. Два хлопці в синіх комбінезонах і в мідних, з блискучими гребенями касках упевнено вганяли шипучі струмені у вікна палаючих кают. Від нової маси води полум'я почало багровіти, чорний дим перетворювався на кучеряві хмари пари, що били високо в небо.

— Ей, там, біля трапів, не збивайтесь до купи! Косих, куди косиш? Бережи людей!

Але цих команд можна було б і не подавати. Човнами спокійно й розумно керував з катера смаглявий горбоносий чоловік, а біля трапів на допомогу матросам стали з одного боку білобрисий Сірмайс у чепурній, надітій набакир мічманці, з другого — галасливий інженер Пшеничний, який у всьому брав дуже активну участь.

— Не всі одразу, всім першими не можна бути... Тож не будемо, — примовляв він веселим голосом, зображаючи міліціонера, і оці гумористичні нотки, посмішка, ніби раз і назавжди приклеєна до його рум'яного обличчя, гасили пристрасті, що весь час закипали на сходнях.

Внизу, міцно стоячи в хисткому човні, приймала пасажирів висока дівчина в гумових чоботях, у ватянці і бабській хустці, накинутій, здавалося, тільки для того, щоб відтіняти округле, біле, з ніжним рум'янцем лице. Мабуть, поспіхом дівчина не встигла схвати русяву косу. Вона спадала на груди, заважала, і дівчина увесь час різким порухом голови відкидала її назад. Оксамитові брови були суворо зведені на перенісці. Робила все вона надзвичайно спокійно.

Дівчина вже збиралася взяти від матері малюка, коли раптом натовп пасажирів ніби закипів. Розштовхуючи людей, до трапу пробивався дужий паруб'яга з чубчиком, як у хлопчика. Він тримав чемодан і баян. Перш ніж Сірмайс устиг затримати його, він ліктем відштовхнувся матір з малюком, збіг по трапу, хотів уже скочити в човен. Але дівчина знизу не подала йому рук. Судорожно зіскочивши на корму, він хапливо вигинався, силкуючись утримати рівновагу. Потім несамовито скрикнув. Але дівчина навіть відвела назад руки. Не випускаючи з рук своє майно, паруб'яга шубовснув у воду. Вона покрила його з головою. Виринув. Знову закричав, з відчаєм, безнадійно, як кричить у полі заєць, якого настигає собака. Дівчина навіть не глянула.

— Малюка, не бійтесь, давайте вашого малюка.

— Тоне, тоне ж людина! — заметушився хтось на пароплаві.

Вже летіло кілька рятувальних поясів.

— Не потоне, — сказала, не оглядаючись, дівчина і прийняла дитину. — Тут коса, неглибоко.

І справді, паруб'язі було по груди. Він стояв, піднявши вгору чемодан, і, дивлячись, як течія несе на бистрині його баян, злісним бабським голосом кричав у бік пароплава, човнів і людей:

— Сволота, фраери, ось я вам усім!..

Вийшовши на палубу, Діна одразу впізнала цього паруб'ягу. Це він нещодавно вихопив у неї рятувальний пояс, зухвало крикнувши: «Віддай, бо загубиш!..» Тепер, коли він борсався у воді, вона вже обурювалася з того, що човни з пасажирами, відпливаючи до берега, обминають його.

— Як вам не соромно!.. Товаришу, товаришу, — кричала вона вниз людині з профілем беркута, який розпоряджався посадкою. — Доженіть, візьміть його на катер. Він потоне!

— Кізяк не тоне,— досадливо відмахнувся той.

І тут вона почула чоловіків голос, в якому змішалися і радість, і тривога, і подив. Вячеслав Ананійович з острахом глянув на скривавлене простираadlo, що правило дружині за халат.

— Що з тобою? Поранена? Га?

— Та ні... Ми там, у Поперечних... Я трохи допомагала потерпілим...

— Люба, ну хіба можна так! — з полегкістю вигукнув Петін.— Шукаю по всьому пароплаву... А вона, бачите... Я так перехвилювався...

— Я ж лікар,— винувато відповіла дружина.

— Вячеслав Ананійович так про вас турбувався, так турбувався,— примирливо говорив Пшеничний, що стояв поруч з ними.

— Чемодани валяються на палубі, а тебе нема. Тут які завгодно жахи полізуть у голову... Ну швидше знімай оце...— Петін показав на забруднене простираadlo.— Ми з Юрієм посадимо тебе на катер поза чергою, ми вже домовилися... Ой, і руки в тебе в чомусь...

Тепер, коли потерпілі, що просили допомоги, і ця чорноока діяльна жінка були далеко, жах знову охопив Діну. «Пожежа... Її ж не погасили... Десь же там оці баки з нафтою... Раптом...» І, не зважаючи одійти від чоловіка, Діна зірвала простираadlo і обтерла ним мазь на руках.

— У човен, швидше в човен... Любий, одвези мене, адже я й плавати не вмюю...

В цю мить по воді покотився могутній бадьорий рев і з-за острова виткнулося невелике, схоже на праску, чорне судно. Пухнастий хвіст диму тягнувся за ним, наче прив'язаний до короткої, відкинutoї назад труби. Зрівнявшись з пароплавом, воно з якоюсь особливою грацією розвернулося і почало заходити з надвітряного боку. Вячеслав Ананійович уже встиг розібрати на борту назву судна «Енергетик», а на овальній кормі «Онъбуд».

— Це по мене, тобто по нас! — радісно вигукнув він.

Тим часом радіорепродуктор на судні кричав:

— Ей, на пароплаві! Звільніть лівий борт. Усім відійти з лівого борту...

І, перш ніж пасажери, що товклися біля сходнів, встигли відхитнутися, водяний струмінь величезної сили лінув на обгорілу кормову частину судна, збиваючи

з палуби стільці, шезлонги, змиваючи рятівні круги. Своім натиском він звалив прогорілу стінку. Гарячі клуби, як з паровозної труби, шибонули вгору, і пара оцвила судно, що здригалося від ударів гідромонітора.

— Порозчиняйте каюти, що зайнялись,— командував радіоголос, і матроси, на яких летіли каскади води, вже не боячись вогню, прослизали в коридор з баграми, звільняючи шлях водяним струменям. Насоси невеличкого судна працювали з такою силою, що разом з вогнем якомсь сама по собі вляглася й паніка. Бліді, невиспані, ще здригаючись від кожного різкого звуку, люди тепер тихо юрмилися біля трапів. Човни колгоспників, рятівні шлюпки, спущені на воду, відійшли на чималу відстань. Річкова гладінь, на яку, перелітаючи пароплав, падали потоки води, наче кипіла.

Тепер, коли така допомога вирішила кінець пожежі, всі звернули увагу на двох людей, що стояли на кормі прасоподібного суденця. Вони не брали участі в гасінні пожежі. Один з них був високий, чорнявий, в широкій кепці з великим козирком. З люлькою в зубах стояв він біля поручнів, приглядаючись до облич пасажирів з «Єрмака», і, час від часу нагинаючись, щось говорив кремезному, міцно збитому, майже квадратному чоловікові. Той був у короткій куртці з косими кишеними і теж у кепці, але збитий на потилицю. Так кепки давно не носили. Це надавало квадратному задержуватого хлопчачого вигляду. Він стояв, міцно розставивши короткі ноги, і теж когось шукав очима. Ось він помітив Петіна і Діну, всміхнувся, замахав рукою.

— Вячеславу Ананійовичу більшовицький привіт! — гучно викрикнув квадратний несподівано для його масивної постаті тоненьким голоском.— Дружині низенький уклін!

— З приїздом! — кричав високий.

Недбалим звичним жестом він прикладав два пальці до скроні, і від цього здавалося: на ньому не кепка, а морський кашкет, і він по-флотському віддає честь.

— Бачиш, Діно, яка нам зустріч... Сам приїхав.

— Литвинов? — Жінка переводила погляд з одного на другого.— Який же з них?

— Низенький, звичайно.

— Ах, оцей! — Вона була розчарована.

Начальник Оньбуду Литвинов, про якого і дома, в Москві, і дорогою було стільки розмов, уявлявся їй зов-

сім іншим. Вона гадала, що побачить огрядну, пешену, сановиту людину з густим басом, отакого підстаркуватого лева, а цей скоріше нагадував борця, що вийшов у тираж. Згадалося раптом, що в Старосибірську хтось із обкомівців, проводжаючи Петіних, розповідав, як Литвинов перед початком будівництва замовив одній із артилей литу чавунну дошку з написом: «Онь, підкорись більшовикам!» — а потім, піднявшись на вертольоті над річкою з якимись комсомольцями, спустився у звуження між скелями Дивний Яр і Бичачий Лоб і скинув цю дошку в воду на траверсі створу майбутньої греблі. Вячеслав Ананійович, слухаючи це, тільки всміхнувся. Але Діні сподобалось. Тепер вона сумнівалася: чи так, чи могла оцюому «комодові» у бобриковій куртці спасти на думку така смішна і все-таки романтична вигадка? Мабуть, хрипун, анекдотник, матірщинник... І як це несправедливо, що він очолюватиме будівництво, а талановитий, енергійний Вячеслав Ананійович з його сучасним мисленням, з його світлим розумом буде на другорядних ролях!

Тепер, коли гідромонітори задавили пожежу і з понівеченої корми чулося тільки потріскування обвуглених дощок, прасоподібне судно, маневруючи, почало наближатися до пароплава. Можна роздивитися вже і обличчя зустрічаючих. У Литвинова воно міцне, з грубо окресленими вилицями. Круте невисоке чоло нависає над маленьким, коротким носом. Вузькі, широко розставлені очі дивляться з-під куцуватих жовто-сірих брів. Рот великий, міцно стулений, а важке, кругле, масивне підборіддя ніби пом'якшується ледь помітною довгастою ямкою, що ділить його на дві половинки. «Яка ж бо груба фізіономія! — здивувалася Діна. — Але що ж надає їй такого своєрідного, чи то насмішкуватого, чи то пустотливого і навіть іронічного, виразу? Певно, оці глибокі напівкруглі вертикальні зморшки, в які, ніби в дужки, взято рот».

— Молодець, не злякалася тайгового життя! — тоненьким голосом кричав Литвинов. — Поважаю хоробрих... дам. Ти будеш у нас тут, як Білосніжка серед гномів... Ми ось з ним, з Ладо Іллічем, — він штовхнув у бік високого чоловіка, що стояв поруч з ним, — ми вам тут палатку «люкс» обладнали, куди тому «Метрополю»! Так, Ладо?

Високий брюнет стримано усміхнувся. Діна подумала: мабуть, не схвалює грубоватой жартівливості і його «ти», зверненого до жінки, яку він уперше бачить. І вона з

вдячністю подивилася на серйозне довгасте обличчя, на якому чорні вузькі вусики все-таки здавалися зайвими. А тим часом Литвинов далі кричав, не звертаючи уваги, що до нього прислухаються й інші пасажири:

— ...Про тайгу, мабуть, там страхіть наслухалися? Ведмеді по вулицях бродять, га? Навесні справді забрів тут один бідолаха, з голодухи. На шум-гам, мабуть, із барлоги підняв його. Баранячу тушу з саней поцупив... Більше не заходив, міліції боїться. Може, думаєте, у нас міліції нема? Є, вистачає... Ми тепер не якась там поганенька поштова скринька, ми — Оньбуд. Ім'я он яке для себе вигадали, не пообідавши — не вимовиш: Оньбуд!

Діна скоса глянула на чоловіка. Зібраний, стриманий, сам не допускаючи і не схвалюючи в інших надмірної балакучості, видимо, над силу видушував на обличчі усмішку: «Ох, як йому буде важко з оцим хамлуватим балакуном!» Але вона теж намагалась бути якомога привітною: провінціали, що з ними вдієш!

Тим часом сонце підбилося височенько. Знову чисте, ніби виметене, без хмаринок небо сяяло блідою блакиттю. Скелі, нависнувши над водою, втратили нічну зловісну похмурість. Чітко, до найменшої складочки осяяні сонцем, вони були облямовані зверху ліпшею хвойних дерев, які трохи далі ніби збігали по розriadку до самої річки веселим кошлатим натовпом.

А великий острів, куди матроси на човнах, а рибалки на човнах і дощаниках тепер уже неквапливо евакуювали пасажирів і їхні пожитки, вбраний у кучеряву шубу лісу, сяяв гамою теплих барв — криваво-червоною, брунатно-бурою, яскраво-жовтою, яку зрідка лише де-не-де пронизували синюваті верхівки сосен. Над мокрою палубою, над чорним згарищем, мінячись у повітрі, помітно коливалося марево, і, поблискуючи, повільно пливли у бляклій синяві павутинки над старим знівеченим пароплавом.

Матроси спускали на катер носилки з пораненою жінкою. Чорноока Ганна метушилася теж тут. Вона тримала Мишка на руках, а Поперечний і Сашко несли якісь мішки і пакунки, про які поранена, здавалося, турбувалася тепер навіть більше, ніж про зламану ногу і про сина. Страшна ніч зріднила Діну з цією сім'єю, і вона кипулася була до них, але прасоподібне суденце торкнулося борту, і старий пароплав здригнувся.

— Люба, ходімо, нас чекають,— м'яко мовив Вячеслав Ананійович, взявши дружину під руку, і попросив Пшеничного: — Юро, якщо вам не важко, візьміть шефство над речами.

Не дочекавшись, поки закріплять чалки, Литвинов з якоюсь громіздкою, зовсім несподіваною для нього грацією перескочив на пароплав, потиснув руку Діні так, що вона мало не скрикнула від болю, а потім обійняв Вячеслава Ананійовича і тричі за старовинним звичаєм поцілував його в одну, потім в другу щоку.

— Ну, спасибі. Ух, як мені тебе не вистачало! Скільки часу тройкою працював — сам у корені та дві ляжки у припряжку... Тепер завариться каша! — Він підштовхнув до Петіна високого. — Парторг наш, Капанадзе, Ладолліч. Моряк. Крейсер його розпиляли, на суші він ще не у всьому розбирається, але свистіти нагору мастак, не розучився. Здорово свистить!

Капанадзе, так само стримано усміхаючись, зняв цигарковий папір із згортка, який тримав у руках. Це був букет — польові квіти, але підібрані з таким смаком, що вони видавались садовими.

— Це вам від моєї Ламари,— з явним грузинським акцентом мовив Капанадзе й поцілував Дініну руку.

— Ах, яка вона мила, але коли ж вона встигла, адже ви їхали нам на допомогу?

— Ні, ми просто всі чекали вас на пристані. І синок наш Григол був з нами, але ваш пароплав дав SOS, і урочисту зустріч довелося відмінити...

Тим часом Литвинов уже встиг обігнати згарище, поговорити з капітаном, що важко сидів все на тому ж місці. Тепер він щось кричав у складені рупором руки смагльовому чоловікові, схожому на беркута. Діна прислухалась.

— ...Так ми її тобі, Інокентію Саватійовичу, підкинемо? Га? Ненадовго... Що? Ні, здається, молодичка нашенська.— Діна так і спалахнула. Та як він сміє, хто йому дозволив! Але те, що вона почула далі, якось примирило її з Литвиновим.— Та ні, клопоту тобі особливого, думаю, не буде. Адже не всяка, як колись княгиня Волконська, зважиться вслід за чоловіком рушити «у глибину смбірських руд».

А хто отой, з профілем хижого птаха, до якого її збираються «підкинути»? Мабуть, якесь місцеве начальство. Рибалки виконують кожне його слово... «Княгиня Волконська». Придумає ж старий дивак... Діна пригадала

некрасовську поему: відважна жінка мчить у кибитці дикими степами, тайговими дорогами. Старий губернатор мучить її на станції. Всеперемагаюча сила жіночих чарів... «Ні, він не такий уже й простак, оцей самий «комод». Тільки важко, ох важко буде з ним Вячеславі Ананійовичу!» Он вони стоять поряд. Литвинов весь час щось говорить, а чоловік терпляче киває. Про що це вони? Ага, про якогось інженера Надточієва. Дивне прізвище, але чомусь воно вже знайоме... Що вони там говорять?

— Я, Федоре Григоровичу, його знаю. По-моєму, все-таки несерйозна людина,— каже Вячеслав Ананійович.

Густі, аж зрослі до купи брови Литвинова здригаються, лізуть вгору по крутому, нависаючому над переніссям лобі. Сині-сині очі допитливо вдивляються в співбесідника, нижня губа вередливо відкопильюється.

— Довго працював з ним?

— Та не дуже.

— Від язика його потерпів? — Насмішкуваті дужки біля рота стають помітніші.

— До чого тут язик?.. Ми розійшлися в питаннях принципів. Інженер Надточієв якось забув, що ми живемо в соціалістичній державі, і мені, як комуністові і як старшому по роботі, довелося роз'яснити йому...

— Ах, он воно що! — Дужки на щоках глибшають.— Ну, Вячеславе Ананійовичу, тут ми з вами йому забувати цього не дозволимо. У нас є такі можливості.— Литвинов говорить серйозно, але в цих словах Діні чомусь вчувається насмішкувата інтонація, з якою дорослі говорять з дітьми. І тут вона раптом пригадує, що дивне прізвище Надточієв вона чула від чоловіка і що він навіть попереджав, що буде на будівництві цей сателіт Литвинова, котрого начальник тягає всюди з собою і навіть, як кажуть, готує собі в зами... Ой, скільки складностей чекає тут на Вячеслава Ананійовича з його непримиренністю, принциповістю, з його вимогливістю і прямою!

З потерпілого пароплава вп'ятьох, у супроводі Пшеничного, вони сходять у невеликий катерок, на якому за кермом чекає їх людина з профілем беркута. Пасажири майже всі перевезені на острів. Видно було, як вони сідали у великі автобуси, що прибули з будівництва. Потерпілий пароплав схожий на покинуте пожарище. Кілька чоловік никає по палубах, розшукуючи загублені в штовханні речі. Із якоїсь каюти долинає жіночий плач... Пе-

режитим страхом ще сповнене повітря. Запах горілого оточує судно. Діна намагається не оглядатися.

— А це господар острова Кряжого — голова колгоспу «Червоний плугатар» Інокентій Саватійович Седих, — відрекомендував Литвинов людину на катері.

Седих мовчки киває головою. На ньому військовий кашкет, гімнастерка, підперезана офіцерським ременем. Обличчя, смугляве від природи, загар зробив бронзовим, і, коли він скидає кашкет, щоб посигналізувати водієві, що обережно спускається до містків пристані великим чорним лімузином, на лобі чітко відділяється лінія загару, а в темному волоссі сивина, що виблискує, як іній на вугіллі.

— Мільйонер, але жмикрут страшний, — продовжує Литвинов. — У нього, як то кажуть, на різдво снігу не випросиш... А клуб як, усе будуєш, Інокентію Саватійовичу?

І Діна чомусь угадує за цим звичайним запитанням якийсь інше, більш значуще.

— Будуєш, Федоре Григоровичу, будуєш... — неохоче відповідає він. — Усе, що колгоспові треба, все, що правління затвердило, будуєш.

— От і пустиш колгоспні гроші на вітер.

— А воно ще не звісно, взавтра видніш буде.

— І Тольша твій каже, ніби даремно. Будували б, каже, одразу в нас, у Новокряжево...

— Ми його на зборах за ці розмови так випаримо, отого Тольшу, що до нових віників не забуде. — Звичними рухами, майже не дивлячись на річку, Седих спрямовував катер, і швидке суденце, не збавляючи швидкості, слухняно маневрує, обминаючи невидимі мілини.

Суті розмови Діна не вловила, але відчула, що цих двох таких несхожих людей — начальника велетенського будівництва і голову острівного колгоспу — зв'язують не тільки ділові стосунки.

Коло довгого дощаного помосту, біля якого, немов риба на шворці, юрмился човни, назустріч катеру вишов кремезний чоловік у кожанці, тримаючи в руках шкіряні рукавиці з крагами. Йдучи якимсь перевальцем, він пересував своє важке тіло так, що навіть вода не хлюпала під дошками причалу, які вгиналися під ним. При цьому на його товстому обличчі, в карих опуклих очах, на яскравих губах зберігався доброзичливий лукавий вираз.

— Дозвольте доповісти,— сказав він чи то жартуючи, чи то всерйоз, виструнчившись на помості перед Литвиновим,— кімната для них,— він кивнув у бік прибулих,— готова. Обід Глафіра зготувала — іюшка, пельмені, ватрушки — дух на всю вулицю. Пальне, як було наказано, підкинули в належній кількості.

— Візьми речі, покладеш у багажник. Інокентій Саватійович доведе молодика.— Литвинов показав на Пшеинчного.

— Яволь! — відповів чоловік у кожанці з «блискавками».

І, вправно підхопивши всі чотири чемодани, два під пахвами, а два в руках, швидко почав підійматися глиняними східцями, видовбаними в береговій кручі.

— Мій водій. Всі звать Петровичем, ім'я і прізвище, мабуть, сам забув.— Литвинов ласкаво глянув вслід Шоферові, що зник за гребенем відкосу.— З блохи халяву викроїть, а вже що співає... Ось заждіть, за обідом...

Говорячи це, Литвинов простягав Діні з помосту коротку волосату руку. Але, не встигши прийняти її, жінка спіткнулася. Скрикнула і... полетіла б у воду, коли б руки, міцні, як залізо, не підхопили її за стан, не підняли, як здавалося, без усяких зусиль, не пронесли б над помостом і обережно опустили вже на березі. Вона не зрозуміла навіть, як це сталося, а Литвинов, ніби нічого й не було, вже повернувся на поміст і приймав з катера блідого Вячеслава Ананійовича, який ще не отямився од переляку за дружину.

В машину начальник будівництва протиснувся на передне сидіння, а Петрович, відчиняючи перед Діною задні дверцята, ласкаво, навіть занадто ласкаво поглядаючи на неї, сказав:

— Біте-дріте!

5

Повітряний шлях з Москви для Петіних пройшов непомітно. Незабаром після того, як злетіли в повітря, Діна заснула і прокинулася, коли повітряний лайнер, піднявши в небо стрілчасте крило, круто розвертався над аеродромом. Літній льотчик, стоячи на дверях рубки, усміхався:

— Поздоровляю з прибуттям на аеродром Старосибірська.

І люди, наче й не було нічого, немов на якійсь підмосковній зупинці Болшево чи Моніно, квапливо одягали плащі, метушилися з ручним багажем, ніби за ніч і не відміряли шлях, на який колись Антонові Павловичу Чехову потрібен був не один місяць. І, навіть не відчуючи втоми від подорожі, Діна поспіхом поправляла скуйовджене після сну волосся, підмальовувала губи, усміхалася якимсь незнайомим, міцного складу людям, що зустріли їх біля трапа. Дві доби, проведені на горезвісному «Єрмаку», вона теж прожила ніби поза часом. І, тільки опинившись на острові Кряжому, у чистенькій, незвично опорядженій кімнаті, яку Седих називали світличкою, вона відчула, як же далеко від рідних місць заніс її літак за одну коротку ніч: давалася взнаки поясна різниця в часі.

Будинок Седих засинав. Крізь стіни чувся натруженний храп Інокентія. М'яко ступаючи в своїх товстих вовняних панчохах, Глафіра грюкнула полінами біля грубки, пошируділа скіпкою, обійшла кімнати, поклацала вимикачами й одразу зникла, ніби розчинившись у пітьмі. Разом з сяевою місяця, що поклав на підлогу синій мерехтливий килимок, з вулиці то тихо, то голосно почали долимати пісні: молодь ще гуляла. Та ось і вони затихли. Обережно дзвякала клямка хвіртки, в сінях рипіли мостини, чувся приглушений шепіт. Це, щоб не розбудити батька, роздягалися, загулявшись, діти Інокентія — Василина і Ваньша. Навшпиньках добиралися до своїх ліжок, і от уже чулося здорове сонне їхнє дихання.

Гармонія, побродивши ще селом, теж змовкла. Починався перший перегук півнів. І він обривався на хриплому викрику якогось запізнілого півничка, а московська гостя весь час переверталася на своїй перині, і сон, що оповив величезне село, не йшов до неї.

Так лежала вона з розплющеними очима до других півнів. Зате просиналася в розпалі дня, коли сонце вкотилося в невисокий осінній зеніт, осявало вдалині скелю Дивний Яр, добре видиму з Кряжого погожого дня, а за вікном лише кури здіймали пилуку.

Приїжджала з-за річки Василина. Заходилася квапливо накривати стіл до обіду. Це була та сама білява красуня з товстою косою і ніжним рум'янцем на міцних щоках, котра, приймаючи людей з пароплава в човен, не подала руки паруб'язі, що відняв у Діни рятувальний пояс.

Московська гостя одразу пройнялася симпатією до цієї, як на її вік, розсудливої, то по-дитячому наївної, то веселої, то задумливої дівчини, і та з спокійною гідністю прийняла запропоновану дружбу. В сім'ї смаглявих, сухорлявих, рухливих Седих вона була, як сама казала, «білою вороною». Світле лице, що чомусь не бралось загаром, ніжні рум'янци щік, а руки великі, з шерхкими долонями, із загрубілою шкірою, потрісканою на кінчиках пальців.

Якось зранку почався і цілий день йшов обложний дощ. На жнива в Заріччя ніхто човнами не поплив. Діна цілий день пробула з Василюю і за цей короткий час наслухалась про сибірську природу, про тутешні звичаї стільки, що перед нею, уродженкою Центральної Росії, яка виросла до того ж у самій Москві, відкривався новий світ. Але дощ другого дня перестав так само раптово, як і почався. На світанку Седих попливли на зарічні поля, і жінка знову лишилася сама майже в безлюдному селі.

Та все-таки їй пощастило. У дворі, в приземкуватій, рубленій з товстих колод споруді, з грубими дверима на старовинних кованих петлях, оселився старосибірський археолог, що прибув на тому ж горезвісному «Єрмакові».

— Онич. Станіслав Сигізмундович Онич, посланий вам самою долею сусід,— відрекомендувався він московській гості, церемонно шаркаючи ніжкою, взутою в здоровенний гумовий чобіт.

Він одразу ж сповістив, що він онук польського засланого поселенця Онджієвського, а по матері праправнук декабриста Бестужева-молодшого. Посилаючи звідси кореспонденції у варшавські і московські ліберальні газети, польський засланий поселенець підписував їх Онич, тобто той, що живе на річці Онь. Станіслав Сигізмундович — останній із Оничів, бо він нежонатий. Він науковою співробітником обласного музею, працює над дисертацією про перших російських поселенців у цьому краї, а зараз спішить зібрати по заплаві річки історичні експонати, бо все це,— він обернувся, обводячи місцевість маленькою рукою,— в недалекому майбутньому стане дном нового, Сибірського моря.

— ...Яке буде, правда, менше за Каспійське, але більше за Азовське. Так, більше за Азовське, саме так, саме так.

Маленький, схожий на мавпочку, з величезною блискучою лисиною, опушеною штопорками м'якого волосся, багатослівний і екзальтований, Онич взагалі, мабуть, був небезпечно балакучим співбесідником, бо навіть цікава до всього Василина ховалася від нього. Але своєрідний край, де опинилася Діна, все більше захоплював її, і вона виявилася для археолога чудовою аудиторією...

Ось і тепер, коли глухо відстукали й стихли в далині мотори колгоспних баркасів, що везли людей на зарічні поля, Діна, швидко покінчивши з залишенням для неї сніданком, вийшла на дощаний замкнений двір, оточений зі всіх чотирьох сторін будинком і господарськими будівлями. Онич одразу ж з'явився з-за своїх дверей. Він йшов до неї якоюсь танцюючою ходою, щось ховаючи за спиною.

— Діно Василівно, приготуйтеся бути враженою до глибини душі.— Він простягнув руки, і «щось» виявилось довгастою залізякою, поїденою іржею.— Монгольський меч тринадцятого століття. Його мені вчора прислав Тольша. Вони копають силосні ями й на глибині двох з половиною метрів розкопали надзвичайно цікаву могилу іменитого воїна. Тольша написав...

— Який Тольша?

— Як це який? Тутешній колгоспний агроном. Це ж він будує в тайзі на річці Ясній Новокряжево.

— Яке Новокряжево?

— Тобто як яке? Живете тут уже кілька днів і не знаєте. Нове, соціалістичне село. Його так, звичайно, не називають; його називають просто молодіжною бригадою «Червоного плугатара». Так от, уявіть собі, вони розкопали древнє поховання. Багате поховання, яких тут ще не знаходили... Але поки що прислали тільки оцей чудовий меч.— Він любовно оглядав іржаву залізяку.— Ви знаєте, як він його сюди прислав? У футлярі мисливської рушниці, обклавши соломою. Розумник. Саме так, саме так, рідкісний розумник...

— Хто розумник?

— Ах, ви з мене смієтесь! Ну він же, звичайно, Анатолій Суботін, по-місцевому Тольша. Наречений нашої Василиси Прекрасної. Правда ж, їй дуже пасує це ім'я: Василина. Саме так, саме так. Між іншим, Діно Василівно, я не зробив сьогодні однієї важливої справи — я ще не поцілував вашої ручки, мій предок ніколи б цього не простив...

Обережно поклавши залізяку на поміст, Станіслав Сигізмундович витер праву руку об полу шурхитливого брезентового плаща і, приклавшись до руки Діни товстими теплими губами, затримав їх довше, ніж того вимагав рицарський етикет.

— Мої кадри сьогодні в полі. Седих прочув, що будуть заморозки, і мобілізував навіть дітей. Аж до п'ятикласників. Копати ні з ким, і я весь у вашому розпорядженні. Саме так, саме так, розпоряджайтеся мною, як хочете.— І, заgrimівши своїм плащем, він знову шаркнув ніжкою.

— Я дуже рада,— щиро озвалася Діна.

Тут, на цій тайговій річці, що несла чисті холодні води з Саянських хребтів з такою швидкістю, аж починало здаватися, коли пильно дивитися на них, начебто не вода, а острів, як корабель, мчить назустріч, вона за ці кілька днів побачила стільки, що про московську квартиру, де зараз жила її мати, згадувала тільки ввечері, пірнаючи у свою жарку перину. Все тут вражало масштабами. Несподіване стояло одразу ж за ворітьми, які були зроблені по-старовинному, «в ялинку», і замикалися важким засувом.

Колись до війни, дівчам, Діна виїжджала в Підмосков'я у піонерський табір. Після робітничого гуртожитку Трьохгорки, де її сім'я займала кімнату, все там здавалося чудовим: і порізана золотими косами річка, і луки, огорожені тином з ворин, і сосновий бір, і веселі переліски білих берізок з м'яким трепетним листям, які нагадували їй гурточок дівчат на шкільному випускному балу, і жарке повітря над соснами, що гостро пахло богородицькою травичкою. Діна, босоніж, з поколотими ногами, в трусах, у червоному галстуку на білій блузці, ладна була від рання й до смерку бігати по теплому піску, по слизькій лісній хвої, вдихати пахощі живиці, захоплюватися кожним гроном ще не стиглої, тільки зарум'янілої брусниці і вставати вдосвіта, щоб подивитися, як гасне на зеленастому небі остання зоря. Величезним, яскравим, щедрим здавався їй лісовий світ!

Тут, у Сибіру, він згадувався маленьким, бідним. І село Кряже зовсім не схоже було на рублені села, як двір, у якому вона жила, навіть і трохи не нагадував будиноків її рідних місць. Це був не будинок, а саме дощаний двір з будівлями, що його обступали. Тільки фасад жилого дому з шатровим чотирихилим дахом та ворота ви-

ходили на вулицю. справа — хлів, зліва — стайня, а в глибині — комора, де живе Онич, і поряд шоха — дранкова повітка на стовпах, де зараз сохнуть сітки і висять рибальські снасті. Все міцне, рублене на віки. Біля кожних дверей ковані пробої для замка. А знадвору все: і віконниці, і гребені дахів, і ворота — облямовано плетивом грубуватої дерев'яної різби.

— Кержацьке село, старовіри, хазяї, — розповідав Онич. — У них кожна копійка рубльовим гвіздком була пробита. Від засланих сюди духоборів село пішло. Пам'ятаєте, як у Некрасова? — І хриплуватим голосом Онич продекламував:

Жменечку руських заслали
В нетрь за розкол, в глушину.
Волю там, землю дістали,
Рік непомітно минув.
Ідуть туди комісари,
Глядь, аж сільце вже стоїть,
Клуні, сараї, амбари,
Молот у кузні гримить.
І за швівіку посад цей
Виріс — та так, що овва!
Воля людини і праця
Дивнії творять дива.

От саме так, саме так, дива дивнії. Ми, корінні сибіряки, народ особливий, міцний народ. Кріпосного права тут не було, вільно жили. І відбір. Саме так, саме так, по Дарвіну: хворий, кволий, легкодухий — він сюди не доходив, у дорозі гинув. Тільки сильні тілом і духом тут на землю осідали...

Село тяглося по хребту острова. Вільно, далеченько один від одного стояли двори-фортеці, прикрашені з вулиці різбою, колись пофарбовані. Тепер фарба вивітрилася, облупилася, але село мало чепурний вигляд, а на воротах одного з дворів господар зобразив темний силует вершника в паласі, що скакав по горах на фоні блакитного неба, скопіювавши його з коробки цигарок «Казбек».

— А все-таки похмуро — оці глухі паркани, ворота, засуви, — говорила Діна своєму супутникові. — Зовсім інші наші середньоруські оселі — палісаднички, черемха, горожа з ворин, колодязні журавлі...

— Буття визначило свідомість, Діно Василівно. Нелегке буття. Тут у старі часи мужик у далеку дорогу без сокири не виїжджав. Саме так, саме так, просто не можна було. Думаєте, даремно про бродяг стільки пісень?.. А ви

знаєте, вам страшенно пасують оці, пробачте, штанці. Я терпіти не можу, коли жінки оцю чоловічу річ одягають, але з вашою фігурою...

— Дякую за комплімент, але ви говорили про сибіряків.

— Боже, який комплімент! Це лише констатація абсолютної істини, яка не потребує доказу. Коли б існували дуелі, боюся, що чверть населення Дивноярського з вашою появою загинула б, «пройнята стрілою».

— Ви, здається, сказали, що у Василя є жених?

— Так вважає колгоспна громадськість. Саме так, саме так, на чолі з її шановним татусем Інокентієм Саватійовичем. А от чи вважає так сама дівчина, я, як історик, що звик аналізувати тільки факти, сказати не можу. Для Інокентія цей шлюб передусім династичний. Тольша — чудовий агроном, син його давнього друга. Інокентій просто закоханий у цього хлопця і збирається його таким чином навіки прикувати до свого «Червоного плугатаря», щоб згодом передати йому скіпетр і державу. Але це, звичайно, робочі гіпотези, не більш. Василина все якось уникає розмов. Вона мені сказала: «П'ять років в інституті, а за п'ять років тут міста збудують. Все може бути». Та ось зараз на іспиті з німецької зрзалась, і це питання, очевидно, стало на порядку денному.

— Невже силою заміж віддадуть? — спитала Діна, яку балаканина археолога стурбувала. Надто вже незвичайною здавалася їй ця дівчина.

— Маміна-Сибіряка начитатися зволили? — всміхнувся Станіслав Сигізмундович. — Та тут, на Оні, і за старих часів жінкою не командували... Мало їх було, жінок. Самітною молодиця залишитись не боялася, одразу ж інший з радістю візьме... Силою... — Онич сміявся тонким, гикаючим сміхом, сміявся так, що аж піт зросив його лице випукле чоло, а штопорки волосся тряслися. — Тут, на Оні, знаєте, звичай був — занурювання. Якщо, наприклад, чоловік дружину раз побив, вдруге побив, втретє побив — жінки зберуться, піймають його, мішок на голову, віршовку під пахви — і в ополонку. Раз занурять, другий занурять, третій, а потім витягнуть і розбіжаться... Допомагаю. Саме так, саме так, і ще й як! Без усяких восьмих березнів рівноправності домоглися, а зараз. — Онич нахилився до вуха співбесідниці, — мені тут один чоловік казав, ніби Інокентій і ці молодіжні поселення на Ясну — це саме Новокряжево — затіяв, щоб їх

звести, Василичу і Тольшу... Тільки навряд чи вийде що, не дуже-то сучасна молодь за рідну домівку держиться. Тільки в пір'ячко вб'ється, змахне крильцями — і куди-небудь у місто фіть...

— Гарні в неї очі, у Василичу: голубі, чисті-чисті,— задумливо мовила Діна. Вони йшли вже понад годину, а перед ними все ще розгорталася та ж вулиця, все такі ж двори-фортечки, городи за ними, а далі, ніби зовсім не наближаючись, маячив сизий гребінь лісу, в просвітах якого то справа, то зліва поблискувала річка.

— Ваші очі гарніші! — вигукнув Онич.— У вас вони — як вікна на болотах, знаєте? Чарусами їх тут називають. Таке маленьке, малюсіньке дзеркальце серед яскравої зелені, а нахилишся — і засмокче.

Цього дня вони дійшли до кінця острова. Оглянули масивні чотирикутні зруби з довгастими амбразурами, що виходять на три сторони: острожки стрілецьких застав часів Івана Грозного. Лазили крізь бійниці в ті зруби, і археолог розповідав, що потім, коли кордон держави Російської відійшов на схід і укріпився, ці острожки стали в'язницями, і в різні часи тут знемагали на засланні відомі історії люди. Клацнувши кнопкою кишенькового ліхтарика, Онич освітив на чорних, у півтора обхвати, грубо обтесаних колодах вирізані на них слов'янською в'язю, запліснявілі написи, знаки, чотириплечні розкольніцькі хрести. Діна нічого не розбирала, але він читав ці написи по пам'яті і вголос мріяв, що тепер, коли сюди підійде вода майбутнього моря, йому вдасться вивезти ці острожки та інші пам'ятники у Старосибірськ, зібрати їх там де-небудь у парку на Онському крутояр'ї для огляду прийдешнім поколінням.

— Але ж усе розвалиться,— сказала Діна, з цікавістю стежачи за поворотами променя ліхтарика.— Адже тут усе таке старе, трухляве.

— Трухляве? — Онич зайшовся гикаючим сміхом, потім вийняв звідкілясь з-під шурхітливого плаща маленьку мисливську сокирку, дав Діні.— Стукніть по колоді, стукніть сильніше. Нічого, нічого, стукніть ось хоча б по нижньому вінцю.

Діна стукнула й відчула в руці біль оддачі, ніби сокира вдарила об камінь. Археолог знову ніби загикав, відокремлюючи одне «хе» в своєму сміхові від іншого.

— Це ж модрина. Від часу і води вона тільки кам'яніє. Тут усе міцне. В. Інокентія батько — кульгавий

Саватій, ви його не знаєте, він зараз на пасіці живе. Дуже цікавий експонат. Йому, мабуть, під вісімдесят, а він позаторік ведмедя убив. Правда, за курйозних обставин, але вбив. Я сам м'ясце того ведмедя куштував. Так-так, куштував...

Додому вони дістались, коли сонце вже зайшло за Дивний Яр. Скеля здалеку здавалася позолоченою від підосшви до гострої вершини, і Діна навіть розгляділа на ній волохату сосонку, ніби малесеньку темну хмаринку, яка стала на якір.

Господарі були вдома. У відчиненому вікні виднілося сухорляве Глафірине лице з якимось монастирським морквяним рум'янцем на смагливих щоках. Седих кричав по телефону: «Та не підведемо, не підведемо! Не смікайте тільки, дайте хоча б день без віжок попрацювати.. Як зобов'язалися — все буде... Зверх? Ач який! Ні, такого слова я не даю, щоб зверх зобов'язань. Дзуськи! За чужоспинників «Червоний плугатар» працювати не буде. Не буде, кажу!» На ганку, скинувши светр і кофтинку, біля глиняного умивальника милася Василина. Онич замилувався красиво окресленою довгою шиєю, похилими плечима, повними руками дівчини. Деякий час, змиваючи мило, вона не помічала його. Потім, відчувши, перехопила замилуваний погляд і, швиденько накривши плечі рушником, наказала сердито:

— Ану йдіть собі, ну!

І цей балакучий чоловік, Діні на подив, слухняно попрямував до своєї комори.

— Бурундучок,— презирливо сказала Василина й відразу, якимось миттю змінивши вродливе обличчя, розтягнувши рота й виставивши верхні зуби, стала дуже схожою на Станіслава Сигізмундовича.

— Бурундучок?

— Звичайно, звірятко таке є,— пояснила Василина, і Діна знову звернула увагу на звичку дівчини підмічати в зовнішності людей, що її оточували, риси звірів, птахів, домашніх тварин. Так, про Глафіру вона сказала «чапля», про Петровича — «борсук» і пояснила: восени борсуки бувають гладкі, почухатися лінуються, і дуже ненажерливі.

— А я на кого схожа? — запитала Діна, коли вони разом заходили до хати.

Василина повісила на дерев'яний кілочок рушник, поклала на полицку мильницю, зубну щіточку й, рум'я-

на, свіжа, дивилась на гостю, не ховаючи смішинки в голубих очах...

— Ні, Миколо Кузьмичу, це не резон,— кричав у трубку Інокентій Седих,— один із сошкою, а семеро з ложкою, який же це соціалізм? Соціалізм — це коли за працю. Вчив, знаю... Не я, не я, а твої підручні, що зведення дають отією середньою цифрою, колгоспи ріжуть. Що зобов'язався — здам, а більше — вибачай! Мені будуватися треба. А райком що? Ну, клич на райком. Тільки я і в обком дорогу знаю...— Седих поклав трубку і плюнув спересердя.

— Знову за лежнів здавати? — запитав Ваньша, стираючи з рук чорну маслянисту грязюку змоченою в гасі ганчіркою.

— Не твоє діло. Навчись помовчувати. Дід правильно міркує: хто говорить, той сіє, а хто слухає, той збирає. Краще допоможи Глафірі казан перетягти.

Василина усе ще дивилась на Діну, а та чекала. Їй чомусь хотілося почути, кого нагадує вона цій дівчині.

— Ну так що ж?

— Не образитесь?.. Ні, все одно не скажу.— І Василина потяглася до шафки діставати тарілки, прибори, перець, сіль.

У суботу надвечір приїхав з будівництва Вячеслав Ананійович. Діна так і засяла, коли він з'явився у дверях. Вона негайно потягла його оглянути село, розповідала про те, що дізналася сама за ці дні від Онича і Васи́лини. Він слухав неуважно, заглиблений у своє. Потім вони сиділи під соснами, над самим урвищем, на вузлуватих коренях, милувалися тихим заходом сонця, що віщував на завтра добру погоду. Комарня стовпом снувала в повітрі. Діна все говорила й говорила, а чоловік слухав і не слухав, і на його чолі різко позначилися вертикальні зморшки.

— А мої справи тебе зовсім не цікавлять? — раптом спитав він, відмахуючись від комарів.

— Так-так, звичайно. Як ти там, як влаштувався? Як твої нові співробітники? Як цей чудний Литвинов?

— Він не чудний, любя... Що він, хто він — ще точно не знаю, одне ясно: в апаратних справах — шахіст, на п'ять хорів раніше все передбачить.

— Що? Вже почав заважати? — стурбовано запитала Діна.— Старі, вони завжди надто самозакохані, бояться,

як би їх не затьмили... Це? Так? Благаю, будь обережним.

— Ні, він поки що мені не заважає,— посміхнувся Петін.— Я йому потрібен. Як каже Юра Пшеничний, він хоче житися моїми думками, моїми ідеями, видаючи їх за свої... Зі мною надзвичайно чемний, заграє. Але досить було подати йому список людей, які мені тут до зарізу потрібні, відразу сказав: «Терпіти не можу працівників з хвостами...» Але Юрія, Гур'янова, Власова, що вже приїхали, прийняв. Між іншим, Юрій його дуже кумедно зображує. Ось приїдеш — покажемо.

— А як наша палатка «люкс»?

Вячеслав Ананійович ледь усміхнувся.

— Тут він утнув штуку. Добудували його котедж, і ось він зробив жест: віддає його нам, а сам залишається в палатці... Так, в усякому разі, звеліли мені переказати тобі разом з низьким укланом.

— Ой, як це мило!

— Мило? Діно, ти в мене справжнісінька дитина.— Вячеслав Ананійович погладив її по плечу.— Ми б не були з тобою марксистами, якби під цими милими надбудовами не бачили базису. А базис, моя люба, є. Цей самий шановний Литвиннов, бачиш, задумав з рекламною метою побудувати отаке соціалістичне місто Дивноярськ: проспекти, площі, стадіони, навіть тролейбуси. Не більш і не менш: тролейбуси в тайзі. Ну й нічого путнього, звичайно, не побудував. От і хоче знову зимувати у палатці Зеленого містечка, «не відриваючись од мас», щоб йому за ці витівки не дали по заслугах. Маневр: переживаю труднощі разом з народом... Звідси й цей жест: а може, повірять, що він це зробив, віддаючи тобі палежне.

Все, що сказав Вячеслав Ананійович, було резонне. І все-таки Діна засмутилась: іноді приємно помилятися. Але чоловік був лагідний, уважний, люб'язний до господарів, залишився ночувати. Щедрий хазяйський дар — фамільна перина Седих — була негайно скинута на підлогу. Діна заснула добре, міцно й прокинулась, коли чоловік уже поїхав, а господарі пішли на роботу. Вставши, вона знайшла на столі записку: «Чекають справи. Постараюсь форсувати твій переїзд. Щовечора дзвонитиму по телефону. Про мої труднощі не думай. Нема таких фортець, яких би не здолали більшовики».

Ввечері, коли баркаси привезли колгоспників із зарічних полів, Діна знову завела з Василюю вчорашню розмову:

— ...Ну, а чоловік мій на кого схожий?

Дівчина сьогодні так стомилася, що навіть відмовилася од вечері. Вона, видно, насилу всміхнулася.

— Про нього не знаю, а ви... Діночко Васильночко, ви не образитесь?.. Ви схожі на кішечку, на красиву кішечку, яку хочеться погладити.

— На кішечку? — В голосі чувся подив.

— Ну от ви і образилися,— мляво сказала Василина, очевидно, зовсім не засмучена цим. Встала, потяглася.— Ох і засну ж я зараз!.. На добраніч.

«Кішечка — звідки вона взяла?», — думала Діна, перевертаючися на своїй перині. Лежала з розплющеними очима, слухала різноголосе хропіння, що долиняло з-за перегородки, сюрчання цвіркуна, дзвінке падання крапель у цебрик, і весь час ввижалась їй пухнаста кішка з рожевим бантом і такі ж волохаті кошенята, що вилзали з брилика, ввижалась з тією літографічною чіткістю, з якою вони були зображені на картині, що висіла в овальній рамі в їхній московській вітальні. Цю картину Вячеслав Ананійович зберігав як пам'ять про останній етап війни, і Діна мирилася з нею, хоча ця волохата іділія була їй не до душі.

Короткий приїзд чоловіка одразу так багато нагадав, що сон цієї ночі уперто обминав її. Минуло вже понад п'ять років подружнього життя, а вони ще жодного разу надовго не розлучались, а тепер вона скучала за Вячеславом Ананійовичем: утворилась наче порожнеча, яку ніщо не могло заповнити і яка все більше нагадувала про себе.

По суті, Вячеслав Ананійович з'явився в її житті, коли вона була ще дівчиськом. Вони з матір'ю одержали тоді майже одночасно дві похоронні, в яких сповіщалося, що ефрейтор Василь і рядовий Володимир Захарови, які пішли з фабрики у московське ополчення, загинули смертю хоробрих у боях за місто Вязьму. Діна ще ніяк не могла звикнути з тим, що батька і брата більше немає в живих, а тут німецька авіабомба розвалила те крило великого гуртожитку текстильників, де вони жили.

У военній Москві тих, що залишилися без притулку, вселяли у вільні квартири. Ткаля з дочкою одержали ключ від житла інженера, що був десь в евакуації разом

з своїм інститутом. Вони зайняли маленьку кімнатку, призначену для хатньої робітниці, а фабком прислав їм сюди два залізних ліжка, дві табуретки, столик і шафку. Було не до вигод, і посиротіла сім'я вважала б, що влаштувалася непогано, коли б не обтяжливе чекання власника квартири. Нічого про нього не знаючи, мати й дочка задалегідь не злюбили цього інженера і навіть обміркували, що вони йому скажуть; куди підуть на нього скаржитись, якщо він спробує їх виселити... І ось зараз, утопаючи в жаркій своїй перині, Діна згадувала, як уперше з'явився її майбутній чоловік.

Вони повернулися з матір'ю з фабричної їдальні, відчинили двері й завмерли: у прихожій горіло світло. В кутку акуратно купкою лежали чемодани, пузатий портплед, якісь ящики. Смачно пахло свинячою тушонкою. Приїхав!..

А хазяїн квартири уже вийшов із ванної і прямував до них у картатому купальному халаті, в м'яких пантофлях на босу ногу, чисто виголений, акуратно зачесаний, сповнюючи приходу пахощами доброго довоєнного мила.

— А, ось кого вселили в мою квартиру! — Спокійно-привітний тон, яким були сказані ці слова, вразив своєю несподіванкою. — Ну, здрастуйте! Петін. Вячеслав Ананійович Петін. Познайомимось...

І навіть ось зараз, через багато років, Діна згадала цю мить з вдячністю. Потім на кухні мати пригостила Вячеслава Ананійовича довоєнним грузинським чаєм, пачка якого свято зберігалась у неї десь під матрацом. Він приніс пакетик урюку, а Діну вгостив плиткою шоколаду «Золотий ярлик». Мати поспішила запевнити нового знайомого, що затримуватись у нього в квартирі вони не збираються: ось відбудують трьохгорці зруйнований гуртожиток, і вони одразу ж звільнять кімнату.

— Навіщо? — сказав Вячеслав Ананійович. — Звичайно, я міг би й зараз вас виселити, бо за посадою маю право на ізолювану житлоплощу. Але навіщо? Війна. Всі повинні допомагати одне одному чим можуть, я радий допомогти вам... Залишайтеся до кінця війни, а там... Ну, до цього ще треба дожити, а мене, мабуть, скоро мобілізують...

Мати й дочка з вдячністю прийняли пропозицію. Вячеслав Ананійович дійсно був скоро мобілізований. Поїхав на фронт. Кімнати його звичайно були зачинені, але пожилці прибирали їх, поливали квіти. Після війни ха-

зайн квартири служив у окупаційних військах. Але в будь-який час, несподівано приїхавши в Москву, він міг спокійно вставити ключ у замок, знаючи, що на нього чекають чистота, порядок, затишок, турботи вже літньої, дзвінкоголосої, з добрим серцем жінки і сірі мрійні очі рудуватої дівчинки, яка червоніла, коли він до неї заговорював, і крадькома стежила за ним...

Коли тепер, під перегук нічних півнів цього острівного села, Діна згадувала про все це, їй здавалося, що Вячеслав Ананійович зовсім не постарів, навіть нітрохи не змінився відтоді, як їм у коридорі сказав своє «здрасуйте».. А от Діна у нього на очах з круглоvidoго міцного дівчиська з копицею хвилястого руденького волосся, з сірими, по-східному ледь розкосими очима стала спочатку довгоруком, цибагим, соромливим підлітком, а потім легенькою, стрункою, тендітною дівчиною, що вчилася вже у медичному інституті.

6

Вячеслава Ананійовича Діна з дитинства звикла вважати за свою людину, чимось середнім між старшим братом і дядечком, з яким можна пожартувати, побалакати, порадитись, а при нагоді навіть і поділитися дівочою таємницею... Боже, якою вона була дурною, коли одного разу розповіла йому про одну сердечну невдачу! Було дивно бачити цього спокійного, витриманого чоловіка таким схвильованим, сердитим, ображеним. «Є ж на світі люди, які приймають чуже горе як своє», — подумала вона тоді. І навіть потім, коли Вячеслав Ананійович приносив їй гілочку мімози, дарував на день народження туплі, годинничок, брошку, приносив квитки на який-небудь видатний концерт або футбольний матч, вона сприймала це лише як звичайний вияв доброго серця. Іноді він заїжджав по неї машиною в інститут, щоб прямо звідти везти її в театр або у ресторан. І в цьому вона не вбачала нічого особливого й навіть любила, коли однокурсниці, говорячи про Вячеслава Ананійовича, казали їй «твій».

А мати зітхала, хвилювалася, сердилася. Нагадувала їй, що вона вже не дівчисько, що треба подумати, куди все це веде, чим загрожує. Загрожує? Що може зробити поганого уважний і трішки смішний цією своєю закоханою уважністю Вячеслав Ананійович — добрий дядечко, розумний старший брат... Він, і танцюючи у ресторані, де

надивишся усякого, веде її, ніби вона не студентка, якими переповнені аудиторії, а принцеса з казки... І коли одного разу по дорозі додому, у машині, піднявши спочатку під якимось приводом скло, що відділяло передне сидіння від кабіни, Вячеслав Ананійович, схопивши її руки, сказав, що давно вже кохає, мріє бачити її своєю дружиною, Діна тільки розгубилась і сказала не до речі:

— А інститут, як же інститут?.. І яка ж я дружина?.. Мама каже, що я нічого не вмію...

— Ти будеш чудовою дружиною, про яку я давно мрію. Клянусь, я виховаю з тебе ідеальну дружину. Ми будемо щасливі...

...Цокає годинник. Два цвіркуні перекликаються в різних кінцях хати... Щасливі!.. Так, він, як і завжди, виявився правий, Вячеслав Ананійович. І хоча протягом перших тижнів її заміжжя Діна соромилась, не поступавши, заходити до кімнати, де він був, а коли зверталася до нього, в неї раз у раз зривалось «ви», Вячеслав Ананійович був задоволений. З неї вийшла хороша дружина. Довелось, звичайно, дечим поступитись. Він був проти, щоб вона працювала у районній поліклініці, куди її послали після інституту. Наполіг, щоб вона почекала кращого призначення. Обіцяв поклопотатися. Призначення не було. Дома виявилось багато справ... І все-таки їй вдалося домовитись про місце в клініці. Але тут раптом виникла перспектива їхати надовго до Німеччини... Друзі Вячеслава Ананійовича порадили їй піти на курси іноземних мов, вивчити як слід німецьку. На курси її возили на машині. Вчилась вона старанно й закінчила їх навіть достроково. Коли було одержано диплом, диплом з відзнакою, яким Діна дуже пишалася, з'ясувалось: поїздка не відбудеться... «Ну що ж, ремесло плечей не давить», — казав колись Дінин батько. Другий диплом ліг у ту ж шкатулку, де зберігався перший. Нічого, все згодиться в житті... Зате як пишався Вячеслав Ананійович своєю освіченою дружиною!.. І коли ця смілива, самовіддана людина, ніби радячись, сказала їй одного разу, що хоче їхати до Сибіру, у тайгу, на передову лінію будівництва комунізму, вона, не вагаючись, заявила:

— Поїду з тобою!

І ось він уже там, на будівництві, поринув у справи, звичайно, стомлюється, звичайно, йому обтяжливо без звичного комфорту, звичайно, скучає за нею, а вона ось, будь ласка, і живе тут, на Кряжому, наче якась дачни-

ця, і нічим йому не може допомогти... Чи варто було прощатися з матір'ю, покидати Москву, мчати за тридев'ять земель, щоб тинятися з ранку до вечора без діла серед чужих зайнятих людей?..

— Ху! Дихати нічим,— вголос каже Діна, вкотре вже перевертаючи подушку.— Ні, так не заснеш. Задуха...

Вона зіскочила з ліжка й розчинила вікно у двір. Прохолодне осіннє повітря, що ледь-ледь відгонить гноєм і бензином, якось одразу відтісняє тривожні думки. Натягнувши ковдру, Діна знову заснула. Прокинулась уже вранці від голосів, що лунали під самим вікном.

— ...І як ми тебе, Павле Васильовичу, чекали! Наче ти мені праву руку відрізав,— чути було голос Інокентія Седих.— Тут цей дизель прибув, пустити б його зараз, а ми ходимо, як коти біля гарячої каші, а машина лежить. Ваньша одного разу не стерпів, спробував ящики відкрити, так я йому рукавицями по вухах: хоробрий тарган за піччю, до Васильовича не смій торкатися. Спасибі, хоч швидко ти цього разу впорався.

— Було б за що... Це я тобі дякувати повинен,— озвався інший, хрипливатий, басовитий голос. Той, хто говорив, сильно наголошував на «о», і це здалося Діні знайомим.— А Ваню даремно до дизеля не підпустили, на очах механік росте. Що він, що я — яка різниця...

— Не кажі, Васильовичу, з одного дерева а ікона, і лопата. Одначе на ікону моляться, а лопатою гній збирають... Так, кажеш, бачив його, Петіна?

— Бачив, коли він од вас до машини йшов.— Хтось голосно зітхнув.— Той же самий. Такі не міняються, у них замість крові антифриз у жилах.

Далі розмова пішла про двигуни, про пальне, про запасні частини, які обов'язково треба десь «виривати», чулися імена Ваньш, Петьш і соковиті сибірські прислів'я, якими Інокентій перчив свою розповідь. Але Діна вже не прислухалася. Вона намагалася пригадати, де вона вже чула цей хрипливатий голос, що окаючу мову. Нарешті, вислизнувши з першці, босоніж, навшпиньках вона підійшла до вікна, стала за лутку, нахилилась і мало не скрикнула. У ранкових сутінках, що вже вимальовували будівлі двору, під самим вікном виднілись дві голови: чорнява і велика, волохата, русява. Це був той самий бородань, котрий так грубо відмовився продати їй гриби і задурно віддав їх Ганні Поперечній. І тут її наче по вухах різонуло:

— ...Ну, а пожилиця ж ваша як?

— Та ніби нічого, з Васьонкою здружилася.— Інокентій помовчав.— А все-таки даремно цей Петін молодичку сюди приволік, що їй тут узимку... Хатня квітка, першим протягом її і зріже...

Стоячи за луткою і прикриваючись завісою, Діна кусала губи. Так ось що вони про неї думають! Але розмова велася далі.

— Бачив і її,— казав бородань.— Красива.

— Звісно, в чужу жінку біс ложку меду кладе.

— Та ні, не те. Мою вона, Інокентію Саватійовичу, нагадала мені.— Він зітхнув.— Коли Ольга студенткою була і кохання наше тільки починалось... Ех, до чого це!

— Вірно, ні до чого. Печаль справі не помічник... Багато ми через тебе, Васильовичу, справ прогавили. Надолужувати тепер треба.

Намагаючись нечутно ступати, Діна підійшла до ліжка, сіла й, підібгавши ноги, обняла коліна руками. Замислилась. «Кішечка... Хатня квітка...» Невже вони людину міряють тільки трудоднями? І цей бородань. Чому він такий лихий на Вячеслава Ананійовича? Певно, якийсь негідник, котрому свого часу дісталось по заслугі... Але було в ньому щось, що мимоволі знову й знову повертало думки і до зустрічі на пароплаві, і до тільки-но підслуханої розмови. Могутній чоловік, красивий якоюсь міцною, російською красою. Оце справжній сибіряк!.. А з якою повагою говорить з ним Седих!..

Діна швидко одяглася, прибрала, сіла снідати разом з хазяями. Інокентій вже поїхав.

— З ким це ваш батько розмовляв сьогодні вранці у дворі?

— Мабуть, з механіком нашим, з Павлом Васильовичем Дюжевим,— відповіла Василина, вмочаючи хліб у кухоль з густим пареним молоком так, щоб підчепити на нього коричневу блискучу плівку. А коли Ваньша зібрався був з ентузіазмом щось додати, сестра так глянула на нього, що той прикусив язика й тільки пробурмотів: «По машинах бог».

— А що в нього трапилось з дружиною?

Брат і сестра презирнулися. Ваньша схопився, почав одягати комбінезон.

— Про сім'ю його ми не знаємо, ми не партбюро.

Потім вони гайнули на велосипедах. Дворище затихло, навіть Онич зник. Гарячка на полях «Червоного плу-

гатаря» спадала, і археологові вдалося збити із семи-класників групу, з якою він на випрошеній у Седих вантажній машині поїхав у Новоокряжево вести далі розкопки. Діна лишилася сама й одразу засумувала.

Проїшла порожнім дворіщем. Дерев'яний настил лунко озивався на кожний крок. Грубі двері... ковані за-пори... засуви. І жоден не засунутий. Навіть хвіртку брат з сестрою забули зачинити, і вітер розгойдував її так, що масивні петлі порипували. Діна грюкнула клямкою. Потім повернулася в будинок, де старовинний запах сухого дерева, свіжого хліба, зерна, що сушилось на печі, змішувався з гострим запахом бензину. Задумливо пройшла за завіску — в ту частину будинку, де Глафіра куховарила. Тут було чисто, аж блищало, кожна річ знала своє місце. Мовчазна жінка вже встигла витопити піч, наварити і, як завжди, кудись нечутно зникла... Дивна, одна така у то-вариській, балакучій сім'ї... Якось непомітно для себе Ді-на прочинила маленькі двері в закуток — малюсіньку кімнатку, щось подібне до чулана, повітря в якому було густо насичене гострими пахощами трав. Світло прохо-дило сюди крізь малесеньке, завбільшки у дві долоні ві-конце, прорізане в колоді, і, призвичаївшись до напівтем-ряви, Діна побачила вузьке ліжко, а в кутку ікону бо-жої матері, таку стару, що при хисткому світлі лампадки важко було роздивитись на ній сухе темне обличчя, су-воре, потайне, що нагадувало обличчя самої Глафіри.

Вздовж стін на гвіздках сохли пучки трав і коріння. Від них і йшов цей терпкий змішаний запах... «Дивно. Голова колгоспу, член райкому партії — і під його дахом ікона, чаклунські трави у таємничому закутку», — поду-мала Діна. Йї стало не по собі, наче, сама того не бажаю-чи, вона проникла в чужу таємницю. Сухолика жінка суворо дивилась із старовинної карбованої ризи потем-нілого срібла, ніби розуміючи й осуджуючи ці думки. Ді-на швидко вийшла із закутка й, весь час чуючи настир-ливі, дражливі пахощі трав, майнула у світлицю. Тепер їй здавалося, що й тут пахне лісом і луками. Згадались захоплені слова Оничча: «Дивний, єдиний і своерідний край. Саме, саме єдиний...» І люди якісь, ну, особливі, чи що. Ось цей бородань Дюжев... Де ж усе-таки він міг зустрічати Вячеслава Ананійовича? Що між ними тра-пилось?

Діна знала: є люди, котрі не люблять її чоловіка. Він їй сам розказував. Не люблять тому, що чесний, прямий,

принциповий, нетерпимий до людських вад. Але в цих краях він не бував, на селі взагалі ніколи не працював. Де він міг бачити цього колгоспного механіка?.. Красива... Що він розуміє у жіночій красі?.. Але все-таки Діна підійшла до овалного дзеркала. Дуже точно, у дорогій різьбленій рамі червоного дерева, це дзеркало особливо впадало у вічі серед скромної обстановки оселі Седих. Може, воно потрапило сюди в ті часи, коли громили маєтки поміщиків? Хоча Онич говорив, що поміщиків тут не було... Красива... Нічого особливого. Бліде худорляве обличчя, копиця хвилястого волосся того самого каштанового кольору, який у школі завдавав стільки неприємностей. Хлопці звали рудою. Ніс такий кирпатий, що видно ніздрі... Ось очі... Очі справді завжди, навіть за найгіршого настрою радували Діну! Вузькі, сірі, навіть зеленкуваті, по-східному ледь розкосі, вони, як їй здавалося, надавали обличчю багатозначної таємничості... Красива... Та ні, звичайно... Але ось і цей нащадок декабристів... «...А може, премудрий Інокентій Саватійович правий: дійсно, в чужу дружину біс ложку меду кладе... Особливо в ту, чоловік якої далеко й надто заклопотаний справами?.. Ой, про які я дурниці думаю!..» Але випадково підслухана розмова не виходила з голови. Згадувати про неї було і досадно, і сумно, і чомусь тривожно.

Різкий дзвінок телефону сполохав ці думки. У трубі залунав соковитий голос Юрія Пшеничного:

— ...Ви сьогодні переїжджаєте, Діно Василівно. Вячеслав Ананійович проводить зараз відповідальну нараду й попросив мене повідомити вас, що вислано машину. Ви знаєте, Діно Василівно, ваш котедж...— Юрій хотів додати щось, мабуть, приємне, але на півслові його перебили.

Діна не стала чекати відновлення розмови. Вона кинулася у світлицю й заходилася кидати у чемодани свої плаття. Навіть найулюбленіше кидала жужмом і при цьому, сама того не помічаючи, голосно наспівувала пісеньку, яка так набридла їй на пароплаві:

...Ідемо ми, друзі,
В дальній края.
Станем новоселами і ти, і я.

Чемодани було упаковано, винесено в сіни. Сім'я Седих збиралася на обід, і всі сиділи вже за столом, коли шибки у вікні, здригнувши, забряжчали й біля ганку повільно зупинилась машина. Це був не цибатий всюднхід «козел», на якому напередодні приїздив Вячеслав Ананійович, а чорний лімузин Литвинова, весь заляпаний глинистою грязюкою. З машини викотився й спритно підкотився до ганку вже відомий Діні Петрович. Шкіряна куртка, рукавиці з крагами і навіть кругла рум'яна фізіономія — все було заляпано тією ж червонястою глиною. Він був явно збентежений і, мабуть, тому намагався триматись розв'язніше.

— Мир-та дому-та сьому, — мовив він, пародіюючи тутешню манеру додавати частку «та». — Прощу пробачення, — звернувся він до Діні. — Набрався горя у цій проклятущій глині. Вячеслав Ананійович було «козла» спорядив, а Федір Григорович звелів «козла» поміняти на «зімчик», от і припухав на тутешніх вибоїнах, бодай вашого голову виконкому так на тому світі чорти по такому сибірському асфальті прокотили.

Тим часом Глафіра поставила перед Петровичем миску, по вінця наповнену густо паруючою юшкою, поклала дерев'яну ложку.

— Ось-та хто розуміє мою душу! — захоплено вигукнув гість і, ткнувши, обпікаючись юшкою, ложку до рота, зобразив на своїй фізіономії невимовне блаженство. Але тут же осміхнувся: — Розуміє-та, та не зовсім-та. Чогось-то ніби не вистачає.

Глафіра розтулила міцно стулені губи, які, здавалося, зовсім не вміли усміхатися.

— Не сам поїдеш, балаболка...

Петрович покірно зітхнув:

— Точно. — Спритно орудуючи ложкою, він умудрявся базікати: — Ми з Федором Григоровичем різну юшку їли: і дніпровську... і бузьку... і дунайську... Там її чорбою звать... І на цій самій Шпрее, чорти б її вхопили, якийсь там кіндерзупе з кістлявих йоржиків варили... На Волзі теж добра юшка!.. Але тутешня, сибірська, у виконанні заслуженого майстра печі Глафіри Потапівни — майн гот! — І він, молитовно склавши руки, підняв до неба лукаві очі. — Сила!..

Підводячись з-за столу, він галантно сказав:

— Данке шьон.

А відчиняючи перед Діною дверцята — своє незмінне:

— Біте-дріте.

Базікав він без упину і, базікаючи, весь час скося поглядав на жінку, що сиділа поруч. Здавалось Діні: він усіх і все знає. Але коли вона спробувала обережно розпитати його про управлінські справи, про чоловікових співробітників, про те, як сприйняли приїзд Вячеслава Ананійовича, він одчekanив:

— Звідки мені знати? Наша справа — баранку крутити та хліб їсти.

Баранку він «крутив» майстерно. Руки в шкіряних рукавицях ніби зовсім недбало лежали на ній, а важка машина на великій швидкості, не гальмуючи, мчала по неймовірній дорозі, по вузькому узбіччю бігла високо над річкою, гальмувала біля самої обмежувальної колоди порома, безстрашно проходила впритул до борту величезного самоскида. Москвичка, котра звикла до рівного асфальту столичних проспектів, до прямих бетонних приміських шосе, швидко переконалась, що цей смішний вайло, який, очевидно, раз і назавжди звалив на себе обов'язки загального розважальника, — рідкісний майстер своєї справи... «Санчо Панса? — роздумувала Діна, намагаючись за звичкою зміряти літературною міркою людину, що заікавила її.— Санчо Панса... Ні. Швейк? Теж ні. Але є в ньому щось і від того, і від другого. А в цілому це третє — своєрідне і цікаве».

— Ви одружений, Петровичу?

— Ні.

— Чому ж?

— За переписом у нас, Діно Василівно, жінок на двадцять мільйонів більше, ніж чоловіків. Треба ж про них турбуватися! Адже це теж великої ваги завдання.

— Так і не були одружені?

— Може, й був, не пам'ятаю вже...

— А домівка у вас де-небудь є?

— Є домівка, як не бути домівці. Я її, як слимак, усю на собі ношу. У війну по фронтах носив, а після війни — по будівництвах. Де моя лайба стоїть, тут і домівка... Добре, між іншим, — і, раптом обернувшись, сказав: — Адже я хочу до ста років дожити.

«Так-так, горішок! Базікає, базікає — й нічого з нього не витягнеш. Хитрющий!.. А йому ж, напевне, все відомо».

— Федора Григоровича давно возите?

— Чимало. У багатьох місцях ми з ним шрамчики на глобус нанесли. «Шрамчики» — це його слівце. Любить Старик ці шрамчики на глобус наносити.

— А що він за людина? — запитала Діна і тут же, знаючи психологію шоферів-персональників, внутрішньо всміхнулася, угадуючи наперед, які почує слова, розраховані на передачу начальству.

— Старик? Звичайна людина... На двох ногах.

«Ні, Василю, порівняння твої суто зовнішні,— вирішила Діна, згадуючи, що дівчина визначила Петровича як смішного ненажерливого звірка.— Ні, любя, не такий він простак». Машина йшла дорогою, очевидно, зовсім недавно прорубаною через ліс. Від зеленкуватого сонячного проміння, що пробивалось крізь листя, рябіло в очах. Гострі лікті коріння штовхали колеса. Щоб не прикусити язика, Діна міцно зціпила зуби. «Помилилась, Васильок, і в мені помилилась, яка я кішечка?.. А от цікаво було б дізнатись, як вона визначила б цього механіка, цього Дюжева, чи що».

— Петровичу, ви не скажете, що таке антифриз?

— Антифриз? — Петрович з подивом озирнувся.— Рідина така. В радіатори тут у холоднечу заливаємо, не замерзає. А навіщо вам?

— Так, чомусь згадалось.

Ліс обірвався раптово. Машина ніби вихопилась із тунелю; сонце, що вже хилилось надвечір, сяйнуло просто в вічі, змусивши примружитись. А коли Діна підняла повіки, машина вже бігла ніби по лінійці — така пряма була профільована грейдерна дорога, що розтинала поле, і поле це було рівно пострижене комбайнами. На обрії, ніби два жуки, повзали трактори, перетворюючи золото стерні на чорний оксамит ріллі. Долітав рівний стрекіт. Попереду над дорогою, коло самого узбіччя, стояв третій трактор з плугами. Поряд — мотоцикл, а біля нього — чоловік, він розглядав якусь металеву деталь. Почувши гуркіт машини, чоловік озирнувся, і Діна відчула, як стривожено тенькнуло серце: це був той самий бородань, про якого вона тільки-но думала.

Машина зупинилась. Висунувши у дверцята свою круглу фізіономію, Петрович жалісно попросив:

— Павле Васильовичу, хлопніть бензинчику! До вас у «Плугатар» пробрався, знаєте, дорога яка, все спалив, з порожнім баком, на самому самолюбстві тягну!

Бородань неквапливо поклав деталь, чистим клоччям витер руки. Розглядивши в машині пасажирку, він, як здалося Діні, насупився, але вклонився. Потім сунув голову у дверцята й, глянувши на прибори, спокійно сказав, наче скомандував:

— Поганяй.

— Кошій Безсмертний! — пробурмотів Петрович, рушаючи вже, але в тоні вчувалося більше збентеження, ніж досади.

— Хто він? — Діна намагалася спитати це якомога байдужіше.

— Ат, один тутешній абориген! Перший у районі жми-крут! П'янюга страшенний! І не те щоб пив, як люди: увечері додому у напіврідкому стані повернеться, а на-завтра виспиться — і як той огірочок малосольний. Цей як зарядить, так на тиждень: рушницю через плече — і в тайгу. Седих йому заднім числом відрядження випи-сує, покриває. Фронтіві друзки вони, чи що?

— З сім'єю у нього щось погане трапилось?

— Яка в нього сім'я! Парубкує. І домівки в нього немає, живе тут, у одній старій жінки, вона йому варить, пере...

— Типовий сибіряк, правда?

— Хто? Дюжев? — Петрович посміхнувся. Який же він сибіряк? У нього, оп послушайте, «о» кругле, як бублик: дОрОгий тОваришу. А тутешні, вони шепелявлять, «ц» у них під язиком застряває. — І, явно наслідуючи голос Інокентія Седих, він сказав: — Ваньша нещодавно кунісю закапканив. Така куніся, усім кунісям — сарися. — Діна засміялась, і, заохочений цим, Петрович тут же зобразив лінгвістичну сценку: — Приїжджаємо ми якось до Інокентієвого батька, до кульгавого діда Саватія, на пасіку: «Діду, що нового?» — «Та нове є. Іде ось недавно Ваньша на «козлику» своєму, а песик наш поперед трюхикає. Аж тут, глип, напереріз песику та вовчик. А песик небоязкий у нас — сап вовчика за лапу, а здолати не може. Ваньша «козлика» загальмував — і з підніжки прямо на вовчика, і пальсями очисі вовчику видавив. А зараз вовчик, чуеш, у лазенці в мене висе...»

Все це було передано з особливими старечими інтонаціями і, певне, тут же й вигадано. Але вигадано і виконано майстерно. Добре було передано дві помічені уже Діною особливості мови жителів Кряжого...

А тим часом кінчилося поле і знову попливла назустріч машині, увесь час міняючись, чудова, незвична для ока середньоруської людини, незаймана краса природи, від якої віяло романтикою незміряних просторів, неходжених стежок, неляканих звірів. Стомлена її нескінченною різноманітністю, Діна заплющила очі, й знову мов живий постав перед нею Дюжев, з котрим так дивно схрещувались її шляхи. «...У жилах тече антифриз». Антифриз — незамерзаюча рідина. Що б це могло значити? І Діні спала на думку догадка, що над цим самим Дюжевим тяжіє щось важке і що її чоловік має до нього якесь відношення. Але яке? Хіба міг Вячеслав Ананійович, людина, яку всі так поважають, заподіяти зло невинному? Значить, Дюжев зробив щось негарне... Треба буде все-таки розпитати в чоловіка. Хай згадає. Це треба нарешті й для його безпеки. Хто знає, що може утнути цей бородань! Тут чого завгодно можна чекати...

З цими думками Діна задрімала й прокинулась уже від того, що Петрович різко гальмував. Край дороги, піднявши руку, стояв міцний, високий чоловік без шапки. На шиї в нього, як саксофон, висіла на ремені рушниця, за спиною сумка, як здавалося, набита строкатим пір'ям. Кілька красивих птахів висіли приторочені до ремня патронташа. Біля ніг на траві, виваливши довгий язик, лежав волохатий, висловухий чорний пес з шовковистою шерстю.

— З полем, Сакко Івановичу! — вигукнув, опустивши скло, Петрович. — Качки?

— Сім качок і селезень... — задоволено відповів мисливець. — Підкинеш? — Петрович запитливо глянув на Діну, а мисливець уже сам підійшов до машини й, відчинивши дверцята, відрекомендувався: — Людина з дивним ім'ям — Сакко і з трудновимовним прізвищем — Надточієв. — Не простягаючи руки, він нахилив свою непокриту голову, пасма темного волосся впали йому на чоло, і Діна тут же підмітила, що схожий він на Маяковського. Губи енергійного великого рота стискали сигарету. Голос гримкотів так, як у поета на пластинці «Голоси радянських письменників». — А ви можете не рекомендуватися, я вас знаю. Ви, звичайно, та сама «руська жінка», яка а-ля княгиня Волконська вирушила слідом за коханим у сибірську глухомань, про яку наш Старик висловлюється лише високим штилем.

— А як ви мене впізнали? — запитала Діна. Вона уявляла Надточієва, з чоловікових розповідей, зовсім іншим.

— Це я вам усе докладно розповім, якщо ви мене підвезете... Може, вам хочеться попити, тут поруч джерело — куди там нарзану!

— Дуже хочу.— Діна вислизнула з машини.— Тільки як же, вода сира, адже тут болота... Нічого?

— Джерела з перевареною водою лишилися, на жаль, у Москві,— мовив Надточієв й одвів алюмінієвий кухлик, простягнутий спритним Петровичем.— Хтось колись у давнину сказав: хто може пити з джерела, не питиме з глечика.

Джерельце виявилось схованим у зеленій, соковитій траві, ніби оббризаній яскраво-жовтою фарбою. Це були квіти, що, як Діна дізналася, звалися жарки. Хтось укopaв тут бездонну дубову бочку. Переповнюючи її, вода переливалась через гребінь позеленілих клепок і, дзюркочучи, збиралася у піщаному руслі малесенького струмочка, який тут же зникав серед трави, так що дальший плин його можна було вгадати лише по густій і яскравій рослинності.

— Нахиляйтесь і пийте,— сказав Надточієв.

Вода виявилася такою холодною, що засудомило в зубах. І хоча на хисткій поверхні плавали, кружляючи, шматочки кори, пушки насіння від квітів, якісь трісочки, вона була напрочуд смачна. Одразу ж відчувши себе бадьорою, Діна почала вмиватися.

— Ось цього ви при сибіряках не робіть. Не слід. Умиватись ідіть до струмочка, а з джерела п'ють, і тільки ротом.— І, нахилившись сам, він почав пити.

Зауваження образило Діну.

— Спасибі за науку,— холодно сказала вона.

— Нема за що,— просто відповів новий знайомий.— Майте на увазі, вам тут ще багато чого вчитися треба. У них тут хороші звичаї, не відомі в нас, у Центральній Росії.

Надточієв недбало кинув у машину свої трофеї, вмотився на задньому сидінні, куди за ним уже без запрошення скочив пес і зайняв місце на сидінні поруч з ним. Його шерсть блищала, ніби пофарбована чорною тушшю. І жінка одразу ж відчула, а потім і побачила, що в косе шоферське дзеркальце безцеремонно розглядають її дві пари темних очей — людські і собачі. Вона змінила положення. Очі зникли.

— Чому? — спитали ззаду.

— Не люблю, коли на мене дивляться.

— Неправда, любите.

— Тобто як неправда? — вигукнула Діна, намагаючись розсердитись.

— Красиві жінки люблять, коли їх розглядають. Ви — красива. Тільки цей фон... — Машина тепер мчала по широкій, рівній, асфальтованій магістралі, очевидно, нещодавно прокладеній. Сліди бульдозерів ще не згладились на піску узбіч. За цією зрушеною землею тайга була чорною. Обгорілі, без гілок дерева височили, ніби допотопні величезні хвощі. — Тільки цей фон не для вас. Він підійшов би до яскравої брюнетки з червоним, як у вампіра, ротом, а ви... Щоб вас побачити у всій красі, треба, мабуть, посадити вас у крісло, кинути під ноги килимок, покрити коліна великою хусткою, піднести скляночку чого-небудь німецького і ввімкнути телевізор... Записуюсь до вас у поклонники. Черга тут поки ще не велика? Яким я буду?

«Ні, він смішний і зовсім не поганий; здається, — подумала Діна. — Навіть забавний». І раптом запропонувала:

— Давайте дружити.

— Я не вірю у дружбу чоловіки і жінки. — Великі губи самі, без допомоги руки, перегнули згаслу сигарету з лівого в правий куток рота.

— А я вірю. У мене серед чоловіків є хороші друзі.

— Муляжі на вітринах м'ясної дуже схожі на окіст і на ковбасу, однак їсти їх не можна. Адже так, Бурун? — спитав він собаку. — Ні-ні, ви краще гляньте на мого друга: які очі, який погляд! Якби він був чоловіком, він співав би тенором, екзальтовані жінки влаштували б лігу буруністок і з вереском рвали б його жилетки і носові хусточки на сувеніри.

Надточієв змовк. Діна знову задрімала, і, коли вона розплющила очі, чоловіки задумливо співали: Петрович — слабеньким, приємним тенорком, Надточієв — баритональним басом:

...Бродяга, судьбу проклинаю,
Тащилася сумой на плечах...

Співали тихо. Діна знову задрімала, а коли поштовх машини її знову розбудив, супутники вже розмовляли. Не розплющуючи очей і не міняючи пози, вона почала

прислухатися. Говорили про якихось не знайомих їй людей, причому Надточієв не скупився на насмішкуваті характеристики: «Ну, цей з тих, хто завжди чеше ліве вухо правою рукою...», «Який він доктор технічних наук! Навіть не фельдшер, брат-жалібник, не більш», «Одні співають, що знають, інші знають, що співають. Ось цей якраз із тих, останніх...»

Раптом розплющивши очі, Діна запитала зовсім не сонним голосом:

— ...Що ж, виходить, навколо вас, Сакко Івановичу, так і нема хороших людей?

Сигарета, що давно згасла, відклеїлась від губ Надточієва і впала йому на коліна. Він почав болісно червоніти.

— Здорово вона нас спіймала! — сказав він, коли замішання минуло. — З нею, Бурун, нам з тобою треба бути обережнішими...

— А мое запитання?

— Ну що ж?.. Флора у нас тут, як бачите, винятково багата. А фауна? З усячинкою фауна... Ну, заспіваймо, чи що, Петровичу?

І чоловіки знову заспівали, цього разу про Байкал, який сибіряки звуть своїм морем, і пісня ця, що її в дитинстві наспівував покійний Дішин батько разом з її братом, сусідами по гуртожитку, тут, на молодому, ще як слід не об'їждженому шосе, прокладеному просто крізь тайгові нетрі, звучала якось особливо хвилююче. І хоча голосу Діна не мала і в шкільному хорі її завжди ставили в останній ряд, вона якось непомітно приєдналась до дуету. І їй здавалося тепер, що вона давно знайома і з лукавим вайлом Петровичем, і з цим схожим на Маяковського інженером.

— До речі, звідки у вас таке незвичайне ім'я: Сакко?

— Бачте, батьки виявили міжнародну пролетарську солідарність. І надало ж мені з братом — він на п'ятнадцять хвилин старший за мене — народитися якраз того дня, коли в Америці посадили на електричний стілець двох безневинно обвинувачених профспілкових ватажків. Мені ще трохи повезло, а от старшому дісталося Ванцетті. Ванцетті Іванович! Це вже справді язик зламаєш! У школі нас звали Олівцями, знаєте, олівцева фабрика Сакко і Ванцетті...

Шосе то піднімалося на піщаний насип, то йшло у виїмку, що прорізувала височину. Полотно було бездоганно

рівне, а за незарослим піщаним узбіччям судільними рядами лежали величезні пні, вивернуті з траси. Переплетені кореневищами, вони були схожі на велетенських спрутів, викинутих прибоєм. Місцями тайгою пройшла паленина — цей страшний супутник лісових будівництв, і там, де вона побувала, у вогні зникли всі фарби, крім чорної. Все навкруги: земля, кістяки обвуглених дерев, пні — стало траурним. Вітер гнав через полотно, завиваючи й підкидаючи в блакитне небо, темне, з сизуватим відтінком сміття.

— У цьому є щось марсіанське, правда? — замислено сказала Діна, помітивши, що Надточієв перемістився на сидінні так, що міг знову через дзеркальце зазирати їй в лице.

— Нічого... Зараз наш космічний корабель пройде міжпланетну зону й знову приземлиться... А у вас зеленкуваті очі й поставлені, як у буддійської богині. Красиво... Ви не зі Сходу?

— Ні, я москвичка.

— Ну що ж, монголи побували і в Москві.— Темні очі Надточієва невідривно дивилися на Дініне обличчя, і цей уважний погляд уже не дратував, а бентежив її.

Пні закінчились, і ніби одразу посвітлішало. Замаячила зелень, осяяна призахідним сонцем. Петрович своїм тенорком завів, а Надточієв тут же басовито підхопив:

На диком березі Иртыша-а-а...

— Дивіться, дивіться, Діно Василівно, он він який, «дикий берег»! — з гордістю сказав інженер, обриваючи пісню.— Петровичу, покажемо?

Машина з'їхала на узбіччя. Усі троє вилізли. Звідси, з вершини пологої висотки, краєвид одкривався аж до обрію. З усіх боків на висотку, товплячись, ніби дерлися дерева, але за крилатою піною їхніх верхів'їв мінілася блакиттю, як жила на натрудженій руці, Онь. Трохи нижче за течією вона з розгону накочувалась на перепону порога Буян і з шаленою люттю проривалась крізь його кам'яний гребінь. Над Буяном у світлі призахідного сонця красиво звивалась туга соковита веселка. Будівники шосе, коли робили виїмку, оскальпували вершину пагорка. Але серед розчесаних бульдозерами пісків був залишений незайманий квадрат ґрунта, з якого ніби з п'єдесталу піднімалась, вчепившись у нього своїм корінням, стара модрина. До неї не дуже акуратно, навіть трохи

навскіс, хтось прибив дошку. На дошці було грубо виведено напис: «Комунізм — це Радянська влада плюс електрифікація всієї країни. Ленін». Зацікавлена веселою, Діна, стоячи під модриною, не звернула уваги на цю вже посірілу од вітрів дошку.

— Ні, ви подивіться ось на що. Це написав і прибив хтось із першої партії шляховиків, коли вони прорубувалися сюди крізь тайгу... Старик наказав не чіпати — ні модрини, ні дошки. Нехай стоять як пам'ятник першим будівельникам.

— Хто цей Старик?

— Ну, наш Литвинов. Так його тут звать. Адже він, Діно Василівно, романтик. Серед перших усі такі: Так і в анкетах треба було б їм відповідати: професія? Романтики!..

Дивно було чути такі слова від Надточієва.

— А ви, значить, теж романтик? — спитала Діна і тут знову побачила, як Надточієв червоніє.

— Ні, я грубіян і цинік. Цинік місцевого значення, — відповів він і, сплюнувши далеко в пісок зжований недокурок, похмуро сказав: — Ви краще не на веселку, а он куди дивіться. Веселка — дурниця! — Він показав рукою нижче за течією річки.

А далі Онь, прискорюючи біг, мчала поміж двох величезних, стискаючих річку скель. По сосні, яка височіла над однією з них і була схожа на хмарку, що стала на якір, жінка впізнала Дивний Яр. З протилежного берега насувалася на річку, нагадуючи вперту, схилену для удару голову зубра, друга скеля. І вона здогадалась, що це Бичачий Лоб.

По хвилястій, сяючій на сонці поверхні, по тому, як згустки піни витягувались на бистрині, відчувалося: Онь мчить поміж скель з великою швидкістю. Все навколо скель було скопане, зрите, покреслене вздовж і поперек. З висоти Бичачого Лоба нависала над річкою якась ажурна металева споруда. Людей здалеку важко розрізнити, а машини можна було роздивитися: вони повзли туди й сюди по дорогах, кудись поспішали, щось везли. Все разом здала нагадувало мурашник, по якому з заклопотаним виглядом туди й сюди сновигають дивні комахи, роблячи квапливо, діловито якусь дуже важливу для них і незбагненну для людини справу.

— А де ж будівництво? — спитала Діна.

Шофер і інженер перезирнулися. Обидва запитливо глянули на супутницю: чи не кепкує вона з них? Ні, вона не сміялася. Чоловік стільки разів казав їй, що вони їдуть на одне з найбільших будівництв, які будь-коли розпочинала людина. Перлина семирічки! Воно величезне. Роботи тут ідуть уже другий рік. Їй кортіло скоріше глянути на цю перлину. А тут вона не бачила нічого, крім річки, скель і цих мурашок, що повзали туди й сюди по розворушеній землі...

Ховаючи посмішку, політичний Петрович нахилився щось підняти, а Надточієв картинно сплеснув руками:

— О дами, дами!

8

Поперечним стільки разів доводилося починати життя заново, часом далеко від людського житла, що черговий переїзд лише ненадовго вибив сім'ю із звичної колії. Їм відвели «сімейний», тобто відгороджений од загального приміщення, «кінєць» в одній з великих палаток так званого Зеленого містечка. «Кінєць» був розміром чотири на шість метрів. Але у нього було власне, косяком вшите у брезент віконце з маленькою кватиркою, а біля входу стояла відокремлена від загальної чавунна грубка, отож подружжя, яке знало, з чого починаються будівництва у необжитих місцях, вважало, що загалом вони на перший час влаштувались непогано.

Незабаром вантажною машиною з потерпілого судна привезли їхні пожитки і знамениті складані меблі. Батько з сином протягом вечора зібрали їх, і ось, тоді як інші пожильці палатки змушені були задовольнятися ліжком, тумбочкою, однією табуреткою на двох та загальним столом, який стояв посередині приміщення, у Поперечних було все, що потрібно для сімейного житла, включаючи гордість усього цього «циганського гарнітура» — подружнє ліжко, яке вдень піднімалось, як полиця у вагоні, і не займало місця.

Надточієв, зайшовши одного вечора до давнього знайомого порадитись про підготовку до прийому нових машин, які невдовзі мали надійти з Уралу, господаря не застав. На «сімейному кінці» була лише Ганна з дочкою. Інженер зупинився на порозі, вражений картиною, що відкрилася перед ним. Малесеньке віконце було обрамлене вишиваним рушником. На грубій підлозі лежали пістряві доріжки. На столі співав електричний чайник.

Невисока, повненька і якась уся теж затишна жінка з темними косами, вкладеними вінцем, підвівшись з-за столу, співуче промовила:

— Здоровенькі були!

— А господаря вдома нема? — спитав інженер, ще не призвичаївшись до затишку цього тісного гнізда, яке умудрилися звити в кутку звичайної, непривабливої, не дуже чистої палатки, де вікна ніби крізь зуби цідили світло, яке ледве вирізняло із темряви сяк-так прибрані ліжка, взуття, що тіснилось навколо грубки, де смерділо онучами, потом, несвіжою білизнаю, прокислою їжею.

— Батько наш тутечки, недалеко, — співуче промовила жінка й, витерши фартухом і так чистий стілець, за-присила: — Сідайте, товаришу Надточієв.

— А ви звідки мене знаєте?

— Та вже знаю. — На кругле обличчя жінки лягла похмура хмаринка. — Ви ж чоловіка зманили, усіх нас з місця зірвали. Сашко, мабуть, знову без школи мучитись буде.

— А я музику кинула, — сказала товста дівчинка, свавільним рухом перекидаючи на спину руду косу, — і піаніна моя у ящику стоїть...

Але господиня, очевидно, вміла тримати себе в руках. Хмарку було відігнано, на повному обличчі з'яснила усмішка.

— Ви сідайте, сідайте. Я вам свіжої заварки зараз у чашечку наллю, — мовила вона. — А ти, Сонечко, голубонько, збігай по батька, скажи: товариш Надточієв до нас прийшов... Ви пийте, пийте чайок, не бійтесь кольору обличчя втратити, у вас він здоровий...

— «Ну, пити так пити», — сказало кошеня, потопуючи у відрі з водою, — підморгнувши дівчинці, сказав гість. — Розкішно ви, я бачу, влаштувались, хозяечко.

— Ми — як ті цигани. Коняку випряг, голоблі до неба — ось тобі й дім, — зітхнула жінка.

— А хазяїн де?

— Батько наш? Вони з Сашком землянку роблять.

— Землянку? Навіщо? Ви й так затишно живете?

— Ет, який же тут, бог з ним, затишок! Станемо ми зимувати у цих гуртових житлах! Мерзни з усіма або топи за всіх. Стовбич дома як припнута, або все покрадуть...

Зелене містечко лівобережжя будували просто в тайзі. Дерева спилували, відтягали тракторами, кранами видирали або висаджували в повітря пні, бульдозерами

рівняли землю і тут, у незайманих заростях малини, на ґрунті, подекуди буквально рожевому від брусниці, ставили ряди великих, утеплених, з подвійними полотнищами, з тамбурами палаток. Над містечком шуміли сосни, модрина, смереки.

Зі сходу територія містечка була обрізана глибокою падиною, по дну якої до річки Онь спішив дзвінкоголосий, заклопотаний струмок. Саме тут, під зрізом крутого берега, що загороджував од північних вітрів, і наглядів Олесь Поперечний місце для землянок.

Людина досвідчена, він знав, що такі дзвінкі струмочки не замерзають і в люті зими. З ополонки легко брати воду. Лісу навкруги навалено скільки завгодно, є з чого побудувати зруб, покрівлю. Скільки таких нір побудував сапер Поперечний по берегах російських, білоруських, польських, німецьких річок! На цьому він розумівся. А тут син підріс. Сухорлявий, довгорукий, з великими ступнями, Сашко був, як на свій вік, дуже сильний і встиг уже перейняти від батька хист до всякої роботи. І ось тепер, поки там, на Уралі, складали екскаватори нової, вдосконаленої, за пропозицією Поперечного, моделі, поки їх частинами вантажили на платформи і везли, мужчини Поперечні копали дві землянки: для сім'ї і для екіпажу екскаватора. Копали серйозно, намагаючись використати кожен погожий день. І батько, відчуваючи вперше справжню синову роботу, радів: підмога росте. Навіть була думка: якщо до зими середню школу не побудують, взяти хлопця в екіпаж без ставки — нехай допомагає складати машини, нехай приглядається до діла.

Траншею для першої землянки було майже прорубано. Копавчи, Олесь прикидав, як впише у неї зруб, щоб було і віконце, яке б виходило на південь, і двері, що не пропускали б суворих у цім краї холодів. Все йшло на новому місці, здавалося, як слід. І все-таки спокою не було. Тривога, народжена в нічній розмові з дружиною, не забувалася. Ганна жодного разу не повернулася до тієї розмови. Але сам Олесь, ніби ставши тієї ночі зіркішим, з багатьох дрібниць, з того, як довго, гадаючи, що її не бачать, вона дивилася на фотографію будиночка, який вони залишили, з того, як вимовляла: «А у нас в Усті», як вона одного разу, очевидно, забувшись, твердо сказала у простір: «Добре, востаннє потерпимо трішки...» — з усього цього Олесь розумів, що вона нічого не

забула. Розумів і думав: «І вірно, і правильно: досить, наїздились!»

— І баста! — вголос сказав Олесь, зупиняючи важкі думки.

— Батьку, ви чого? — здивовано озирнувся Сашко, який скидав під укіс землю, вигребену з нір батьком.

— Чого та чого, кидай собі! — сердито сказав Поперечний, хапаючись за лопату. Мудро, задумливо шуміли дерева, по-осінньому рідко цвіркали птахи, сердито дзвеніла лопата, а перед Олесем стояли рідні, сповнені смутку і образи очі-вишні. «Може, під старість Героя собі вициганиш!» — лунало у вухах. «Ех, Ганно, Ганно, за віщо отак? Як можеш про чоловіка так думати, шістнадцять років разом прожили!.. Героя!»

І знову лізли, товплячись, штовхаючись, незвичні думки. Ну не гроші, не слава, так що ж тебе загнало в тайгу? Чому міняєш обжитий дім на цю ось звірину нору? Ну?..

— Кажи, чому тебе в пройдисвіті тягне? — знову проказав він уголос.

Сашко озирнувся, але вже нічого не сказав. Щось дивне діється всі оці дні з батьком. Сердитий став, дратівливий, сам з собою уві сні розмовляє. Ось і зараз...

— ...Сиве волосся пробилось, а скакаєш, мов блоха, з лисини на сідницю, хай тобі грець!..

Ні, краще не питати. У батька на чолі он які зморшки! Раніше з'являлися, коли стомлювався, а тепер ніби ножем їх викарбували.

— Давай, Сашко, встигай, а то завалю! — кричить Олесь, збільшуючи шматки ґрунту, що падають униз. Але ось знову стоїть він, спираючись грудьми на держак лопати, і дивиться чи то на верхів'я смерек, чи то на чисті, ніби тільки-но обмиті хмари. Але обличчя в нього не спокійне, не замріяне, яке буває в людей, що дивляться на небо, а тривожне, розгублене.

Раніш усе якось просто пояснювалося: соціалізм, комунізм будемо. Великі справи вимагають і особистих жертв. Але хіба на Усті, звідки вони поїхали, де була робота, і дім, і заробіток, і пошана, хіба там, на цій величезній електростанції, зовсім недавно народженій, не та сама семирічка і не те саме будівництво комунізму? А може, Ганнина правда — це для молодих, для нежонатих? Але хіба він один блукає зараз по Зеленому містечку, на вулиці якого по дорозі на роботу можна наїстися брусниці й малини? Скільки знайомих ще по Дніпру, по

Волзі, по Іртишу зустрів він тут, на Оні, серед сачків, як іменують тут будівельників-новобранців! А сам Старик? Йому вже під шістьдесят. І раптом згадалася мурласта фізіономія, низько підстрижена, кругла голова з хлопчастим чубчиком, татуйована рука і цей ніби здавлений, ридяючий тенорок:

..Ми — як листя осінне,
Всіх нас буря зірвала
І жене все, жене все
Невідомо куди...

— «Листя осінне». Тьху! — Поперечний спересердя вганяє лопату в пісок. Потім помічає стривожене синове обличчя й пояснює: — Муха в рот залетіла — хай їй грець!

— Батьку, батьку! — лунає зверху доньчин голос.— Мати по вас послала. У нас сам Надточій сидить, по три грудки цукру в чашку кладе.. Мама веліла — біжіть скоріше.

— Шабаш, Сашко!.. Йдемо, Рижик, йдемо!

Сонце уже завалилося за верхів'я дерев. Із дна падини разом з тонким волокнистим туманом видиралися схилом, чіпляючись за ліщину, запавні сутінки. Але рожеві промені, пробивши напівтемряву, впиваються в землю, запалюючи в присмерку опале листя, зламану гілку або червоний мухомор. Од вечірньої вологи в повітрі ще сильніше запахло живицею, і в тиші ще їдкіше задзвеніли тоненькі сурми комарів. Але, крім фізичної втоми, яка йому завжди приємна, Олесь відчуває тягар у голові, ніби він провів день не з лопатою в тайговій падині, а в прокуреній кімнаті, на якихось довгих нудних зборах.

Він поспішає до своєї палатки. Надточієв — людина ділова. Просто в гості чай дудлити не прийде. І дійсно, інженер приніс телеграму: випробування екскаваторів на стенді закінчено. Удосконалення перевершили сподівання. Машини почали розбирати, готуючи в далеку дорогу. І ось двоє, інженер і робітник, схилиються над столом, де розкладено план вантажної станції, яка ще не обросла сіткою запасних колій. Величезні машини треба зустріти, вивантажити, скласти. Після довгих суперечок вирішують, що складати треба тут, на місці. Звідси велетні підуть самоходом. Для цього треба пробити до кар'єрів дорогу. Співрозмовники сперечаються, креслять, закрес-

люють, і в кімнаті з досить густим повітрям якось сам по собі розчиняється той тягар, що скупчився в голові Поперечного від незвичних думок і невіршених питань.

9

Як і багато людей, постійно заглиблених у нові й нові турботи і справи, Федір Григорович Литвинов не помічав свого вже досить немолодого віку. Він жив за одним і тим же заведеним ще в молоді роки на Дніпробуді розпорядком. Вставав по-селянському рано. Літом і взимку обливався холодною водою і скрізь, куди б не кидала його мандрівна доля будівельника, возив з собою дві старі пузаті гирі: двопудову й пудовик. Більша лежала у нього вдома, а та, менша, ретельно ховалася в потайному місці службового кабінету. Зранку, перш ніж умитися, він робив вправи з великою, а в тиху хвилину, старанно причинивши кабінет, діставав іноді меншу. Це звалося в нього провітрити мозок.

Невеликого зросту, короткошиїй здоров'як з широкими, високими грудьми, що заросли кучерявим волоссям, з короткопалими руками, на яких грали круті м'язи, він любив у суботу попаритися в лазні, завзято хльоскаючи себе вінником, і наганяв при цьому на верхній полиці таку жароту, що люди, котрі іншого разу не від того, щоб потерти спину начальству, скочувалися вниз і рачкували до дверей. А він лежав у густій пекучій парі й, стогнучи від задоволення, благав:

— Парки, ще парки!

Та й почував він себе непогано. Був легкий на ногу, по будівництву здебільшого ходив пішки в довгих бурках, у короткій куртці, у кепці, збитій на потилицю, що лише в дуже сильні морози змінювалася на ушанку. Несподіваний, він з'являвся раптом на об'єкті, в бараці, в магазині, в перукарні або в черзі на автобус. До управління приходив годині об одинадцятій, уже упоравшись з багатьма справами. На цей час йому готували папери, призначали зустрічі, наради, замовляли потрібні телефонні розмови.

Ні, він не міг поскаржитись на роки. І хоча з будівництва на будівництво йшло за ним прізвисько Старик, таким він зовсім себе не вважав.

Під час рідких наїздів до Москви в колі друзів юності, з якими зв'язували його спогади про Дніпробуд, вони, досвідчені господарники, начальники главків і управлінь,

шановані партійні працівники, деякі були вже членами ЦК, звертались один до одного, як і колись: «хлопці», «хлоп'ята». І якщо зустрічались у кого-небудь дома, любили голосно співати старих комсомольських пісень.

Єдине, чим вік усе настирливіше з кожним роком нагадував про себе Литвинову,— то це тим, що люди навколо якось ніби молодшали. Інженери, гідрологи, геологи, механіки, лікарі — всі, навіть секретар Старосибірського обкому, кандидат у члени ЦК, здавалися йому молоддю. Через цей своєрідний зоровий обман Федір Григорович одного разу навіть звернувся до доктора технічних наук, що приїхав з Москви із вченою комісією, зі словами: «Ось що я тобі скажу, хлопче».

Того ранку, про який іде мова, вже побувавши на двох-трьох об'єктах, Литвинов квапливо вмощувався в свій всюдихід. Три дівчини, у ватянках і в стьобаних штанах, підбігли до нього і, благально дивлячись, попросили:

— Дідусю, не підкинеш до котлована? Нам позаріз: проспали!..

— Ну, вантажтеся, внучки,— дозволив Литвинов. І, піймавши вухом: «Дівчатка, так це ж наш Старик», пробурмотів: — Ну, ну, проворніше, возись тут з вами!

Проте, вмовившись позаду на незручній металевій лавочці, дівчата одразу ж забули про нього й палким шепотом почали говорити про якогось Юрка, котрий хизується в зеленому румунському капелюсі і корчить з себе казнащо; про якусь Мурку Правобережну, в яку закохуються чомусь усі хлопці, хоча вона, звичайно, просто розмальована лялька, а зачіска «приходь до мене в печеру», в яку вона виклала свої оранжеві патли, їй зовсім не личить.

— Ви з бетонного? — спитав начальник будівництва, який не пропускав нагоди поговорити з людьми.

— Ні, ми механізація. Слюсарі.

— Ну і як там у вас?

— А як? Свистимо. Частини до екскаваторів з Уралу не надійшли. Робити пічого. Робота — підніми та кинь. А начальнички — їм що? Цей ваш знаменитий Поперечний знічев'я землянки якісь рие. Йому можна, гроші йдуть, а ось ми задарма свистимо, а в нас розряд. Керівники... руками розводять.

«Поговорити з Надточієвим,— подумав Литвинов, але слідом за цією діловою думкою з'явилась інша: — Та-ак, значить, дідусь... Кумедно... Звичайно, дійсно, четверо

внуків. Тобто, тобто, але все-таки... Адже вірно, пенсійний вік підпирає, скільки вже дружків на пенсію вишло!» Литвинов зітхнув.

Мабуть, це його останнє будівництво. Нині лінія на молодих. Правильна загалом лінія. Сам у двадцять п'ять років виконробом був. Але хто з цих хлопчиськ п'ять разів без спочину пудовою гирею перехреститься? Надточів? Петін? Капанадзе? Або ось приклад: секретар ЦК — за віком старший, а молодший від молодого — скрізь устигає, а теж дід.

Ця думка якось заспокоїла. Він згадав цього чоловіка, яким побачив його вперше, — молодим, кирпатим, у білій косоворотці. Вони приїхали тоді делегацією дніпрогесівців до Серго Орджонікідзе просити, щоб Москва в обгін планових строків постачила потрібні деталі, через які гальмувався монтаж агрегатів. Серго пригостив делегацію холодним боржомом із спітнілих пляшок, слухав, посміхався у вуса.

— ...Не гаразд, товариші дніпрогесівці, мені в обгін державних планів свої накази давати. Можу, звичайно, але буде неправильно. Підіть-но ви краще з дніпрогесівським поклоном до московських більшовиків, до їх нового секретаря. Він молодий, ентузіаст. Переконайте; щоб він умовив столичний робітничий клас допомогти вам у порядку дружки. Москвичі, вони такі: зачепите їх за серце — гори звернуть... Ну, а не вийде — тоді вже до мене...

Секретар МК, Литвинову на подив, виявився трохи старшим за нього самого. Він посадовив дніпрогесівців і, весело поглядаючи на них невеликими, світлими й, видно, пильними очима, присмачуючи мову жартами, почав причепливо допитуватися про справи, про будівництво, про змагання, що тоді тільки народжувалося. Час від часу його з'єднували по телефону з потрібними людьми. Дзвінком напористим голосом він починав розмову усе з однієї і тієї ж фрази:

— Ось у мене зараз сидять товариші, знаєте, звідки? Не знаєте. З Дніпрогесу. Ну, так ось вони... — Далі викладалося прохання, а потім говорилося: — Ну, як слід поміркуйте. Знаю, нелегко, але ж хто просить? Дніпрогес! — І, повісивши трубку до наступного виклику, запитував далі: — Ну, а жінки як? Багато їх? А як з їдальнями? У нас ще кепсько, уявляю, як там у вас... А заробітки?.. Так, а вчені старики звиклися з тим, що будете затоплювати острів Сагайдачний?..

Потім, після якогось дзвінка, секретар вискочив з-за столу, подивився на всіх веселими очима і, насунувши на біляву голову кепку з гудзиком, з хлопчачим запалом запросив:

— Ну, пішли говорити з робітничим класом.— І, пропустивши всіх наперед, кинувши по дорозі секретарці: — Коли що, шукайте на «Динамо» або на «Шарику»,— попереджаючи всіх, збіг по сходах...

Але найдивніше було років тридцять після того. Литвинов перед від'їздом до Дивноярська прийшов у ЦК для останньої напутньої бесіди. Знову сидів він у кабінеті цього чоловіка й доповідав йому свої міркування відносно нового, комплексного освоєння Онського каскаду, що було тоді дуже спірним. А секретар, перервавши ланцюг доказів, раптом спитав:

— А ви, Федоре Григоровичу, в тридцятих роках у мене в МК були?.. Зачекайте, відносно чого ж? — Він нетерпляче поворушив пальцями.— Ага, відносно лопатей і підшипників, хай їм грець... Адже були? — І раптом розсміявся, від чого широке повне обличчя його знову стало задериковато-хлопчачим.— Пам'ятаєте, як разом московському робітничому класу чолом били? Га?.. Так, значить, знову в поході? Є порох у порохівницях? Ну-ну, пробачте, перебив, так ви вважаєте, треба освоювати весь каскад? Так... А от є й інша думка: дуже багато ріллі затопите... Як з цим! Зважували? Добре зважували?..

Цей спогад якось заспокоїв Литвинова — порох у порохівницях ще є. «Ми ще себе покажемо всім цим хлопчачкам... Дідусю, підвези... Ні, пустухи, жінці стільки років, на скільки показує її вигляд, а чоловікові — стільки, скільки він сам відчуває. Це абсолютно правильно». І він переможно відкинувся на спинку сидіння й, хоча його немилосердно підкидало й розгойдувало на вибоїнах, розпорядився:

— Петровичу, ану підбав газку, не яйця везеш!

«Нічого, нічого. Дивноярську відбудуємо, можуть і ще одну, Усть-Чернавську, дати».

Усть-Чернава, наступний за Дивним Ярмом,— найбільший щабель каскаду. Вона була заповітною мрією Литвинова. «Відгрозити б її наостанку, покласти б на землю ще шрамчик, порадувати б ще раз народ, а там, певно, можна й на пенсію... Дідусь. Он воно як. Цей дідусь ще за себе постоїть...»

Біля приземкуватих дощаних будівель двору великої механізації дівчата повискакували з машини, сиплячи на ходу: «Спасибі, Федоре Григоровичу!.. Щасливої дороги!.. Пробачте за клопіт!..»

Машина пішла тихше. Литвинов замислився: «Дідусь! Це вірно: надто вже багато за останній час зморщок. Зморшки, біс би їх взяв! Але хіба це біда — зморшки на обличчі, аби на серці зморщок не було». Ця думка йому сподобалася — серце без зморщок! І він постарався її запам'ятати. Може, десь згодиться. «Але все-таки, по суті, прикро коротка ця штука — життя. Тільки добереш смаку, розуму наберешся — аж гульк, здавай справи!..»

— Нічого, Федоре Петровичу, ви в нас як огірочок,— мовив раптом Петрович, повертаючи до двоповерхового рубленого будинку управління Оньбуду.

— Що? Ти про що? — здригнувшись, спитав Литвинов. Прикидатись він не умів і розсердився: — Куди лізеш? І взагалі говори, та оглядайся. Зрозуміло?

У приймальній сказали, що важливих дзвінків не було, термінових паперів теж, і начальник, залишивши, як він казав, у «передбаннику» кепку й куртку, не заходячи в кабінет, попрямував до Петіна, якому в управлінні відвели найбільшу і сонячну кімнату, де раніше відбувалися загальні збори. Тільки-но ввійшов начальник будівництва, люди, що чекали у приймальній, підвелися. Всі, крім двох. І цих двох Литвинов устиг роздивитися: худорлявий, дрібного складу юнак з блідим обличчям, поперченим яскравими веснянками так, що воно було схоже на зозулине яйце, і міцна дівчина з хлопчачою головою, рум'яними щоками, з окулярами на короткому носі. Перш ніж зникнути за дверима петінського кабінету, він помітив навіть, що у темній оправі цих окулярів чомусь немає одного скельця.

Повісивши піджак на спинку стільця, у светрі, з-під якого виднівся добре накрохмалений комірець і бездоганно біла сорочка, в сатинових нарукавниках, Петін, спокійний, діловий, сидів за просторим столом, на зеленому полі якого нічого не було, крім лампи денного світла, підставки для вічної ручки та папки з паперами. Перед ним на краєчку крісла сидів комендант Зеленого містечка, демобілізований офіцер, у старенькому, але випрасуваному кітелі. Тільки-но увійшов Литвинов, розмова перервалася. Комендант зібрався був іти, але начальник сказав:

— Продовжуйте, продовжуйте,— і, пройшовши навшпиньках у глибокі кімнати, влаштувався край столу засідань.

— ...На перший раз я змушений оголосити вам догану,— не підвищуючи голосу, сказав Петін,— і попереджаю вас, товаришу, ви не справляєтесь із своїми обов'язками.— А Литвинову пояснив:— Ну як же? Партія йому довірила таку ділянку — побут. Побут живих людей, а в нього в Зеленому містечку грубки димлять, у палатках вітер гуляє. Ремонт не тільки не закінчено, а навіть і не розпочинався...

— Товаришу Петін, адже ви знаєте, людей мені не дають, матеріалів не відпускають. Я ж стільки разів доповідав в управлінні. Ось.— Комендант простягав якісь папери.

Не беручи їх, Петін рішуче підвівся.

— Все. Я відповідаю за те, що мені довірено. Ви відповідаєте за те, що довірено вам. Зрозуміло? Якщо незрозуміло, вас на такій посаді не можна тримати ні хвилини. Це зрозуміло?

— Так точно,— тихо сказав комендант і навіть пристукнув каблуками. Його грубувате обличчя взялося червоними плямами, а під шкірою до синяви виголених вилиць перекочувалися жовна.— Буде зроблено... Дозвольте йти?

— Йдіть.

— Ні, зажди! — подав голос Литвинов.— Відносно заявок на матеріали ти тут не брехав? Дай-но твій архів.— Вузькі сині очі так і свердлили коменданта, який нерішуче зупинився посеред кімнати. Литвинов полапав себе по кишнях. Окуляри лишилися в кабінеті. Далеко відставивши од себе лист паперу, він намагався його прочитати.— Ну яке ж тут — «буде зроблено»? З чого?.. Боягуз, ганчірка... Більшовик не повинен ні перед ким хвоста підгинати... Так і кажи — нічого не буде зроблено, поки не дасте стільки-то цегли, стільки-то лісу, стільки-то тесу, стільки-то гвіздків... «Буде зроблено»... Ти що ж, красти матеріал зібрався?.. Склади ще раз заявку й принеси... А людей не жди, не буде. Самих мешканців мобілізує: не хочете мерзнути — працюйте. Он Олесь Поперечний зі своїм хлопчаком, кажуть, дві землянки відгахав — для себе й для екіпажу. Вчіться. А тепер — кругом марш.

І коли двері за комендантом зачинились, пояснив вивуватим тоном:

— Пробачте, Вячеславе Ананійовичу, втрутився... Знаєте їх — військова кісточка. Адже там їм усі матеріали, як кажуть, від пуза по заявці давали. От і відбик мозком ворухити. Може, догану на перший раз і не треба, га?

— Не можна, Федоре Григоровичу,— твердо сказав Петін.— І обов'язково в наказі. Адже з редакції «Тайгові вогні» ще листа переслали. Ось він. «Селище до зими не готове...» Ну, хай ці «Вогні», а то ж можуть у «Правду», в «Известия» написати. Знаєте, який народ зараз став! І тоді вже не йому відповідати доведеться...

— Ну, якщо оголосили, оформляйте,— знехотя погодився Литвинов. І раптом стомлено опустив плечі.— Лист сибіряків прочитали? Ну, що скажете?

— Дивні люди. Місники.— Петін підняв зі столу лист паперу, строкатий від підкреслень олівцем.— Хочуть іти до комунізму з кругозором удільних князьків!

Литвинов узяв папірець і на відстані витягнутої руки пробіг очима документ, адресований Центральному Комітету партії і Раді Міністрів і в копії пересланий до управління будівництвом. Це було обгрунтоване, зі знанням справи написане послання. І говорилося в ньому про те, що в свій час з сумнівом говорив Литвинову і секретар ЦК,— про великі збитки, яких зазнає Старосибірська область, що починає бурхливо індустріалізуватися, внаслідок затоплення багатьох обжитих, родючих масивів річкової заплави. Зараз — це житниці і молочні ферми віддаленого краю, що дають багатьом старим і новим містам зерно, молоко, м'ясо. Сибірське море, розлившись, за другим проектом Дивноярської станції, поховає частину цих земель, піднятих ще за часів Єрмака. Багатьом колгоспам, які лежать вище майбутньої греблі, доведеться руйнувати господарство, а десяткам, може, сотням тисяч людей — залишати села, селища, навіть одне містечко і йти в глиб тайги на необжиті місця.

Та Литвинову все було ясно. Він так зжився з цим великим проектом, що міг, заплющивши очі, точно уявити собі весь величезний промислово-енергетичний комплекс, який через кілька років має розкинутися по берегах Сибірського моря, яке поки що існувало тільки на ескізах. Дніпрогес, Магнітка, Комсомольськ-на-Амурі — всі ці будови, що хвилювали людей за його молодих літ, здавалися незначними в порівнянні з перспективою відродження цього безплідного, багатого краю. Але, старий більшовик, він знав, що можна думати і по-іншому, що тим, для кого

великий проєкт був лише абстрактною мрією, затоплення Онської заплави може видатися навіть антидержавною справою.

Перечитуючи цей документ, обгрунтований викладками, розрахунками, таблицями й навіть картою затоплюваних земель, Литвинов не міг не хвилюватися. Все було переконливо. Особливо переконлива була карта, на яку чиясь уміла рука нанесла всі колгоспи, що підлягали переселенню, і позначила їх жовтогарячою фарбою — фарбою пожежі, — орані землі, приречені на затоплення. Петін поглядав на начальника: «Який він усе-таки тугодум. Ну, чого тут дивитись, адже все напам'ять знає», — тонкі пальці нетерпляче вибивали на склі столу барабанний дріб. Подзвонив телефон, він зняв і повісив трубку. Секретар просунув був голову в двері, але почув різке: «Зайнятий». Литвинов нарешті дочитав до кінця. Половину останньої сторінки займали підписи. Першим серед них стояв підпис голови сільгоспартілі «Червоний плугатар» Інокентія Седих.

— Та-ак... — замислено повторив Литвинов.

— Ох, ця мужицька тупість! — Петін намагався стриматись, але це йому погано вдавалося. — На порозі комунізму — і таке власницьке мислення. В краї твориться чудо, яке розбудить усю річку, а вони, бачте, не бажають посунутися, поступитися йому місцем. — Він перехилився через стіл і, знизивши голос до шепоту, запитав, указуючи на карту: — А чи не думаєте ви, Федоре Григоровичу, що хтось із начальства в області їх накачує: бачите, розрахунки, креслення, карта... Я, звичайно, тут ще мало кого знаю, але згодьтеся, ці терміни: «коефіцієнт використання...», «дебет обласного сільськогосподарського балансу...», «шляхи економічного перетворення» — усе це не колгоспні вирази. Адже знали, які докази підсунути, знали навіть про суперечки, що точилися в Москві. От би відгадати: хто їм усе це написав? — Пальці Петіна нервово стукали по склу.

— ...Так, Інокентій Саватійович, старий друже, штрикнув ти нам ножика під п'яте ребро, — замислено сказав нарешті Литвинов. — Тож-то, я бачу, він на острові знову клуб будувати почав. Клубище!.. Під затоплення для града Кітежа таких не будують. І головне — мовчки... Так-так. Сугубо серйозно... Бачите, хочуть нас на перший варіант звернути — нижче трохи греблю, менше трохи дзеркало, без великих затоплень. — Литвинов скривився. Дуже

не любив він цього першого, обережного проєкту, який перетворював Дивноярську станцію з унікаму просто на велике гідротехнічне господарство, яких у країні уже немало і яким цей край не розбудиш...

— Заздрю вашій витримці.— Вячеслав Ананійович запитливо дивився на співрозмовника, який крутив листа у руках: чого він крутить? Злякався? Чи щось уже прочув там, у сферах, і починає перебудовуватися, мудрувати?

— Такі справи тільки спокійно обмірковувати й слід,— замислено заговорив Литвинов.— Чув ти, що людина одна, знаменитий вчений, у нас на Дніпробуді з греблі головою у воду кинувся, коли ми острів Сагайдачний за-топлювали?

«...Невже він широко? — Петін з деяким навіть жалем глянув на Литвинова, на його стомлено опущені плечі, на схилену круглу голову.— Здаєте, здаєте, друже мій. Де вам таку станцію піднімати в ці дні?» Але сказав він примирливо:

— Це коли ще було? Відтоді ми соціалізм побудували. Нові покоління соціалістичних людей виховались, які ніколи й не дихали капіталістичним повітрям...

— Так-ак, а я ось думаю, що й при комунізмі людині буде нелегко насиджене гніздо залишати, дідівські могили кидати...

— Ну, знаєте... А мені ось дивно, як Седих з його психологією у партії? Дружина розповідала, та ви й самі бачили,— куркульський двір, дубові двері, замки, засуви... Богородиця там якась, лампадка, чаклунські трави... І це у вік суїтників!

— Куркульський двір? — голос Литвинова став тоненьким, деренчливим.— А ваша дружина вам не доповідала, що ці Седих — батько й син — перші на весь плес мисливці, під час війни, коли люди від голоду пухли, цілими човнами у Старосибірськ забиту дичину возили, а на весь заробіток танк для армії купили? Так і звався — «Онський мисливець». Лампадка у вічі впала, а подяка від глави уряду за цей танк — ні. А вона ж на видному місці, у світлиці, в рамці висить. Як же це так? Спитали б вашу дружину...

Петіна уже попереджали, що може трапитися, коли ці волохаті брови, що нагадували гусінь, отак нервово заходять по опуклому чолу, а голос начальника зірветься на фальцет, і він заговорить на «ви». Розповіді про ша-

лену запальність Старика йшли з будови на будову. Тут, піймавши якогось інженера на брехні, він грюкнув кулаком по столу, і розстрошилась дошка, там, вліпмавши в кишені руку злодія, стиснув її так, що пальці затріщали. Та й сам Петін був свідком, як одного разу на колегії міністерства, коли один видний працівник почав був викладати на стіл не зовсім точні акти якогось тенденційного обслідування, Литвинов, скочивши, кинув тоненьким фальцетом йому в обличчя таке слівце, що його не зважились повторювати, коли інцидент цей потім обговорювався в партійному порядку...

— Я тут людина нова, ви, звичайно, краще їх усіх знаєте,— примирливо промовив Вячеслав Ананійович.— Я можу тільки порадити приструнчити Седих. Треба назавжди покінчити з цим. Ви людина з великими повноваженнями, вас нагорі знають.

— Його теж знають. Він Герой Соціалістичної Праці.

— Ну, Героїв багато, а начальник Оньбуду один.

— Його тут усі поважають, це розумник. Його якось високе начальство маяком назвало.

— Справді? — відразу посерйознішав Петін.— Я цього не знав... Ну, тоді справді треба діяти обережніше...

— Давай листа,— не дуже люб'язно перебив Литвинов. І поклав листа у внутрішню кишеню.— З людьми по-людськи говорити треба. Їх треба переконати, довести їм... Знаєш що? Завтра неділя. Поїду я до Седих. Може, відкличуть вони цей свій лист...— Важко ступаючи, він підвівся і раптом спитав: — Ну, а як дружина? Скучає, мабуть? Чи не захоче з нами на Кряжий поїхати, побачити своїх знайомих? Може, й ти? — Сині очі вже добродушно посміхались.— Може, поцікавишся куркульським життям, замками, лампадками, га?.. Таку юшку обіцяю, яку на всій земній кулі тільки на Кряжому й варять. Зветься «скитська»...— Пішов і повернувся.— І ще попросу тебе: перевір, як там, на Уралі, з відвантажанням екскаваторів. Підганяти треба, а то в нас...— Він згадав трьох реготух, що назвали його дідусем, і посміхнувся: — От, кажуть, свистять люди.

10

День був довгий, важкий, переповнений великими і малими турботами, горами паперів, телефонними розмовами з Старосибірськом, з Москвою й іншими містами, звідки сюди, в село Дивноярське, ще не нанесене на жод-

ній крупномасштабній карті, везли машини, матеріали, ішли ешелони з людьми. Але початковий період, коли на сотні кілометрів шуміла нерубана, неходжена тайга й Онь, як і мільйон років тому, з гуркотом цідила свої бистрі води крізь чорні зуби порога Буян, коли, навіть маючи перед собою докладні плани і точні розрахунки, неможливо було уявити, що через чотири роки тут буде зведено,— цей період уже минув.

У вікно управління крізь пишну хвою смерек Литвинов бачив тепер прорубану в тайзі просіку, вздовж якої праворуч і ліворуч зводились поки що дерев'яні, поки що двоповерхові будинки. В різних місцях, розділені лісовими масивами, уже височіли майстерні, гаражі, машинні нарки, будівельні двори, бетонні, деревообробні заводи. Їм належало з часом розростися, об'єднатися в стрункий виробничий комплекс.

Будівництво ще лихоманило, як це буває в перші роки: то не вистачало людей, то машин, то матеріалів. Невідкладна механізація працювала з перебоями. Але час, коли доводилося з'єднувати всі ці нарізно працюючі групи нитками військового польового телефону, а то й простим живим зв'язком, час, коли через хуртовини, що затримували рух на дорогах, інколи не вистачало навіть хліба, коли продукти на далекі об'єкти доводилося тягти волоком, на тракторних санях, час, коли через брак ясел і дитячих садків жінки влаштовували в управлінні важкі сцени,— цей тяжкий для кожного будівельника час минув.

Кожною ділянкою керувала людина, яку Литвинов знав і пізнавав усе краще. Всі осередки будівництва, розкидані на просторі в десятки кілометрів, він, начальник, уже починав відчувати ніби продовженням свого тіла і майже фізично відчував, де боляче, де давить, куди погано подається кров, де не вистачає повітря. Наставала улюблена Литвиновим пора: керуючи, можна було творити на ходу:

Тому турботи вже не так обтяжували, а нові труднощі, які поставали раптом і вимагали надзвичайних рішень, не дратували його. Навіть збуджували енергію. Але лист, ох цей лист. Петіну все просто, людина нещодавно приїхала, нікого тут не знає. Для нього, інженера, все ясно. Він бачить два проекти і спокійно вирішує: другий кращий, перспективніший. А Литвинов бачить людей, що писали листа, знає їх як розумних, чесних. Більше того, він розуміє і їхні турботи, розуміє, що вони захищають не

тільки насиджені гнізда, навіть не свої села, а теж загальнонародні інтереси, розглянуті з іншої точки зору. Три депутати, член обкому, два Герої Соціалістичної Праці — як це можна їх «приструнчувати»! Господарі краю! Москва може і їх послухати.

Ні, переконати, будь-що переконати хоча б цього Інокентія Седих, котрий, звичайно, у них верховода. А хіба легко довести людині, що треба кидати з такими труднощами відвойоване, обжите, починати в тайзі все заново? Литвинов бачив перед собою сухорляву постать людини з профілем хижого птаха. Кремень-мужик. Доведи-но йому...

Лист порушив звичний стиль роботи. Наприкінці дня у Литвинова розболілася голова. Він сказав Петрову, що піде додому пішки, і, заклопотаний, насуплений, вийшов з кабінету. Дерев'яні сходинки важко порипували під ногами. Він узявся було за дверну ручку, як дві постаті, виринувши із напівтемряви роздягальні, заступили йому дорогу.

— Ну, чого треба? — неспривітно буркнув Литвинов, впізнавши худорлявого юнака і дівчину в окулярах з одним скельцем.

— У нас до вас, товаришу начальник, важлива справа, — сказав, по-військовому виструнчившись і навіть приклацуючи каблуками черевиків, юнак з веснянкуватим лицем.

— Особиста, дуже важлива. І тільки, будь ласка, не здумайте нас одправляти у відділ кадрів. Ми там тричі були. І до товариша Петіна — теж, ми і в нього були і більше не підемо, — швидко промовила дівчина, приладнуючись до ходи Литвинова і збоку зазираючи йому в обличчя. — І майте на увазі, мова йде про все наше життя, і ви просто зобов'язані нас вислухати. Ви остання інстанція.

Праве око дівчини, захищене скельцем, дивилося прохально, навіть благально, зате ліве, широко розкрите, дивилося вимогливо, гнівно. І таке воно було ображене, сердите, це незахищене око, що гостре, прикре почуття, яке з'явилося, якимось одразу пройшло.

— Ну, остання інстанція слухає. Тільки, братці, коротко і на ходу. По-перше, остання інстанція стомилася і, по-друге, хоче їсти. — І, глибоко засунувши руки у кишені, Литвинов, йдучи далі, спитав: — Ви хто такі?

— Я — Валя, а він — Ігор.

— Товаришу начальник, доповідаю: нас не прийняли на роботу,— чітко сказав юнак.— Майже всіх, хто з нами приїхав, взяли, а нас не прийняли: не по набору, самопливом,— це раз.

— А два?

— А два... Ось, бачите, у мене короткозорість,— заявила Валя,— а його, Ігоря, було виключено, тобто відчислено, тобто просто не прийнято до офіцерської школи після Суворовського училища: слабкі легені, бачте.— Енергійна Валя міцно тримала Литвинова під руку, і той мимоволі був змушений приладнуватися тепер до її ходи.— А ми хочемо працювати в Дивнояр'ї. Ми приїхали сюди не по раптовці, а за велінням серця, як пишуть у газетах.— І раптом випалила: — Ми нікуди звідси не поїдемо, чуєте!.. Ми скаржитися на вас будемо. Ми в ЦК напишемо.

Щось давнє, дуже знайоме вчулося Литвинову в задирливому наполегливому голосі. Одразу розвеселившись, він спитав:

— Ви що ж — подружжя, чи що, чоловік і жінка?

Юнак і дівчина навіть зупинилися. При світлі ще зовсім молоденького, тоненького місяця було видно, як вони почервоніли.

— Ми?.. Звідки це ви взяли? Ми товариші по нещастю,— зніяковіло сказав Ігор.

— Цей ваш Петін, він нам так сказав,— кругле, хлоп'яче обличчя дівчини набрало виразу поблажливої впевненості.— «Дивуюсь, як ви, молодь, цього не розумієте? Комсомол посилає на будову свою еліту, а ви...»

Все це вона проказала так схоже на Вячеслава Ананійовича, що Литвинов зареготав. Валя і Ігор здивовано Perezирнулися, а він, одійшовши, раптом знову вигукував:

— «Еліту!» Але ж скаже,— знову сміявся.— «Еліту»? Ох, насмішили ж ви мене.— Потім раптом зробився серйозним.

Нерівна грейдерна дорога, за узбіччям якої двома рядами лежали викорчовані пні, була вкрита вибоїнами. Іній густо посолив усе навколо. Світло кволого місяця, пробиваючись крізь крони ріденьких модрин, ніби клало на землю килим, вигаптуваний рухливими світловими плямами. Прибита морозом грязюка була тверда, як камінь. Хлопець і дівчина раз у раз спотикались, а призем-

куватий чоловік йшов своєю швидкою, з перевальцем ходою, ніби він мав кошачий зір.

Нарешті біля двох величезних громад вивернутого кореневища дорога розпалася на кілька стежок і перед супутниками засяяли неясні вогні палаткового містечка. Видимою лише йому стежкою Литвинов привів їх до палатки, біля якої вимальовувався кістлявий силует всюдихода.

— Ось і моя хата,— сказав начальник будівництва, зупиняючися біля дверей дерев'яного тамбура.

— А як же наша справа? — спитав Ігор ослабим голосом.

— Ні, ми вас так не відпустимо. Це нечесно.— Вала рішуче заступила двері.— Ви так від нас не підете,— рішуче говорила дівчина, схожа на хлопчика.— Ви остання інстанція. Ми, звичайно, не еліта, нас хтось там не відбирав, але я закінчила школу з золотою медаллю, Ігор своє училище — теж з відзнакою. Як радянські громадяни, ми маємо право...

— Передусім право випити з холоду склянку гарячого чаю,— перебив Литвинов, все ще копірсаючись у своєму минулому і намагаючись пригадати, кого ж це пагадує йому уперта парочка.— Ну, проходите,— тоном наказу сказав він, одчиняючи двері.— За чаєм остання інстанція все обміркує.

В палатці було жарко. Єдине скельце у Валиних окулярах одразу ж запітніло. Протерши його, дівчина побачила, що дощана перегородка ділила приміщення навпіл. Там, де були вони, стояла чавунна грубка. В ній, палаючи, гуло смолисте модринове коріння. Ліжко застелене по-солдатськи. Стіл і на ньому тарілки, прикриті серветкою. І нарешті вона роздивилася кремезного чоловіка у светрі і ватяних штанах, заправлених у валянки. Обличчя, ніс, губи, щоки — все це було в нього округлої форми, і сам цей коротконогий чоловік здавався Валі круглим. «Один квадратний, а другий — круглий»,— подумала вона. Круглий докірливо поглядав на несподіваних гостей. Він так нічого й не сказав, поки з-за перегородки не вийшов Литвинов, який встиг переодягтися у старий синій лижний костюм і сунути ноги у розношені валянки.

— Ну, чого стоїте? Сідайте,— сказав він і звелів круглому: — Давай, Петровичу, розгортайся. Щось у нас там для гостей знайдеться?

— Склянка чаю є, а так що ж?

— Ну, ну, не скупись, пошукай як слід... Істи, мабуть, хочете? — Гості промовчали.— Ну, ось бачиш, Петровичу, хочуть. Давай, а то я сам у твої тайники залізу.

— Буде зроблено,— неохоче сказав Петрович і так само неохоче пішов, усім своїм виглядом показуючи, що це пізні гостювання вважає зайвим. Коли ж яєчня, що шкварчала в салі, подана прямо на великій сковорідці, зникла, Петрович поставив перед кожним по склянці міцного чаю, а посеред столу корзинку з печивом.

Литвинов їв, поглядаючи то на юнака, то на дівчину. Кого вони йому нагадували, він так і не згадав, але подобалися вони йому дедалі більше.

— Ну так, вища інстанція слухає. Вам хочеться на роботу. Ну, а як відносно кваліфікації?

— Поки ніяк,— відповіла Валя.

— Але ж ви теж, мабуть, не народилися гідробудівником,— парирував Ігор.

Петрович злякано подивився на начальника, але Литвинову ця відповідь, здалося, навіть сподобалась.

— Резонно,— одказав він.— Я почав гонщиком. Знаєте, що таке гонщик? Ми з батьком, з братами в Селіжарово — є таке село, де Волга бере початок,— взимку пиляли ліс, возили його до річки, робили плоти, по-тверському — гонки... Але у мене, молодята, між іншим, інженерний диплом.

— А ми і не просимось у начальники будівництва,— уже посмілішавши, перебила Валя.— На будь-яку роботу.

— Тут стільки курсів при учбовому комбінаті: курси бетонників, курси шоферів, курси екскаваторників, курси десятників. Невже ніде не знайдеться для нас місця? Ось мій атестат з відзнакою.— Ігор, виструнчившись по-військовому, простягнув чорну з червоною зіркою і золотим тисненням книжечку.

Литвинов підняв догори руки.

— Здаюся. Переконали. Тільки пам'ятайте: на будь-яку роботу, куди пошлють, де потрібні... А ти, кирпата, чого ходиш в окулярах з одним скельцем?

— Ой не кажіть! — Валя ледве приховувала радість.— Я було й зовсім осліпла. Пожежа була на пароплаві — такий жах. Я окуляри загубила. Потім їх знайшли, але одне скельце розбилось... А де тут вставиш?.. Мені ж і скрипку роздали.

— Скрипку?

— Еге ж. Адже я трохи граю. Мама й каже: візьми

з собою, менше журитимешся за домівкою. А тут у метушні наступив хтось і — трах, гриф зламався.

— Скрипка... Як же ти з скрипкою надумала сюди їхати?

— А що? Навесні перед випуском нам учителька Юлія Йосипівна письмовий твір дала: «Ким хочу бути». Я написала про Дивноярське й одержала п'ятірку. Раніше я про це й не думала, а ось одержала п'ятірку і сказала: тут твоя, Валько, доля... Товаришу начальник, ви не забудете про нас? Правда?

Вона раптом глянула на годинника, похопилася, скочила. Обое заквапилися.

— Спасибі вам за чай. Ми забрали у вас стільки часу! — Вже одягшись, Валя раптом озирнулася.— Пробачте, будь ласка. Скажіть, для чого у вас ця смішна гіря? — Вона показала на пузатий двопудовик, який скромно стояв у кутку палатки.

— А я з нею щоранку роблю вправи,— якось аж самовдоволено заявив начальник будівництва.

Валя торкнулася гирі ногою, взутою у добротний хутрянний черевичок. Гиря стояла на місці. Ігор теж спробував її похитнути — гіря стояла.

— Ви жартуете?

— Ні, чому ж.— Литвинов підійшов до гирі, розставив ноги, приготувався, взяв її і раптом ривком одірвав від підлоги і кинув догори.— раз, два, три, чотири. Обличчя у нього почервоніло, на переніссі виступив піт, але, поставивши гірю, він усміхався: — Бачили?

В очах юнака, світло-сірих, але з такою ж пістрявиною в райдужній оболонці, як і на обличчі, з'явився неприхований захват.

— Дозвольте мені спробувати обома руками?

— Шпар!.. Але не вийде. Малосильний.

Як і Литвинов, юнак розставив ноги, ривком обох рук одірвав гірю від підлоги, підняв до пояса, але одразу ж поставив. Він густо почервонів, повторив ще раз, і знову довелось опустити.

— Одразу, брат, це не робиться,— поблажливо сказав Литвинов.— Мало каші їв...

Але Ігор узявся за гірю ще раз. Жижки тряслися. Дихання стало уривчастим. У цю мить він нікого вже не бачив і ні про що не думав, крім цієї чавунної пузатої штуки, на якій було клеймо дореволюційної мідної проби — «два пуди». Нарешті, знову схопившись за дужку,

він підняв гирю до пояса і, зіпвивши зуби, увесь тремтячи від напруги, відчуваючи, як піт тече по обличчю, присівши, штовхнув гирю догори. Він усе-таки підняв її, але тут же вона вислизнула і впала, розбивши дошку.

— Ну, дай клишоногому дуги гнути,— сердито сказав Петрович, оглядаючи пробиту підлогу.

— Ні-ні, хлопче, правильно! Молодець! — закричав Литвинов і плеснув Ігоря по плечу так, що той хитнувся:— Машини, вони, звичайно, машини, але сила, спритність — серйозна штука. Я ось у вашому віці, хіба що трохи старший, з робітфаку додому до себе в Селіжарово приїхав. Ну, мати зраділа, батько горілку поставив: плотогонам без цього не можна. Випили. І що мені вже в голову влізло — узяв сп'яну та й зав'язав кочергу вузлом. Уранці хропу на полу — і раптом мене по спині як оперіщатъ. Підскочив. Батько! В одній руці ремінний черезсіделок, а в другій — кочерга з вузлом. «Я тебе навчу жирувати!» Та ще черезсіделком раз, раз... А потім розв'язав на кочерзі вузол, без молотка, руками її вирівняв і до матері: «На, не хлипай, сама винна. Силу хлопцеві дала, а розуму пожаліла...»

— То ми пішли,— рішуче сказала Валя, не дуже ввічливо перебиваючи балакучого начальника.

Не одягаючись, не прикривши навіть голову, Литвинов вийшов за ними з палатки. Поки вони пили чай, перестав йти сніг. Усе навколо забіліло. Палатка, машина, стовбури модрини — все тепер чітко вимальовувалось у синюватій темряві. Було тихо, ніби простелили пухнасті килими. Молодий сніг пахнув свіжо, смачно, як добре випрана білизна.

— Дорогу знайдете, товариші по нещастю? — поцікавився Литвинов.— Не боїтеся, що вовки з'їдять?

— Знайдемо,— почувся з темряви Ігорів голос.

— А вовків тут нема,— одізвався дівочий голосок.

Уже зовсім далеко чомусь засміялися. Литвинов дивився їм услід. В одній з палаток жінка колисала дитину... Динамік наспівував вдалині пісеньку. Десь п'яний голос переконував: «Васько, ти чуєш, ти чуєш, бездушний ти чорт! Я до нього всією душею, а він до мене всією спиною...» В іншій палатці чи то радіо, чи то магнітофон передавав концерт Рахманінова. Крикливий жіночий голосок пошепки говорив: «Я їй так і сказала: ти одійди від нього. Я тобі його все одно не віддам». І все це в

урочистій білій тиші, у молочному сяйві молодика, що вершив свій шлях над притихлою побілілою тайгою.

«І чого це я перед цими жовторотими силою похвалявся,— подумав Литвинов. І знову зринула думка: — Що ж нагадує ця смішна парочка? Може, власну молодість? Га?»

11

— ...А ти знаєш, люба, цей Литвинов до тебе, безпечно, не байдужий,— багатозначно промовив Вячеслав Ананійович, коли дружина подавала йому обід.

— Що ти кажеш? — здивувалася Діна Василівна, затримавши у повітрі руку з ополоником і намагаючись приховати інтерес до сказаного.

Вона потроху вже привичаювалася до ролі господині особняка на тайговій просіці. Просіка звалася — Набережна. На Набережній стояв поки що один цей будиночок, для інших лише розчищали ділянки. Будиночок був коло лісового схилу. До берега Опі від нього кілометрів з три-чотири густого лісового масиву. Але, як усі ці ще тільки початі забудови просік, схил уже мав свою назву.

В будинку, де густо пахло смолою, непросохлою штукатуркою, Діна постаралася відтворити щось подібне до звичного житла. Почала з того, що поскидала з вікон і дверей важкі завіси і порт'єри ритого оксамиту, повіт'ягала з кімнат на терасу зайві громіздкі різнокаліберні меблі. Все це разом з неоковирними олійними копіями з відомих картин «Ранок у сосновому лісі», «Мисливці на привалі» і сучасним полотном «Щаслива старість», вправленим у товсту позолочену раму, було повернуто завідуючому адміністративно-господарською частиною управління, який землю згрис, за його словами, аби виконати наказ начальника і створити для Петіних «справжній столичний затишок». У спустілих кімнатах замість ритого оксамиту на вікна були повішені завіски з барвистого ситцю, а на дверях на місці порт'єр — сільські пістряві доріжки, які в цих місцях хазяйки стелять на вимиті і вискоблені підлоги.

Діна захопилася переобладнанням будиночка. На дерев'яних полицях, зроблених за її ескізами стареньким столяром із села Дивноярського, вона розставила куплені на базарі глечики, горлани, тарелі, від яких у колгоспах давно відмовилися. Картини у важких золотих рамах замінив плакат «Скоримо тебе, Он'», намальований

кимось із місцевих художників і виготований в друкарні газети «Тайгові вогні».

Начальник адміністративно-господарського відділу, котрий з ентузіазмом трудився над обладнанням будиночка, був міцний, швидкий, добродушний чоловік з голим черепом і дуже чорними очима. Він був відомий своєю любов'ю робити приємне кому тільки міг. В цьому він вбачав свою життєву місію. І все, що він добував,— чи то якийсь особливо гарний телефонний апарат, перекидний календар, виготований у друкарні Держзнаку, якесь особливо зручне, з фасками скло на стіл або ще щось незвичайне, він, увесь сяючи усмішками, з ямочками на повних щоках, говорив: «Тільки для вас дістав, тільки для вас». З цієї фрази управлінські дотепники і спорудили складне прізвисько Тількодлявас.

І ось тепер безкорислива доброзичливість Тількодляваса була уражена. «Які меблі! Німецький різьблений буфет!.. Ризький диван!.. Угорська гірка!.. Де це тут дістанеш? А картини? Ну, хай там «Ведмеді на лісозаготівках», «Тарибари» — господь з ними. Це копії, вони скрізь висять. Але «Щаслива старість!» Її ж ілюстрований журнал на цілу сторінку подав, про неї десь навіть писали. Яка майстерність! Кожна волосина окремо вималювана. А матерію на одязі, її навіть помацати можна». Тількодлявас мало не побився з директором Старосибірського театру, який хотів купити це полотно для фойє... «І ось маєш, ця дамочка виставила твір мистецтва на балкон, а замість нього повісила якийсь паршивий плакат, яких на парканах скільки завгодно. Хіба вона розуміється хоч трохи в меблях, у шедеврах мистецтва?» Так думав уражений Тількодлявас, але думав потай, бо осуджувати людей було не в його звичці, а начальників і їх родичів — тим паче.

Із усього добутого з такими труднощами Діна залишила найзавалящі, з погляду Тількодляваса, меблі: стільці, крісла, диван-тахту із товстої гнutoї фанери і такий самий торшер. А в кабінеті вона повісила окантовану міддю стару фотографію, де чоловік був знятий у Німеччині в останній день війни. Фотограф клацнув його у дворі якоїсь фортеці в момент, коли дівчина-перукар голила йому вуса. Цей знімок, що висів і в Москві, зайняв звичне місце над письмовим столом Вячеслава Анайновича.

Покінчивши з обладнанням будиночка, Діна Василівна заходилася хазяйнувати. Чоловік, котрий самовіддано змінив столицю на тайгову глушину, повинен якнайменше відчувати незручності переміни місця. Вона намагалася годувати його, як у Москві, до дрібниць дотримувалася домашнього режиму, крохмалила комірці, манжети його сорочок, стежила, щоб на штанях була чітко означена складка.

За клопотами й турботами вона намагалася не помічати й інколи дійсно не помічала, що все-таки нудьгує, майже весь день сама, у товаристві хатньої робітниці, дівчини із села Дивноярського, яка нічого в хаті не вміла робити, всьому дивувалася, потроху біла посуд і всяку вільну хвилину щось читала і виписувала в зошит, мріючи попасти на курси обліковців при учбовому комбінаті будівництва...

І ось зараз, за обідом, це повідомлення про Старика.

— Ти смієшся з мене? — обережно промовила Діна, намагаючись приховати інтерес.— Старик небайдужий? Та він зі мною, як з дівчиськом, розмовляє.

— Ах ти, неуважна моя! — перебив чоловік.— Скільки разів ми з тобою говорили, що ти не насипатимеш мені тарілку вище rischi.

— Ой, пробач, любий, заговорилася. Дай я віділлю... Ну їж, їж, я чекаю.

В сім'ї Петіних поступово виробився кодекс звичаїв, якого Діна намагалася зараз ретельно дотримуватися. Наприклад, якщо не було сторонніх, за столом не розмовляли. І хоча тепер їй кортіло якнайшвидше дізнатись, що відповідь чоловік, вона чекала, поки Вячеслав Ананійович покінчить з супом. Вона знала: він уважний і не забуде відповісти.

— Я не жартую,— сказав він, поклавши ложку і відсуваючи тарілку.— Начальник дуже акуратно щоранку запитує про твоє здоров'я, щодня шле палкі вітання, і, якщо я забуваю їх тобі передавати, знай — ти їх одержуєш... А ось сьогодні, будь ласка, запросив їхати з ним на острів Кряжий до твоїх, як він висловився, знайомих.

Зупинившись із сковорідкою в руці, Діна слухала. Але чоловік сказав з м'яким докором:

— Люба, котлети холонуть.

Схаменувшись, вона швидко подала йому другу страву і вместила навпроти, всім своїм виглядом показуючи, що чекає подробиць. Але Вячеслав Ананійович,

ласкаво поглядаючи на дружину, мовчки терпляче відділяв шматочки котлети, вмокав їх у підливу, мастив гірчицею, добавляв пюре, кілька горошин і кидав у рота.

— ...Нудьгуєш ти, люба. Бачу, нудьгуєш,— вимовив, нарешті, Вячеслав Ананійович, витираючи губи серветкою.— Мені, власне, нічого тобі розповідати. Просто начальник їде на Кряжий, щоб уладнати одну дуже неприємну справу. Ці колгоспники підклали нам добру свиню, а Литвинову, замість того щоб владнати все в партійному порядку, спало на думку їх умовляти.— Вячеслав Ананійович покопирсався в зубах, чемно прикриваючи рота долонею.— Знаєш, мені з ним усе важче. Витає десь там у перших п'ятирічках. Де треба наказати — просить, де треба кулаком грюкнути — розпочинає переговори. А інколи навпаки — впертий як осел. Ну, хоча б ця історія з капітаном Раковим — пам'ятаєш, отой старий, через якого ми всі мало не згоріли? Так от, я написав про ці його головотяпства. Приїхала комісія з пароплавства, і що ж? Литвинов стає на захист. І ось, адже я там був і сам мало не загинув у цій катастрофі, кажу одне, Литвинов — інше: він, бачте, його знає, капітан проводив йому судна через Буйний. Казна-що... Поставив мене в безглузде становище... Люба, тобі неодмінно хочеться їхати з ними на острів?

— Сподіваюсь, він мене не саму запросив?

— Ну, звичайно. Але я не зможу. Ця стаття, скільки вже разів дзвонили з Москви... І потім будівництво — адже не можемо ми обидва його залишити... Я бачу, тобі все-таки хочеться поїхати.— Вячеслав Ананійович зітхнув, і обличчя його спохмурніло.— Ну що ж, їдь, хоча мені без тебе буде сумно... Дуже.

— А ти не розсердишся?

— Ні, звичайно... Хоча, признатися, зовсім не розумію, чого ти там не бачила...

...І тепер, коли машина мчала її вже знайомою, як Діна звала її в думці, «марсіанською» дорогою, вона, пригадуючи фразу вчорашньої розмови з чоловіком, намагалася вгадати, розсердився він чи ні. І якщо розсердився, то чому: чи справді не хоче залишатися сам, чи за те, що вона поїхала із Стариком? І якщо друге, то знову ж чому: неприємно, що дружина приятелює з людиною, яка заважає розвернутися здібностям і талантам чоловіка, чи все-таки це ревності? Але дивак, ревнувати до цього смішного, химерного «комода»...

— Мабуть, душа радіє? Краса яка! — обернувся до неї Литвинов.— Ні, глянь, глянь — за одну ніч все-все змінилося, наче в театрі.

І справді, добрячий морозець, завзявшись уночі, одразу все змінив; великого снігу ще не було, але біла кришталева паморозь густо посолонила все навкруги: шлях, нагромадження кореневищ по узбіччях, дерева, куші, траву. Небо над тайгою було ясне. Сонце обмивало все холодним світлом, листяні дерева, захоплені зненацька, ще не встигли скинути своє вбрання і покропили цю милуючу око білизну золотими, червоними, темно-багряними та яскраво-зеленими плямами. Прибите морозом листя падало з нерухомих гілок при найменшому подиху вітру: Зірвавшись, листя кружляло в повітрі, чіпляло інші, збивало їх, і вони ніби пурхаючим струмочком мчали за ним. Там, де дорога заглиблювалася в тайгу, вона рябіла, наче вистелена ситцями. Литвинов спустив скло, і вітер кинув у машину вологу прохолоду, густий п'янкий аромат.

— Які місця! — Сніг оченята, усе масивне обличчя, посічене тонкими зморшками, виявляли повне задоволення.— Я оце вдосвіта з палатки виліз — тиша. Чути навіть, як листя в повітрі кружляє, і раптом подумав: адже через кілька років тут усе зашумить, загримить, загуде. Безлюддя, неходжені місця... А ми сюди такий промисловий комплекс посадимо, що такого іншого, може, і в світі нема... Скільки разів вже це бувало, а все ніяк не звикну... Все ніби вперше... Адже так, Петровичу?

— Яволь,— обізвався той зневажливо, ніби ліниво, тримаючи баранку.—...А я ось, Федоре Григоровичу, все думаю: прогулятися б вам по хащах з рушничкою. Зайці тут, кажуть, просто в чергу перед мисливцем стають. А ви цього року так жодного разу в ліс і не вибралися.

Машина тим часом зійшла з шосе і зупинилася на схилі оскальпованої висотки. Діна одразу ж пізнала її: так, і стара модрина стояла на кубуку исторкнутої землі, ніби на п'єдесталі, і дошка, на якій чиясь рука не дуже вміло вивела ленінські слова про електрифікацію, була на місці. На піску збереглися навіть невиразні відбитки жіночих ніг і великих чобіт Надточієва.

Це звідси Діна вперше побачила будівництво. Побачила і розчарувалася: нічого особливого. Так вона і сказала після приїзду Вячеславові Ананійовичу. Той усміхнувся, пообіцяв назавтра все показати. Але через велику

завантаженість не зміг. Доручив це Юрію Пшеничному. Молодий інженер уже встиг звикнути на новому місці, завести багато знайомств. Будівництво він показував зі знанням справи, але весело, з задоволенням, як господар. І, власне, тут перед москвичкою і відкрились справжні масштаби того, що відбувається зараз в Сибіру.

Тайга скрізь зберегла ще свій предковичний вигляд. Тим несподіванішими і дивовижнішими були серед незайманої природи будівельні майданчики — величезні бетонні корпуси, то вже готові, засклені, з димком над хатами, то у вигляді кам'яного мережива, то як фундаменти, що ніби тільки-но прорізувалися крізь землю. Тут і там виднілися, зводячись над найвищими ялинами, верхівки кістлявих кранів. Машини заввишки з триповерховий будинок рили землю... Потім дорога, як у тунель, втягувалась у хаші. Крони дерев змикались. І раптом відкривався велетенський штучний котлован. Зовсім, як здавалося, безлюдний, він нагадував місячний кратер, в якому снували машини. І знову тяглась тайга і по ній в різних напрямках бігли величезні самоскиди, яких Діна ще ніколи й не бачила. Пшеничний пояснював: бетонний завод... Полігон збірних конструкцій... Деревообробний комбінат... Гравійний кар'єр... Називав якісь, очевидно, дуже великі цифри. Але Діна сиділа мовчазна, тиха, жадібно дивлячись в опущене скло.

Потім, заревівши, машина почала видиратися вгору, уся здригаючись у твердих коліях прошитої корінням дороги. Зупинилися на вершині якоїсь висоти. По кострубатій сосонці, що вигнулася на кручі невеличкого плато, Діна здогадалася, що вони на маківці Дивного Яру. Коли, невідомо чому захвилювавшись, вона глянула вниз за гребінь скелі, то мимоволі здригнулася: така широка панорама відкрилася перед нею. Внизу, там, де Онь входила у звуження між двох скель і помітно прискорювала свій розгін, а її бурі води обростали шумовинням, відкрилося таке, чого бачити їй ще й не доводилось. У величезній земляній чаші, відгородженій од річки кам'яною дамбою, працювало багато людей і машин. Здавалось, все рухається, перемішується, наче кипить.

— Коли ж вони встигли все це збудувати? — мимоволі вихопилось у неї. — Невже півтора року тому тут нічого не було?

— Широкий поступ семирічки! — з пафосом вимовив

Пшеничний і заходився розказувати, що тут буде через два, через три, п'ять років.

Діна не слухала. Вона дивилася, приголомшена, думаючи про те, як же це диявольськи важко — управляти всією цією масою людей, механізмів, транспорту, потоками вантажів. І їй, що завжди пишалася чоловіком і його роботою, може, вперше ось тут, на Дивному Ярі, довелось відчутти, які грандіозні його діла...

В неї паморочилася голова.

— Одвезіть мене додому, Юро, — тихо попросила вона.

— Як? — вигукнув Пшеничний. — Ми ж ще не оглянули правобережжя — головне зараз там... Правобережжя лідирує...

— Досить, — сказала вона жалібно й більше вже не дивилась у вікно машини...

...Коли вперше Діна поглянула звідси, з цього оскальпованого пагорка, на панораму будівництва, воно здалось їй мурашником. Відтоді нічого не змінилось, нічого не встигло додатися. Але бачене жило в ній, і вона сама здавалася собі зараз маленькою мурашкою, загубленою серед незрозумілого громаддя...

— Звідти, з тієї самої скелі Бичачий Лоб, через річку на Дивний Яр і піде створ греблі. Га! Як?.. Отакий шрамчик на глобус покладемо... Скільки вже шрамчиків ми з тобою, Петровичу, таких поклали, великих і маленьких! — говорив Литвинов. — Недарма, Діно Василівно, живемо на світі.

«Розхвалився!» — подумала вона.

А тим часом дорога збігла до річки, пішла понад берегом, в тіні діабазових скель. Чорний камінь стіною насувався на воду, а ліворуч шумів, гуркотів поріг Буйний. Розкраяна «бійцями» вода наче кипіла і густо парувала. Все навкруги було вбране у білу волохату шубу.

— Бачиш на скелях написи? — спитав Литвинов, коли вони вийшли з машини. Він показав Діні на діабазову стіну.

Дійсно, в шаруватих скелях, нагорі, куди не сягали бризки і де іній не затримався, було щось написано.

— Це лоцмани. Проведе через Буйний судно — і автограф залишить... З давніх часів. Ану дивись, Діно, серденько, Василівно, он туди, де деревце.

Деякі написи можна було розібрати. На скелі, на яку вказував товстий короткий палець, слов'янською в'яззю значилось: «Свтихій Раков. Казенний караван». І дата:

«1780». А нижче, зовсім понад дорогою, сучасним «стінгазетним» шрифтом було убористо розміщено між двома щілинами: «Олексій Раков. Шість катерів» і теж дата: «Травень. 1958 рік». Значились поблизу і ще якісь Ракови. Але Діна дивилася на цей, нижній, написаний «стінгазетними» буквами.

«Раков! Олексій Раков! Адже, здається, саме так звали старого капітана, через котрого всі вони мало не загинули на палаючому «Єрмаку». Згадала вчорашню розмову з чоловіком і здивовано спитала:

— Невже це той самий горе-капітан?

— Правильно, — підсміювався Литвинов, потираючи руки. — Він же з тутешніх, з корінних лоцманів. Он звідки. — Короткий палець вказав на верхній напис. — Он від кого рід веде... Спеціальний літак за ним посилали, щоб протягнув наші судна через Буйний на нижній б'єф... Оце майстер! Нам ось з цього місця дивитися страшно було, а він — одне, друге, третє, п'яте... І без перепочинку... Он там «боєць», Лопатою зветься, бачиш, камінь стирчить, плаский такий. Мій катер на нього потягло. Ну, думаю, — вдрузки. Але ж і його провів...

— Як же тут проведеш? — Діна запитливо дивилася на Литвинова. Може, він жартує з неї? Він може. Онь, розкраяна бивнями «бійців», мчала з такою шаленою швидкістю, що паморочилась голова. Федоре Григоровичу, ви з мене кепкуєте? Так?.. Хіба тут можна судно провести?

— Ми з тобою горіхової шкарлупи не проведемо, а сибірські лоцмани проводять. Ходи поміж «бійців» знають, повороти потоку відчують. Цей Раков провів останнє судно, зійшов на берег, сів он на той камінь і з годину відпочивав. Мав вигляд наче з смертельної постелі зняли. Потім попросив вантажну машину, щоб його з людьми додому, у Дивноярське, відвезли. Там у нього старенька сестра вже лазню витопила. Попарилися разом з кермовим та боцманом, теж тутешнім, з Дивнояр'я. Літр спирту утрюх видудлили — і залягли на піч. А вранці прокинулися люди, дивляться — ось цей напис. А друзі тю-тю, у Старосибірськ полетіли. Подяку вслід поштою пересилати довелось. Ось, мила моя, яка штука... Так же, Петровичу?

— Рихтіх, — підтвердив той, смішно вимовивши німецьке слово. — Мені цей самий басило-капітан тут, недалеко в тайзі, річку показав, паршива річечка, переплю-

нути можна, тільки мчить, як мов підхльоснута, по камінню... В ній ковбаньки, так не повірите — харіуси в них з боєм на муху чіпляються.

— А чогось не годуєш мене харіусами?

— У вас половиш! Часто ви мені вихідні даєте?

А машина все мчала дорогою, що так добре запам'яталася Діні. Іній змінив кольори, але все-таки впізнала вона і джерело, з якого пила воду, і поворот, де тоді підбрали Надточієва, і поле, де зустрівся бородатий механік. Тільки замість вихрястого хлопчика-поромника біля мотора сиділа стара, закутана великою хусткою тітка і плела кофту. Дозволивши Петровичу самому встановлювати і закріплювати на помості машину, вона завела слабенький пирхаючий мотор.

— Ти чого тут, за русалку працюєш? — спитав Литвинов, забираючи у неї з рук кермо.

— ...А водяні-бо всі за річкою, Федоре Григоровичу, і Петьшу-поромника туди спорядили. Мороз-бо, он як він до нас підкрався, а в полі ще стільки-бо гектарів не кошено... Даремно їдеш, село-бо, як є, геть безлюдне.

— До Інокентія Саватійовича ми.

— Ну хіба що голова, та й*то навряд. Правда, тріскотіла разів два його моторка... А всі інші-бо на світанку на поля подалися.

Дійсно, Кряже наче вимерло. Лише за тинами брехали услід машині собаки та за огорожею ясел гуляла група малюків. На будівництві клубу теж нікого не було, але чіпке око Литвинова помітило на вершині зрубу кілька рядів свіжих зрубин, а золотаві стружки лежали поверх інею. «Таки буде, чалдон проклятий!» І вирішив, побачивши голову, одразу ж покласти перед ним листа і почати одверту розмову: твоя, Саватійовичу, вигадка?

Але й у будинку голови було тихо. На стук ніхто не озвався. Діна згадала, куди тут ховають металеву відмичку, що піднімає клямку. Дзвякнуло кільце, і, пройшовши на вимощений двір, на дощаному помості якого на паморозі лишилося багато слідів, приїжджі піднялись до господи. Гучно цокав годинник. То затихаючи, то припускаючи з новою силою, затріщав телефон, що стояв на підвіконні.

Литвинов узяв трубку, і звідти одразу вирвався сердитий голос.

— Ну, Інокентія Саватійовича нема,—відповів гість.— У полі, всі у полі. Говорить сторонній.— Голос так і рвав-

ся з трубки.— Сторонніх людей в Радянському Союзі не буває? На жаль, ще бувають. Ще частенько бувають, а не повинно їх бути, це вірно... Хто тут філософствує? А Литвинов філософствує. Погано ти, секретар райкому, кадрі свої вивчаєш, навіть члена свого бюро не впізнав. Кажу: Литвинов, ось хто... А я тебе, Миколо Кузьмичу, по голосу зразу вгадав. Голос у тебе дзвінкий. І чого тобі треба, знаю. Заспокойся: всі у полі. Де? Та, мабуть, там, де треба... Зажди, тут записка якась лежить. Дайте-но записку.— І він прочитав у трубку: — «Павле Васильовичу, двічі заскакував у село й не заставав тебе. Жени чимдуж свою ремонтну лайбу до Ведмежого Ложка. Стоять двійка, шестірка і семірка. Підшипники. Переходжу до батька на пасіку. В разі чого, жени Ваньшу туди... Мороз клятуший». Ні, не підписано. Та хіба по стилю не впізнаєш? — Литвинов помовчав, покрутив записку і додав: — Це він наперед свій спостережний пункт виніс. Я за ним туди поїду. Що передати? Навіщо їду, га? — Сині оченята Литвинова хитро примружилися.— Пельмені, секретарю, я страх як люблю, а де ж тут кращі пельмені, як не в мого дружка? Ну, бувай! — І, підморгнувши, він обережно поклав трубку і пояснив Діні: — Секретар райкому. Цікавиться, чого ми їдемо... Га?

12

Пасіка колгоспу «Червоний плугатар», куди по трав'янистій дорозі, що поросла вузлуватим корінням, Петрович довів супутників, стояла на просторій, оточеній тайгою галявині. Різнокольорові бджолині вулики, ще не вивезені, були розставлені, як шахи на дощці. Край галявини, біля узлісся, виднілася хатка, поруч якої горбився положистий пагорок омшаника. Коло повітки, придованої до хатки, стояв біля верстата худорлявий дід і, прикриваючись долонею від сонця, дивився в бік їхньої машини. Коло його ніг лежав кудлатий пес. Загарчавши, він кинувся був назустріч, але, зупинений окриком, повернувся, вмовився на старому місці, підозріливо поглядаючи на людей, що вибирались з машини.

Пасічник залишився біля верстата. Довге, ще темне, але наполовину розбавлене сивиною волосся було захоплено на лобі ремінцем. У руках він тримав рубанок, а навколо, як мильна піна, накочувались стружки. Шкутильгаючи, він вийшов назустріч гостям.

— Хто прийав, Федоре Григоровичу, чоловіче добрий!

А я чую, мотор шелестить, кажу Рексу: кого ж це бог шле?

— Не забув, Саватію Мокійовичу? — Литвинов труснув суху, тверду, ще сильну руку пасічника. — Пам'ятаеш, як разом у тайзі бідували в хуртовину? Якби не ти...

— Ох, погано я щось-бо нинішнє пам'ятаю. Скільки їх, хуртовин, повз мене промчало! Ось про мирний час і про громадянську — пам'ятаю. І як Колчака під лід пускали — пам'ятаю. А ось на нинішнє — решето пам'ять.

Але пам'ять, як видно, була не такою вже й поганою. Пасічник з неприязню скоса глянув на Петровича, що підходив до нього з помітним збентеженням.

— А ти, Васісдас, ще катаєшся?

— Моя професія така — кататися. А чого ж мені...

— А того, що в старі часи таких, як ти, до чужих жінок ласих, чоловіки гамузом, як конокрада, забивали.

— За віщо ж мене бити, я людина громадсько корисна і... — глянувши скоса на Діну, він щось у своїй відповіді передумав. — Та я в разі ускладнення обставин і сам кого...

— Хоробрий тарган за піччю... У мирний час тут частенько казали, що ви, ярославці, все російське залізо на кайданах до нас у Сибір перетягали... Тільки ти, хлопче, гляди, тут тобі не Ярославль, тут місця серйозні. Так з тобою поговорять... — Потім, перевівши на Діну свої чорні, колючі, з білками кофейного відтінку очі, спитав з старечею безцеремонністю: — А це хто така?.. Не знаю її.

Як і син, пасічник був невисокого зросту, худорлявий, смаглявий, і ніс у нього був такий же, з горбочком. У профіль теж був схожий на хижого птаха. Він помітно накульгував, але рухався досить жваво.

— Я про вас багато чула, Саватію Мокійовичу. — Діна намагалася говорити голосніше. — Від Василяни, від тітки Глафіри...

— Не кричи, не глухий, — зупинив старий і враз здогадався: — Це ви там у нас, на Кряжому, стояли? Казала, казала Глашка... А я думаю, хто така в штанях? — І, обернувшись до Литвинова, напрямки спитав: — Чого примчав?

— Багато меду взяв нині, батьку?

— Та був сякий-такий медок. В липні, пам'ятаєш, спека стояла, ну марно літали, а потім захмурніло — на іван-чаї трішки підправились та на вересі, Глашка тут

прикидала — кілограмів по п'ятдесят п'ять на сім'ю, коли лічити поштучно.

— П'ятдесят п'ять, чи ба? Це на скільки треба помножити п'ятдесят п'ять? — спитав Литвинов, чи то справді здивований, чи то вдаючи, що здивований, щоб підлестити старому.

— А множ на півтораста для рівного рахунку.

— Ух ти! Бачили! Так ти ж дорогоцінна людина, Саватію Мокійовичу!

— Де вже мені нині, Федоре Григоровичу! В мисливській та риболовецькій бригадах — там, вірно, сякий-такий наварчик з мене був. Коби не ревматизм, хіба я пішов би на цей апостольський промисел! — І знову спитав напрямки, без усякої старечої інтонації: — А все-таки чого приїхав? Один я на пасіці. І Глафіра, і Ваньша — обое у полі, і Кеша на світанку подався. Один я, який тепер інтерес у мені?

Розмовляючи, пасічник не переставав ні на мить щонебудь робити: зняв з волосся ремінець, склав, сунув у кишеню фартуха, струсив золотисту тирсу, повісив фартух на гвіздок. Потім узяв свіжу, з ялівцевих гілок мітлу і, розмовляючи, почав змитати в куток пружинисті стружки. При цьому Діні чомусь здалося, що, незважаючи на приязний тон, він увесь час насторожі. Від чоловіка вона знала про листа. Здогадалася, що і цей дід про нього знає. Може, тому він і поглядає так на Литвинова?

По білястому небосхилу сонце вкотилось уже у свій невисокий zenit. Відчутно потепліло, іній розтав. Лежав він тепер виразно окресленими білими плямами лише в тіні хати, крон дерев, бджолиних вуликів, а все навкруги весело зеленіло, ніби полаковане. Над полями знову потяглося павутиння, виблискуючи маленькими крапельниками роси. У небі, як погано змащене колесо воза, скрипів журавлиний ключ.

— Сьогодні неділя, ось ми і вирішили з Петровичем Діні Василівні справжній Сибір показати, — примружившись, сказав Литвинов. — А де його тепер побачиш, той справжній Сибір, як не у діда Саватія... А ти, Саватію Мокійовичу, добрий вигляд маєш.

— Еге ж, добрий, справжнісінькі котячі моші.

— Мені б такий у твоєму віці мати вигляд! Мене в ці роки треба буде совком збирати. — І, звертаючись до своєї супутниці, Литвинов сказав: — Ось ця людина в сімдесят з гаком років разом з ще одним чалдоном із бурятів через

глуху тайгу нас вів і жодного разу не збився. От які тут люди.

— Та годі тобі, я ж не дівка, від похвали не розтану,— пробурмотів дід.— Ходімо вже до хати. Чого на вітрі стояти.— І Діні стало ясно, що він розуміє Литвинова, котрий до певного часу зволікає з головною розмовою, розуміє і підтримує цю гру.

Все разом: холоднеча, що так зненацька вдарила, біла від паморозі тайга, безлюдне село, пасіка і хатка в дрімучому лісі, цей дід, якого за своєю звичкою до всього прикладати літературні мірки Діна віднесла уже до героїв Лескова, а головне те, що начальник величезного будівництва, котрий мав вплив на всі справи краю, наче аж тушується перед ним,— все це було таке незвичне, що жінці здалося, ніби вона й справді потрапила в якийсь інший світ.

У приземкуватій хатинці було темнувато. Два маленькі віконця розсвітали напівтемряву лише до половини оселі, а того, хто заходив, одразу ж, з порога, оповивав душний запах трав і коріння. Вони пучечками висіли на гвіздках під стелею. Цей запах змішувався з густим ароматом меду і воску. Піч займала добру третину хати. На ній виднілися подушки у червоних наволочках. Ліжка не було. А на стіні висіли поряд блискучий, найновішої марки барометр-анероїд і годинник-ходики, на козирку якого підпилий комаринський дядько вибивав з балалайкою тропака. Замість гир до ланцюжка були підвішені два костилі, якими прикріплюють рейки до шпал. На лавці муркотів радіоприймач, що працював од термостата, встановленого на газовій лампі. На видноті висіли дві рушниці: одна — дуже стара, з багатьма зарубками на прикладі, друга — найсучасніша, двоствольна, дорога. На ній Діна розгляділа срібну плашку: «Нашому дороговому провіднику С. М. Седих від вдячних гідробудівників». В червоному кутку на полиці, де раніш, певно, стояли ікони, тому що вона була заляпана воском,— книги. І можна було розібрати на корінцях: «Енциклопедія бджоляра», «Лікарські трави». Але на лаві лежали товсті «Житія святих», від яких пахло оливою.

Ця дивна суміш нового, навіть новітнього, з старим і просто стародавнім змусила Діну ще раз поглядом пошукати по кутках ікону. І хоча все тут — і трави, і ці «Житія», і сліпучий блиск алюмінієвого посуду — говорило про Глафірине перебування, ікони не було. З старо-

го, очевидно, давно повішеного портрета, примружившись, дивився Ленін у кепці і з червоним бантом у петельці...

— Ох, як тут медовою пахне! — гучно втягуючи носом повітря, промовив Петрович, скромно зупинившись біля дверей.

— Чи ба, вже вчув... Ох у тебе ж, хлопче, до жінок та до випивки і ніс гострий,— сказав пасічник і, діставши з саморобної шафи м'які поліетиленові фужери, поставив їх на стіл. Підійшов з коряком до одного з барилець, що стояли в кутку. Відкрив затичку, почав цідити мутнуватий, густий і надзвичайно запашний медовий напій. Потім, наповнивши фужери, поставив їх перед кожним.

— Запашний, з останніх, з верескових медів.— І попередив гостю: — Спробуйте, тільки не схибніть: це не квас.

Прохолодна запашна суміш солодкого й гіркого, заправлена м'ятою, так і вдарила в носа. Напій здавався безневинним. Але скоро Діна відчула себе легкою, молоденькою, а всіх присутніх, навіть кудлатого Рекса, що ревниво стежив за кожним з гостей,— милими, веселими, доброзичливими. Вона сіла за стіл і, дригаючи ногами, зажадала випити ще. Господар, нічого не кажучи, пішов до барильця.

— А може, досить? — сказав Литвинов.

«Який він смішний, чого він злякався? Що я, дівчисько?» І Діна хоробро випила до дна. Потім сама налила собі і ще випила. І раптом відчула, як її нездоланно хилить на сон. Засміялась. Махнула рукою і, влаштувавшись якомога зручніше на лавці, підбгала під себе ноги, заплющила очі... Коли вона прокинулася, сонце сьоса світило у віконце. Світло було стомлене, жовтаве. Литвинов і пасічник біля столу чистили рибу. Руки у них були у срібній лусці. На підлозі стояло закопчене відро з водою. Туди вони й кидали великі шматки... Голова була неначе наповнена ртуттю. Повіки злиплись. Крізь півсон жінка чула, як Литвинов, орудуючи ножем, говорив:

— ...Ів я, Саватію Мокійовичу, юшку на різних річках, а ось такої, як тут, на Оні, ніде не їв. На Нижній Волзі, між іншим, рибу в курячий навар кладуть...

У себе під головою Діна виявила подушку в червоній наволочці, від якої пряно пахло лісовою травою. Хтось прикрив їй ноги овечим кожушком. Як усе це сталося, вона не пам'ятала. Оце так медовушка, ай-яй-яй!.. А біля столу точилася бесіда.

— Курячий навар, воно звичайно... Але кращого, ніж з дрібного йоржика, навару не буває,— говорив пасічник, вправно гострим ножем розпорюючи живіт товстій риби-ні і видавлюючи з неї клейкі нутрощі. Юшку тутешню отці-наставники в старовірських скитах вигадали. Не знаю, як там відносно бога, це не по моїй лінії, а вже пожерти, не при Глафірі кажучи, вони вміли. Вона й зараз, ця юшка, зветься «скитською». І ніде такої юшки не зварять — не вийде. Тому що де, крім тутешніх місць, харіуса візьмеш? Або такого йоржика, що у нас часом з верші хоч відром гребі?.. Здавалося б, ось йорж — мізерна рибка, наче кедровий горішок,— жуї та плюї. А для першого навару, для соку найжирнішої курці проти нього не вистояти. Ех, от лавровий лист Глафіра кудсь запроторила! — І без усякого переходу пасічник спитав: — Синок, видко, відносно листа потрібен? Умовляти ж, видко, його прибіг?

Діна аж підвелася на лікті глянути, як Литвинов, котрий, видимо, не хотів, щоб хто б там не був знав про його переговори з Інокентієм Седих, відповідатиме. Але той тільки струсив з рук пуску.

— Вгадав, Мокійовичу, вгадав. Від тебе хіба щось приховаеш?

— Та й приховувати не треба, вгадати ж не хитро. Хто б, ото повірив, щоб такий чоловік у тайгу попер гожу молодичку машиною катати! — Діна міцно заплющила очі й притулилась шокою до подушки. — Тільки даремно бензин палиш, начальнику... Все ми для тебе робили: і інженерів ваших з інструментами у тайгу вели, і човни тобі свої віддавали, коли ти голий як бубон був, і годували всю вашу братву — шматок надвое ділили... Все, як Радянська влада веліла, робили... А щоб ти нас затопив — ні, не згодні. Ми народець упертий. З рідних, предковичних місць зніматися не будемо. Топи! — Це останнє слово старий навіть викрикнув.

Заговорив Литвинов. Діна й гадки не мала, що цей квадратний, грубуватий чоловік вміє так переконувати. Він багато говорив про будівництво. Йї здавалося, вона добре уявляє і розмах робіт, і значення Дивноярсько-Тайгинського промислового комплексу, який повинен був до кінця семирічки вирости навколо електростанції. Але тільки зараз, слухаючи, як Литвинов розповідав цьому пасічникові, вона уявила близьке майбутнє краю, де і зараз ще можна було місяцями ходити й жити, не зу-

стрівши людського сліду, не почувши голосу. Зацікавившись, вона вместила на лавці з ногами і, обійнявши коліна, слухала. А Саватій неухважно правив по долоні свій і так, очевидно, гострий як бритва ніж.

— Воно-то так,— кивав він головою. І раптом, перебивши Литвинова, злим дзвінким голосом промовив: — Це що ж, виходить, оддай жінку дяді, а сам іди...— Але, помітивши, що Діна слухає, похопився: —...а сам іди до куми... Не бути цьому! Не візьмемо ми листа назад. Не в Америку яку-небудь — своєму урядові написали. Нехай він нас і розсудить... Йому з вишки видніше, у нього вся країна на очах...

І, очевидно, показуючи, що розмову кінчено, він узяв відро з порізаною рибою і, накульгуючи більш ніж звичайно, сказав:

— Ходімо юшку варити. Скоро, мабуть, і Кешка нагряне. Вечоріє.— Прибавив у лампі гніт, від чого у радіоприймачі музика стала гучнішою, і пішов, а за ним і Литвинов вийшов з напівтемної хати, де Діна лишилася сидіти сама, спостерігаючи, як забродили на стелі відблиски вогню. «Вячеслав Ананійович, може, і не знає всіх цих сибірських справ, але він усе-таки правий,— думала вона.— Ну навіщо починати ці розмови? Хто погодиться добровільно, без боротьби або без наказу, покидати своє житло і землю? Можна примусити, але переконати...» З цією думкою вона знову задрімала і прокинулася, коли від шуму мотора забряжчали шибки. По стелі шугнуло біле світло. Почувся гавкіт Рекса, що майже одразу перейшов у радісне скавучання. Біля вогнища, що горіло під вікнами, почувлися чоловічі голоси.

Двері відчинились, і в них, як завжди нечутно, з'явилася висока, пряма постать Глафіри. Ватянка, гумові чоботи, голова запнута хусткою, але і в цьому звичайному робочому одязі вона схожа була на черницю; худе обличчя, міцно стулені губи. Кивком вона привіталась до Діни, біля порога скинула чоботи, віднесла їх до печі, потяглася так, що аж кістки затріщали. Сіла на лавку і, опустивши голову, нерухомо затихла.

— Що? Важко було? Холодно?

Не відповівши, Глафіра підійшла до барильця на ніжках, що стояло поруч того, з якого цідили медовуху, наляда повний коряк такої ж мутної жовтуватої рідини і за одним духом вихилила його.

— Медовуха? — В цьому запитанні Діни чулися захоплення і страх.

— Квас,— відповіла Глафіра і, взявши з полиці великий полумисок, кинувши туди полив'яні ложки, пішла до виходу.— Юшка готова. Одягайтеся, жде чоловіцтво.

У дворі перед хатою догоряло багаття. На трьох цеглинах стояло відро, з якого на вугілля збігав окріп. Литвинов і пасічник сиділи по обидва боки і, по черзі знявши проби, дмухали на дерев'яні ложки.

— Готова,— казав Литвинов.

— Хай ще покипить,— вирішив Саватій і, наливши із півлітри, що стояла під рукою, півсклянки горілки, хлопнув її у відро.

Інокентій Саватійович у готуванні юшки участі не брав. Він сидів на полінах і, обхопивши руками коліна, дивився на вогонь. Не приховуючи втоми, він байдуже стежив, як батько разом з начальником будівництва підняли на дрючку відро, віднесли на стіл, виставлений на ганок, як Глафіра наливала юшку в полумисок, розкладала ложки і як вона окремо поставила фаянсову тарілку з металевою ложкою для гості.

Тільки коли Саватій Мокійович заклично постукав ложкою об стіл, Інокентій підвівся, сів на своє місце, почав їсти. Їли мовчки. Навіть горілка не розв'язала язика. Мовчання гнітило. Гостя зрозуміла, що до того, як вона вийшла, коло багаття щось сталося. Їсти вона хотіла, але навариста юшка була така гаряча, що ложка обпікала губи. Помітивши це, Глафіра, що стояла збоку схрестивши руки, принесла дерев'яну, обтерла рушником і дала гості. Діло одразу пішло.

— А я, лопух, і не здогадався,— покаювся Петрович. Він встигав кидати до рота по дві ложки, тоді як інші по одній.— Ох і юшка, Діно Василівно, хенде хох! — Його теж, очевидно, гнітило мовчання, і він торохтів швидкою ярославською говіркою: — Тут у них, Діно Василівно, особлива хімія. Ось Федір Григорович не дасть збрехати, з дерев'яної миски, з дерев'яної ложки юшка смачніша.— І, підморгнувши в бік Глафіри, тихенько сказав: — Тут, кажуть, раніше і миски після юшки не мили, так просто на полицю й ставили: нехай таргани долизують. І від цього ніби ще смачніше було.

Але Глафіра почула цей наклеп.

— Посоромився б,— спалахнула вона.— Ідять же

люди. Не вірте йому, у нього правди — скільки у решеті води... Базіка!

Чоловіки всміхнулися. Саватій урочисто постукав ложкою по краю миски, всі почали тягти шматки риби: білі, соковиті, фаруючі, вони були надзвичайно смачні.

За всю трапезу Інокентій не вимовив жодного слова. І тільки коли вже гості йшли до машини, він зупинив Литвинова:

— Крила ви нам ламаєте, Федоре Григоровичу! Тільки вони почали відростати, крила, а ви по них чик-чик! — І твердо сказав, ніби припечатав: — Листа не відкличемо. Ви більшовик, я більшовик. І нехай нас партія розсудить. Може, за цей лист мені ще влетить, нехай: жінки бояться — дітей не бачити...

— Зрозуміло, — одізвався Литвинов, анітрохи, на подив супутників, не роздратований такою відповіддю. — Почнемо боротись, Інокентію Саватійовичу... А все-таки клуб зачекав би будувати, га?

— Це раніше, Федоре Григоровичу, тут було: закон — тайга, ведмідь — прокурор... Сила, вона, звичайно, солому зломить, тільки ми не солома... Ми всі тутешні заводи годуємо, про нас теж у Москві знають. А партквитки, вони у всіх однакові.

І знову здивувалася Діна: свавільний і, як про нього говорили, запальний до осатаніння, Литвинов першим простягнув голову руку...

День цей був такий довгий, з стількома новими враженнями, що, забившись у куточок машини, сховавши руки глибоко в рукава, Діна одразу заснула. Крізь сон долинали до неї якісь розмови, хлюпінт води на переправі, два голоси співали, але очей вона не відкривала. Навіть коли водій, знявши куртку, закутував їй ноги, вона тільки потерлась щокою об спинку сидіння. І раптом без переходу, ніби прямо зі сну, вдерлася в її свідомість дика сцена...

Зупиняючись, машина скрипіла гальмами. За склом з раптовістю, яка буває лише у кошмарах, вона побачила біля самого радіатора, як якась дівця, не звертаючи уваги на вогні, б'є по щоках високого кремезного чоловіка. Б'є і щось злісно кричить. Потім він, розмахнувшись, вдарив її. Вона впала, знову схопилася, знову кинулася на нього. І тоді він, знову збивши дівчину з ніг, нахилиється над нею, розлючено стискаючи кулаки, а вона тільки закривається руками.

— Обличчя... Не смій бити в обличчя... Сволото!

В жмуті проміння раптом з'являється Петрович. Кре- мезний, круглий, він починає насуватися на здорового незнайомця, а той, розлючений, багатозначно засуває ру- ку в кишеню.

— А, ти з пером ходиш? — кричить Петрович, і в ньо- го у руці з'являється розвідний ключ. Вони стоять, готові кинути один на одного. І тут пикасте обличчя незна- йомця, стрижена голова, дитячий чубчик, що збігає на лоб, підказують Діні, хто це. •

«Так, це він. Цей бандит відняв рятувальний пояс. Рука у нього в кишені. Він щось стискає». Відчуваючи, як у неї на потилиці ворухнулось волосся, Діна дико кри- чить, висунувшись з машини:

— У нього ніж!

У цю мить у світловій смузі зринає Литвинов. Він відштовхнув ліктем Петровича і опинився перед паруб'я- гою. Обличчя у нього ніби змарніло, оченята — щілини, ніздрі здригаються. Щось діється, але важко розглядіти. Діна бачить тільки, що руки начальника будівництва стискають руки противника, а паруб'яга, дивлячись на Литвинова згори вниз, звивається, реве від болю, нама- гаючись вирватися. Ніж, блиснувши, впав на дорогу. Лит- винов відкидає його ногою. Але найнесподіваніше сталося пізніше. Дівчина, яку бандит тільки що бив, кинулась на Литвинова, затарабанила кудакми по його руках, а по- тім, нахилившись, очевидно, вкусила. Скориставшись з цього, паруб'яга вирвався і, вискочивши з світлової сму- ги, став невидимим.

— ...Ви мене ще згадаєте, фраери!.. Двоє на одного... Наодинці з вами зустрінемося! — почулося з темряви.

Тепер Діна роздивилась і потерпілу. Це невисока ста- турна дівчина, в одязі якої одразу впадала в очі диво- вижна невідповідність — кокетливий кротячий жакет і гумові чоботи, в яких ходять будівельники. Пишне, не- звичайного жовтогарячого кольору волосся, вкладене у розповсюджену в ті дні зачіску «приходь до мене в пече- ру», до того ж ще й розпатлане в бійці, затуляло лице. Стоячи в світлі фар, вона плакала злими сльозами, по- грожуючи кулаком у п'ятому. Литвинов узяв її за плечі, підвів до машини.

— Сідай,— наказав він.

Дівчина, очевидно, тільки зараз впізнала начальника будівництва й одразу притихла. Вона вся тремтіла, схли-

ницю. І, наче скинувши від усього цього з плечей десять півтора років, рушив у дорогу.

— Відносно тесу не забудь, голово. Закінчується тесок, підкинь з Ваншею! — кричав з ганку старий пасічник.

— Добре, підкину...

Це було все, про що сказали на прощання батько й син. Проводжаючи поглядом постать, Саватій, навчившись за останні роки розмовляти сам з собою, прошепотів під ніс:

— Ступай, ступай. Тайга-матінка — від усіх хвороб ліки.

Звичною швидкою ходою Інокентій заглибився у ліс. А втім, заглиблюватися не довелося, бо одразу ж, як тільки галявина з вуликами сховалася за кущами, починалась тайга, яка тяглася на сотні кілометрів. Була пора, коли осінь ще не пішла і зима ніби наступала їй на п'яти. В затінку дерев лежав нерозталий іній. Різко пахло листям, побитим морозом, грибною пріллю.

Які знайомі, які хороші були ця урочиста тиша і ці ситні запахи! З дитинства, коли Інокентія звали Кешкою, ось такої передзимої пори, коли вранці всякий найменший слідок виразно, немов на папері, вималювався на прихопленій інесем землі, Саватій вів хлопчика і його старшого брата Олександра на свій мисливський станок, і втрьох вони тижнями промишляли взимку білок, колонка, а якщо щастило, ставили капкани на куніцю. Батько вчив бити білку дробиною у голову, щоб не попсувати шкурку; на ведмедя ходити поодинокі, з собакою, валити його з одного пострілу, майже впритул, коли лайка, вчепившись у нього ззаду, розлютує звіра, одверне його увагу. А капкан на куніцю ставити не там, де сліди цього рідкісного звіра, а там, де під снігом солончаків тарілки і взимку ґрунт не промерзає, даючи мишам можливість ритись у корінні.

Відтоді й навчився Інокентій читати таємничу для неосвячених книгу тайги. Без компаса, по кронах дерев, по моху на стовбурах, по рум'янцю на ягодах брусниці і багатьох інших прикметах визначати напрямок і розплутувати петлі звіриних слідів. З того часу й до цих днів, коли турботи про великий колгосп, що зібрав під свій дах землі майже всієї волості, тримали його у селі, тайга, її голоси, її пахощі й звуки, її звірі й птахи вабили його до себе, і він користався кожним вільним днем, щоб

побути на самоті біля димного вогнища, серед незайманого світу. Він розумів цей світ, і тайговий світ розумів його.

Швидкою ходою ішов Інокентій, пробираючись крізь кущі, перескакуючи порослі мохом колоди, обминаючи старі, місцями аж червоні від брусниці виворотні. По колоді перебіг безіменну бурхливу річечку, задумливо постояв біля маленького виру, що крутився поблизу завалу. Тепер, коли вода стала холодною і водорості спустились на дно, річка була прозора, крізь її товщу виразно темніли силуети риб. «Саме б час її лучити», — зітхнув Інокентій, згадуючи, як у дитинстві переймав у батька містечтво метання остеня.

Але навіть і згадки не відвернули од настирливих думок. Адже все — навіть ця лісова річка і ці рибні невеличкі вири, ці смереки, кедри, ялини, сосни, все, що милує око, годує безліч звірів, птахів, може прогодувати тисячі людей, — все пезабаром опиниться під водою.

А як же він радів, коли на пленумі Старосибірського обкому почув, що на незаселеному березі річки за Буйним вирішено спорудити електростанцію! Ніби з свят повернувся додому і, ледве зіскочивши з катера, почав розповідати сусідам, як його зустріли, як зміниться край.

— Велика вода, море. А як же ми з хатами нашими? — спитав його батько, що жив ще тоді на селі.

Тепер це запитання згадувалось Інокентію часто. В ті дні був відомий перший, початковий варіант. Станцію думали споруджувати не таку грандіозну, і система дамб не потребувала затоплення значної частини заплави. Вигоди ж «Червоному плугатарю» все це віщувало надзвичайні. Відкривалася можливість зробити колгосп молочною, м'ясною, овочевою фермою будівництва, а потім і міста, яке мало вирости поблизу станції. Агрономові Анатолію Суботіну було доручено перепланувати поля. Той, теж захоплений цією справою, поїхав у приміські господарства Старосибірська за досвідом. Повернувся звідти розгублений, з тривожною звісткою: проект переглянуто. Станція буде грандіозною. Водоймище стане морем, яке вже не втримаєш дамбами. Старі землі колгоспів опиняться під водою.

«...Велика вода, море. А як же ми з нашими хатами?» Тепер це питання постало перед всіма. «Будівельники — їм що? Це перекотиполе. Збудують і поїдуть. Їм аби тільки здати об'єкт. Що їм до тих, хто цю землю потом

пуючи, гучно шморгала носом, з якого йшла кров. Қоли незнайома опустила на задне сидіння, Діна інстинктивно відсунулася, але, подолавши в собі гидливість, простягла їй носову хусточку. Та струснула жовтогарячими патлами, вийняла свою, теж чисту. Машина рушила з місця. Їхали мовчки. Чоловіки ще важко дихали, очевидно, невдоволені з себе. А Діна, відсуваючись, ладна була, здавалося, втиснутися в стінку машини. Її сусідка заспокоїлася раніше. Засвітила в машині лампочку, вийняла дзеркальце, витерла закривавлене лице. Уважно проаналізувала сизий, як грозова хмара, синець, що напухав над оком, притулила до нього дзеркальце. Гірко зітхнула.

— Гад... Шизофренік... Қлінічний ідіот! — шепотіли тремтячі губи.

Знову подивилась у дзеркальце, знову зітхнула і заходила поправляти зачіску. Тепер, коли вона заспокоїлася, стало видно: вона молода, досить непогана з себе. На смаглявому, трохи вилицюватому обличчі дивиться догори коротенький тупий ніс... Рот завеликий, губи здаються припухлими, але це не псує її. Знову, вже без злості, вона прошепотіла:

— Ну стривай же, — і, вийнявши помаду, звичним рухом підфарбувала губи.

Петрович перший оцінив зовнішність нової пасажирки.

— Спочатку підвеземо потерпілу? — запитав він у Литвинова і, одержавши у відповідь мовчазний кивок, звернувся до неї: — Пробачте, ваші координати?

— Скиньте тут, дійду...

— Тільки через мій живий труп... Начальство наказало довести — моя справа виконувати. Скинути!.. Який нонсенс...

— А цього типа ми відшукаємо, бандюгу... Розпустились, з ножами бігають... Добігався, пришилимо. Ви його знаєте? — спитав Литвинов.

Незнайома мовчала.

— Мені здається, я його впізнала, — промовила Діна, але, перш ніж устигла продовжити, сусідчина рука стисла їй лікоть.

— Він не бандит, я сама винна... Ви ж бачили, це я його по пиці біла. — Дівчина дуже розхвилювалася і раптом зажадала: — Ану, зупини машину, Нонсенс. — І, перш ніж Петрович остаточно загальмував, розкрила дверцята і викинулася в пільму.

— Зубаста. — Литвинов посміхнувся, розглядаючи

вкущену руку.— Вірно кажуть: з чужого клопоту голова болить.

— Цей індивід — неодмінно злочинець. Помітили, зачіска «другий день з тюрми»?.. І на руці картинна галерея, — констатував обізваний Петрович.— А ви, Діно Василівно, його впізнали?

Згадавши застережний знак, що його подала незнайома дівчина, Діна туманно сказала, що, здається, бачила його одного разу у фойє кіно. Остання зустріч на дорозі остаточно переконала, що доля закинула її у незвичайні місця, в середовище малозрозумілих людей, серед яких вона чужа, і що, очевидно, мине чимало часу, поки вона навчиться в них розбиратися. Від цієї думки її потягло скоріше в маленький будиночок на ще не існуючій Набережній, де вона з такою дбайливістю створила для себе звичний мікроклімат і де жив її чоловік — найрозумніша, найпередбачливіша людина на землі.

13

Лиш четвертої доби комбайни «Червоного плугатаря» постригли нарешті останні гектари уже прибитого морозом поля на дальній, новій для колгоспу ділянці, біля Ведмежого Ложка. Таким чином, вдалося вирвати залишки врожаю в зими, що впала знезацька. Інокентій, стомлений за ці дні, не став викликати Ваньшу з машиною.

Він вирішив відпочити і від безсонних ночей, і від важкої розмови з Литвиновим, і від настирливої тужливої думки, яка не полишала його тепер, що, може, уже недалекий той час, коли і рідне село його, і багаті луки, і орані землі річкової заплави, відвойовані ще прадідами в тайги, і все, в що він, ставши головою, вклав стільки сил, може скоро опинитися під водою, на дні нового, Сибірського моря.

Останніми днями фізична втома відганяла сумні роздуми. Несподіваний приїзд начальника будівництва роз'ятрив незагоєну рану. Щоб затамувати біль, Седих вирішив повертатися на Кряжий без дороги, тайгою, непомітними для інших мисливськими стежками. Замість чобіт він озув бродні, що лежали в батька, закинув на плечі торбу із звичайними мисливськими припасами — відерцем, сірниками, загорнутими в клейонку, баночкою солі, грудочкою модринової живиці на випадок поранення. Куртку щільно підперезав патронташем, узяв руш-

зросив, до колгоспних будівель, зрештою, побудованих з такими труднощами, до хороших угідь, до врожаїв, що не так і легко даються на суворій землі!» Інокентій з тугою дивився довкола себе. Перегляд проекта здавався йому не тільки несправедливістю, а й страшною помилкою, можливо, навіть антидержавною справою, за яку доведеться потім дорого розплачуватись. Величезний «Червоний плугатар» був для нього не просто сільгоспартіллю. Це було рідне село. Він бачив перед собою кожного жителя, знав кожну сім'ю. Думаючи про затоплення, він легко уявляв, які лиха воно віщує сім'ям, де хазяйнували вдови або тільки діди...

Він учора так і сказав одверто Литвинову, рішуче відмовившись відкликати листа. І те, що норовистий Старик не галасував, не лаявся, а просив, показало Інокентію, що й Литвинов далеко не впевнений у своїй перемозі. «Ех, якби Москва вчула благання Онської заплави! Адже Старик не заперечує, що ще не пізно вернутись до першого варіанта. І в обкомі, і в сільгоспуправлінні є прихильники. І у Москві вони є... От якби!» Трохи розвіявшись, Інокентій пішов швидше. Мисливський інстинкт примусив його звернути з прямої дороги, і ноги самі привели до невеличкого озерця, яке, він знав, було ніби вузловою станцією на шляхах пташиних перельотів. І не помилився: вухо швидко вловило гусячий гелгіт, що линув здалеку.

Гуси — птахи обережні. Недаремно скитники-духобори в давні часи, побоюючись раптових наскоків урядника, розводили гусей. Людина проспить, собака прогавить, а гуска почує, загелгоче. По гусячому гелготу Інокентій вгадав: на озері перелітний табун. Ступаючи так, що й сам ледве чув своє приглушене дихання, попрямував він до озера. Крізь густі зарості шелюги виблискувала вода. Озеро було кругле, як блюдо, і в спокійній воді з вражаючою чіткістю відбивалися у перекинутому вигляді і шелюга, і зелений, порослий молодим ялинником косогір, і блякле небо. Поблизу берега гомоніла згряя. Великий гусак, очевидно, вожак, стояв на корчі, що стримів з води, і швидкими рухами дзьоба перебирав пир'я, ніби вкладаючи його одне до другого. Долаючи збудження, Інокентій зняв рушницю.

Гусак великий — мабуть, жирний. Адже згряя в дорозі. Обережним рухом Інокентій розсунув гілля, підніс рушницю. Лозина, вивернувшись з-під руки, зі свистом

випросталася й боляче стьобнула мисливця по обличчю. Той не видав жодного звуку. Причаївся. Але вожак насторожився, витягнув шию. Він був надто гарний, оцей птах, уже посаджений на мушку прицілу. І мисливець подумав, що, можливо, ось і це озерце, яке тисячі років правило гусям за пристановище на великому перельоті, теж щезне і даремно птахи кружлятимуть у небі, шукаючи його. Рука здригнулася. Гримнув постріл — та марно. Вожак протягло скрикнув, тиха вода закипіла від лопотіння пташиних крил, і птахи зметнулися один за одним. Ось уже вони піднялися високо, так що ледве чути було посвист їхніх крил, і, опинившись на недосяжній височині, ніби дратуючи, табуном пройшли над присоромленим мисливцем. «Треба ж було отак промазати... Такого ще не бувало».

Коли табун зник за лісом, Інокентій зітхнув, дістав новий патрон і рушив у обхід озера. За ним починався кедровий ліс. Перші велетні вже темніли кошлатими шапками у веселих заростях молодняка. Потім молоді деревця кінчилися, пішов бір, де й зараз, на порозі зими, повітря, як улітку опівдні, було напоєне ароматом живиці. У кедровому лісі, біля маленького джерельця, що шелестіло поміж вузлуватим корінням, Седих розвів вогонь, повісив над ним задимлений казанок, наламав гілля і, кинувши на нього куртку, ліг долілиць.

Синювате гілля застигло у білому небі, і, хоча воно було нерухоме, довкола стояв рівний незмовкаючий гомін, що нагадував той, який чуєш, коли до вуха притуляєш велику черепашку. Седих зітхнув: вірно каже батько: «У сосняку трудитись, у березняку веселитись, а у кедрачі богу молитись». Так, батько, батько, як він переживає! І все-таки нічого не забув. І вареної риби в шматину загорнув, хліб і сало, і сіль у коробочку з-під патефонних голок, і перець у пробірці з-під таблеток... А все-таки слабіє. Нога зовсім тягнеться. А яким ходаком був!

Заварений у відерці чай ледь пахнув димом. Седих сьорбав цей облікаючий напій, відчуваючи, як душа відпочиває під покровом могутніх кедрів, що стояли, мабуть, і тоді, коли їхнє село, виселене сюди з Волги за розкол, осіло на острові Кряжому. А, можливо, стояли вони і раніше, коли перші дружинники держави Російської спустились сюди по Оні на своїх стругах. Адже і цих лісових велетнів рубати доведеться... І від цієї думки стало холодно. Гомін хвої сумно забринів, а мисливський чай,

що ледь пахнув димом, втратив смак. А тут ще здалося, що вухо вловлює ледь чутні удари дерева об дерево і ніби навіть голоси. До Кряжого звідси кілометрів десять, до другого найближчого села — Дивноярського — всі двадцять п'ять. «Шишкують! — подумав Седих. І одразу народився здогад: — Чи не мої? Вчора повідомив у райком, що посилаю людей і вільну техніку на допомогу дивноярцям, що забарились із збиранням. А може, замість допомоги дехто й за шишкою подався? Ну й ну!»

Збирати кедрові шишки не заборонялося. У вільний час цим міг займатися кожний колгоспник. Але, обурений припущенням, що хтось ухилився від допомоги сусідам, голова підхопився, затоптав вогонь, старанно залив останні жаринки залишком чаю і рушив на ледь чутний звук. Він ставав усе виразнішим. Уже можна було розрізнати і голоси — чоловічі й жіночий або хлопчачий. І ось, переплигнувши через рівчак, Інокентій побачив шишкувачів: чотири парубки. Працювали парами. Вперши держаком у землю важкий дерев'яний м'олот — колотень, вони били ним по стовбуру кедра, а п'ятий — хлопчисько років п'ятнадцяти — шастав під деревами, збираючи в корзину здорові шишки. Остеронь, на сонечку, біля складеного з лапника куреня, сохла ціла гора здобичі. Тут же стояв мотоцикл і, розкинувшись, у колясці сидів дебелий паруб'яга у кашкеті з гудзиком. На його масний лоб з-під короткого козирка збігав хлоп'ячий чубчик. Біля мотоцикла стояли повні мішки, очевидно, вже готові до відправки. Точним оком тайговик Седих враз оцінив обстановку: давно шишкують, досвідчені. Але люди не з «Червоного плугатаря». Чужі. Чії ж? Кедр багато вздовж усієї річки, значить, не інакше як з Дивноярського, з того самого колгоспу, куди вчора «Червоний плугатар» послав свою допомогу.

— Тс-с, кряжівський голова! — крикнув хлопчисько.

Важка злість піднялась у Седих. Стомлені, невиспані, виснажені протягом останніх днів люди, машини, що вимагали ремонту, пішли їм на допомогу. А вони шишкують, гроші загрибають у свою кишеньку...

Але тайга є тайга, і суворі її порядки Седих теж знав. Підійшов, привітався, сказав, за традицією, «бог на поміч», спитав за тим же кодексом сільської ввічливості, чи добре шишкується. Шишкувачі були явно збентежені і, припинивши роботу, мовчали.

— Як голова, все з ревматизмом мучиться? — ніби ненароком спитав Інокентій.

— Мучиться біля півлітри,— сказав один з парубків і прикусив язика. Та було вже пізно.

— Ну, а хліба під снігом багато залишаєте? — вже не приховуючи посмішки, спитав Седих.

Кремезний, з чубчиком, той, що сидів у калоші мотоцикла, встав, узяв у руки рушницю, перевальцем підійшов до Інокентія.

— А між іншим, котися ти звідси, громадянине, гарячою ковбасою. Шишкувати законом не заборонено, а з різними фраерами час втрачати бажання у нас нема.— І він багатозначно переклав рушницю з правої руки у ліву.

— Що ж, нема, то нема,— спокійно озвався Седих, проводячи великим пальцем під ременем своєї двоствольки.— Між іншим, опусти, парубче, рушничку, бо ще бахне. Адже на гріх і граблі стріляють... Людину бекасинником, звичайно, не вб'єш, але рябим кому ходити охота.

— Бекасинник! — злісно усміхнувся паруб'яга.— Звідки відомо, що бекасинник заряджений?

— Та вже відомо! — посміхаючись, відповів Інокентій.— Спитай он у дружків своїх, вони тутешні, мої сусіди, вони тобі скажуть, що жаканом ось які рушници заряджають.— І власна рушниця опинилась у нього в руках. Тоді, звертаючись не до незнайомого з чубчиком, а ніби крізь нього, до шишкувачів, суворо сказав: — А ви, голуби, згортайте лавочку — і в колгосп. Скажіть голові, коли він із забігальвіки повернеться, що на чужих спинах у рай їхати ми вам не дозволимо. Людей і техніку негайно відкличу...

— Ми нікого не знаємо і зовсім не колгоспники,— похмуро промовив один.

— А з чого ви бачите, що ми з Дивноярського? — про бурмотів другий, видимо, дуже збентежений.

— Самі сказали адресу: голова — п'яниця. Точніше не визначиш. І давайте, давайте-но швидше...

— А ти не лякай,— погрозливо сказав паруб'яга, крутячи в руках рушницю.— І чого ви злякалися? Тут тайга, нічого з цим понтом розмовляти. Звідки він знає, хто ви такі?

— А номер у мотоцикла навіщо? — спокійно відповів Седих.— У нас не Москва, мотоцикли по пальцях перелічиш. Ну, кому кажу, змотуйтеся.— І насмішкувато звер-

нувся до того, з чубчиком: — А ти, нетутешній, з рушницями в тайзі не пустуй. Я, спитай он у них, з десяти метрів білці в око влучаю.

І пішов, не озираючись, швидкою ходою, більше уже нікуди не звертаючи з прямої свого маршруту. «Ось, Микола Кузьмичу, куди вона веде, ця твоя «соціалістична» взаємодопомога,— в думці продовжував він давнішню суперечку з секретарем райкому. Ось вона, «середньорайонна» цифра, чим обертається. Одні з ложкою, інші з сошкою. Одні у свою кишеню з мазуриками шишкують, інші, стомлені, змучені, їхні поля збирати поїхали... Честь району!.. А вона, ця твоя «честь», дармоїдів плодить, а трударям жижки підрізає. Ось і буде честь, коли не стане чого їсти...»

Уже в сутінки крізь поріділі дерева замаячили за темною протокою електричні вогні Кряжого. Які ж радісні були раніше хвилини, коли після довгого блукання в лісі, життя в курнях, ночівок біля багаття раптом крізь гомін дерев почуєш гавкіт собак, спів півня, жіночі голоси з плотів, де перуть білизну, а загострений в лісі нюх піймає запахи особливого, затишного, хатнього димка! А зараз замість радощів тривога: все ненадовго, всього цього не буде, і через рік-два-три над островом попливуть пароплави.

Думка ця була настільки важка, що, зайшовши до себе у двір, Інокентій всупереч звичці не роззувся, не став гриміти умивальником, не попросив Ваньшу, щоб той витопив лазеньку, а пройшов прямо в будинок, кинув патронташ, куртку в куток і, не знімаючи відвологлих броднів, уместився на табуретці. Глафіра відразу помітила і безлад, і порожню мисливську торбу, і похмуре діверове лице. Вона мовчки поставила перед ним глечик з квасом, тарілку капустаку, нарізала хліба. Інокентій пив довго, просто з глечика. До капустаку ледве доторкнувся. Відсунув тарілку, почав роззуватися. Поліз на піч, але затримався.

— У тебе, Глафіро, в твоєму відьомському сінні від безсоння травиці якої-небудь нема?

Запитання здивувало жінку. Дівер завжди з глузуванням ставився до її порання коло корінців і трав. Але здивувалася не дуже. Вона глянула на Інокентія й зітхнула:

— Для кого є, а для тебе нема. Не допоможуть тобі мої трави. І мені не допомагають: на те саме безсоння

страждаю.— І раптом ця мовчазна жінка, слова якої були завжди тихі, безбарвні, майже скрикнула: — Інокентію, як же, адже якщо море, воно і його, воно і їх ватопить? Так?

Седих у відповідь тільки кивнув головою і поліз на піч.

14

Зима впала на будівництво одразу, як навіть у цих суворих краях рідко буває. Ще вчора, зійшовши над розкиданою, здібленою землею, сонце вдень помітно пригрівало, а морозяча кірка, що злегка прихопила просякнуті дощем піски кар'єрів за ніч, опівдні відтавала. Та ось подув північний вітер, на будівництві чомусь його назвали свистограєм. Він дув при ясного неба, на якому вдень якомога світило блякле сонце, а вночі, здавалося, можна було перелічити всі зірки. Дув, дув, і коли наступного ранку яскравий жовтогарячий схід сонця остаточно перемиг світло прожекторів, землю вкрив міцний крижаний панцир.

Ґрунт затвердів, як камінь. Зуб'я екскаваторів ковзалися, лише викрешуючи іскри. Роботи загальмувались. Свистограй не втихав. Пісок сік обличчя людей, ніби його пускали з піскоструменевого апарата.

Опівдні від попередбачених перевантажень обірвався трос на другому екскаваторі. В кінці дня зупинився і перший. Олесь Поперечний, який працював тепер тимчасово, до одержання вдосконалених «уральців» на «п'ятірці», ще маневрував і примудрявся якось добувати з-під мерзлого панцира непромерзлий ґрунт. Але і в нього виробіток знизився наполовину. Скільки часу лютуватиме цей вітер, ніхто не знав. Молодий інженер Марк Аронович Бершадський, начальник правобережного кар'єру, якого робітники коротко звали Макароновичем, порадившись з Надточієвим, вирішив скористатися вибухівкою. Машина відвели, а ввечері будівельники почули кризь сухий посвист нещадного вітру серію вибухів, що нагадували тим, хто побував на фронті, перші залпи артилерійської підготовки.

Вночі роботи було поновлено. І коли Бершадський, ледве пересуваючи ноги, добрався до своєї палатки, її майже вихолодило. Його сусіди, такі ж, як і він, молоді інженери, накинувши на себе поверх ковдри все, що могло гріти, хропли на різні голоси. Біля чавунної грубки на-

валено гірку принесених звечора дров. Грубка аж поспівала від інею і була така холодна, а інженер так стомився, що розпалювати її не вистачило сили. Він, як і всі, натягнув на себе все, що можна було натягнути, і, не скидаючи валянок, заліз під ковдру, скрутився бубликом і спробував заснути. Стомлене тіло потроху зігрівалось. Холодний дроз проходив, а сон не йшов. Перед очима стояли здіблені гори посивілого від паморозі ґрунту, здіймались вихори холодного піску, виділились розлючені обличчя людей, що сварилися біля обірваного троса, до якого на морозі прикипали руки. Інженер бачив навіть свою власну довгу вайлувату персону у шкіряному пальті, яка, встромивши носа у хутрянний комір, безпорадно метушилася по кар'єру.

Кар'єр на правобережжі був першим на землі місцем, де молодий інженер Бершадський після закінчення інституту випробовував свої сили. Раптова і така люта зима була серйозним іспитом. І от він зараз вибитий з сідла. Поперечний, цей знайшов вихід, хоч і не швидко, але працює і при проклятому свистограї. Але Поперечний один, у інших нічого не виходить. Можна, звичайно, продовжувати працювати з вибухівкою, але, мабуть, є ще якийсь вихід? Повинен бути. І, забившись з головою під ковдру, Бершадський перебирав у пам'яті все, чого вчили в інституті. І раптом у нього саянула думка: так-так, в одному з підручників описано спосіб видобутку ґрунту в суворих умовах Заполяр'я! І без вибухівки. Ах, чорт візьми! Ці шукачі золота, вони ж не припиняють робіт і в найсуворіші морози! Ого!

Бершадський схопився, звалив на підлогу все, що наклав на себе поверх ковдри: йому стало жарко. Побоюючись, як би щасливе рішення не вислизло, відсунув на столі залишки чиеїсь вечірньої трапези, наклався з головою ковдрою і, намагаючись заглушити холодний дроз і не клацати зубами, заходився креслити на папері схему своєї ідеї, яка повинна була подолати свистограй, і не тільки тут, у Дивнояр'ї, а також у всесоюзному масштабі. І коли в палатці різноголосо затріщали будильники, провіщаючи наближення робочого дня, і п'ятеро сусідів Бершадського, ніби від холодної води, скочили з ліжок, вони побачили біля столу зігнуту постать. На табуретці, підібгавши ноги, налігши грудьми на стіл, з головою загорнувшись у ковдру, спав начальник правобережного

кар'єру, а на столі і довкола нього валялися аркуші зіжмаканого паперу.

Ранок видався сірєнький. Свистограй стих, але примерзлу землю не відпустило. Вибухи лунали частіше, і, хоча в повному темпі відновити роботи не вдалося, Бершадський переживав радісне піднесення. В кишені лежало креслення заповітної схеми. В думках уявляв він її уже в дії і настільки ж ясно уявляв товстий науковий журнал, в якому опубліковано статтю під солідною назвою: «До питання про організацію екскаваторних робіт в умовах суворих зим», і скромний підпис, який усіма спеціалістами, звичайно, буде помічений: «Інженер Марк Бершадський, Дивноярське-на-Оні». Він уявляв, як заговорять в інженерних колах: «Хто ж такий цей Бершадський?», «Ах, молодий інженер з Дивноярського! Молодець, талановитий, як чорт!»

— Щось з нашим Макароновичем діється, сяє, як кубтитан у виконробці,— сказав Борис Поперечний Олесю, але той тільки відмахнувся, всю увагу зосередивши на русі стріли, яку він примушував вишкрібати ґрунт з-під мерзлої кірки. Випередивши відвантажені машини, екіпаж Поперечного повернувся з Уралу і тимчасово працював на чужому екскаваторі.

Потроху й інші екскаваторники звикли піднімати ґрунт цілими замороженими брилами. Але Марк Аронович, нічого нікому не кажучи, і далі трудився над своїм проектом. Просто з роботи на попутній вантажній машині він їхав до поки що безіменного міста, в клуб. Тут, у технічному кабінеті, біля тимчасової ґрубки, яку топили самі відвідувачі, він рився у радянській та іноземній літературах, розбирав схеми, креслення. І не тільки його сусіди, а навіть і сама Віка, худенька бліда дівчина з маленьким миловидним личком, з цілою копицею пишного, рідкісного попелястого кольору волосся, не знала до пуття, що з ним коїться, хоча вважала, що має право знати абсолютно все про життя Марка Ароновича.

І от якось увечері, вибравши момент, коли у кабінеті Надточієва нікого не було, інженер Бершадський з'явився перед ним приодягнений, виголений, сильно напахчений дешевим перукарським одеколоном. Сунувши руки в кишені спортивної куртки, з сигаретою, що ніби раз і назавжди приклеїлася до нижньої відкопленої губи, Надточієв, широко ступаючи, міряв цю майже порожню кім-

нату, де були лише стіл, два стільці, валялися деталі, а на стінах висіли схеми.

— Сідайте,— сказав Надточієв, показавши відвідувачу на стілець, а сам продовжував ходити, якось особливо твердо ставлячи ноги у великих черевиках з товстою підошвою. Розсохлі дошки порипували.

— Ви ознайомились з моїм проектом? — боязко, ковтаючи слова, промовив інженер. Правду кажучи, він чекав, що, побачивши його, Сакко Іванович розкриє обійми і почне дякувати.

— Де це ви такий поганий одеколон дістаєте? — спитав Надточієв, крутячи носом. Зупинившись, він витягнув з шухляди столу знайоме одвідувачеві креслення, недбало і, як здалося Бершадському, зневажливо розгорнув його, замислено пройшовся ще кілька разів, зупинився перед автором, широко розставивши ноги, і, переганяючи пожованій недокурок губами з одного у другий куток рота, сказав: — Візьміть. На жаль, промах.

— Сакко Івановичу,— жалібно промовив молодий інженер.— Мені здається... Я думав... Я вважав...— Худий, з рудою скуйовдженою чуприною, з обличчям і руками, густо побризканими коричневим ластовинням, він мав зовсім розгублений вигляд.— Ну подивіться, будь ласка, ще раз... Адже я все продумав.

— Не годиться. Вірно, динаміт у наших умовах — неприпустиме і дорогè допотоп'я. Але ви шукали не там і знайшли не те. Ви, Макароновичу, фігурально кажучи, пропонуєте схрестити вужа з їжаком, щоб одержати півтора метра колючого дроту. Ось суть вашого проекту.

Дуже часто сам повторюючи і розповсюджуючи по будівництву дотепи свого начальника, Бершадський і не уявляв, як боляче вони можуть поранити. Він підскочив:

— Але ж ви не будете заперечувати, що у проекті є хоча б раціональне зерно.— Він намагався говорити якомога впевненіше, але губи зрадницьки тремтіли, і голос виходив якийсь ламкий. Трубка креслення так і ходила в худій, порослій золотавим волоссям руці.

— Зерно є, але воно не ваше, і у нас воно не просте. Те, що вигідно золотопромисловцям при добуванні золотого піску, при масштабах наших землерийних робіт — неприпустиме марнотратство. Звичайно, є ще у нас так звані «хитріоти батьківщини», ладні годувати корів вершками, щоб потім звітувати у рапортах про підвищен-

ня жирності молока... Чим усе це закінчується, знаєте?

— І вам нема чого більше мені сказати? — ледве стримуючи зрадницьке тремтіння в голосі, спитав молодий інженер.

— З цього приводу — нічого. Але взагалі мені хотілося б, Макароновичу, поговорити з вами. Ви талановитий хлопець, і якщо вам спаруватися з Поперечним... Курить.— Він простяг Бершадському портсигар.

— А для розмов «взагалі» у мене, товаришу Надточієв, нема часу.— І, повернувшись, намагався хоча б спокійно вийти з кабінету. Виходячи, почув навздогін на-смішкуюватий голос:

— Якщо захочете на мене поскаржитися, ідіть до Петіна, він мене трепіти не може.

Бершадський зупинився у дверях і викрикнув:

— Не тільки він один. Знайте це!

Досі молодий інженер поважав Петіна, але поважав на відстані, не бувши з ним знайомим. Скаржитись йому чи комусь іншому він зовсім не збирався. Але стільки мрій, стільки подій вклав він у цю першу самотійну роботу, стільки думав про неї і про майбутню статтю у спеціальному журналі з солідною назвою! Та й не має він, зрештою, права нищити ідею, яка, можливо, раз і назавжди звільнить землерийні роботи від влади морозів, нищити через те, що вона не сподобалась якомусь Надточієву. За досягнутою вчора домовленістю, в кінці робочого дня відома вже нам Віка повинна була чекати Бершадського під репродуктором, який з ранку до вечора без відпочинку і перерви на обід кричав з високої модрина біля Будинку прийжджих. Але інженер вирішив, що громадське повинно стояти вище особистого,— Віка може трохи почекаати,— і, схвильований, постукав у двері кабінету Петіна.

Той, скінчивши робочий день, уже зняв сатпнові на-рукавники і збирався одягти піджак, коли перед ним з'явилася постать молодого інженера. Вячеслав Ананійович багатозначно глянув на годинника, але, дізнавшись про розмову автора з Надточієвим, запросив сісти, сам повернувся за стіл і почав слухати. Бершадський намагався викласти хід подій якомога об'єктивніше, але Петін, який слухав дуже уважно, все-таки обурився:

— Так поводитися з молодим спеціалістом! Ні-ні, розкажіть докладніше.

Управлінські двері грюкали й верещали бджокою все рідше. Зрештою, вони зовсім стихли, а Петін усе слухав. Не витримавши, він вигукнув:

— І це в роки семирічки, на передовій будові країни!.. Ех, коли я навчу тут людей по-партійному ставитись до молодой технічної інтелігенції!..

Прийшовши через півгодини після цього до умовленого місця, під невгамовний репродуктор, Бершадський не дав змерзлій, обсіпаній лапатим снігом Віці навіть рота розкрити. Не встигши навіть вичитати йому за запізнення, вона дізналася, яким диким хамом виявився раптом Надточієв і яка хороша, розумна, чуйна, а головне, принципова людина Петін.

— Оце інженерище! — кричав Бершадський, широко ступаючи і тягнучи під руку свою супутницю крізь снігові стрімкі вихори.— Одразу, з першого погляду, зрозумів суть моєї ідеї. Все зрозумів... Тепер ми з ним цього самого Надточієва розкладемо на прості множники.

15

Як це вже не раз бувало в житті Поперечних, і на новому місці все поступово увійшло в норму. Ганна і діти призвичаїлись до землянки, вритої в схил під могутніми деревами, які дзвеніли день і ніч, до сибірських морозів, з хуртовинами, що інколи за ніч підпирали двері заметом. Звикли, що на струмок по воду треба спускатися, беручи не тільки відра, але й плішню, і не дуже навіть злякалися, коли одного разу якийсь звір, що залишив на снігу сліди, схожі на соболині, забрав з тамбура замороженого тайменя, купленого Ганною недавно на базарі у рибалок.

Землянки батько з сином побудували на славу. З подвійними вікнами, що дивилися з брусованої стіни на південь, з грубками особливого обладнання, дим з яких, перш ніж вирватися назовні, здійснює подорож по зігнутій під стелею трубі, віддаючи все тепло. Звично розставили складані меблі. Їх вистачило навіть для того, щоб сяк-так обладнати і сусіднє холостяцьке житло, де розмістився екіпаж. Навіть улюбленому хазяйчиному старому «справжньому» кріслу знайшлося місце біля грубки.

Ніщо не могло здолати в Ганні прагнення до чистоти, до затишку. Вона порозкладала на стільцях, розвісила по стінах вишивані серветки, рушнички. На видному місці, над кріслом, прибила килимок-гобелен, на якому було

зображено трійку коней, що шалено мчала від вовчої зграї.

Одного вечора, коли Ганна подала дітям чай, в землянку постукали. Відчиняти двері належало рудуватенькій Ніні. Разом з нею в хмарці пари з'явився парторг Капанадзе. Він і раніше навідувався сюди. З настанням холоднечі хазяїн і екіпаж вечорами довго пропадали у кар'єрі. Чекаючи на Олеся, він познайомився з родиною і так устиг до себе всіх прихилити, що Ганна почала вважати його своєю людиною.

— ...Нема, знову нема нашого батька, — зустріла вона гостя. — Все з цими машинами кохається, зовсім нас покинув... Ой, снігу ж скільки! Йдіть назад. Сонечко, дай, ясочко, дядькові віника, бо він усе своє хутро промочить, у нас же жарко.

Парторг, житель півдня, особливо страждав від морозів, тому обзавівся дохою з телячого хутра і собачою шапкою з довгими вухами. «Справжнім чалдоном став», — жартував він, хоча ніхто з сибіряків, що працювали на будові, у такому вбранні не ходив.

— Нема мого, — повторила Ганна, підсовуючи гостеві стільця. — А ви сідайте, Ладо Ілліч, скляночку чайку з нами випийте... Сонечко, що треба зробити, коли гість за стіл сів?

Маленька товстунка, з ластовинням, що вже висипало на переніссі, дістала з шафки склянку з підстаканником, на якому було зображено Великий театр, і поставила перед Капанадзе.

— А ще що слід подати? — суворо спитала Ганна.

Дівчинка на мить замислилася, насупивши короткі брівки, потім різким рухом голови перекинула косу з грудей на спину, кинулася до шафи і повернулася з гравованою стопкою і графинчиком у руках. Поставила, подумала і сказала:

— З холоду без закуски п'ють? Так? — і з усвідомленням виконаного обов'язку вместилися на стільці.

Ганна густо почервоніла. Настало ніякове мовчання. Все погіршилося тим, що Сашко, не витримавши, прикрив обличчя книжкою і тихенько захихикав, намагаючись приховати сміх.

— Ложку, чайну ложку треба було дати, — простогнала Ганна.

Але Капанадзе ніби нічого не помітив.

— Ось хто розуміє серце грузина,— сказав він з усмішкою і підсунув до себе графин і стопку, але, не наливши, продовжував: — А я цього разу не до Олександра Трифоновича, а до вас, шановна Ганно Гаврилівно! У вас найкраще житло у висілку, ви самі його влаштували. Своїми власними руками. Треба ділитися досвідом.

— Який вже тут досвід,— одізувалася жінка, все ще сердито позираючи на дочку.— Досвід...— У голосі її раптом почулися сльози, і вона майже скрикнула: — Нікому, ніякому ворогові я цього досвіду не побажаю... Як цигани, ідемо, ідемо, зупинитися не можемо... Досвід.. Та пропадай він пропадом, цей досвід! На поганеньку хатку, на куток з грубкою все це життя промінюю.

Капанадзе мовчки сьорбав чай. Сашко вражено дивився на матір, а Ніна, не дуже задумуючись над тим, що діється, крідькома поглядала на веселого чорнявого чоловіка, кумедно йому кривлячись.

— Це все ви самі вишивали? — спитав гість, торкаючись руками рушників, що прикрашували кімнату. Потім погляд зупинився на килимку-гобелені.

— Війна?.. Кенігсберзький напрям? Військторг?

— А ви звідкіля знаєте? — здивувалася Ганна.

— У мене вдома такий самий висить. Олесь Кенігсберг брав? Я теж. Ми, моряки, тоді у пішому строю йшли.

— І я там була,— тихо сказала Ганна, потупивши чорні очі.

— Ви?

— Так... У медсанбаті... Санітаркою.

— Значить, ми всі ніби друзі-однополчани.— Капанадзе підійшов до килимка, задумливо погладив його.— Пам'ять про війну?

— Пам'ять про війну,— механічно повторила Ганна, відчуваючи, як кривляться губи.— Пам'ять про війну,— скрикнула вона раптом зривистим голосом і так заридала, що перелякала дочку й сина.

Килимок, килимок, як багато ти знаєш! Це їй подавав Олесь у напівспаленому німецькому містечку з колючою важкою назвою того дня, який вони обое вважали днем свого весілля. Йому тоді було близько тридцяти п'яти. В саперній частині він вважався вмілим підрильником, його поважало начальство за витримку й хоробрість, за вміння розумно, у потрібному місці поставити міну і, навпаки, знайти її, як би хитро її не замаскували. Ганні йшов двадцятий. Вона була однією з тих,

кого фашисти погнали з України в Німеччину. Батрачила у поміщика... Служила в няньках... Точила снаряди... Але звідусіль тікала, намагаючись пробратися додому. Спіймавши в останній, третій, раз, її посадили у концентраційний табір. Частина, де служив Поперечний, звільнила ув'язнених. Всі подалися додому, а Ганна заявила, що хоче воювати, дійшла до командира, була зарахована санітаркою в медсанбат, куди одного разу було доставлено Олесья, пораненого й контуженого на польській землі. Рана була серйозна. Але він, боячись відстати од своєї частини, ублагав лікарів не відправляти його у тилловий госпіталь. Лікувався, а потім, коли став на ноги, доліковувався у своєму медсанбаті й, щоб виправдати існування, допомагав чим міг.

Ганні одразу сподобався скромний, з мудрим, не про роках, досвідом чоловік, що знав, як здавалося, всі ремесла на світі: розумівся і на автомобілях, і на складних медичних машинах; умів навіть для випадку, коли щастило роздобути трофейного борошна, спекти для поранених коржикки; підбивав друзям чоботи; топив лазню так, що люди потім аж стогнали від задоволення в «живій» парі.

Але з усіх цих позитивних якостей молоденька чорноока санітарка, на яку з інтересом поглядав і начальник госпіталю, найбільше оцінила скромність цього земляка, який, безумовно, симпатизував їй, але «поводився культурно», «нічого зайвого не дозволяв» і не говорив їй, як інші: «Ех, сестричко, живи, поки жива! А довоюємо, все за рахунок війни спишеться».

Він навіть не дуже до неї залицявся, оцей Олесь. І от вона сама призначила йому перше побачення, сама потяглася до нього потім за першим поцілунком, сама поклала йому голову на плече, коли вони стояли вдвох у затінку руїн. А потім, коли сталося те, що неминуче мало статися, він не запевняв, не обіцяв, не намагався спішно піти, а сказав рідною співучою мовою:

— Ну, здорова була, жінко! Поміркуємо, як же ми з тобою жити будемо?

Того дня і подарував він їй цей куплений у воєнторзі німецький килимок-гобелен, що відтоді завжди висів у Поперечних на найвиднішому місці скрізь, де вони жили.

І хоча війна точилася в Німеччині, а від Батьківщини, де можна було узаконити шлюб, їх відділяли землі двох держав, зумів серйозний сержант поставити діло так, що

всі молоденькі батальйонні серцеїди соромилися чіплятися до чорноокої, повненької, симпатичної санітарки, фронтової дружини сержанта Олесья Поперечного.

Нога загоїлась. Олесь повернувся у свою частину. Тепер лише зрідка, більше по ночах, навідувався він до жінки, і в ці короткі години, вкрадені у війни, обое вони мріяли про повернення у рідні місця, в біленьку хатку з насунутою стріхою, до рідної, масної української землі, до сільського життя у колгоспі, де після війни знайдеться діло і для його вмілих рук, і для її зміцнілих у мандрах по чужих краях сил... О, як вони про це мріяли, коли лежали, обійнявшись, на пожовклій торішній траві серед битої і закопченої цегли, на березі смердючої і брудної, в райдужних розводах річечки, мріяли під близький гуркіт артилерії і спів ошалілого соловейка, що забув про війну!

Коли б збулися ці мрії! А вийшло ж зовсім інше. Впрно, доїхали Поперечні до колгоспу. Люди ласкаво зустріли молоду, що вже чекала нащадка, односельчанку, яку й не гадали побачити, і її чоловіка, умільця на всі руки. Ганнині батьки померли, але хатка, хоча й розмили її дощі, ще стояла. Олесь швидко обладнав житло, а сам пішов до машин, понівечених і розтягнутих за чотири роки. Роботи було страх скільки. І саме тут, де тепер було у них і житло, і садок з вишнями, про які вони так мріяли, а внизу, в долині, колгоспний ставок, під вербами і гребля, на якій так хороше посидіти ввечері після роботи,— Олесь раптом зробився стривоженим, нетерплячим, нервовим, як журавель перед відльотом. Помітно засумував. А коли через день зайшов до них голова колгоспу і запропонував йому стати бригадиром механізаторів, він встав, ніби доповідав начальству, і відповів:

— Ні, дядьку Петре. Дякую. Тільки ми їдемо на Дніпробуд. За справою своєю, за ділом своїм, за технікою нудьгую.

Ці задумливо промовлені слова, ніби голки, вп'ялися тоді в Ганнине серце. Й досі вона пам'ятала навіть інтонацію, з якою вони були сказані.

— Подумай, Олесью, колгоспові люди потрібні.

— Думав, дядьку Петре, голова від дум тріщить, а тільки зруйнована німцем моя хрестильна купіль, кому ж її, як не мені, й відбудувувати...

Відтоді не висів подовгу той килимок у доброму упорядкованому житлі. Ледве встигала сім'я завести квар-

тиру, меблі, ледве Ганна знаходила для нього зручне місце, над улюбленим своїм кріслом, як доводилося знімати, згортати, везти в невідомо що обцяючу далечінь...

І хоча в землянці їй і вдалося організувати щось подібне до житла, про яке вона мріяла, життя йшло не так, як думалось їй на війні, де у величезній масі одірваних від домівки людей їй пощастило відшукати свого Олесья. Раніше чоловік хоч своєчасно додому приходив. А зараз, коли з Уралу повернулись його брат Борис і весь екіпаж, а потім зненацька вдарили морози, він повертається пізно і так стомлюється, що тільки поїсть, та й спати... Ласкавого слова не скаже, справами не поцікавиться. Ганна почала ревнувати чоловіка до машини, немов до якоїсь жінки, що поглинала всю його увагу. Вже не раз, прокинувшись серед ночі, Олесь бачив дружину в сльозах.

— Що з тобою? Ну що, серденько?

— Нічого. Сон поганий наснився. Спи.

Він засинав, а їй уже було прикро і від того, що він так легко заспокоївся, що, здається, навіть і не догадується, а може, й не хоче догадуватися про її переживання. Все це Ганна намагалася гнати від себе, а от зараз запівтний килимок усе роз'ятрив...

— Досвід... Та пропадай він пропадом, оцей досвід! Найпослідушій жінці такого життя не побажаю... Досвід!

Син і дочка здивовано споглядали, як плаче мати, не розуміючи, що їй так розхвилювало, а парторг, ніби й не помічаючи цих сліз, сидів навпочіпки біля грубки і поправляв кочергою сухі, що з тріском горіли, поліна модрини.

— Гарно все-таки у вас, любя Ганно Гаврилівно,— сказав він, коли жінка, втерши обличчя, поправивши волосся, але все ще нервово зітхаючи, підійшла до нього.— І чому гарно, чому затишно? Все ви.

— Це Олесь, а я що? Він знаменитий, а моя справа маленька — їх усіх обшити, усім виплати, поштопати. Хто мене слухає? — В голосі її ще чулася невисловлена образа, але співрозмовник, ніби й не помічаючи цього, вів своє:

— Сам я з села, так от у нас у горах кажуть: «Без чоловіка будинок не критий, без дружини — вся сім'я не вкрита». Перший гост у нас, любя Ганно Гаврилівно, старі за хазяйку дому, за матір п'ють... Ось ми тут якось по Зеленому містечку ходили. Зайдемо до жіночої палатки — чисто, ліжка під покривалом, на тумбочках —

серветки, тепло. Поряд чоловіча — заходить не хочеться: холод, бруд, вологість, сморід. Плакат висить на одному гвіздку: «Розгорнемо боротьбу за чистоту і затишок!» А під плакатом валяються в чоботях на ліжках. Кажеш: замість того, щоб розгортати боротьбу, взяли б віника та позамітали. «Віника нема». Ось тайга, наламайте, зробіть. «Дуже треба, нехай видають», «Нехай прибиральницю присилають». Знайоме це вам, люба Ганно Гаврилівно?

— Знайоме, Ладо Ілліч... Спочатку на будівництвах завжди так: народ новий, все йому чуже, ще чи залишусь, чи втечу. Добре ще — тут холодно, а то блощиць та тарганів розвели б...

— А чи не можна почати без цього початку, а? Ось і прийшов я до вас за досвідом. Нарада у нас була про побут, так товариш Литвинов говорив, ніби ви до себе в землянку у взутті не пускаєте, роззуваються у вас гості, як у мечеті.

— А звідкіля ж він знає? — сплеснула руками Ганна. — Як у мечеті... Так Федір Григорович у нас і не був.

— А от і вірно, — втрутилась у розмову Ніна. — Ти ж завжди мене вчиш правду казати. Вона всіх примушує роззуватись, а батько каже: мати у нас чистоюха.

— Ось бачите, моя приятелька підтверджує, — усмінувся Капанадзе, підморгуючи дівчинці. — Ось і просимо ми покірливо вашу маму-чистоюху подбати про інших.

— З віником по палатках пройти, плакатики поклеювати: включайтесь у похід, так? — У голосі все ще відчувалося роздратування, але звучала вже й зацікавленість.

— Навіщо з віником, люба Ганно Гаврилівно, чому плакатики? А приклад? Старик, тобто, пробачте, товариш Литвинов, сказав, що Ганна Гаврилівна Поперечна у нас дослідно-показова жінка.

— Невже він так і сказав, не смієтеся?

— А батько каже, що у нас мама найкоханіша, — промовила дівчинка.

— Нінок! — спалахнула жінка. — Пішла б до хлопців у землянку, літери пописала б, ніж ото базікати тут. — І, видимо збентежена, відповіла: — Вже й не знаю, що і сказати вам, Ладо Ілліч... Адже я і так усьому екіпажу

перу, шию. Тільки одвернись, зараз же ці мужики в землянці вужів розведуть.

— Так, значить, домовилися? — Капанадзе почав натягувати на себе хутро.— Ну, до побачення, кохана дослідно-показова жінко... До побачення у нас у парткомі.

Скрипнувши, грюкнули дерев'яні двері, впустивши морозяну пару і пахощі тайги. Зарипіли, віддаляючись по снігу, кроки. Потім з тиші долинув віддалений спів радіо і ближче, виразно з-під струмка, голодне завивання звіра. Жінка замислено дивилася на килимок-гобелен, прибитий до балок, що сочилися живицею, і чорні очі її були стривожені й засмучені.

16

Існував у дореволюційні роки в казахських степах отакий особливий телеграф. Називався він узун-кулак — довге вухо. Завдяки йому повинні й плітки, що передавались один одному зустрічними незнайомими вершниками, з незбагненою швидкістю поширювалися величезними просторами. Існує такий своєрідний узун-кулак і на окремих будівництвах, де сила людей, зв'язаних поки що лише виробничими справами, змушена жити в пустельних місцях, одірваних від великих міст.

І от у розпалі зими, коли і в короткі сонячні дні, і у довгі синюваті, всіяні колючими зірками ночі над величезним будівництвом стояли круті клуби пари, по такому от не пізаному фізикою телеграфу ширилася чутка, що у начальника будівництва великі неприємності. До ладу ніхто нічого не знав. Одні твердили, що Москва розсердилася на Старика за те, що, відмовившись од барачного житла, він одразу ж разом з спорудами першої черги взявся за місто, задумавши його з справді соціалістичним розмахом — з проспектами, площами, набережними, клубами, театром, стадіоном і плавальним басейном. Ескізні проекти ансамблів цього міста в кресленнях і об'ємні, виконані групою молодих архітекторів, макети були виставлені у залі клубу. Парове опалення в клубі ще не діяло. Життя тіснилося лише в окремих кімнатах, що опалювалися чавунними грубками. Молодь заповнювала вечорами холодний зал і танцювала під радіолу, не знімаючи ваянок і ватянок, розглядала ескізи вулиць, площ — макети ніби летючих будов з бетону і скла. Місто тільки

народжувалось, воно не мало ймення, але всі його вже називали Дивноярськом. І це звучало гордо.

Було вже навіть придумано гру «де моя квартира?» Комуś зав'язували очі, ставили перед планами, крутили, а потім примушували тикнути пальцем в одно з креслень. Так ось тепер одні й казали, що Дивноярськ визнано несвоечасним і Старика беруть за зябра, інкримінуючи йому розпорошення коштів.

Другі запевняли, що Дивноярськ, який уже починав вимальовуватись окремими, поки що розрізненими ансамблями в незайманому лісі, тут зовсім ні до чого, а вся справа у статті, вміщеній в одній з центральних газет, про те, що на будівництві нехтують великою механізацією. Цю статтю було надруковано на другій сторінці, на видному місці. Всезнайки багатозначно твердили: тут уже без дзвінка згори не обійшло, і Старика це хочуть дати зрозуміти.

Нарешті, треті заявляли, що Москва сердиться зовсім не за Дивноярськ і не за механізацію, з якою загалом не так уже й погано, а що нагору дійшов лист колгоспників Онської заплави, в якому вони протестують проти другого варіанта проекту. Литвинов цей другий варіант палко відстоював, відстояв, і ось тепер за нього й беруться...

Достеменно ніхто нічого не знав. А тут ще будівництво, про яке раніше багато писали, майже зникло з сторінок газет. В цьому знаходили підтвердження — розсердилася Москва на Старика. І любителі далекоглядних прогнозів, які, певна річ, завжди знаходяться у всякій установі, вже починали гадати: якщо знімуть, чи пришлють іншого, чи висунуть із місцевих? І тут уже обов'язково називалась кандидатура Вячеслава Ананійовича Петіна.

А тим часом будівництво йшло далі. Відділ хроніки в газеті «Тайгові вогні» відмічав нормальну течію його життя: «Бетонний завод правобережжя подвоїв випуск пористої продукції...», «В новорічну ніч у приміщенні клубу відбудеться костюмований бал-маскарад. Зал буде витоплено...», «Учебний комбінат продовжує прийом заяв до заочного технікуму і будівельного інституту, а також на курси підготовки...», «Піаніст Святослав Ріхтер дає три концерти, для чого великий зал клубу буде спеціально витоплено і буде відкрито роздягальню...», «Бригаді екскаваторника Олесь Поперечного присвоєно звання колективу комуністичної праці...», «В лівобережному висілку на

вулиці Бичачий Лоб відкрилася нова книгарня, де відвідувачі самі вибирають собі на полицях книжки...», «З Уралу на п'ятдесяті двох платформах прибули частини нових екскаваторів, удосконалених за пропозицією братів Поперечних...», «У великій читальні учбового комбінату grosмейстер Таль дав сеанс одночасної гри на сорока дошках, причому тридцять дві партії виграв, сім звів внічию, а одну програв інженерові Надточієву С. І. ...», «Мисливський гурток клубу влаштував у неділю на вовків обласу з прапорцями і протягом одного дня знищив сімнадцять хижаків...», «На будівництво приїхав поет, лауреат Ленінської премії Олександр Твардовський...», «Дружина машиніста крана Ніна Березіна у акушерському відділенні лікарняного містечка розродилась і привела трійню. Всі троє новонароджених жителів Дивноярьська почувують себе і розвиваються добре...»

Гортаючи «Тайгові вогні», легко було відчуті: пульс будівництва б'ється нормально. Але чутки все ширилися й ширилися, і навіть серйозним, несхильним до базікання й пліток людям почало здаватися, що в них щось є. І вони, серйозні люди, мимохіть з особливою увагою придивлялися до двох героїв цих пліток. Нічого, що давало б можливість зробити ті чи інші висновки, помітно не було.

Литвинов, як і раніше, вставав удосвіта, робив вправи з своїми гирями. Зранку його можна було зустріти в будь-якому кінці величезної будівельної території, а у відведені години, о пів на одинадцяті, «знявши верхки робочого дня», він з'являвся в управлінні. Багато хто з інженерів вважав ці ранкові його походи якимось атавізмом, відрижкою перших п'ятирічок. Петін насмішкувато називав їх «марною метушнею», але Старик залишався вірний собі.

Вячеслав Ананійович любив говорити: «Управління — це мозок. Мозок завжди повинен бути нерухожим».

Так вони й працювали, кожен по-своєму. Іноді, з пошмаганим вітром обличчям, з росинками розталого інею на кошлатих бровах, Литвинов ввалювався до кабінету Вячеслава Ананійовича, сідав на стілець, хрипів: «Змерз, як паршивий собака», просив принести склянку гарячого чаю і, облікаючись, випивав його. Намагаючись замаскувати нотки поблажливого співчуття, Вячеслав Ананійович говорив:

— Ну чого ви себе не жалієте? Управління повинно працювати, як точний лічильно-обчислювальний прилад. Аналітична машина, Федоре Григоровичу, що має інформацію, миттю перепробувавши всі можливі варіанти, вибирає найправильніші, найраціональніші рішення. Вона ніколи не помиляється. Так повинні керувати і ми. Все знати, все наперед передбачати, виключаючи можливість випадкових рішень.

Литвинов, кусаючи міцним зубом грудочку цукру, гучно сьорбав із склянки чай, куйовдив рукою цупкий йоржик, і в синіх очах його спалахувало лукавство:

— Звичка, дорогий Вячеславе Ананійовичу, звичка! Коли нас, зовсім зелених, кинули з політехнічки прямо на Дніпробуд, яка тоді була техніка? Лопати, кирки, тачки, грабарки. Американський паровий екскаваторчик «Маріон» чудом здавався... За десять верст дивитися бігали... Ох, попроси ще скляночку налити! Смачно твій секретар чай заварює, не те що мій — одваром лазневого віника напуває... То ось одного разу пихтимо ми в кар'єрі і бачимо: ідуть над котлованом двоє — один літній, сивий, з гострою борідкою, другий — військовий. Зупинились, дивляться, потім той, що з борідкою, стрибає у кар'єр, кричить: «Інженере, куди ви дивитесь, біс би вас узяв! Як ваші люди лопату тримають? Який у них через це косинус фі?» Скидає піджак: «Потримайте і дивіться, юначе, ось як землекоп повинен стояти, а ось як кидати». І миттю наповнив тачку. «Ану, — каже, — повторіть зараз же». Я червоний, мені соромно, бородаті грабарі підсміюються, але стараюсь. «Ось тепер краще. Який інститут ви, юначе, закінчували?» — «Московський політехнічний». — «А я — Київський. Нас учили, щоб інженер сам міг усяку роботу робити. Це вам зрозуміло?» Відповідаю — зрозуміло... І знаєте, хто виявився? Начальник будівництва Олександр Васильович Вінтер — дуже знаменитий гідротехнік, Ленін його знав. — Литвинов допив чай і переможно поставив склянку на стіл.

— Так ви ж самі сказали, це в першу п'ятирічку було.

— Ну й що?

— Самі сказали, яка була техніка: лопати, кирки, грабарки.

— Ну й що?

— А зараз супутники над нами літають, лічильно-аналітичні прилади миттю розв'язують завдання, над яким сотні математиків присиділи б сотню років.

— Ну то й що?

— Навіщо потрібна лопата, якщо екскаватор Поперечного один працює за тисячу лопат?

— Ну й що?.. Адже людина все одно лишається вінцем творіння. Мій дружок Максим Сердюк якраз заправляє в інституті, де ці самі «мислячі» машини придумують. Він розповідав: середнього шахіста машина обов'язково обіграє, а майстра ніколи. Нема у неї творчого імпульсу. Вона не може створювати щось нове, нездатна творити, не може, зрештою, блефувати, чорт візьми, коли це треба.— П'ючи чай і рубаючи повітря короткою рукою, Литвинов тоненьким голоском викрикував: — Чудова інформація — добре. Але хіба вона замінить коли-небудь живі людські контакти? Людей тисячі, і це не «робоча сила». До речі, терпіти не могу цього гидкого терміна, який ми витягли колись із буржуазної політекономії і який до нас так і прилип... Це не робоча сила, а мислячі індивідуальності, як ви і як я. А про що думає людина, що їй подобається, що їй заважає, що її надихає, що розмагнічує — цього поки що жодна машина вгадати не зуміє. Це, дорогий Вячеславе Ананійовичу, п о ч у в а т и, це в і д ч у в а т и треба. Весь час. Щодня, щогодини. Ось тоді дійсно можна все передбачити...

— До мене на прийом, дорогий Федоре Григоровичу, ходить — пробачте мені, але це статистика — більше людей, ніж до вас,— з доброзичливою поблажливістю персбив Петін.

— Вірно. Статистично вірно,— задержуватим, хлопчачим голосом кричав Литвинов.— Але до вас ходять ті, кому ви потрібні, а не ті, хто вам потрібен.. А я бачу і тих, і других...

Такі суперечки виникали часто, і щоразу, повертаючись після них до себе, Литвинов осміхався: «Далеско піде. Голова! — І все-таки додавав, подумавши: — Тільки, здається, не з того кінця ця голова затсана». А Петін дома, присьорбуючи каву, яку йому Діпа приносила після обіду у крісло під торшер, поблажливо всміхаючись, розповідав:

— Знову виховував цього... Ну, як це німецькою мовою буде... Ну, давноминулий час?..

— Плюсquamперфектум?

— От-от, цього плюскомперфекта... Важко, дуже важко піддається. Найпростіших сучасних істин не хоче розуміти. Найупертіша істота, ніяк його не витягнеш із пер-

ших п'ятирічок... Зараз судна водять по приладах, а він, начальник, бігає по кар'єрах...— Присьорбуючи каву, ласкаво позираючи на тоненьку фігурку дружини, він ніби міркував уголос: — Упертість ця просто іноді страшенно дратує, стримує себе з усіх сил... Він, власне, непогана людина, але морально застарів, знаєш, як старіє на складі машина, навіть якщо на ній і не працюють... Боюсь, погано скінчить, зараз це не в моді...

Такі розмови тривожили Діну. Чутки, що ходили по будівництву, були їй, звичайно, відомі. Вони викликали у неї подвійну реакцію: поважаючи чоловіка, вірячи в його талант, вона раділа, що, можливо, збудеться їхня мрія — він стане першим на будівництві і тоді на всю широчінь розправить крила. І водночас їй було боляче за цього своєрідного, самобутнього, трішки смішного Старика, який все-таки, що там не кажи, тепло прийняв їх обох, добре до неї ставиться.

Віднедавна в домі Петіних з'явилася нова істота—маленький японський собачка Чіо-Чіо-Сан, якого, на прохання Вячеслава Ананійовича, відшукав, придбав і привіз Пшеничний, що літав до Ленінграда в службове відрадження.

— Чіо, а він все-таки непоганий, цей Старик. Адже так? — говорила Діна, і Чіо підтверджував: «Гав-гав...»

Одного разу просто у прихожій, не чекаючи післяобіднього, найбільш затишного у сім'ї часу, одведеного Петіними для обміну новинами, Вячеслав Ананійович повідомив, що начальника будівництва терміново викликано до Москви. Його попередили про можливість затримки, і було при цьому сказано, що тимчасово керування він передає Петіну. Вячеслав Ананійович розповідав про це спокійно, але дружина відчувала: він увесь напружений, докладає неймовірних зусиль, щоб приховати радість. Їй стало сумно, і чоловік помітив це.

— Бідний Федір Григорович, нелегко йому доведеться,— зітхнув Вячеслав Ананійович.— Мабуть, лист. Пам'ятаєш, ви їздили тоді в колгосп?.. Але тут уже він сам винен, я пропонував нищити все у самому зародку. Так ні, бачите, не можна. «Ці люди по-своєму праві, їх треба переконати, їм треба довести...» От і довів... А тепер доведеться переконувати уже не сибірських мужиків, а інстанції.

— Але ж я чула, як він говорив з ними. Це була одверта розмова,— з сумом промовила Діна.

— Розмова. Саме розмова... Якби командир, піднімаючи роту в атаку, говорив: «Товариші солдати, прошу вас бігти під кулі. Вас, звичайно, може, і вб'ють, але, прошу вас, не думайте про це, нам дуже важливо захопити висоту»,— чи виграли б ми війну? Чи майорів би наш прапор над Берліном?.. Дисципліна, залізна дисципліна, наказ, залізний наказ... у цьому — успіх. Прикро, але тепер і мені доводиться говорити все це — «подумайте», «обговоріть», «зважте», «повідомте»... Скільки на це часу йде, як стомлюєшся! І даремно, зовсім даремно...

— А все-таки мені його жаль,— уперто промовила Діна.

— Ти у мене добра, тобі хочеться, щоб усім було добре. А так не буває. Нове завжди ламає старе, інакше життя зупинилося б. І ще,— в голосі Вячеслава Ананійовича почувся широкий смуток,— і ще, чи не здається тобі, що, жаліючи його, ти зовсім не жалієш мене?..

...На Дивноярський аеродром, кілометрів за сорок від будівництва, Литвинов виїхав ще поночі. Він не любив провадити, нікому не сказав про час відльоту і був здивований, побачивши на терасі недобудованого аеровокзалу високу постать Надточієва і худеньку легку Діну. У стоячій хутрянній шапці фасону «Івасика-дурника», як визначив Петрович, Надточієв, здавалося, виріс до монументальних габаритів. Жінка у хутрянній шапці, інкрустованій шкірою чукотської парки, в унтах поруч нього була схожа на ведмежа.

— Куди це ви зібралися? — здивовано спитав Литвинов, який хотів, лишившись наодинці, ще раз внутрішньо обміркувати обидва варіанти, поставити в логічний ряд усі свої аргументи.

— Ми нікуди. Ми вас проводжаємо,— просто відповіла Діна.

— Думали втекти тишком-нишком,— усміхнувся Надточієв.— Прощу вас, поки не пізно, просто вимагаю: негайно зверніть увагу на цю парку. Вона так до лиця Діні Василівні. Такий симпатичний, передовий, прогресивно-мислячий ескімосик з фільму, поставленого радянським режисером за творами Джека Лондона...

Пасажири, що летіли до Старосибірська, юрмились на терасі аеровокзалу, бо в недобудованому приміщенні було холодніше, ніж надворі. Східні тераси вели в нікуди, впираючись у стіс дров.

— Вони будуть сходити до моря,— пояснив Надточієв цей уявний архітектурний парадокс.— Авжеж, он туди, в низину, прийде море, а літаки над ним заходять на посадку.

— Ну вас, кепкуєте ви з мене,— відмахнулась Діна.

— От він теж не вірить,— похмуро сказав Литвинов, показуючи на Інокентія Седих, що саме в цю мить вилазив із всюдихода. — Не вірить і навіть клуб у Кряжому буде. — І раптом розсердився: — Та що вам казати! Хіба зрозумієте?

І тут Діна помітила, як за ці дні змарніло, постаріло його грубувате обличчя.

— Повітря! — по-військовому протягло сказав Петрович.

Всі підвели голови. На посадку, ніби зісковзуючи з неба, йшов коротенький Іл-14, схожий на іскристу рибу таймень. Ось він, вуркочучи, біг по пробитій бульдозером доріжці, здіймаючи вихори сухого снігу.

— Ну, ні пуху ні пера! — сказав Надточієв.

— К бісу, к бісу! — за мисливською звичкою зовсім серйозно вилаявся Литвинов і обернувся до Петрови́ча: — Цур, у палатку до нас жіноти не водити.— Обережно потиснув руку Діні: — Привіт чоловікові. Я йому завтра з Москви подзвоню...

Злетівши, літак ліг на курс, і тайга побігла під крилами, немов розбурхане море, що силою якихось чарів раптом застигло із здібленими хвилями. Скоро на обрії позначилися дуже добре окреслені на біло-зеленому фоні міські, що ще тільки зводилися вздовж просік, ансамблі, будівля клубу, непокритий спортивний зал, кінотеатр, зграйка чистеньких будов лікарняного містечка... Все це лежало в тайзі, як полишені дітьми у траві кубики. А далі — річка. Скелі на її берегах ніби поривалися одна до одної, як бійці, ладні кинути у бійку... котлован... виразки кар'єрів...— усе це у хмарах пари, диму, у жовтих піщаних вихорах... Десь тут, трохи на північ Дивного Яру, кинули вони чавунну дошку: «Онь, скорись більшовикам!» Боротьба ще тільки починається. Але вона скориться, ця велика Онь, як скорялись більшовикам інші річки, на яких Литвинову доводилось працювати. Він пошукав очима Зелене містечко, знайшов ланцюжок палаток, а от свого будинку не знайшов. Своя домівка... Все це було його домівкою, було його життям, його хвилюванням, його надією. А як усе це піде,

коли... коли здійсниться те, про що стільки базикають протягом усіх цих тижнів! «Може, далі буде без мене... Може, я бачу це востаннє». Литвинов озирнувся. Онь-буд зник. Тінь літака бігла по тайзі, яку було добре видно зверху, як рибу в чистій воді на тлі піщаного дна.

«Без мене». І Литвинов примружився, відкинувшись на спинку крісла.

— ...Громадянине, що з вами? Може, вам дати аерон? — почувся стривожений голос.

Федір Григорович розплющив очі. Перед ним стояла маленька тендітна стюардеса, очевидно, якутка з круглим пласким личком, з вузькими, косо поставленими очима. Тоненькі, ніби фарфорові рученята її простягали на вибір — паперовий пакет і пачечку аерону.

— Нічого, нічого, не турбуйтеся. Все гаразд, все абсолютно гаразд. — І Литвинов постарався якнайширше усміхнутись.

ЧАСТИНА ДРУГА

1

Вячеслава Ананійовича неприємно здивувало, коли за вечерею дружина попросила у нього машину, щоб зранку їхати на аеродром провжджати Литвинова. А коли він дізнався, що Діна зустрілася там з Надточієвим і повернулася додому в його машині, він серйозно образився. Не бажаючи опускаться до вульгарної сімейної сцени, він примусив себе відкласти розмову до ранку. Пораючись перед дзеркалом з упертою запонкою, що ніяк не бажала влзати в петлю накрохмаленого комірця, він, весь заклопотаний цим ділом, ніби випадково сказав:

— ...Так, люба, ти мене прикро вразила. Ти зовсім забуваєш про становище, яке ми тут займаємо. Всі знають: Надточієв — креатура Литвинова. Той тягає його з собою ось уже на третій об'єкт. Цей базіка відданий йому, як пес. А ти кокетуєш з ним. Я-бо тебе знаю, але що люди можуть подумати... Чи не здається тобі, що ти цього разу перекрохмалила комірць? — Витягши шию, Вячеслав Ананійович, здавалося, весь захопився боротьбою з запонкою. — І що особливо прикро мені доведеться зараз вести з цим шановним, як його звуть кур'єри, Саккою серйозну і неприємну розмову.

Діна з подивом, навіть з радістю глянула на чоловіка.

— Ти, здається, ревнуєш?.. Нарешті!

Вячеслав Ананійович обернувся.

— Я ревную?.. У нас з тобою такі стосунки... І до кого? До цієї нікчеми, до цього блазня? Ну, знаєш... ти занадто переоцінюєш свої чари.

Запонка, зрештою, стала на місце. Вячеслав Ананійович задоволено покругтив шиєю у комірчику і, обережно розчісуючи гребінцем волосся, почав прикривати боковими пасмами сильно поріділу маківку. Діна змовкла і вся якось поникла. Чоловікові стало жаль її.

— Ти не так мене зрозуміла. Я тільки хотів сказати, що я вище ревнуєш. Адже це огидне власницьке почуття, і, мені здається, я зовсім його позбувся... Я тебе, люба, розумію, тобі скучно, а в мене завжди справи, завжди зайнятий. На мені величезна відповідальність, а ти... Дру-

жи, будь ласка, з ким хочеш, навіть з цим Саккою. Я тобі абсолютно довіряю. Але тільки прошу, не забувай про мое становище. Воно багато до чого зобов'язує.

Він поправив галстук, ще раз глянув у дзеркало, поцілував дружину в чоло і пішов до дверей. Діна рушила була за ним; але зупинилась і стояла доти, поки його кроки не прорипіли по снігу під вікном, поки не клацнули дверцята машини.

Погойдуючись у заметених коліях, петінська «Волга» м'яко бігла по вкритій інеєм дорозі. Звечора над усім тут нависав густий туман. Тепер він розвіявся і, коли над тайгою зійшло сонце, все навколо було запушене інеєм і рожево сяяло. В підніжжях заметів, що подекуди набігали на дорогу, лежали глибокі фіолетові тіні. Село Дивноярське, добре видне з дороги, потопало в снігах, над будиночками стояли пухнасті хвости диму, а за ними, над Буяном, який не вгамовувався і в найлютіші зими, круто клубочилась пара, ніби хмарка необережно спустилася з небес і примерзла до льоду, зникаючи в марних зусиллях одірватися.

Напрочуд гарний був цей тихий морозяний день. Та Вячеслав Ананійович, заклопотаний своїми думками, не помічав цього. Нарешті настав час, якого він чекав так нетерпляче. Литвинов полетів. За розпорядженням згори будівництво полишено на нього, Петіна, там, здається, нарешті оцінили його благородний вчинок. Ось тепер він зможе без перешкод показати свої сили, розвернутися на всю широчінь. Литвинов колись був, звичайно, теж непоганий. Але от, як і слід було сподіватись, став жертвою своїх застарілих уявлень, методів, звичок. Власне, нічого не сталося. Вячеслав Ананійович не припускав і думки, щоб через якогось листа почали переглядати проєкт, затверджений нагорі. Лист, очевидно, відіграв роль лакмусового папірця, що проявив справжнє обличчя начальника будівництва.

Та ні, він, Петін, не такий дурень. У газетах, звичайно, можна писати, що завгодно, але керувати треба залізною рукою. Тепер він усе підпорядкує основному завданню — почне безжалісно відмітати те, що заважає. Не злюблять? Нехай. Люди, що вершили великі діла, рідко бували приємними для навколишніх. От якби тільки знати, які флюїди там дмуть, які рішення зріють у Москві?

Прийшовши на роботу, Петін одразу ж замовив телефони кількох своїх московських знайомих з гідротехнічних кіл і здивувався, почувши, що жоден з них не відповідає. Тоді він згадав, що в столиці ніч.

Придушивши в собі нетерпіння, він зусиллям волі змусив себе взятися за роботу: зняв піджак, повісив його на спинку стільця, натягнув сатинові нарукавники, переглянув рапортничку про телефонні дзвінки, підготовлену секретарем, поклав перед собою план дня, продуманий звечора. Першим у цьому плані стояло: розмова з Надточієвим.

Той з'явився одразу ж. Побачивши на стіні напис «Тут не палять», про який він завжди забував, вийняв з рота цигарку, пошукав попільничку, й, не знайшовши, відчинив квартиру і викинув недокурок. Вячеслав Анаїнович запросив його сісти. Поговорили про справи, про екскаватори, що занадто повільно рухались із Свердловська, про Литвинова, який зараз, мабуть, ще спить у Москві. При цьому Петін зітхнув і висловив надію, що все скінчиться добре. Він, як завжди, був стримано привітний і хіба що з надмірною старанністю, відповідаючи на деякі телефонні дзвінки, карбував: «Тимчасово виконуючий обов'язки начальника будівництва слухає». Надточієв усміхався в думці: всі люди, всі грішні. Pokiйчивши із справами, він підвівся й попрямував був до дверей, але Петін озвався:

— Пробачте, у мене до вас, Сакко Івановичу, ще одна і, скажу одверто, дуже неприємна справа.— Надточієв повернувся до столу.— Ні, ви вже сядьте... Якось був у мене тут цей молодий інженер з правобережного кар'єру.

— Макаронович? — посміхнувся Надточієв.— Зі своїм проектом? Скаржився?

— Апелював,— поправив Петін, стукаючи кісточками пальців по склу стола.— Він залишив у мене свій проект.

— В якому він блискуче доводить, що пиріг смачніший за хліб... Хороший юнак, цей Макаронович. Мислячий, але... розгрібаючи купу гною, півень, на жаль, цього разу не знайшов перлового зерна... Ви у цьому, сподіваюся, переконались?

Петін повагом відчинив середню шухляду стола, витяг знайому вже Надточієву трубку креслень, розгорнув.

— ...А мені, навпаки, здається, він знайшов щось дуже потрібне. І не тільки нам тут зараз, але для всіх,

хто повинен вести землерийні роботи в умовах суворої зими. Цей молодий чоловік... е-е-е...*

— Макаронович... Не дивіться на мене так, це не я, це хлопці на кар'єрі таке йому прізвисько дали. Його звуть Марк Аронович...

— Цей Марк Аронович — здібний інженер з добре розвиненим почуттям нового, і я вважаю, що його пропозиція — дуже вагомий вклад у скарбницю семирічки...

— Розумієте, я якраз і хочу спарувати його з Поперчним, науку і досвід, а тоді, можливо...

— Щоб одержати якийсь там колючий дріт? — перебив Петін, у словах якого вже з'явилися холодні настожуючі нотки.— Ви, здається, саме так зволили пожартувати з молодого спеціаліста, що приніс до вас свій перший проект?

— Ну, це вже не спортивно. Це нечесна гра.— Надточієв навіть підхопився з місця.

Петін теж встав і, пильно дивлячись на нього, тарбанів пальцями по столу.

— Тут не стадіон, тут кабінет тимчасово виконуючого обов'язки начальника будівництва, і я розмовляю не з футбольним болільником, а з інженером, якого досі вважав серйозним працівником і який дозволив собі зараз, у роки великої семирічки, неприпустиме, я не побоююсь цього сказати, антипартійне, так, саме антипартійне ставлення...

— Антипартійне? — Масивний Надточієв, з крупним обличчям, з великими руками і великими ногами, які, здавалося, дуже міцно стояли на підлозі, розгублено глянув на худорлявого блілого чоловіка, що спокійно дивився на нього.

— Так, дорогий Сакко Івановичу, я звик називати речі своїми іменами. Партія вчить нас підхоплювати всяку корисну ініціативу, а ви...— В голосі Петіна не було ні злості, ні досади. Те, що він говорив, було правильно. Округлі фрази були знайомі, багато раз чувані і читані. Але в устах цієї людини, як здавалося Надточієву, вони набували чомусь образливого, навіть блюзнірського звучання...

— Вячеславе Ананійовичу, адже ви досвідчений будівельник, ви не можете не бачити, що цінна тут тільки тема, а суть — маса людей, величезні кошти, а результат потім доведеться розглядати в електронний мікроскоп. Дозвольте, я тут при вас прикину.— Надточієв ви-

йняв з кишені логарифмічну лінійку, губи його ворушились. Він швидко зробив підрахунок.— Ну ось гляньте, скільки коштував би кубометр ґрунту і в що приблизно обійшлася б нам уся ця витівка.

— Витівка? Ні, дорогий Сакко Івановичу, це не витівка, хай це буде вам відомо. Це відповідь мислячого молодого інженера на одне з найважливіших питань семірички. І мені, очевидно, доведеться примусити вас...

«Що з ним? Що йому треба?.. Тільки б стриматися, не посваритися, не зробити неможливими взаємини з цією людиною»,— майнуло в голові Надточієва, який вражено дивився, як Петін, цей діловий, розумний, добropорядний сухар, яким його досі вважав інженер, на очах обертається іншим, ще ніколи не баченим і, мабуть, ретельно прихованим від людей боком. Ах, якби не ця жінка з вузькими сірими очима, він би знав, що відповісти! Надточієв стояв, опутивши голову, кам'яніючи від фізичного напруження: якби не вона...

Ще того ясного вересневого дня, коли випадок зробив його супутником Діни Василівни, Надточієв одразу пройнявся до неї симпатією. Він ще парубкував, мандруючи з будівництва на будівництво, господарства не заводив. Жив у гуртожитках, в будинках для приїжджих. Якщо були готелі, наймався номер. Харчувався в їдальнях, перебивався сухом'яткою. Із домашніх речей мав тільки електричний чайник, сковорідку та туристську газову плитку. Думаючи про жінок, він мріяв про велике кохання, про велику дружбу, але всі його романи, зв'язані головним чином з поїздками в санаторії, в будинки відпочинку, з відрядженнями, строго кажучи, ані до кохання, ані до дружби відношення не мали. Вони навіть у пам'яті не залишали сліду: два-три листи, надіслані до запитання, поздоровлення з Новим роком, яка-небудь посилочка...

І ось з'являється ця жінка, схожа на дівчину. Діється щось у житті інженера Надточієва ще не бувале: світ ніби розсувається, його мелодії стають звучнішими, барви яскравішими. Чоловік, якого вважали серед малознайомих за нахабу, навіть за зухвалого, раптом стає страшенно сором'язливий, не може приховати тремтіння в голосі, називаючи по телефону знайомий номер, вигадуючи неймовірні, іноді смішні приводи, щоб зайвий раз «випадково» опинитися біля Діни в бібліотеці, в магазині, клубі, зустріти її на вулиці або стати її сусідом на кон-

церті. Про ці зустрічі він мріє навіть вночі, а опинившись поруч, раптом стає похмурим, образливо насмішкуватим або навіть грубим.

Діна була з тих, хто вміє відрізнити маску від обличчя. Протягом дня полишена на саму себе, вона нудьгувала. Їй здавалося цікавим тримати біля себе цього чоловіка, який був водночас мужнім і слабким, сором'язливим і в'їдливим, бачити, як в її присутності він раптом ніяковіє, червоніє, відчувати на своєму обличчі його похмурий пильний погляд.

Щоб мати змогу хоча б зрідка бувати у Петіних, Надточієв намагався перенести свої симпатії і на чоловіка, намагався шукати його дружби... І от ця розмова, яка може все обірвати. А що, коли Петін і почав її навмисне, щоб посваритися і потім грюкнути своїми дверима? «Ні-ні, стій і мовчи. Мовчи заради неї»,— наказував собі Надточієв, кам'яніючи в незручній позі, з напруженням, нерухомих обличчям.

— ...Так от, шановний Сакко Івановичу, візьміть проект і пошліть на розробку. А через десять, ні, через сім днів ви мені доповісте про результати.— І, перегорнувши на столі листочки календаря, Петін чітким почерком написав на відповідному листочку: «О десятій годині Надточієв з проектом Бершадського».

— Але ж коли агрус побрити, виноградом він од цього не стане? — пробурчав Надточієв крізь зуби.

Чорні очі Петіна були незворушні, і Надточієву здалося, ніби на нього насувається машина: не відскочиш — задавить.

— ...Ваші дотепи, дорогий Сакко Івановичу, мені відомі, і, одверто кажучи, я не прихильник вашої дотепності. Раджу, коли прийдете до мене в середу, о десятій годині, залишити їх удома.— І не чекаючи, поки Надточієв відповість, він подзвонив секретареві: — Хто там до мене ще — запросіть.

В приймальній зібралось чимало людей, і проходячи повз них, Надточієв з огидою подумав: «Якби в мене був хвіст, усі б вони побачили, як він бридко підібганий». А повернувшись у свій порожній кабінет, він раптом застиг посеред кімнати, вражений жорстокою думкою: «Як же ти втріскався в неї, голубчику мій, коли ось так покірно дозволяєш ялозити себе пикою по підлозі».

У Петровича було улюблене прислів'я: «Найважливіше у воєнному мистецтві — своєчасно чкурнути». Досить було Литвинову вилетіти із Дивноярського, як шофер одразу ж з аеродрому, не заїжджаючи в гараж, помчав до авторемонтних майстерень. Завдяки веселій вдачі, вмінню догодити потрібним людям, а також захопленню фотографією, цим могутнім засобом скорення сердець, він завчасно виклопотав сюди наряд на профілактичний ремонт.

І коли Петін викликав лімузин до під'їзду управління, шофера насилу розшукали в майстернях. Машина стояла в цеху, піднята над ямою, мотор був напіврозібраний, а самого Петровича привели до телефону в комбінезоні з замашеними руками. Він повільно їх витирав, притискаючи плечем трубку.

Тимчасово виконуючий обов'язки начальника сам побажав вчитати самоуправцеві. Із трубки летіли сердиті слова. Проказуючи їх, Петін, звичайно, не міг і думки припустити, що в цей момент об'єкт прочуханки, не слухаючи, подає крізь шибку будки багатозначні сигнали рум'яній нарядчиці, шле їй поцілунки і лише зрідка, підносячи трубку до рота, стурбовано кидас туди:

— Винен, бу зро... Так точно... бу зро...

Шофер не поділяв симпатії свого начальника до Петіна. Він вважав її помилковою, а Діну Василівну, до якої благоволив, жалів за те, що у неї такий «малахольний» чоловік. Коли ж у відповідь на чергове, очевидно, не до речі подане «бу зро...» з трубки почулися погрозливі нотки, він підморгнув усе тій же нарядчиці і плаксивим голосом, скоромовкою почав перелічувати довгий список того, що в машині спрацювалося, розбвталось і «запсіло». У відповідь — розлючене мовчання, щось клацнуло і почулись довгі гудки. Тоді він повісив трубку, з задоволенням вимовив: «Ауфвідерзеен» — і пішов повторювати нарядчиці ті самі компліменти, які вона не могла розчути через шибку.

Повагом, ніби прогулюючись, прямував Петрович кожного ранку з Зеленого містечка до майстерень автобази. Проходячи повз котлован, він щодня з усе більшим інтересом прислухався до жіночого голосу, що линув з диспетчерських репродукторів. Голос цей гримів серед величезних нагромаджень піску, заліза, метався серед

бетонних громад, дзвенів над затихлою річкою, летів удалечинь і повертався назад з луною. Цей ніби богатирський голос нічого, по суті, цікавого не повідомляв: десятника Уса викликали до виконроба Бершадського. Шоферам наказувалося прискорити подачу машин до екскаватора Поперечного. Бетоновозам наказувалося не порушувати ритму подачі. Знову кудись вимагали Уса, що десь подівся, а потім наказували гнати «вісімку» і «десятку» до південного забою.

Справа була не в цих звичайних диспетчерських наказах, а в їх формі і тоні.

— Ус, Ус, та куди ж ви поділися? — лунав дівочий голос.— Повідомляю офіційно: у Макароновича терпець увірвався. Ох і буде ж вам по вусах... Гей, шофери на далекому, послуни? Маруськи сняться? Давайте продеріть очі і натискуйте на газ. Я бачу, як Поперечний вам з кабіни кулак показує... Там, на бетоновозах, не яйця возите, не розіб'єте. Давай, натискай, бо привезете замість бетону крижаний корж.— А інколи поміж цих веселих слів чулось зітхання: — Ух, і бодай вас! Натомилася я з вами, безголовими.

Все це, репродуковане потужними динаміками, літало над правим берегом, викликаючи в усіх усмішки. «Ох, ця Мурка, дає прикурити»,— усміхався десятник Ус, підтюпцем поспішаючи до виконроба... «Йй тільки на язик попадись»,— посміхалися водії машин, натискаючи на газ. «Ось так цілісінький день у цілковитому фейлетоні й живу»,— скаржився Бершадський, погладжуючи увечері вузеньку холодну Вічину руку в темряві кінозалу, що правив у цьому морозному кліматі за найкраще місце для побачень закоханих.

Мурка, як усі без винятку звали помічницю чергового диспетчера, була на будівництві не менш відома, ніж найвидатніший столичний радіокоментатор. Мало хто бачив її в обличчя. Але дотепи, слівця Мурки Правобережної ходили з уст в уста. Вони були такі поширені, що в клубній «живій» газеті сама Мурка фігурувала уже як літературний персонаж, від імені якого вівся відділ гумору.

Але Петровича зацікавили не коментарі і навіть не їх форма, а голос. Він здавався йому напрочуд знайомим. Кожного разу, коли в динаміках починало потріскувати, провіщаючи, що Мурка «виходить в ефір», він зупинявся, підводив голову, морщив своє м'ясисте чоло,

намагався згадати, де раніше він його чув. Нарешті він вирішив познайомитися з володаркою «нахабного голосу».

З цією метою ввечері він прибув до будівельного управління правобережжя, будинок якого, схожий на дачу з відкритою терасою, увінчував вершину скелі Бичачий Лоб. Звідти відкривався широкий краєвид на річку, на все будівництво. Але Петровичу було не до краєвидів. Він дізнався, що диспетчерська чергова — маленька будочка з обопола — знаходиться поряд, і попрямував туди. На дверях висіла дощечка: «Стороннім вхід заборонено». Стороннім Петрович ніде себе не вважав, але заходить визнав за недоцільне. Він заліз на призьбу, зазирнув у віконце і тут же відсахнувся. У будочці, де двом, мабуть, і повернутися було б важко, сиділа та сама незнайома з нечесаною копицею оранжевого волосся, яку йому довелося колись рятувати від хуліганських кулаків. Перед нею на дощаному пюпітрі лежали папери, поруч стояли два телефони — білий і чорний, а з стіни на гратчастому кронштейні до її губ, ніби гадюча голова, тягнувся мікрофон.

«Так ось, виявляється, хто ця знаменита Мурка Правобережна!»

На дівчині яскраво-зелена кофта, а на руці, що притискала в цю хвилину телефонну трубку, нігті пофарбовані майже в синій колір. Петрович завмер від захоплення. Тим часом дівчина поклатла трубку, притягла до себе мікрофон і по кар'єрах розлігся хрипливатий грайливий голосок:

— Водії великовагових самоскидів.МАЗ, що уві сні бачите? Дулю з маком замість преміальних? Ану давайте в кар'єр по найшвидшому, бо вам замість ведмедя начальник поганого віника на радіатор прилаштує. Поспішайте, поспішайте, молодики!

Тільки проказавши це й відштовхнувши мікрофон, дівчина помітила круглу фізіономію, що дивилася крізь шибку шахраюватими карими очима. Вона впізнала її. Самовдоволено війнувши оранжевими кучерями, вона скочила на стіл, відчинила квартиру:

— Тобі чого, Нонсенс? Тут не подають.— Але відповіді вже не слухала, очевидно, тому, що холод, увірвавшись у будку, одразу ж зробив матовими її шибки. Коли ж ганчірка, змочена в соляному розчині, пройшлась по них і шибки знову стали прозорими, кругла фізіономія зникла. У Петровича виник геніальний план.

Тепер він нетерпляче топтався край дороги, чекаючи попутної машини, яка б змогла підвезти його до ремонтних майстерень.

Зате коли зміна закінчила роботу і люди у ватянках, у стьобаних штанях, у валянках, опустивши вуха хутряних шапок, вибирались із котлованів, тупцювали, гріючись біля автобусних зупинок, тягнулися пішки по узбіччю шосе,— перед будочкою з обопола, вилискуючи лакованими боками, зупинився лімузин начальника будівництва. І як тільки помічниця диспетчера з'явилась на порозі, дверцята лімузина відчинилися, і Петрович, висунувшись звідти, хвацько промовив:

— Біте-дріте!

Дівчина зупинилася. На ній було широке, мішкувате, наймодніше того року пальто, плетена волохата, що стояла стовпчиком на голові, шапочка «пудель». Все це вбрання, відтворене за останніми моделями, опублікованими в журналі «Огонек», у поєднанні з великими валянками на товстих м'яких підшвах справляло неабияке враження. Великодушний жест Петровича, безперечно, підніс його в очах помічника диспетчера. На мить дівчина зупинилася, замислилась, потім, свавільно стріпнувши оранжевими кучериками, що вибилися з-під йоржжистого ковпачка, насмішкувато поцікавилася:

— І чого б це така люб'язність?

— Благаю, мене це зовсім не обтяжує... Довезу хоч на місяць з космічною швидкістю.

— Ось начальник довідається, набудете такої швидкості, що за одну мить вилетите за межі земної атмосфери.— Це було сказано тим самим тоном, який лунав у динаміках.

— Начальник!.. Адже він у Москві! — одчайдушно вигукнув Петрович.

— Пробачте, на мене чекають,— чемно закінчила розмову дівчина й пішла собі, легко несучи свою доладну фігурку, яку навіть не дуже псували шедеври сучасної моди. Пішла, але, відійшовши трохи, озирнувшись, помахала рукою в строкатій рукавичці і грайливо сказала:

— Бувай.

А тут, як на лихо, забарахолило невідрегульоване запалювання. Петрович вивів машину з майстерень, сказавши, що перевірятиме відремонтовані вузли. Треба було скоріше повертатися. Так-сяк усунувши неполадки, він поїхав дорогою. На повороті, де на голому вітті

модрини було прибито вивіску: «Зупинка автобуса № 6 Котлован — «Індія», він раптом помітив того самого хулігана, котрий колись бив Мурку. У чоботях гармошкою, в розхристаній шубі на тхорячому хутрі, у кепочці з гудзиком, він стояв осторонь черги, що чекала автобус. Під пахвою у нього був кульок, з кишені стирчала шийка пляшки.

— Так, зрозуміло,— пробурмотів вражений Петрович.— І що вона в ньому знайшла? Пика як п'ятка. Типовий вуркаган,— і, гірко зітхнувши, почав насвистувати класичну арію про непостійність серця красуні.

Протягом наступного дня він чесно не вилазив з майстерні. Петін тепер шохвилини міг викликати машину. Надвечір хтось із слюсарів раптом повідомив: диспетчерське радіо вимагало, щоб шофер начальника будівництва подав до кінця вечірньої зміни машину до управління правобережжя. Петрович розгублено озирнувся, але раптом з радістю спитав, обіймаючи слюсаря, який нічого не міг зрозуміти.

— Брешеш?

— А чого мені брехати. Послухай, мабуть, повторить.

І дійсно, «нахабний» і такий тепер знайомий голос діловито, без жартів і примовок повторив наказ. Петрович зразу ж погнав машину у Зелене містечко. І в призначений час лімузин стояв на місці. Освітлені вікна будочки було видно, як дівчина передає папери своїй змінній, як вона вийняла дзеркальце, підфарбовує губи, сказала щось і, сміючись, притулилась до шибки. Потім вона легко збігла з ганку й, оглядаючись на вікна будки, так упевнено підійшла до машини, що розгублений Петрович, відчиняючи дверцята, забув навіть сказати своє звичне запрошення.

— На п'ять хвилин спізнилися,— сказала дівчина, сідаючи поруч нього.— Порядочку нема. Негарно, товаришу Нонсенс.

Все це було так незвичайно, що Петрович, який, за словами Глафіри, і на страшний суд з'явився б, насвистуючи і держачи руки в кишенях, тільки спитав:

— Куди везти?

— Зелене містечко, палаццо номер двадцять вісім,— розпорядилася супутниця, а він захоплено скоса дивився на її грубуватий профіль, на ледь плаский задерикуватий ніс, на «розтріпані», як він визначив, губи з прихмливим, самовпевненим виразом.

— Може, по дорозі заїдемо до мене, погріємось, чашку чаю вип'ємо,— сказав він, проте так тихо, що його, мабуть, ледь можна було розчутити.

— До вас? У вас, звичайно, розкішна вілла? — пролунало насмішкувате запитання.

— Ні, я живу в палатці з... одним чоловіком. Але він зараз поїхав... Я сам, тому ми нікого не потурбуємо.

— А чи зручно? — задумливо сказала супутниця і раптом зробилася серйозною.

— А чого ж? — стрепенувся Петрович.— У нас датефон. Пластинки поганяємо. Станцюємо.

— А хто ж цей ваш співпалатник?

— Він... він, бачите... Він мій начальник... Ми завжди разом селимось, давно, ще з війни.

— О, чудово! — протягнула дівчина. І в карих очах, які тільки-но були стомлено напівзаплющені, блиснули іскорки.

Сьогодні Петрович одягнувся, як одягався звичайно, коли він мав возити по будівництву іпоземців. Особлива «грузинська» кепка з довгим козирком, льотна шкіряна на хутрі куртка з блискавками, шкіряні рукавиці з крагами, яких хтозна-відколи ніде не виробляли. Все це йому надавало показного і дещо театрального вигляду. Дівчина тут же насмішкувато оцінила його вбрання.

— Ви ніби з кіно «забуті стрічки». Окулярів тільки не вистачає.— І раптом вирішила: — Ну що ж, їдемо. Хоч подивлюсь, як велике начальство живе. Багато у Старика, крім вас, прислуги?

Прислуги! Спробував би хто-небудь спитати так Петровича. Але цій дівчиці з оранжевим волоссям він лише покірно пояснив, що нікого іншого при начальнику взагалі нема і тепер, коли Старик у відражденні, вони будуть зовсім самі. При цьому він багатозначно глянув на свою супутницю, а та тільки кивнула. Дівчина несподівано виявилась дуже зговірливою. Але почуття переваги, яке робило Петровича самовдоволенням, зухвалим, це чомусь не викликало. Мовчки доїхали до маленької палатки, що стояла осторонь, на околиці Зеленого містечка, мовчки вийшли з машини, мовчки, зв'язаний малознайомою йому сордмливостю, Петрович відчинив двері.

Ввімкнута лампочка освітила вже накритий стіл, пляшку портвейну «три сімки». На неї, здивовано витріщивши око, дивився оселедець, держачи в зубах пучок

зеленої цибулі. Навколо тиснулися тарілки з нарізаною ковбасою, сиром, шпротами. По обидва боки столу стояли два прибори.

— Це ваше чи хазяйське? — з якоюсь іронією спитала гостя, гріючи руки над ще теплою грубкою.

— Юберзецте, що означає ваше запитання? — ображено сказав Петрович, підкидаючи в грубку дрова.

— По-перше, не юберзецте, а біте юберзетцен зі. По-друге, як відомо, я непогано розумію нашу мову. А по-третє, якщо це хазяйське, я піду.— І вона потяглася до свого пальта.

— Та ні, на мої кревні куплено, он ще й пакети валяються,— почав благодіти Петрович і хотів, за своєю звичкою, сказати «зіцайте», але сказав: — Сідайте.

Оглянувши першу половину палатки, гостя, відгорнувши завісу, зазирнула до другої. Там стояв складаний робочий стіл, на якому голобельками догори лежали старечі окуляри в темній оправі, на стіні висіла полицка з книжками. Вузьке ліжко було застелене з солдатською старанністю. Біля столу тумбочка точнісінько така, які були в гуртожитках. Увагу привертала хіба що рушниця, ягдташі та інше мисливське начиння, що висіло на вбитих у стіну гвіздках, та рамка червоного дерева, що стояла на столі. Цікава гостя взяла рамку, але замість фотографії чи портрета побачила телеграму. Літери майже вигоріли, але все-таки можна було прочитати: «Термінова Урядова Дніпробуд Бригадиру бетонників Федору Литвинову Керівник Дніпробуду товариш Вінтер дав урядові обіцянку свята збільшити удвоє потік великого бетону крп Сподіваюсь не підведете крп Привіт крп Нарком Орджонікідзе...» Дівчина зневажливо поставила рамку на місце.

— А думаєш часом: як же воно живе, начальство?

— По-різному живе... А ми ось завжди так: поки перші вулиці не побудують, у палатках, не відриваючись од мас,— повідомив Петрович.

Гостя дедалі більше подобалась йому: такий перчик. Свої величезні підшиті валянки вона покинула біля порога і залишилась у панчохах. Ніжки у неї були маленькі, стрункі, ступала вона пружно, нечутно. Але, захоплюючись, він робився дедалі сором'язливішим. Це незвичне почуття мучило, як вузькі черевики.

— Так, може, сядемо, вип'ємо, як кажуть, чарку чаю,

га? — запитливо мовив він, з нерішучістю відкоркову-ючи портвейн.

— Може, у вас горілка є? — спитала раптом гостя.

— Горілка! — радісно скрикнув Петрович, сплескуючи руками.— Сльоза пресвятої богоматері?.. Ну, звичайно.— І вийнявши з-під ліжка непочату півлітровку і гранчасті стопочки, тут же поставив усе це на стіл. Гостя критично оглянула посуд, витягла чисту носову хусточку, намочила її з чайника, протерла стопочки. Сама налила собі і Петровичу якраз по самі вінця і випила до дна спокійно, як п'ють боржом або нарзан. Потім понишпорила виделкою по столу, вибрала шматок оселедця.

— Смачний. Хто ж це вам усе приготував?

— На бога не надіємось, усе самі.— Він теж випив, почав хмеліти, соромливість минала.— Я, знаєте, Мурочко, пробачте, не знаю, як вас по батькові...

— Марія, Маруся.

Хмеліючи, Петрович, як завжди, звертав на «інтелігентну» розмову:

— Я, знаєте, Марусенько, продукт пепу... Ні тата, ні мами. З п'яти років на госпрозрахунку. Може, чули: «Позабит, позаброшен, с молодых, юных лет я остался сиротою...» Ще оселедця? Чудовий витвір російської кулінарії, моя фірмова закуска. Прошу вас... Я вам, коли хочете, по усьому дипломатичному протоколу стіл сільвірую. Аверелл Гарріман тут приїздив... Знаєте, хто такий? Акула імперіалізму! Мені Старик каже: «Петровичу, простеж, щоб сільвірували не як у селі». Я — бу зро... і порядочок... Ух, які у вас губенята! Це диво дивне, але мені чомусь страшенно хочеться вас поцілувати.

Гостя з апетитом їла, але ознак захмеління не виявляла. І коли Петрович перед вирішальним штурмом спробував був знову налити їй стопку, вона прикрила її долонею і не дозволила йому налити їй собі.

— Досить. На бровах, чи що, до машини повзмете?.. Терпіти не можу, коли при мені до «Васю, ти мене любиш?..» напиваються.— Але, помітивши, що хазяїн ураз скис, засміялась і зовсім по-сільському вигукнула частівку:

Танцюрист є в нас Володя,
Кучерява голова,
Та йому сто грам дорожче,
Ніж сердечні слова.

А коли Петрович, набравшись духу, спробував її обняти, гостя якось дуже спритно, без усяких зусиль вивернулась, засміялась і раптом грубо спитала:

— Що, хочеш, щоб я обід відробила? Я вже краще грішми...— І, подлубавшись у сумочці, кинула на стіл кредитку.

Вражений, остаточно розгублений хазяїн не знав, як і бути.

— Усяким шавкам бити по пиці дозволяете, а інтелігентній людині легенько торкнутися не можна.

— Це хто ж шавка, Мамочка, чи що? — спокійно спитала гостя, і карі очі її примружились.— Та ти, «машина до під'їзду», в порівнянні з ним — тюлька. Мамочку у вигрібну яму кинь, він звідти з живою щукою в руках вирине. Він би з тебе відбивну котлету зробив, якби не твій начальник... Ану, подай-но мені пальто і сам одягайся... Проведеш.

І ось, вилискуючи лаком, лімузин «пошепки» під'їхав до палатки № 28. Наближаючись, фари його сполохали парочку, що відскочила від самого радіатора у тінь великої сосни, і окастий Петрович, незважаючи на образ, що кипіла в ньому, як пекельна смола, встиг розпізнати інженера Бершадського з якоюсь худенькою дівчиною і ще дівчат, що вибігли з тамбура. Серед них помітив він і маленьку, рожевощоку, у жовтогарячому лижному костюмі, схожу в своїх окулярах на сову,— ту саму, котра колись разом з веснянкуватим юнаком пила у них чай.

— Мое шануваннячко,— сказала їм Мурка, вискочивши з машини, й, озирнувшись, зневажливо кинула Петровичу: — Спасибі, Нонсенс. Ідьте в гараж, ви мені сьогодні більш не потрібні...

Розвертаючи машину, Петрович почув різноголосий дівочий сміх, і йому здалося, що нічого прикрішого ще не траплялося в його житті.

3

Три неприємності одну за одною довелося пережити Сакко Надточієву.

Після розмови з Петіним минуло сім днів. Вранці Вячеслав Ананійович по телефону поцікавився, що зроблено для здійснення пропозиції Бершадського. Дізнавшись, що нічого не зроблено, кинув чи то іронічне, чи то здивоване: «Он як!» — і, не слухаючи пояснень, поклав трубку.

І незабаром у газеті «Тайгові вогні», в статті, присвяченій технічній творчості молодих спеціалістів, Надточієва у найрізкішій формі рознесли за ігнорування пропозиції молодого інженера. Під статтею стояв багато-значний підпис: «Група товаришів».

У відповідь на телефонний дзвінок редактор «Вогнів», який завжди ставився до Надточієва добре, залучав його до виступів з різних приводів, тільки зітхнув: не помістити цю замітку він просто не міг. Радив якнайшвидше вжити заходів і обіцяв негайно ж повідомити про це читачів.

— Але ж це нісенітниця, мильна бульбашка ця пропозиція.

— Твоя думка нам відома, — відповів редактор сумно. — Ми консультувалися в управлінні в авторитетних осіб, і вони...

— Але ми не можемо дозволяти собі таких розкошів — витрачати великі кошти на пускання ефектних мильних бульбашок лише для того, щоб вважатися новаторами.

— Як знаєш, Сакко... — У трубі знову почулося зітхання. — Я тобі тільки добра хочу, не впирайся...

Наступного дня уже втрюх — Капанадзе, Надточієв і редактор — сиділи в довгій брусованій кімнаті партійного комітету. Надточієв дивився у вікно, де поміж перлових гірлянд вкритих інеєм дротів, що позначали майбутню вулицю, один за одним, пирхаючи і обкутуючись сизим димом, тяглися вантажні машини з тесом. Редактор вивчав на стіні золотаві напливи живиці. Капанадзе, сидячи за столом, машинально обводив пальцем уже згадану статтю у «Вогнях», що лежала у нього під склом. Усі троє ставилися один до одного з симпатією, разом у вільний час ходили на рибалку і тому зараз почували себе особливо незручно.

— Ну, чого ти, сенацвале, впираєшся. Адже сам кажеш, що краще, коли волосся на голові, а не на гребінці. То чому ж, друже, не бережеш зачіску? Петін — за, преса — за, партійна громадськість — за, а товариш Надточієв — проти. Розсівся, як пан у старому польському сеймі: «Не позвалям...» Хіба це добре?

— Зрозумій, Ладо, і ти, пресо, зрозумій, це пшик, ніщо. Ви всі переконаєтесь у цьому, коли даремно вилетить у трубу купа грошей... Я йому подав найпростіший розрахунок: адже це копійку рубльовим гвіздком приби-

вати. Нісенітниця, цілковита нісенітниця... Він — за... Адже я знаю, чиї слова цитує ця «група товаришів». Петін любить, щоб його цитували, як біблій. А я невіруючий. Мені, нічиїх цитат не треба, у мене своя голова... Петін! Ви ще його визнаєте. «Річ у собі» цей Петін, ось хто...

— Сакко, лобий, ми з тобою друзі. Друзі чи не друзі? — запитував Капанадзе, і з того, як у його вимові відчутніший став акцент, Надточієв знав, що він посправжньому хвилюється. — Друзі? Ну так слухай, друже, кинь упиратись. Ніхто цієї впертості не зрозуміє, комуністи засудять. Це ж не по-більшовицькому.

— А по-більшовицькому, коли я, боячись начальницького окрику, заради випадкової думки більшості буду кривити душею? Більшовизм — це передусім принциповість, чесність і аж ніяк не гнучкість хребта.

Надточієв підхопився. Великий, масивний, він заметався по кімнаті, і розсохлі мостини застогнали під його ногами. Редактор м'яв у пальцях запашну грудочку живиці і з побоюванням озирався на секретаря парткому. В таких випадках Капанадзе бував часом запальний. Але тут він тільки хмурився і все ще замислено обводив пальцем статтю.

— ...Обговорювати будете? Обговорюйте. Буду битися. — Підлога так і рипіла під ногами Надточієва. — Проробляти? До ваших послуг. Зуби у мене не вставні. Догану підвісите? Ну що ж, збагатите парторганізацію ще одним доганоносієм. З будівництва Петін виживе? Ну що ж. Мені коріння рубати не доведеться, рюкзак у машину, «Бурун, за мною!» — і будьте здорові...

— Син мій, Григол, Григорій по-вашому, він ще краще одного разу моїй дружині, Ламарі, сказав: «Ось, — каже, візьму й навмисне відморожу собі ніс, на зло татові». Теж дуже принциповий товариш, — Капанадзе невесело усміхнувся. — А ти подумай, дзмао, подумай... З поганенької подряпини гангрена може зробитися...

Але Надточієв не відступив. Через кілька днів уже вп'ятьох, разом з Петіним і головою профспілкового комітету, вони сиділи в кабінеті тимчасово виконуючого обов'язки начальника. Бесіда була напружена. Із незручних поз тих, що сиділи, з того, як під час розмови виникали гнітючі паузи, відчувалось: усім ніяково. Тільки хазяїн кабінету був, як завжди, спокійний, діловитий.

— ...Товариші, я хотів вирішити все у звичайному робочому порядку, не привертаючи уваги громадськості,— казав Петін.— Але Сакко Іванович, якого ми всі знаємо як хорошого, ділового інженера, виявляє в цій справі не тільки неприпустимий консерватизм, але й незрозумілу упертість. Я не можу, і це я офіційно заявляю керівництву трикутника, перед представником преси, я не дозволю зараз, в роки всенародного трудового піднесення, в роки, коли кожна людина намагається зробити свій по-сильний вклад у великий стільник семирічки...

«...Волга впадає в Каспійське море... Курити шкідливо... Пити молоко корисно...— твердив у думці Надточієв, намагаючись одвернути увагу від гладеньких, округлих фраз, від яких закипала в ньому гірка злість.— Може, він хоче, щоб я зрівався, наговорив грубощів... Що йому треба? Навіщо він усе це завів?..»

— Ви ж, Сакко Івановичу, пам'ятаєте, як я вас прошив, щоб ви, як комуніст, а не як якийсь щедрінський самодур, ставилися до молодих спеціалістів, до їх нехай ще боязкої, благородної творчості для загального добра,— вів далі Петін, скося стежачи за тим, яке враження справляють його слова на присутніх.— Тепер я від вас цього вимагаю перед партійним і профспілковим керівництвом і пресою... Я робив усе, що міг, щоб уникнути цієї неприємної розмови. Товариші можуть підтвердити. Але що вдієш! Тепер доведеться видати належний наказ, якого я вам,— він кивнув у бік редактора,— надішлю як відповідь на вашу дуже правильну і своєчасну статтю... Шкодную, дуже шкодную, але ви самі, Сакко Івановичу, спонукали мене до цих крайніх заходів. Я сподіваюся, що вони допоможуть вам зрозуміти свої помилки і навчать уважніше ставитись до творчості своїх молодих товаришів та їхніх цінних пропозицій.

— Пропозицій?.. Поки що, мені здається, ми говоримо тут лише про один проєкт інженера Бершадського? — насторожено запитав Капападзе.

— На жаль, Ладо Іллічу.— Взявши на столі якийсь папірець, Петін так само, не підвищуючи тону, перелічив ще кілька, зовсім уже нікчемних пропозицій, які в різний час були відхилені.

— Ми з вами працюємо поряд, чого ж ви раніше мовчали? — майже простогнав Надточієв, величезним зусиллям волі відрубуючи від цієї фрази слова, що так і просилися на язик, «чорт би вас ухопив».

— Кожний з цих фактів окремо не вимагав втручання згори. Я б не згадав їх і зараз, коли б не справедливе запитання нашого партійного керівника. Справа не у фактах, справа в явищі. Я, як людина, котрій тимчасово доручено будівництво, вважаю за свій обов'язок...

Надточієв уперто дивився на тулі носки своїх величезних черевиків. В'їдливі, дошкульні слова крутилися на язичку. З яким би задоволенням кинув він їх, не замислюючись про наслідки, в це смагляво-блїде спокійне обличчя з тонкими безкровними губами. Знемагаючи від своєї німоти, він зневажав себе. «Тільки б витримати, тільки б не зірватися...» І раптом промайнула рятівна, як йому здалось, ідея. Неоподівано він встав і, не підводячи очей, глухо сказав:

— Пробачте, мене нудить...

— Що? — розгублено глянувши на нього, Петін не договорив чергової округлої фрази.

— Нудить, нудота, — пояснив Надточієв у відповідь на стривожений погляд Капанадзе. — Розумієш, мабуть, таргана я за обідом проковтнув... Ви вже тут без мене...

Важко ступаючи, він вийшов з кабінету, полишивши трикутник і пресу вирішувати його долю. Цього дня на станцію, яка ще не мала офіційної назви і тому називалася просто зупинкою, з Уралу повинні були прибути частини двох нових екскаваторів. У себе в кабінеті Надточієв знайшов на столі записку, яка попереджала його, що ешелони можуть прийти раніше строку. Він одягнувся й, пройшовши повз свою машину, що стояла біля під'їзду управління, попрямував на станцію пішки.

Йому, людині, як він казав, «без постійної адреси», було радісно спостерігати, як, виростаючи на просіках одночасно в різних місцях тайги, ніби проявляючись на зеленому негативі, народжується нове місто. І ось зараз, без шапки, з цигаркою в роті, він розмашисто йшов проспектом Ентузіастів до площі Гідробудівників, яка мала з часом стати міським центром. Назустріч їхали машини з колодами, з тесом, йшли приземкуваті самоскиди, у ковшах яких, ніби сіра сметана, коливався рідкий бетон. Могутні МАЗи, рикаючи й коптячи сизим димом, тягли кістяві причепи. На них, ніби картон у папці художника, в сталевому плетиві, одна до одної стояли стіни майбутніх будинків, з вікнами і дверима. Надточієв умів конструктивно мислити. Там, де незвичне око помі-

тило б лише гору піску, провалля котлованів, непривабливі сірі стіни, він бачив стрункість творчої гармонії, бачив майбутнє і радів йому, як хорошій пісні, як музиці.

За задумом Старика, місто, що просто на очах народжувалося у незайманій тайзі, не повинно зовсім витіснити лісу. Дерева поступалися лише прольотам проспектів, вулиць, площ. Поряд з будинком, який ще будувався, простягав своє гілля могутній кедр. Фоном будинків була тайгова стіна, що підступала впритул до майбутніх вулиць. Це надавало всьому своєрідної краси. Одна сосна стояла біля самісінького тротуару поруч з коробкою високої новобудови. Стовбур її хтось дбайливо обгорнув толем, щоб не пошкодити під час будівельних робіт, і коли інженер проходив мимо, він помітив, що сніг тоненькою цівкою сиплеться з її гілок на тротуар. Підвівши голову, він побачив сіренький клубочок, що копирсався у гіллі, потім чорні лусочки розтерзаної шишки, кружляючи, впали на нього, і людина, на мить забувши про свої прикрасі і хвилювання, усміхнулася веселому звіраткові: нічого, товаришко білочка, якість витримаємо.

На повітрі тоскний тягар потроху розвіявся. Але лишилося невразне передчуття чогось гіршого. «Досвідчений інженер, він не може не бачити, що бідний Макаронович зніс пусте яйце. Так навіщо ж він примушує пряжити з нього яечню?.. Та ні, нічого він не хоче... Просто ти, друже мій Сакко, підставив йому в бою борт, і він вліпив у нього снаряд. Але чому бій? Навіщо це йому? Невже ревності? Хоча б для ревності був якийсь привід...»

Замислившись, Надточієв не чув, як його наздогнала і зупинилася десь поряд машина. Це був чорний лімузин Литвинова. За склом розливалася, як молодий місяць, фізіономія Петровича, а жіночий голос, який примусив Надточієва здригнутись, почервоніти, покликав з машини:

— Сакко Івановичу, ви куди? Чи не по дорозі? — гукала з машини Діна. — Я додому. Ви гляньте, яку я рибину дістала — пальчики оближете. Здається, невелика, а вагою близько шести кілограмів... Знаєте, мені дуже пощастило... Так по дорозі?

— Я на станцію. Але з вами мені завжди по дорозі, — відповів Надточієв, в думці сам себе лаючи за банальність цих слів і за те, що не вміє приховати радості перед

цією бестією Петровичем, який багатозначно посміхався за кермом.

— Знаєте що? Деньок такий дзвінкий! Нехай Петрович одвезе мої трофеї, а ми пройдемося. Гаразд? Вам через Набережну, як мені здається, буде навіть ближче? — На мить Діна замислилася. — Тільки як же бути? Клавдія ж моя втекла, вдома нікого... А втім, це ідея. Петровичу, любий, дорогий, золотий, ось вам ключ від квартири, одвезіть продукти самі, суньте їх куди-небудь у холодильник, чи що, а рибину — вона в холодильник не влізе — ну хоч поміж вікон. Га? Голубчику, я не дуже вас переобтяжую? Адже ж ні? — Діна прохально торкнулася рукавичкою його руки.

— Бу зро, Діно Василівно, — весело озвався Петрович і з-за її спини багатозначно підморгнув Надточієву: мовляв, не лови гав.

— ...Учора мені страшенно, страшенно не щастило. Вранці Клавдія подала у відставку: влаштувалася на курси обліковців. Ну, я її розумію, дівчина майже з середньою освітою, гарненька, все життя в майбутньому, — що їй у хатніх робітницях! А я? Як мені бути? Катюша — на курси бетонниць, Тамара, бачите, в електротехніки, а ця — в обліковці. Сакко Івановичу, я вчора проплакала цілий вечір, ну... наче сидорова коза.

— Відмираючий вид, — похмуро пробурчав Надточієв. Він намагався не випереджати супутницю і тому смішно дріботів своїми великими ногами.

— Що, що? Що ви сказали?

— Я кажу, відмираючі на землі види — беловезькі зубри, дунайські пелікани, хвощі і хатні робітниці.

— Вам добре сміятися, а мені як? І не допомога мені її потрібна. Ну що я робитиму вдома сама — розвидняється пізно, смеркає рано. Навіть по телефону, як у нас на Трьохгорці казали, «поварнякати нема з ким...» Але сьогодні жах як пощастило. Ви собі уявити не можете. Чуєте? Чого ви на мене так дивитесь?

— Ви мені дуже подобаєтесь.

— Знову. Ви ж згодні на мої умови... Так от, ходжу я в Дивноярському по базару, купила м'яса, цибулі, меду, купила собі вовняні шкарпетки — ходити вдома, раптом зустрічаю одного чоловіка. Він з Кряжого: величезний, бородище, як у Карла Маркса, навіть довша. Здоровенний чоловік, такий собі Єрмак Тимофійович.

— Ну й що ж цей Єрмак Тимофійович? — Надточієв старався не дивитись на розпашіле на морозі і вітрі обличчя супутниці, на довгі вії, на яких блищали крапельки інею.

— О, це ціла історія! Уявіть собі, йде він, тягне якісь вудочки чи снасті і пузату рибину, схожу на аеростат. Там різні тітки за ним: «Почім риба? Скільки за кіло?» А він наче й не чує. І раптом побачив мене, впізнав, вклонився, і з цього заросту, бачу, виповзає посмішка. Я теж: «Чи не продасте! Яка ціна?» Він: «П'ятачок». — «Що? П'ять карбованців? Чи п'ятдесят?» Він: «П'ятачок»... Тут я раптом пригадала, що він...

— Цей Єрмак Тимофійович?

— Сакко Івановичу, не треба сміятися: очевидно, це справді хороша і нещасна людина... Так от він каже: «П'ятачок», а я згадала, що він за ці гроші жінці Поперечного цілий кошик грибів оддав. Полізла в сумочку — п'ятачка нема. Він простягає мені рибину й, уявіть собі, каже: «Будете у Кряжому, розрахуетесь». І пішов, навіть не озирнувся.

— Добре, що ви при ньому сірником не чиркнули, — посміхнувся Надточієв.

— Чому?

— Спалахнув би блакитним полум'ям і згорів: такий він увесь проспиртований... Я його на полюванні зустрічав. Це якийсь колгоспний механік, пиячить, бідолаха, і, як ввійде у піке, — дивачить.

— Ну навіщо ви мені настроїть псуєте! — вигукнула Діна, насуплюючись. — Так усе було цікаво — і, раптом «пиячить», «дивачить».. Ну добре. Слушайте далі. На цьому не кінчилось. Мені ще пощастило. Ідемо додому, знаєте, цією обхідною дорогою. І раптом попереду дівчина — висока, струнка, в чорному кожушку, сірим хутром отороченим, у червоній хустці: Василенка!

— Василенка?

— Еге ж, Василина, дочка Седих. Адже ви їх знаєте. Ну, а я в них жила. Виявляється, вона у «Заготхутровину» шкурки здала, порох одержувала, дріб чи кулі там... Сумна. «Що таке?» Та, бачите, заходила по дорозі до нас на учбовий комбінат і дізналась, що курси англійської мови є, а німецької — нема. А в них, на Кряжому, треба вам сказати, німкеня померла. Весь випуск «безмовний» вийшов, а вона через це в медичний інститут провалилася.

— То чому ж ви зраділи? — спитав Надточієв, обережно беручи її під руку, але вона тут же м'яко вивільнилась.

— Не треба. Адже це не Москва. Тут стільки очей, і цей жажливий узун-кулак... Завтра всі заговорять, що інженер Надточієв у робочий час прогулювався під руку з дружиною тимчасово виконуючого обов'язки начальника будівництва.

— А ви боїтесь?

— Ні, не боюсь, Вячеслав Анашійович вищий за рев-нощі. Але посада зобов'язує... — І раптом, ніби дівчинка, заторохтіла: — Ну слухайте, слухайте, так тільки в кіно буває, та й то тільки у найгірших фільмах. Йї потрібна німецька мова, а в мене є диплом курсів іноземних мов. І домовились — Василюк приїде до мене жити, допомагатиме мені по господарству, а я готуватиму її до екзамену. Здорово, правда?.. Вона чудова дівчина, розумниця, дуже інтелігентна і до того ж мисливець. Я якось узяла під сумнів, як це можна однією дробинкою поцілити білці в око. Вона зняла з стіни дрібнокаліберну рушницю, як вона сама каже — дрібняшку, показала мені далеченько маленьку шишку десь у гіллі сосни, бах — і шишка вдрузки. А сама така... Я розумію тепер, чому колись говорили — кров з молоком.

Самі того не помічаючи, вони стояли біля засипаного снігом палісадника перед будинком, в одному з вікон якого, спущена з жватирки на шнурку, біліла товста, наче алюмінієва, рибина. Було холодно. У Надточієва ломило від холоду чоло, мерзли вуха. Він навіть не доторкався до них, не струшував з волосся снігу. Тільки б вона не пішла...

— Це та дівчина, яка всім дає звірині прізвиська? Цікаво, як би мене назвала ваша Василиса Прекрасна?

— А вона вже назвала, — весело сказала Діна. — Ще тоді, коли ви всі у Кряжому, як вона каже, «стояли». Ви — по-тутешньому сохатий, тобто лось. Великий, сильний, лякливий і... дуренький лось.

І, засміявшись, вбігла у хвіртку.

— А ви? — крикнув їй наздогін Надточієв.

— Не скажу, — почув він уже з порога будинку, де маленька жінка в хутряній парці вже відчиняла двері, зустрінута радісним, захлинаючим гавкотом...

Було цього дня і багато приємного: чудові хлопці — монтажники з Уралу, робітники, схожі на інженерів, і

хлопці Поперечного, які заради приїзду свердловчан із своїх «спіджачків» і «штанів-махал» перелізли в комбінезони, і написи на контейнерах, виведені крейдою і вугіллям: «Привіт будівникам Дивноярьська від робітників Уралу...», «Посиляємо від щирого серця...», «Працюйте на здоров'я», і ці виблискуючі памороззо майстерного шабрування зчленування машин, і дружба у взаєминах між шеф-монтерами і екскаваторниками, яка склалася, ще коли машини тільки виготовлялися... Все це радувало. І всі ці радощі вміщалися в образі худенької жінки в хутрі, розчинялись у її сміхові, у блиску її очей. І нічого не потрібно було інженерові Надточієву, крім невиразного відчуття, що вона десь тут, недалеко, в цій масі різноплемянних людей, що з'їхались сюди з усіх кінців країни будити з давніх-давен дрімотні краї.

4

Федір Григорович Литвинов міг з повним правом вважати себе корінним столичним жителем. Юнаком приїхав син селіжаровського плотогона з верхів'їв Волги в Москву. Тут учився на робфаці, тут вступив до інституту. Тут одержав диплом інженера. Тут одружився з однокурсницею, комсомолкою Стехою. Із московського гуртожитку одводив він під руку свою Стеху до родильного будинку на Нікітській і в той же гуртожиток, у куточок, відгороджений для них фанерним щитом, приніс свого первістка, який потім помер від простуди через те, що тут завжди гуляли протяги. Сюди, на вулицю Чкалова, у великий сірий будинок, на якому зараз висить гранітна дошка, яка нагадує про те, що тут жив колись великий льотчик, повернувся він, молодий інженер, після пуску Дніпрогесу. Тут постійно тепер жила його сім'я — дружина, Степанида Омелянівна. Тут прописані їхні діти — син Валерій, теж інженер-гідробудівник, він працює зараз у Прибалтіці, і дочка Світлана — дружина дипломата, акредитованого в Італії. У квартирі господарює Степанида Омелянівна. Вона давно вже перекваліфікувалася на бабусю, виховує онуків, а зветься зараз квартира ця — «онучача комуна».

І все-таки, якщо казати правду, Федір Григорович почував себе в Москві гостем. Прилетівши сюди в якійсь справі, він з Степанидою Омелянівною і всім її «онучачим виводком» проходив спочатку «по колу», тобто одвідував улюблений всіма театр ляльок, цирк і, коли

щастило, ходив на денну виставу мойсеєвського ансамблю. Потім діставали велику машину і на чималій швидкості об'їжджали райони новобудов Москви. Під час цих екскурсій Литвинов радів з усіх столичних обновок, галасував не менш, як онуки, іноді забігав до архітектурних майстерень, дивився плани і проекти. «Коло» обов'язково закінчувалося обідом у грузинському ресторані «Арагві», причому, перш ніж зайти до нього, Степаніда Омелянівна чула завжди той самий жарт:

— А? Юрій Долгорукий був недурний чоловік, знав, на якому місці закласти Москву.

Порозкошувавши в столиці, якщо, певна річ, не було невідкладних справ, Литвинов починав нудьгувати, нервувати, і дружина, яка добре вивчила його за тридцять п'ять років спільного життя, вкладала в чемодан нові комплекти білизни, бо чоловік, коли доводилось жити одному на будівництві, мав звичку заношувати до дірок...

Цього разу він приїхав несподівано, не у відрядження, не на сесію Верховної Ради, не на міністерську нараду. Він прилетів заклопотаний, похмурий, роздратований, і вже на аеродромі, зустрівши його з усім виводком, Степаніда Омелянівна зрозуміла, що квитки на звичні розваги, які їй не так і легко пощастило роздобути, можуть пропасти. Так воно й вийшло.

— Ет, які тут ляльки! — з перших же слів одмахнувся він. Одразу ж попросив дружину приготувати для лазні чемоданчик і рушив у Сандуни. Тут, допавшись до «гострої пари», він ненадовго відірвався од турбот. Але, довівши жар до того, що на голові заворушилося коротке волосся, раптом подумав: «Граюся тут з вінником, а він, мабуть, ходить по кабінетах, викладає свої резони, агітує начальство». І від самої цієї думки насолода одразу зблякла. Мляво спустився з полиці й, відмовившись навіть від кухля холодного пива, яким заливаються звичайно лазневі шалені припарки, почав швидко одягатися.

— Із Дивноярського не дзвонили? — спитав він дружину, здивовану таким швидким його поверненням.

— Але ж там зараз ніч, — відповіла вона, виймаючи з рота цигарку. — Забув, чи що?

— А, так. І нізвідкіль не дзвонили?

— Був дзвінок. Сідай якийсь, чи що?

— Седих? — стрепенувся Литвинов. — Що сказав?

— Казав, що у «Москві» зупинився, номер ось залишив. — Степанида Омелянівна підійшла до чоловіка, зазирнула в його сині очі, в яких тепер оселився насторожений неспокій. — Ну, що у тебе там, кажи. Що трапилося?

— Потім, потім, — одмахнувся він, і дружина зрозуміла: погано.

Литвинов одразу ж підійшов до телефону, набрав потрібний номер і, почувши знайомий голос, сказав:

— Інокентію Саватійовичу, я, вітаю. Був де? Я теж не був. Ось що, дружина тебе до нас на чай запрошує. Пив? Ну нічого, ще раз сядемо. Чай пити — не дрова рубати, не весь же час мені в тебе гостювати. Треба з тобою поквитатися. Добре, чекаю. — І, поклавши трубку, сказав: — Ану, Стешо, розвернись з чайком. Зараз прибуде.

— Секретар обкому, чи що? — спитала Степанида Омелянівна, уважно стежачи за чоловіком.

— Голова колгоспу, мій сусід. Добрячий, між іншим, чолов'яга. Ви тут самовар не ліквідували? Давай у самоварі, воно солідніше.

— Та що ти, Федько, крутиш? Що, якась буза там у тебе заварилася? Ну, скажи! — Степанида Омелянівна стурбовано дивилась на чоловіка, і цигарка тремтіла в її великій сильній руці.

— Буза, буза. Переполовинити мене ця людина хоче.

— Тобто як переполовинити, що ти верзеш?

— Потім, готуй чай, зараз приїде...

Коли в двері подзвонили, Литвинов, відтіснивши онуків, сам пішов відчиняти. Якусь мить начальник будівництва і голова колгоспу мовчки стояли в прихожій і допитливо дивились один на одного, ніби намагаючись відгадати, що вже вжила протилежна сторона. Але не вгадали і ні про що один одного не спитали. Ні тут, ні за столом. Воркотів електричний самовар, до якого син Литвинова приладнав якийсь пищик власної конструкції, щоб він «співав», як справжній. Самовар ставили, лише коли збиралися свої, сімейні. І тепер, наливаючи чай, Степанида Омелянівна нишком поглядала на гостя і все думала: що ж голова якогось колгоспу міг устругнути, що загрожувало б начальнику одного з величезних будівництв у країні? Седих і Литвинов пили з чашок. Гість навіть наливав у блюдце, підносив до губів, дмухав, горлоно сьорбав, чого вдома звичайно ніколи не робив.

— Може, воно й некультурно, звичайно, одначе чайок так куди смаковитіший,— сказав він, очевидно, на вмісне вимовляючи це «смаковитіший».

— Ми в себе на Волзі теж так... Жили ми, тверські, не те що ви, сибіряки, чайок бачили хіба тільки на свята. З одною грудкою цукру по чотири, по п'ять чашок видудлювали,— згадував Литвинов.— От, бувало, у Твері сплав біля причалу пришвартуємо, розрахунок одержимо й одразу в Червону слобідку, була там така біля фабрики, у шинок. От там уже чай... Та й то з окропом чайник більший, а заварка одна на чотириох...

І, на подив Степаниди Омелянівни, обидва почали розмірковувати про те, як і де п'ють чай, потім говорили про новобудови Москви, про підступи імперіалістів у Західному Берліні, про те, що хороше і що погане принесли раднаргопси. Говорили не поспішаючи, як звичайно російські люди розмовляють за чаєм, але пильне хазяйчине око помітило, що розмова ця обох не дуже цікавить. І створювалося враження, що справа дійсно серйозна. Але тільки провівши гостя в прихожу, Литвинов заговорив про справи:

— Ну, то кажеш, нікуди тебе не викликали? Ніде не був?

— Де там... Адже тільки прилетіли. А ви?

— Теж — піде.

— Ех, Федоре Григоровичу, а може, все-таки миром кінчимо? Подумай лишень, на скільки ж народу ти цим своїм морем замахнувся.

— Думав, ох як думав, Саватійовичу,— од хвилювання тонкий голос Литвинова став навіть хрипливатий.— Думав і скажу я тобі все-таки: ти з минулого, а я з майбутнього на цю справу дивлюся... Розумний ти чоловіча, тебе он маяком звуть, а в цій справі вперед п'ятами іти хочеш, та ще людей он скільки на цей лист підбив. Навіщо?

— Сам-один хором не заспіваєш,— усміхнувся Седих, але усмішка в нього вийшла невесела.

— От побачиш, Саватійовичу, пізніше тобі соромно буде.

— Нічого, Федоре Григоровичу, голій розбою не боїться. Коли вже приїхали, нехай нас Москва розсудить. Йй-бо; з вишки видніше.

— Ну, нехай розсудить.

Не дуже ще розуміючи суть розмови, Степанида Оме-

лянівна помітила, що невисокий худорлявий чоловік стояв ніби вкопаний в підлогу. І Литвинов це помітив. Помітив і подумав: «Цього чалдона хіба звернеш?»

— Спасибі вам, господине, за чай, за цукор, за ласку,— сказав Інокентій і статечно уклонився. І коли двері за ним зачинилися, дружина сказала:

— Кремінь чоловік.

— Сибіряк,— замислено відповів Литвинов і якимсь одразу, без усяких запитань, ніби навіть скаржачись, почав розповідати дружині про свою суперечку з жителем Онської заплави.

Москва поставилась до суперечки з великою увагою. Про це й раніше були розмови і в Держплані, і в апараті Ради Міністрів. Тепер до цього взялися великі люди. Було скликано декілька нарад. Виступали представники міністерств — електростанцій і сільського господарства. Кожна сторона наводила вагомі, переконливі доводи, і обидві впирались. Перебування в столиці затягувалось.

А тим часом занепокоєння Литвинова про хід справ у Дивноярському зростало. Як там без нього?.. Щодночі він висів на телефоні і, намагаючись якомога тихіше розмовляти, хрипів на всю кімнату: «Чи пішов великий бетон? Як з паводком? Не загрожує? А з Уралу екскаватори прибули? Як з людьми?» Було погано чути, розмова часто перебивалася, Литвинов нервував. Запевнення Петіна, що все в порядку, не заспокоювали, у відповідях Надточієва він угадував якісь замовчування...

— Бреше, напевне бреше. Щось вони там приховують. Десь у них без мене не гаразд,— скаржився він дружині, лежачи поряд неї, і раптом безпричинно сердився: — Та не кури ти так, душу ти мені всю закурила. Одвик я від махоркового смороду.

Та мовчки вставала з ліжка, приносила з кухні склянку води.

— Пий... Люди там, мабуть, не дурніші за тебе.

Зрештою, так і не винісши рішення по суті суперечки, Москва створила авторитетну комісію. Їй доручили ще раз усе обслідувати, зважити, доповісти. Названо було стислі строки.

— Ах, все одно, аби скоріше додому,— вихопилося в Литвинова, коли він розказав про це дружині.

— Додому? А зараз ти де? — з образою спитала вона.

— Винуватий, виправлюсь, як каже мій Петрович,— спробував, було, відбутися жартом Литвинов, та де там.

— І мене не кличеш? — ще суворіше спитала дружина.

— Та куди ж тебе зараз, Стецю? В палатку?

— А для цієї, Петіної, либонь, знайшов будиночок? — розгнівано спитала Степанида Омелянівна, котра, точнісінько як і всі жінки в світі, незважаючи на довге, прожите вкупі життя, все-таки ревнувала чоловіка й до справ, і до можливих суперниць.

Розмова відбувалась на аеродромі. Поруч стояв Інокентій Седих.

— Та ну тебе, — одразу спожмурівши, грубо відмахнувся Литвинов. Він терпіти не міг таких розмов. Потім одвів дружину вбік і почав просити: — Ти все-таки нас у курсі тримай. Я тобі десять телефонних талонів залишив, кожного дня дзвони. Як тільки про щось довідаєшся — замовляй «блискавку». Добре?.. До Клавочки, міністерші, заходь. Може, з неї що витягнеш, і теж «блискавкою» — добре?

— Добре, подзвоню, — поблажливо обіцяла Степанида Омелянівна, знову добродушно поглядаючи на чоловіка, ніби перед нею був онук.

Додому «сторони» повертались разом. У повітрі їм належало пробути з посадками близько десяти годин. Це було відомо і раніше, але Глафіра, котра нікуди не виїжджала із свого Дивноярського, була впевнена, що Москва не хтозна-де, що, крім Кряжого, ніде як слід готувати не вміють. Спорядила вона дівера так, що залишилось і на зворотну путь. В розкішному салоні ТУ-104 Седих, застеливши газетою подірований столик, розклав на ньому залишки своїх припасів. Людина бувала, він ненадовго зник у буфетному відсіку з торбинкою в руках, в якій щось перекочувалося, ніби морські камінці. Там він пошепотівся з стюардесою, і через якийсь час салон сповнився ароматним запахом пельменів.

Ці заморожені пельмені Глафіра поклала в діверів чемодан. Пригощати в Москві йому не було кого. Хазяїн новитий Інокентій тримав їх на холоді, спустивши поміж віконних рам на мотузочку, та так і не з'ївши, заморожені, прихопив у зворотну путь. «...Ех, тільки б везти з собою в кишені остаточне рішення», — міркувала кожна з «сторін», ласуючи пельменями.

У Старосибірську пересіли на машину трохи меншу. Літак цей був не такий розкішний і скоріше нагадував «сидячий вагон» поїзда, із тих, що в старовину називали

«максимами». Різні люди заповнювали його: хриплоголосі геологи в ковбойках, золотодобувачі з обвітреними обличчями і потрісканими губами, блідолиці московські інженери, які летіли на шеф-монтаж промислових машин, знаменитий співак, що їхав до будівників у Дивноярське з концертом, дві студентки-якутки, котрі поверталися з канікул.

Вся ця строката публіка миттю перезнайомилася, швидко перегрупувалася відповідно до своїх інтересів. І ось уже в передній частині салону на чемодані гучно «забивали козла». На центральних кріслах почалася досить гостра партія в очко. У хвості, посідавши один проти одного навпочіпки, співак і один з золотодобувачів схилилися над шаховою дошкою, поставленою просто долі.

І в усій цій бувалій галасливій компанії, як оранжейна квітка серед буйних трав, то тут, то там з'являлася лялечка-провідниця в оперетковому мундирчику й пілотці, з-під якої на плечі збігали пружні чорні коси. Просуваючись поміж крісел, вона весь час здивовано поглядала на двох чоловіків похилого віку, що сиділи поруч. Обидва мовчали.

Литвинов дивився в ілюмінатор: тайга, тайга, тайга. Звичайна зимова тайга, зверху схожа на неспокійне зелене море, по якому ходять невисокі, з білими гребінцями хвилі. І скільки сягало око, ні села, ні димку. І взагалі ніякого людського сліду, крім стрімкого, ніби просіченого ударом шаблі, шосе, вздовж якого низкою крокували залізні ферми електропередачі. Та Литвинов уже так звикся з планами Оньбуду, що на цьому незайманому фоні виразно бачив і греблю, яка перетинала шлях великій річці, і нове Сибірське море, не менше за знаменитий Байкал, заводи і міста на його берегах, і бетонні причали, і кораблі біля цих причалів.

Час од часу поглядав він на сусіда. Седих сидів згорбившись. Більше ніж будь-коли він скидався на старого беркута. На беркута, що мокнув під дощем. І Литвинову кортіло вивідати, про що він думає... Адже не може він бажати, щоб усе тут лишалось, як при Єрмаку.

— Оце сила,— промовив він, показуючи вниз. Сусід лише мовчки скосив очима.— Розбуди все це — всю країну добром завалимо.— Седих мовчав, і Литвинов не витримав: — Тісно тобі тут?

— Тісно там чи не тісно, Федоре Григоровичу, не в тому річ,— відповів Седих.— От коли в тебе з будь-якого

місця — все одно звідки — шматок живого м'яса видерти — закричиш?.. Отож-то й воно. От ми й кричимо.

Більше вони нічого один одному не сказали, мовчки зійшли з літака, мовчки дійшли до машини, що чекала кожного з них, і, лише здалеку помахавши один одному, роз'їхались.

5

Перше, що сповістив Литвинову Петрович, коли той, влізши в машину, сів поруч з ним, була звістка про те, що придавило Олесья Поперечного.

— Як придавило? Що ти верзеш? — скрикнув Литвинов.

— Залізякою на товарній станції. Такелажники там частини від екскаваторів вивантажували, ну й він, звичайно, тут. Без нього як же? От і придавило. Не на смерть, звичайно, але й не на жартики. У лікарняному містечку, в хірургічному, лежить.

— «Не на жартики!» Каже ніби про курча якесь,— сердито випалив Литвинов і суворо скомандував: — У лікарню!

— Федоре Григоровичу, на вас в управлінні чекають. Товариш Петін народ скликав вас зустрічати.

— Без заперечень! — Литвинов довго мовчав, потім спитав: — Ще про Поперечного що відомо?

— Нічого... Ніби брата Бориса замість себе саджає... Та ви не турбуйтеся, Федоре Григоровичу, там навколо нього зараз уся медицина танцює. Із Старосибірська хірург прилітав...

Просто з дороги, в шубі з бобриковим коміром, у велюровім капелюсі, якого нап'яв на самісінькі вуха, зовсім на себе не схожий, начальник будівництва ввалився до хірургічного корпусу нового, немов щойно викарбуваний гривеник, лікарняного містечка. Халат на його зріст не знайшли. Видали великий, і він ввійшов до палати, замітаючи підлогу довгими полами. Олесь лежав на крайньому ліжку біля вікна блідий, змарнілий. Обличчя заросло щетиною, в якій була помітна свиня, а в комірці сорочки виднілося вже зовсім сиве волосся. Це одразу видавало справжній вік, звичайно малопомітний у швидкого, рухливого, худорлявого екскаваторника.

— Як же це ви, пане добродію? — спитав Литвинов, вмюючи для випадку поговорити на тій веселій суміші

української й російської мови, яка на півдні іменується суржиком.

— Та от лихий попутав, — винувато відповів Олесь.

— Це ось як трапилось, Федоре Григоровичу, — почав розповідати хворий з білими, ніби прозорими бровами і віями. — Так було діло: маховик закранили, підняли, а трос зайло. Він почав тріскатися, по жилках розповзатись. Уралець там один порпався під маховиком, ну й не бачив цього. Мокре місце від нього лишилося б, якби не Олександр Трифонович. Уральця він-бо вихопив, а самого дошкою.

— Ех, пане добродію, втішили заради приїзду! — з серцем промовив Литвинов. — Ну, а зараз?

— Складний перелом, тріщина у плечовому суглобі. Пошкоджено голіностопний, — відрапортував лікар, що з'явився за спиною начальника будівництва.

— Коли на ноги поставите?

— От, кажуть, може зв'язати рухи правої руки, — сказав Олесь, намагаючись вичанити на обличчі усмішку, але губи не слухалися, тремтіли, виходила жалюгідна гримаса.

Була обідня година. Ходячі хворі в синіх, таких нових, що аж стовбурчилися, байкових халатах, човгаючи пантофлями, ходили по коридору. Деся бряжчали тарілки, й, перебиваючи усю гаму гострих аптекарських запахів, по коридорах і палатах розносився дух немудрої лікарняної страви. Ці домашні звуки і запахи чомусь особливо драгували Литвинова.

— «Зв'яже рухи»? Це чому ж зв'яже? — суворо спитав він лікаря. — Ви мені його так на ноги поставте, щоб у балеті «Лебедине озеро» міг танцювати. Знаєте, яка це людина!.. Ну, а самопочуття, землячок, як?

— Ви краще скажіть, що там Москва, як вирішила? — спитав Поперечний.

— Все вже, звичайно, відомо... Нічого ще не вирішила, Олесю, нічого. Думає... Ну, бувайте здорові, як казали на Дніпробуді, га?.. Мову не забув?.. Одужуй, Олесю, одужуй, друже мій. Як треба, дзвони прямо до мене.

І, нахмуривши русі куцисті брови, Литвинов вийшов з палати. Проходячи коридором, де за загальним столом обідали хддячі, він у відповідь на привітання помахав рукою:

— Хліб-сіль. Ну як їжа?

— Та нічого їжа... Пристойна їжа... Спасибі,— не влад відповіло кілька голосів.

Але у прийомному покої дорогу Литвинову заступила повненька жінка, з чорними, блискучими, як вишні, очима, що здалася йому ніби знайомою. З-за її спини на нього дивилася рудоволоса дівчинка з короткою косою.

— А вже ж пробачте нам, Федоре Григоровичу. Я Олеся Поперечного дружина,— сказала вона співуче, по-полтавськи розтягуючи слова.— Звелить їм, щоб страву од нас приймали. Кажуть — вистачає. А чого вистачає, калорій? Калорій, може, і вистачає, та дуже вже непоказні ці калорії. А наш батько до домашнього звик. Ось ми з дочкою борщику йому, вареничків принесли. А тут не беруть.

— На тутешніх харчах померти не помреш, та й живий не будеш,— виразно сказала дівчинка, видимо, повторюючи чийсь, тільки що почуті слова, й енергійно стріпнула косою.

— От бачите, як нас суворо судять,— промовив старший лікар, котрий проводжав начальника будівництва, очевидно, намагаючись все перевести на жарт.

Литвинов зупинився, подумав і раптом повернувся назад, у коридор, туди, де сиділи ті, що обідали. Підійшов, сів до столу.

— Ану, почастуйте мене вашими калоріями.

— Сестро, принесіть ще прибор,— насилу приховуючи збентеження, розпорядився старший лікар.— Ходімо, Федоре Григоровичу, до мене в кабінет, пробу принесуть туди.

Сині вузькі очі Литвинова дивилися насмішкувато і весело.

— Е-е, ні. Дурень той командир, який приварок на кухні, а не з солдатського, казанка куштує.— І поприсив у хворого, що сидів поруч: — Ану, друже, дай ложку. Не бійтесь, докторе, я не який-небудь бацілоносець. Здоровий як віл.

Усі перестали їсти. Хворі якомось ехиднувато поглядали на медичне начальство, на сестру-хазяйку, яка тупцяла тут же з столовим прибором, на куховарку у високому ковпаку, що вже прийшла з судками. Тут же, за загальним столом, Литвинов скуштував першу страву, скуштував другу, сьорбнув із склянки рідкого безколірного

киселю, пробурмотів: «Та-ак» — і, зірвавшись з місця, пішов, відчуваючи, як у нього за спиною загомоніли, заговорили хворі.

— У нас сьогодні невдалий день, кінець кварталу. Ми вичерпали ліміти... І потім взагалі нас протягом останніх тижнів погано постачали,— бурмотіла стривожена сестра-хазяйка, ледве встигаючи за ним.

Литвинов зупинився.

— Кому, коли, де про це говорили? — Вертикальні зморшки перетнули його чоло, сині очі потемніли.

— Ми не раз ставили про це питання,— встряв до розмови головний лікар, котрий, як і всі адміністратори на будівництві, знав, що може трапитися, коли темнішають ці очі.

— Де, коли, перед ким ви розставляєте оці ваші питання, замість того щоб як слід харчувати хворих будівельників? Кому на погане постачання скаржились? На кого скаржились? — скипів Литвинов, але, побачивши, як повідчинялись двері палат, з помітним зусиллям переборов себе.— Добре, потім спеціально до вас ляжу на якийсь там місяць кілограми збувати. А передачі приймайте, поки не поліпшите оці свої калорії.

— Так, але ж порядок, встановлений міністерством...

— Люди для порядку чи порядок для людей? — поцікавився Литвинов і, не прощаючись, пішов до виходу. Але затримався біля товстецької дівчинки з рудою косою.— Ти, брат, тут найпринциповішою виявилася. Ти не питаєш, а вимагаєш, що належить. Як тебе, товстухо, звати?

— Ніна.

— Ніна, гм... Жаль, брат Ніно, що в тебе нема вищої медичної освіти. Добрячий з тебе головний лікар вийшов би. Хазяйновитий, вимогливий.— І, подивившись на білі халати, що маячили тут і там, додав: — А головне, принциповий.

6

Повертаючись із Москви з сесії Верховної Ради або з якоїсь всесоюзної наради по сільському господарству, Інокентій Седих завжди привозив домашнім і близьким столичні подарунки. Ними він набивав старий, з фанери, обперезаний потертими ремнями чемодан, який завжди був дуже важкий.

Тепер він вийшов з літака без нічого, і, взявши чемодан із батькових рук, Ваньша, який приїхав його зустрічати, відчув: порожній. І хоча батько, як і завжди після повернення, розпитував його про колгоспні справи і на сухуватому смаглявому обличчі його нічого не можна було прочитати, Ваньша зрозумів, що не буде йому найновішої катушки для спінінга, про яку він давно мріяв, і що справа, з якою батько їздив до столиці, очевидно, не вигоріла.

Сам Ваньша, як і вся молодь Кряжого, нічого проти переселення не мав. Три роки тому правління «Червоного плугатаря» з власної ініціативи почало будувати в тайзі на лісистій річці Ясна висілки для молодих сімей. Будували їх з розумом, за планом, привезеним Інокентієм Седих з Москви. Будинки ставили двома рядами на міський зразок, з великими вікнами, з терасками, з високими ганками. І без дворів, бо на молодіжних висілках, якими командував агроном Анатолій Суботін, свою худобу вирішено було не заводити. Молоко брали за готівку з ферми і навіть відкрили їдальню, де можна було б або поїсти, або взяти страву додому.

Ваньша часто гасав у Новокряжево на своєму «козлику» за батьковим улюбленцем, агрономом, якого в колгоспі всі звали Тольшею. Було в Ваньші там немало друзів. Жили вони відкрито, у маленькому клубі, що мав усього три кімнати, було куди багатолюдніше і веселіше, ніж у Палаці культури центральної садиби, переобладнаному із старовірської молитовні. Слухаючи нескінченні нарікання сусідів, що збиралися в батька, обтяжливі розмови про виселення з обжитих місць, юнак не розумів, чому всі так чіпляються за цей давно вже тісний острів, де влітку у три зміни знущалася над людиною всяка погань: удень — товсті басисті сліпні-паути, надвечір — мошकारа, а вночі до самісінького ранку — люті комарі; чому їм такі милі ці підмиті водою садиби і ці похмурі двори?.. Що там вирішила Москва, Ваньшу не турбувало. А ось що катушку батько не привіз — засмутило, бо надто вже хороші були ці нові катушки в інженера Надточієва, з яким Ваньша їздив якимось восени на річку Ясна, де на биринках, на самому бою, здорово клювали на мушку перисті харіуси.

Ведучи «козлика» лісовим, з глибокими вибоїнами, шляхом, юнак час од часу обертався до батька. Інокентій сидів, звисивши горбоносу голову. «Що ж він усе-

таки привіз, про що думає?» — гадав Ваньша. Але розпитувати старших, поки вони самі не починали розмови, в сімействі Седих не заведено. І Ваньша, якого аж розпирала цікавість, тільки зітхав.

— Клуб наш будують? — спитав нарешті батько.

— Тут серед тижня перебої були, лісу в них не вистачило, чи що. А вчора на лісопилці нарізали, підвезли... Іхав по тебе — цюкають.

Інокентій зітхнув, замовк.

— А Павло Васильович у порядку?

— Дюжев? Та ніби все гаразд. Нічого такого зараз не помітно. Тут було трішки якось підмок. Але ненадовго. Кудись під поріг, чи що, відлучався, й ніби рибину неабияку піймав, і, казали ще, ніби у Дивноярському якійсь там молодичі по дорозі пожертував... А зараз сухий. Це точно... Я ось, батя, все думаю: і чого він л'є?

— Не твого розуму діло, — обірвав батько. — Дід он каже: своєчасно помовчати — все одно що розумне слово сказати. Чув? Машини ремонтуються?

— З космічною швидкістю. Цей самий конвейер для кормів у Новокряжево готовий. Випробували. Ніби здорово. Дівчата верещали від радощів. А Павло Васильович звелів усе розібрати і зараз щось там ще чаклує. Йому на фермі такі оплески влаштували, а він незадоволений: не те, каже, ще, не те.

Помовчавши ще кілометрів десять, батько знову спитав:

— Так клуб, кажеш, будують?

— Кипить робота...

І перед тим як знову замовкнути, тепер уже до самої річки, Інокентій Седих тужливо кречнув. «Не на добро похмурий, — думав Ваньша, маневруючи у глибоких, міцних, мов гранітних, прихоплених морозом коліях. — Він ще нічого, а от тітка Глафіра вся почорніла, як головешка. Почала ходити в тайгу ночувати». І, подумавши про це, Ваньша, обережно скерувавши машину з добре укоченого щинами і гусеницями схилу до протоки, зітхнув.

— А в тебе який клопіт? — ніби прокинувшись, спитав батько.

— Та котушку ж для спінінга, мабуть, не привіз?

— Котушку? — раптом вибухнув Інокентій. — Тут голову знімають, а він за гребінцем плаче. Котушку йому.

«Що з ним? Про що він там цілу дорогу думав?» — знемагав від цікавості юнак, позираючи на батька.

А Інокентія усі тридцять кілометрів гнітило й точило передчуття близької невідвортної переміни. Він пробував позбутися його, розмірковуючи: адже ще нічого не відомо, адже в Москві уважно слухали їхній протест... Приїде з комісією інструктор ЦК, що працював раніше в Старосибірську і не раз гостював і на Кряжому. Він добре знає тутешні справи. Але сама дорога, якою було стільки ходжено з дитячих років у різні пори життя, дорога, яка кожною звивиною, кожним поворотом щось нагадувала, ятрила й так ниючу рану.

І минуле, що завжди має владу над літньою людиною, ніби сиділо у нього за спиною, на задньому сидінні всюдихода, схвильовано дихало йому в потилицю і разом з ним, поглядаючи у віконце, нашіптувало над вухом:

«Пам'ятаєш, пам'ятаєш, Кешо, он там, праворуч у ярку, під розлогою смерекою, на заїмці старого Андрія Ряхих, у громадянську війну був партизанський стан? Пам'ятаєш, як хлопчаком на широких лижах бігав ти в обхід сюди з парою цинок патронів наперевіс або з торбиною гранат-лимонок, або з лантухом солі, або ще з чимось, що було потрібно партизанам тут, де війна з білими вся пішла в лісі?»

І вимальовувалась перед очима чотирикутна рублена хатинка, худі бородаті люди в заячих ушанках, жар вогнища, на якому в циганському закопченому казанку клекоче убоге їстиво, і старший брат Олександр Саватійович, механік із чумазого буксира «Свята Олена», великий, білявий, весь у покійну матусю.

«А он і той кедр з покритою інеєм шапкою, де Олександра й трьох його товаришів розстріляли колчаківці. Пам'ятаєш ти це? — нашіптувало минуле, все більше втягуючи в себе голову колгоспу «Червоний плугатар». — Петьша Бобиль, промишляючи в старі часи з рушницею нечистим промислом на лісових стежках, по яких старовіри ходили в таємні свої скити, видав партизан колчаківцям. Лісову заїмку оточили. Розбуджені опівдні, партизани в самій спідній білизні, відстрілюючись, відступали в тайгу. Поранених, а серед них і Олександра, підібрали, принесли до цього кедра й розстріляли. Чи не про них було складено оцю пісню — «Під частим розривом гримучих гранат...»? Пісня твоєї юності, Кешо. Ти й тепер, коли тобі вдається вирватися з-за столу голови в тайгу ясного морозяного дня, підходиш на лижах до цього кедра, торкаєшся його шерхкою кори. Багато

вже річних кілець покрито дірочки від куль, які пробили твого брата і його товаришів. Але вони й зараз у стовбурі, ці кулі...»

А дорога біжить усе вперед і вперед у білу від інею повільно тайги, і минуле ще палкіше шепоче:

«А он ту модрина пам'ятаєш? Тут партизани стратили Петьшу Бобиля за те, що за штоф спирту та за багату закуску видав він їх. Страшну кару придумали для нього друзі твого брата. У передвесняні дні, коли стривожено шумить тайга і вже пахнуть водою вітри, коли звірі починають свою весняну гру, а вовки злі і сміливі, прив'язали партизани за вироком свого суду Петьшу ось до цієї модрини, і через деякий час біля дерева на снігу лежала тільки купа пошматованого лахміття. Навіть кістки рознесли звірі...»

А за ярком стара ліщина. Пам'ятаєш її? Ну як же тобі її не пам'ятати, якщо тут трапилася найважливіша в твоєму житті подія! Повертався ти тоді з полювання з трьома жирними глухарями на ремені. Йшов цією дорогою, і звідти, з-за яру, гукнула тебе Олена, тоді ще Оленка Грачова, що сиділа на купі твердих лантухів. Грачі всією сім'єю шишкували в ліщині. Багато того року було шишок. Старий Грач на двох підводах повіз лантухи на острів. Оленка була сама. І яким голосом вона сказала тобі тоді: «Сідай, Кешо, скучно»,— пам'ятаєш? Від того голосу ворухнулось і ніби провалилося кудись серце.

Вже другу осінь кружляв ти тоді біля міцного Грачиного двору, не одну ніч провів з Оленкою на колодах, біля пожежного сарая, стискаючи маленьку шерхку руку. Ух і міцна ж була ця дівка Оленка, вертка, як миньок. У тебе в голові шумить, кров б'є у скроні, а вона раптом засміється, ніби жменю камінців на підлогу поросне, і тобі враз ніби відро холодної води на голову. А тут осінь тиша, міцні, аж дух забивають, пахощі кедрової смоли. І раптом сама поклала тобі голову на коліна і сказала: «Засилай сватів, Кешо».

Як ти тоді зрадив і як розсердився. Пам'ятаєш? «Сватів? Комсомольцеві — сватів? Може, ще в молитовню потягнеш, до старців на благословення?» — «Без цього татко з матусею не віддадуть. Проклене, уб'є батько»,— відповіла вона. «А мого батька не вбили? За царя Миколашки силою матусю з двору викрав з самого кержачого лігва. Не вбили, промахнулися, і хоча кульгає через

це, але ж хіба погано прожили? Чи ми гірші від них? Боїшся? Ну?»

Заплакала Олена, а ти обняв її, стис долонями її голову, почав цілувати, і тут, під цими віковими кедрами, забули ви про ворожнечу ваших сімей, і про старовірські прокльони, і про комсомольську етику. А чи погано прожили?.. Ех, Олено, Олено, скільки ж ти витерпіла у війну, коли на твої та на батькові плечі звалився увесь Кряжий, що став жіночим царством. І пішла ти непомітно, як завжди, потихеньку, щоб нікого не турбувати. І як тобі, Кешо, не вистачає зараз спокійної, розсудливої дружини, як потрібна тобі тепер, коли вирішується, бути чи не бути селу, твереза її голова...»

Ось тут і спитав Інокентій сина вперше, чи продовжують будувати клуб... Ех, який клуб задумало правління, коли справжній достаток прийшов нарешті в «Червоний плугатар». Найкращий клуб на всьому плесі, якого і райцентру — селу Дивноярському — не снилося. Вірив, дуже вірив Інокентій, що пощастить зберегти острів, і клуб для нього був не лише клубом, але й показником цієї віри його земляків.

«Будують-таки. Ну й правильно. А може, й ні. Може, даремно гатимо грошенята в цей клуб. Може, краще приберегти їх на персізд. Може, на невідомому місці, у новому, якомусь там не існуючому селі і починати?.. Нове село... Адже все-все, що бачить він, усе піде під воду!»

А коли дорога привела їх до річки і з високого берега відкрився широкий краєвид на заплаву, на острів, увесь білий, волохатий від інею і ніби рожевий у призахідному сонячному промінні, минуле знову нахилилося до вуха голови «Червоного плугатаря» і зашепотіло:

«А пам'ятаєш, Інокентію Саватійовичу, осінній ранок, коли виселяли куркулів? Це було після того, як у підпаленому кимось пожежному сараї загинуло насіння першого спільного врожаю.

Ще диміли під обгорілими колодами незгаслі бурти і вулицями разом з попелом вітер носив гіркий дух обвугленого зерна, схожий на запах пригорілої каші. Вночі Саватій разом з іншими членами правління і міліцією обходили двори тих, кого виселяли. Голосили жінки, плакали діти, валували собаки, рєвла ненагодована худоба. І пам'ятаєш, Кешо, як твій тесть, старий Грач, перш ніж лізти в човен, в якому на дні вже тіснилася його сім'я,

подивився на село, вклонився на хрест молитовні, забрав жменю землі, загорнув її у червону в горошок хустку?

Простоволосий, у рожевій сатиновій сорочці, без одного чобота, яким вивели його з двору, мовчки зійшов він у човен і так само мовчки сидів, зрідка скрегочучи зубами. Біля його ніг, на днищі, теж мовчки скорчилася твоя теща, одягнена в усе чорне, ніби на похорон. А до матері горнулися менший брат твоєї Олени — Серьога, білоголовий, років шести, і зовсім маленька Полечка. Обоє були босі, в самих сорочечках, якими їх підняли з постелі. Міліціонер розпорядився був, щоб їх одягли в дорогу, а Грач заборонив: «Хай на той світ швидше перебираються. Нема чого безвинним душам на таке дивитися». І от сиділи в човні вшістьох: ти, Кешо, на веслах, твій батько — біля керма, а тесть з тещею і дітьми — на днищі. Дув свистограй. Холодна хвиля біла по бортах. Онь була похмура, сердита. Серьога весь час гикав, а Полечка, зовсім залякнувши, дрібно тремтіла й дивилася у твої очі. І Саватій не витримав, зірвав з себе кожушок, накрив длітей.

— Не смій, антихристе, поганити чисті душі! — закричав старий Грач, розлюченим штурханом намагаючись скинути кожушок, за якого вчепилися дитячі рученята.

— Скинеш — уб'ю! — також люто процідив крізь зуби Саватій, взявшись за рушницю. — Уб'ю, контро!

Обидва скочили й стояли один напроти одного, несамовиті, з непримиренними, розлюченими обличчями. Стояли, важко дихаючи, дивлячись один одному в вічі, і смоляний дощаник тремтів на воді, передаючи напруження цих двох ладних кинутися один на одного людей.

Пам'ятаеш, Інокентію, як ти спостерігав за цим мовчазним поединком? Багато ти взнав за цю коротку мить, поки батько і тесть обмінювалися цими поглядами. Нарешті старий Грач опустив очі, прохрипів: «Ну, цього разу твоя взяла». І, одвернувшись, більш не промовив жодного слова за всю дорогу до Дивноярського. І як у тайзі, на лантухах з кедровими шишками, пізнав ти, якою буває любов, тут, у човні, пізнав, якою буває і ненависть...»

Захопившись спогадами, Інокентій зовсім перестав стежити за дорогою. Опам'ятався, коли машина, вже в'їхавши в село, бігла вулицями. Вдалині голосно цюкали сокири. Над будинками стояли затишні дими, і минуле

якось відразу одійшло. Сьогоднішні тривоги і турботи обступили голову колгоспу.

— До клубу, — скомандував він синові. І коли той підвіз його до сірого, приземкуватого, обшитою тесом будинку колишньої старовірської молитовні, над пузатою банею якої замість хреста був прикріплений червоний, зовсім вигорілий, обвислий у безвітрі прапор, Інокентій, остаточно опам'ятавшись, розсердився... — Ну, куди ти, дурна твоя голова, приволік? До нового, на будівництво!

На сніг, що најачився золотими трісками і стружками, він зійшов бадьоро. Покликав бригадира, будівельників, похвалив за саморобний кран-укіс, на питання про самопочуття відповів: «Добре». І тільки коли бригадир уже проводжав його до машини, сказав замислено:

— Юрша, а мурувати все-таки зачекай...

— Що, Інокентію Саватійовичу, виходить, Москва нас того? — і бригадир накреслив у повітрі косий хрест.

— Москва, хлопче, нічого. Москва думає. Але й нам самим подумати веліла... Зрозумів?

7

Після того як несподівано з'явився начальник будівництва і зчинив у лікарні переполох, Олесь Поперечного перевели із загальної в окрему палату, для чого терміново було звільнено так звану сестринську кімнату, де звичайно знаходилися чергові й відпочивав персонал. І Олесь одразу занудьгував.

Поблизу лікарняного містечка проходив шлях від кар'єрів до бетонного заводу. День і ніч самоскиди везли по ньому гравій і пісок. Від їхньої важкої ходи вдень бряжчали шибки. А вночі, коли усі звуки посилювалися, до них приєднувалося світло фар. Спалахували голчаті візерунки, розмальовані морозом на шибках, а по стелі починали шугати білясті тривожні сполохи. Будівництво піби весь час нагадувало Олесю, що воно поряд, що воно не відпочиває ні вдень ні вночі. І Поперечний, лежачи нерухомо на спині, мучився від думки, що десь недалеко його хлопці разом з шеф-монтерами складають екскаватори, а він через безглузду випадковість лежить, як колода, і не може їм допомогти ні ділом, ні порадою.

А машини йшли, йшли, відгонячи сон. Туга росла. А що, як не повернеться працездатність? Кому він потрібен, екскаваторник-інвалід? Звичайно, не кинуть, призначать десятником, бригадиром, ще щось вигадують.

І заробіток непоганий дадуть, але хіба в цьому річ? Коли людина тридцять років просиділа в будці екскаватора, зрила і перенесла цілі гори землі, хіба десятник для неї робота?

«Ух, оці кляті самоскиди, як же вони ревуть? Коли б не оцей рев, можна було б хоч одіспатись за все своє життя». Прожив майже піввіку, а досі лежав тільки один раз на лікарняному ліжку, та й то у медсанбаті, на річці Віслі. Але хіба то була рана? Хіба то було лежання? На десятий день скавав на милицях, прилаштувався до діла, паяв каструлі, лагодив госпітальні меблі, писав пораненим листи — жив. А поряд була Ганна, чорноока, смаглява землячка, яка ще переживала радість поверненої їй волі. Була турбота про це молоде, грубо розтоптане життя, яке ще тільки-но починало розпрямлятися. І все, все було попереду...

А машини все йшли і йшли.: Пульс будівництва бився рівно і сильно. Це ніби підкреслювало, що там нікому нема діла до того, чи виходить на роботу Олесь Поперечний, чи ні. Всі, мабуть, уже й забули: як з очей, так і з думки. І Олесь тихенько зітхав від усвідомлення свого безсилля і гірких образ, яких йому ніхто не завдавав, від тужної невідомості, що чекала його. І хоча б хтось живий поряд, хоча б ліжка під кимось рипіло, хоча б хрпів хтось над вухом, хай йому грець!..

Організм був міцний. Снотворні тільки туманили голу, а неспокійної туги не збавляли. Змучений безсонням, Олесь на третю ніч не витримав і несамовито закалатав дзвоником.

— Куди хоче кладіть, тільки з людьми,— заявив він черговій сестрі, що нічого не могла второпати спросоння.— Тихо, як у мертвецькій, хай йому грець!

І довелося повернути його до тієї самої палати, де й так лежало четверно, і влаштувати на те саме місце, до вікна, поряд з чоловіком на прізвисько Негатив, якому нещодавно вирізали апендицит. Цього нового переміщення Негатив не зрозумів: навіщо, який тут спокій? Вдень — розмови, а вночі — храп і ще бозна-що. Але поки він з властивою йому неквапливістю дивувався вгледос, Олесь уже спав міцним стомленим сном. Він проспав сніданок. Розбуджений на обід, нашвидку з апетитом попоїв і знову заснув.

Він не чув, як до палати принесли кремезного парубка, такого важкого, що пружини ліжка застогнали під

ним. Після операції новий хворий був такий слабкий, що біля нього встановили медичний пост, і від молоденької сестри-практикантки, що вместилася біля ліжка з книжкою в руці, палата довідалася, що прізвище новенького — Третяк, що він ніде не працює і що міліціонери привезли його вранці швидкою допомогою з ножовою раною, що пройшла на відстані пальця від серця. Новачок насилу вибирався з тенет паркотичного сну. Він ледве чуто стогнав, бурмотів уривчасті, погано зв'язані слова, з яких важко було що-небудь зрозуміти:

— У карти... Кого?.. Мамочку в карти програти... Кишки через глотку повитягаю... Поквітаємося...— І знову стогнав і раптом тихо вимовляв: — Мамо, мамочко... Я ж зав'язав, я більш не вуркаганю.

— Хворий, не треба, хворий, прошу вас, — розгублено шепотіла дівчина в білому ковпачку.

Вся палата стежила за поведінкою новачка, ловила кожне слово. Чутка про нього, очевидно, розійшлася вже по всьому відділенню, і в двері час од часу просувалися голови цікавих. А коли в неспокійному маренні новачок скинув ковдру, всі побачили, що на грудях у нього щось витатуєвано... Негатив одразу ж підійшов до ліжка.

— Ну що, що в нього там? — почувся нетерплячий шепіт.

— Дивне щось. Ніби серце з стрілою і ланцюгом на колені. І напис. Заждїть, не розбереш тут, під бинтом. Ага, ось: «Здружусь — до смерті; зсучусь — смерть». Так, із тих, — багатозначно кінчив Негатив.

Належність новачка до кримінального світу не викликала сумніву, і всі почали говорити, що б воно мав значити оцей напис і цей знак і чому з безладних слів, вимовлених під час марення, виходить, ніби хтось комусь програв цього парубка в карти.

У розпалі цих розмов новачок прийшов до пам'яті. Розплющив свої маленькі світлі, з телячими віями очі. Здрігнувся, весь ніби інстинктивно зібравшись до стрибка. Потім зрозумів, де він, згадав, мабуть, що з ним трапилося, помітив, що груди відкриті, і ривком натяг ковдру. Кволим високим голосом, що так не пасував його масивній постаті, він сказав:

— Здрастуйте, громадяни, приймайте до свого кодила.— І поцікавився у чергової: — Ну як, дівчинко, зараз вмиратимемо чи почекаємо?..

Олесь тихо, рівномірно посапував біля свого вікна.

Прокинувся, коли було темно, поцікавився в Негатива, що передавали по центральному й що по місцевому радіо. А коли йому про все докладно розповіли, задоволено відкинувся на подушку й тільки тоді помітив, що ліжок побільшало і що на нього уважно дивляться світлі запухлі очі з телячими віями. Він одразу ж згадав і ці очі, і пикасту, масивну фізіономію. Тільки хлопчачий чубчик зник з круглої, коротко обстриженої голови. Новачок теж упізнав Олеся, неспокійно засо́вався на подушці.

Олень кивнув. Новачок не відповів: чи то не помітив, чи то не схотів, чи то знову знепритомнів. Надвечір температура в нього піднялася й знову почалося марення. Тепер він кидався на ліжку, віртуозно лаючись. Тонкий зміцнілий голос був сповнений злості. Він комусь погрожував. Кілька разів він виразно вимовляв ім'я Мурка. Потім із розлюченого марення раптом випали тихі виразні слова: «Мамочко, гадом буду, коли брешу... Газету пришлю...— Але він знову панічно закричав: — Думаєш, не бачу, шалавий! Не підходь, усього розмалюю».

Хворого, що неспокійно кидався, вже тримав санітар. Вся палата ловила слова цього темного марення, і тільки Олень Поперечний спав, розкинувшись на спині і вражаючи всіх таким густим храпом, який, здавалося б, і не повинен був виходити з його невеличкого сухорлявого тіла.

8

Відтоді як у дерев'яний будиночок на просіці, авансом названій Набережною, перебралася на тимчасове проживання Василина Седих, у життя Діни Василівни увійшло щось нове.

Висока, ставна, з ніжним рум'янцем на крупному, строго окресленому обличчі, яке ще не втратило дитячої припухлості, як на свої роки дуже розвинена, а багато в чому мило наївна, доброзичлива, балакуча, але водночас і потайна, Василина дивилася на Діну якось двоїсто: то як на досвідчену жінку, від якої можна дізнатися про багато корисних у жіночому побуті речей, то як на дівчинку, не знайому з найелементарнішими, як здавалось їй, життєвими справами.

Особливо приваблювало її те, що Діна — лікар. З дитинства привчена Глафірою збирати цілющі трави, кору, згустки смоли, допомагати в таїнствах її немудрих лікувань, Василина проїнялася інтересом до медицини. Вона

мріяла про медінститут, і сіроока жінка ніби робила цю мрію конкретною. Це дуже підносило її в очах дівчини, Але те, що заповітний диплом лежить марно, що від нього ні його володарці, ні людям немає ніякої користі, практична дівчина не могла збагнути.

— Діночко Васильночко, то як же це, ви ж немов отой Кошій Безсмертний на скрині сидите,— казала вона з своєю вражаючою одвертістю.

І Діна почувала себе ніяково під поглядом голубих простодушних очей.

— Є люди великі, сміливі, як Вячеслав Ананійович, і є люди звичайні, маленькі, такі, як я,— відповідала вона.— І якщо доля зводить таких двох людей, маленькі повинні допомагати великим у їхніх ділах. Допомогати усім, чим можуть. Хіба це не радісно — розуміти, що я допомагаю Вячеславу Ананійовичу розпростати крила? Я цим дуже пишаюсь.

Розмова на цю тему знову відбулася в них, коли одного ясного блакитного березневого дня обидві вони, кожна по-своєму тепло одягнені, підперезані патронташами, сиділи на трухлявій колоді в тайзі. Лижі були встромлені в сніг. Діна притулила до сосни шестизарядну німецьку рушницю знаменитої марки «три кільця», подаровану їй чоловіком ще в Москві, коли вони тільки збиралися в Сибір. Василина, за тайговою звичкою, тримала карабін на колінах. Слідів на снігу вони бачили багато, але сумки їхні були порожні. Ведучи Діну тайговою стежкою, спокійно, як городянин, що читає вивіски, Василина показувала їй:

— Ось заець, він од лисиці тікав. Ач, скільки тут петляв... А ось і сама кумася хвіст по землі проволокла... Вовчисько! Чи бач, знову той же вовк... Він тут уже третю зиму крутиться, двох баранів просто біля ферми задавив — таке стерво! Скільки вже разів у нього стріляли. Ось бачите, шкутильгає, слід нерівний.— А на узліссі дівчина впала на коліна, роздивляючись тоненький ланцюжок легких ажурних слідів.— Йй-богу, куничка. Дивіться, дивіться — на сонечку грілася... І недавно, вчора надвечір... Виходить, кунички все-таки є, не всіх будівництво розігнало.

Чи від того, що рухалися вони досить необережно, весь час перемовляючись, чи від того, що думали вони не про мисливство,— навіть білки не побачили. І ось тепер, не зробивши жодного пострілу, вони відпочивали на трух-

лявій колоді, слухаючи мелодійний дзвін хвойних верхів їв.

— От навіть опівдні холодно. Мороз щипає, а весна — ось вона, — говорила Василина, підставляючи сонцю долоню.

Тихо стояв величезний ліс. Вітер, пробиваючись крізь нетрі деревних крон, жбурляв в обличчя сухий шелестий сніжок.

— Ні, до весни ще далеко. Вячеслав Ананійович приносив прогноз на кілька місяців: березень і квітень будуть холодними. Їх усіх дуже турбує затяжна зима, — озвалась Діна.

Василина, усміхнувшись, похитала головою. Йдучи в тайгу, вона коси вклаладі віночком і надівала на них вушанку. Це робило її схожою на високого, ставного, зовсім молоденького хлопчину.

— Бачите, якого кольору сніг? Голубуватого. А тіні які? Сніжі-сніжі! А чагарник оп він, ніби порожевів... Узимку цього не буває... А дишеться як? Хіба взимку так дишеться? Ніби брагу п'єш.

Дівчина вдарила прикладом рушниці по колоді, на якій вони сиділи. Кора, що здавалася міцною, проломилася, оголивши гнилу деревину, так усю поточену, що нагадувала підніжжя висотки, геть зрите окопами, траншеями, ходами сполучень. З тих траншей відкривалися ходи ніби в малюсінькі бліндажики, і з одного такого отвору раптом висунулися рухливі вусики якоїсь комашки. Вусики поворушилися й сховалися.

— Ну, бачите! — радісно закричала Василина. — А от у неї, в мурашки, інший прогноз. А вона не бюро погоди, вона ніколи не помилиться. І я не помилюсь. Батько, прослухавши зведення погоди, завжди питає в діда Саватія: «А в тебе які поправки?» — І раптом без усякого переходу дівчина сказала: — Хіба це правильно — маленька людина, велика людина, крили... Хіба не в усякого птаха свої крили?

— Не крили, а крила, — поправила Діна, щоб якось відтягти відповідь. І в свою чергу спитала: — Ти, Василенко, коли-небудь кохала?

— Ще й скільки, — спокійно відповіла дівчина. — З одним хлопцем ми навіть цілувалися. Школу кінчали разом. Він зараз у флоті чи на флоті, як це краще сказати?

— Ну, це дитяче, а всерйоз?

— Всерйоз? — Василина замислилася, стираючи рукавичкою сніг зі ствола своєї рушници. Потім зітхнула, похнюпилася. — Всерйоз?.. Батько за агронома одного, за Тольшу Суботіна, сватає.

— Як сватає? Адже він комуніст, ти — комсомолка, які ж тут сватання? — здивувалася Діна.

Василина тихо засміялась:

— Та ні, це так кажуть — сватає, ну хоче, щоб ми одружилися. Мріє про це... У нас, у Седих, коли вам правду казати, і дід Саватій, і батько без ніщя, під батьківські прокльони одружувалися... Ех, у ствол сніг набився — не добре, може іржа прихопити.

Порившись у кишені, дівчина вийняла складаний ніж, підвелася, зрізала пряму лозину й, очистивши її від кори, почала стругати.

— Шомполок зроблю, прочишу.

— А що це таке — прокльони? Чому?

— Так уже вийшло. Кохання таке було. Баба моя, а потім моя мати — обидві втекли без батьківського благословення. А це в старовірів ой як каралося... У нас на Кряжому Седих майже ціла вулиця, то нас так раніше і звали — Седі Кляті... Не чули?

— Ну, а він тобі подобається, цей Анатолій?

— Тольша? Хороший. За нього на молодіжних висілках кожна побіжить... Видний... Дід Саватій каже, ніби його, цього Тольшу, батько замість себе в голови наставляє.

— Як це наставляє?

— Ну, як розумна сука своїх цуценят на птицю або на звіра... Лисиці лисенят — теж наставляють... Ой!

Розмовляючи, Василина стругала, рука зірвалася на міцному сучку, і гострий ніж розітнув дівчині м'якоть долоні, розітнув так, що частина цієї м'якоти відокремилася і вся рука вмить залилася кров'ю. Діна скрутила жгутиком носову хусточку і щільно перехопила зап'ястя. Кров зупинилася. Дівчина похитала головою й сказала крізь зуби, вказуючи очима на дерево з пухнастою кроною, що стояло трохи віддалік:

— Смерека... Сколупніть із стовбура свіжої живиці, принесіть. Тільки швидко! — В голосі чулася спокійна рішучість.

Діна перебралась через кучугуру снігу до дерева й дійсно побачила з сонячного боку струмочки прозорої живиці. Вона зняла пахучу сльозинку завбільшки з лісовий

горіх. Василина сиділа в тій самій позі, з спокійним лицем, тільки рум'янець зійшов, і воно стало блідим.

— Погрійте живицю в долоні.

Запашна грудочка зробилася м'якою, липкою. Тоді дівчина однією рукою зліпила з неї коржик і швидким рухом поклала собі на поранене місце... Кров зовсім перестала текти.

Кілька хвилин просиділи мовчки. Потім, обережно тримаючи перед собою поранену руку, дівчина повагом підвелась, закрила об коліно ніж. Поклала його в кишеню, взяла палиці під руку, стала на лижі.

— Пішли.

Чудодійна властивість простої смоли, спокій дівчини і те, що зараз Василина їхала по старому сліду без палиць так, що Діна ледве встигала за нею,— все це справило враження. «Цікавий край, незвичайні люди»,— думала Діна, намагаючись не відставати. Ось за просторою лісовою галявинкою вони побачили в рожевій далині, в кронах плакучих беріз, крізь які сочилися промені призахідного сонця, якісь чорні й ніби рухливі плями. Васирина дивилася на них ніби заворожена, аж ніздрі здригалися.

— Тетеруки,— ледь чутно вимовила, ніби видихнула вона.— Березові бруньки їдять... Спробуйте, га? Я тут стою... Не підпускають тільки, вони зараз сторожки. Сніг видасть.

Діна аж обурилася.

— Залишити тебе, поранену, заради якихось тетеруків...

І ніби у відповідь на її слова великі важкі птахи змахнули крилами. І ось вони вже летіли в глибину лісу, і тільки сипався з дерев потривожений ними іній, рожевіючи на сонці.

Далі їхали мовчки. Тільки коли лижня вивела їх на путівець, а потім на шосе, до тієї самої марсіанської його частини, де навіть крізь сніг усе здавалося чорним, де, рокочучи, мчали одні за одним самоскиди, дівчина зупинилася, почекала супутницю й тихо спитала:

— А він знає про це — про великих і малих людей, про крила?

— Вячеслав Ананійович? Звичайно, знає... тобто, звичайно, не знає. А взагалі в нас, звичайно, були про це розмови.— Діна відчувала, що червоніє.— Ходімо, ході-

мо, я вдома зміню пов'язку, промию рану, накладу лейкопластир.

— Не треба, Діночко Васильночко. Живиця з смережки — і пластир, і дезинфекція... Але пробачте мені, він з цим згоден?

— З чим — з цим?

— Ну, що він — велика, а ви — маленька людина.

— Є питання, які ставити непристойно.— Діна сказала це якомога суворіше.

Василина одразу ж, як слимак, заховалася у свою черепашку, а коли це траплялося, їй важко було звідти виманити. Посувалися вперед мовчки тими ділянками тайги, де тепер завжди цілісіньку добу чулися щокіт сокир, дзвін пилок, цокотіння пневматичних молотків, різноголосий гул моторів. І Діна намагалася зрозуміти, чому ця дівчина завжди так насторожено, аж з якоюсь неприязню, ставиться до Вячеслава Ананійовича.

Правда, першого ж дня, коли Василина з'явилася в будиночку на Набережній, сталося маленьке непорозуміння. Вячеслав Ананійович, зрадівши, що нарешті так добре вирішилося «прокляте питання» з хатньою робітницею, перш ніж з'явилася Василина, порадив дружині одразу ж домовитися з нею завчасно про обов'язки і про оплату.

— Яка ж оплата, я запросила її бути моєю гостею. Ми будемо з нею займатися німецькою мовою, і взагалі це незручно якось... Оплата...

Вячеслав Ананійович, усміхаючись, дивився на дружину.

— Ти зовсім не знаєш життя, люба. Мужики є мужики, навіть якщо вони й колгоспники. Коли ти жила в цих Седих, ми ж платили і за квартиру, і за харчування. Тобі дали на дорогу рибу і мед, я розрахувався з цим Ваньшею. А Василина, ну що ж... ну, покомизиться, звичайно, для годиться, але, побачиш, візьме. І взагалі, що в цьому поганого, ми живемо в соціалістичному суспільстві, гроші не відмінено, і, нарешті, я, як комуніст, не маю права допустити, щоб хтось працював на мене задарма...

Все це було переконливо. Діна неохоче погодилась, але попросила чоловіка поговорити про це самому. Той тільки низав плечима — будь ласка.

Коли наступного дня Ваньша привіз сестру й вона, розшаріла з дороги, спокійно і з цікавістю оглядала ра-

зом з Діною будиночок, Вячеслав Ананійович завів розмову про матеріальні, так би мовити, справи. Дівчина запитливо подивилась на Діну:

— Адже такої умови не було.

— Але ж ми не маємо права експлуатувати вас, Василю Інокентіївно,— сказав Петін.— Партийна совість не дозволяє мені привласнювати задарма чиясь працю. Ви, мабуть, чули, що є така наука — політекономія...

— Чула, є,— відповіла дівчина.

Діна вся зіщулилася, було таке відчуття, ніби при ній водили нігтем по крейдяному папері.

— Василю, любя, згоджуйся. Вячеслав Ананійович вірно каже. Він не має права...— У спокійному плінні розмови Діна почала відчувати якийсь прихований протисторбствующий струм, що от-от міг прорватися назовні.— Василючко, ми так добре житимем... Ти допомагати-меш мені, я — тобі. Ну погодься заради мене.

— Добре,— відповіла дівчина. Петін з задоволенням подивився на дружину.— Скільки ви мені дасте?

— Василю Інокентіївно, повірте, ми вас не зобидимо... Люба, скільки в нас одержувала Клара?

— Ах, яке це має значення? — майже викрикнула Діна, густо червоніючи.

— Ні, чому ж, це важливо,— несподівано підтвердила Василю.— Я завтра довідаюсь, скільки коштує в учбовому комбінаті урок мови. Мені теж доведеться платити. От і треба знати, чи вистачить мені грошей, чи треба з'їздити на Кряжий...

Так нічим і кінчилася тоді ця розмова. Її постарались зам'яти. І ось тепер, згадавши цю сцену, Діна думала: невже дівчина не забула. Чому вона така насторожена щодо Вячеслава Ананійовича? Чому вона в його присутності змінюється, мовчить, замикається? Він добре до неї ставиться, часто жартує, розмовляє інколи німецькою мовою, навіть вчить її, коли вибереться вільна хвилинка. Він чудовий педагог. І сьогодні такий погожий, світлий день, вона так славно говорила про весну, і раптом ці дивні настирливі запитання. З Литвиновим, з Надточієвим вона зовсім інша. І ніби у відповідь на ці запитання сніг рипнув під колесами машини, що загальмувала поряд.

Лімузин Литвинова обігнав лижниць і зупинився трохи попереду. В спущене скло висунулася начальникова голова.

— Ну як, товаришки Діани, притомилися? — кричав він їм з машини.— Йдіть, так і будь, підвезу. Дичини у вас стільки, що й додому не дотягти.

Він посміювався, а Петрович тим часом приймав рушниці, прилаштовував у машині ліжж. Василина, як і раніше, вперто мовчала, а Діна Василівна, пригнічена цим, говорила з перебільшеною старанністю:

— Петровичу, а де ж ваше «біте-дріте»? Ми ображені такою неухагою...

— Не чіпайте нас, ми закохані, — підсміювався Литвинов.— Правда, правда, Діно Василівно, ще й як. Було, в лазню хіба що кулеметними чергами заженеш, тепер — щосуботи. Одеколоном усю машину просмердів, життя немає. І, знаєте, в кого?

— Федоре Григоровичу, це вже не благородно з вашого боку.— Дивно було чути в тоні присяжного зубоскала нотки образи.

— Мовчу, мовчу,— підсміюючись, радів Литвинов і зумисне надтріснути голосом проспівав:

...Ах, навіщо ця ніч
Та й чарівна була.
В грудях піло б не так,
Не страждала б душа.

І раптом, з якихось особливих, лише йому відомих ознак вгадавши настрій дівчини, спитав:

— А ти чого зажурилася, Василю Прекрасна? Чи не через порізану ручку? Ну? Тоді чому ж?

9

В годину, одведену в хірургічному відділенні для відвідування хворих, за правилами пускали до ліжка не більше двох відвідувачів. Ганна Поперечна приводила дітей до батька по черзі.

Товстунка Ніна, швидко з усіма перезнайомившись, торохтіла безперестану. Сашко, навпаки, в незвичній обстановці зовсім губився й іноді міг мовчки просидіти біля батька, крутячи тасьму запряного халата, обмежившись двома фразами: «Добридень, тату!», «До побачення, тату!»

Зате знаменитий екіпаж екскаватора прибував іноді в палату в повному складі. Один Борис Поперечний — великий, голосистий, гамірливий — був вартий цілого натовпу. Коли ж з'являлись усі, робилось тісно. Вони вишикувалися біля ліжка свого начальника, і разом з

ними до кімнати вривалися всі пристрасті будівництва, напружена атмосфера змагання, в якій Олесь жвавішав і ніби розквітав. Це була сім'я з своїми турботами, хвилюваннями, тривогами, з колом сімейних інтересів, навіть з своєю термінологією, яку й Негатив, теж екскаваторник, не завжди розумів. Він, оця дивна людина, в таких випадках просто застигав, щоб не пропустити жодного слова. В бесіду він не встрявав, але, після того як хлопці виходили, часто говорив із заздрістю:

— Щастить вам, Олександрє Трифоновичу. Хлопці ваші — вогонь! За такими соплі витирати не треба. А в мене як наша лікарняна третя страва — ні компот, ні кисіль. Не зрозумієш що, але несмачно. Кожний у свій бік дивиться.— І зітхав: — Он тебе гостинцями завалюють. а мені хоча б бублика хтось приніс, хоча б листівочку прислав, чи живий я, чи ні, їм усе одно.

— Не гудьте, не гудьте людей. Останнє діло — людей гудити,— сердився Олесь. Він завжди в таких випадках з прикрістю згадував, як піжню ця людина сумувала на пароплаві за хворою канаркою.— І мої не одразу такими стали. Здружити їх треба, розумієте, здружити, тоді все піде. Дружба — велика сила!..

Сусід по ліжку викликав у Олеся досаду. Але й жалість. Відчувалося, що людина зневірилась, опустіла руки. Сердитий на всіх і на все — де йому запалювати інших! А, видно, не ледар, не тупий. І, знудьгувавшись за живим ділом, Поперечний годинами розповідав йому про все, що сам умів. Негатив слухав, кивав головою, навіть завів зошит і щось занотовував туди.

— Воно, звичайно, Олександрє Трифоновичу, це так... А тільки у вас — орли! Леви! А в мене мокрі курки.

Палата скептично ставилася до зусиль Поперечного. Всім вони здавалися марними, і, коли Негатив виходив, хтось обов'язково казав:

— Марно це все. Це йому як мертвому припарки.

— Слухати гидко! — кричав з свого ліжка Третяк. Могутній його організм брав своє, рана заживала, і він уже охоче встрявав у всякі лікарняні справи.— Таку нужу на гребінці давити. У вас свій фарт. Ви чоловік тямовитий. Скільки дубів загрибаєте? Ну й гребіть, коли ваше... А цього навіщо тягти? Чи бач, знайшовся товариш Христос.

Олесь любив трудяг з йоржистими характерами: вони, зрештою, завжди вилюднують. Але до Третяка душа

в нього не лежала. Та не тільки через темне минуле і, можливо, таке ж саме темне й сучасне цього парубійка, а через те, що Третяк, як здавалося, міг говорити і думати тільки про себе, про свою рану, своє самопочуття, години роздивлявся в дзеркальце якийсь прищик на своїй маловиразній фізіономії.

— ...Громадяни, я сьогодні маю поганий вигляд. Правда? — тривожно вигукував він кожного ранку.— Снилось, ніби шви розійшлися... А що? І можуть, дуже навіть можуть... Адже паршиво накладають, халтурять... Мабуть, розійшлися.

Він полотнів і з перекошеним від страху лицем несамовито калатав дзвіночком. Прибігала чергова.

— Звести з світу мене хочете? — кричав він бабським зривистим голосом. Йому завжди здавалося, що лікують його гірше, ніж інших, що в тарілку йому наливають менше і рідкіше, що лікарі його обминають, сестри говорять грубоші. Розсихувавшись, він вив, лаявся, вимагав адміністрацію, погрожував писати «аж нагору», виводити усіх на чисту воду й одного разу так штовхнув сестру, яка випадково зробила йому боляче при перев'язці, що та перекинула тумбочку. «Істерик-самовзвод»,— подумав про нього Олесь. Проте не міг не замислитися, що привело Третяка на будівництво, яка йому радість вештатись без певної роботи серед заклопотаних людей, бути отакою собі волосиною в супі.

І ось одного разу, коли в палаті нікого не було, Олесь вирішив поговорити з Третяком одверто. Той читав якогось листа й, коли Поперечний підійшов до його ліжка, швидко сховав його під ковдру.

— Чого треба? — спитав він, підвівши маленькі недобрі очі.

— Питання маю.

Третяк насторожено підвівся на лікоть:

— Ну? Тільки якщо виховувати, котися. Перевиховався. Паспорт без мінусів. А то, як каже один мій кореш,— теж, як ти, хохол,— тече водиця в степу під яром, а обертається паром.

— Запитання в мене просте. Чого ви сюди їхали?

— А мені хоч де робити, аби не робити,— з удаваною посмішкою сказав Третяк, і його очі ще більше насторожились.

«Ач миньок, ніяк його не зазябриш!» — подумав Попе-

речний, відчуваючи, як у ньому запалюється бажання «розмотати» цю слизьку людину.

— А от я, скажи мені хоч хто зараз: «Ось тобі, Олесю, пенсія, як генералові, ось тобі ділянка, ось тобі позичка, будуй хату, живи»,— відмовлюсь: хоч сяка-така робота — і то краще... Не розумію, а от декотрі військові — іншому років сорок п'ять — п'ятдесят, у самому розквіті чоловік, а пішов у відставку, все одержав, заліз, як отой ведмідь у барліг, і смочке лапу. А йому б, бісу, тільки колоди перевертати.

Вузькі очі дивились уважно. Видно, Третяк намагався вгадати, чого від нього добивається цей не дуже балакучий чоловік.

— А я ось теж дивлюся на вас: хто такий? Чи то лягавий — пробу ніде ставити, чи то Ісусик поганенький... Коли б я вас не знав...

— Звідки знаєш?

— Волго-Дон разом будували.

— Волго-Дон? — здивувався, аж зрадів Олесь.— З якого ж будрайону — з Червоноармійського, з Калачевського, з Цимли?

— Будували разом, але з різних боків дроту. Зрозуміло? Одразу, як з'їхати на шосейну дорогу, портрет ваш висів, а нас повз нього ганяли... Давні знайомі... Ну та гаразд, коли вже заговорили, дайте відповідь.— Він махнув рукою у бік будівництва.— Там я вас розумію — газети, радіо, гомін: «знаменитий», «відомий», «шанований»... А ось тут? Вони там без вас як цуценята сліпі повзають. А вам би: ну й нехай. Зате повернеться Олесь Поперечний, миттю все виправить. А ви їм розжовану кашу в рот пхаєте. Який вам з того навар?

Тепер, коли Третяк трохи спустив свою звичну придуркувату маску, в ньому проглядала якась інша, ще незрозуміліша людина. Це ще більше зацікавило Олеся. Але, досвідчений у стосунках з людьми, він вдавав, ніби повністю зайнятий: складав з рушника ковпак.

— Ну гаразд, хай екіпаж. Там Борька, брат ваш, своя кров. А ось цей червоноокий альбінос. Адже бачите, дірява нікчема. Ви його накачете, а з нього все тут же й витікає. Зануда, гидота! Як комар — дзижчить, дзижчить, так би й пошпурив у нього графіном... Ех, нема на світі гіршого звіра, ніж отака людина... А ви з ним панькаєтесь.

Поперечний тим часом склав ковпак, розправив на коліні, наміряв. Ковпак був саме раз. Він насунув його, як пілотку, трохи набакир, і це надало йому бравого вигляду.

— Хочеш, тобі зроблю? — спитав він, раптом перейшовши на «ти».

— Руки чешуться?

— Точно. Ось ти сказав: хоч де робити, тільки б не робити... А я: хоч що робити, тільки б робити. Руки, хлопче, добре згортати тільки у труні... От і ще питання: так увесь вік по світу і шведцятимеш, як фальшива монета? Га? Жити згорнувши руки?

— Згорнувши руки. Багато ти знаєш.— Третяк сів на ліжку. І раптом випалив: — І згорнеш. Паспорт у мене чистий, а прийдеш до якогось там шкарбуна у відділі кадрів — нюхає-нюхає, сопе-сопе: «Зайдіть через півмісяця». А через півмісяця: йди у тайгу з геологами робочим шурфи бити, погань годувати або за якоюсь сопливою геодезисткою лінійку тягати... Ех, це ж тільки так кажуть — паспорт чистий. Розмовляє він з тобою, а сам поглядає, як би ти його вошиву ватянку не поцупив, цідить крізь зуби, щоб його хто не запідозрив, що він з «елементами» добрий... Хіба ж не так, начальничку?

І, ніби злякавшись своєї раптової одвертості, Третяк різко одвернувся до стіни.

На цьому розмова кінчилася. Третяк більше ні разу не вилазив з своєї черепашки, але й того, що Олесь почув, було досить для нього. Вперто тренуючи свою скалічену руку, він часто думав тепер про цього паруб'ягу, про його підозрілість, про його жалюгідне вміння в усьому бачити лише тінювий бік... Еге ж, такого нелегко відремонтувати. Такого треба усього перескладати. Але перескладати було, очевидно, ще важче. І коли він, знову лишившись наодинці, спитав у Третяка, що означає вищатуйований напис: «Здружусь — до смерті, зсучусь — смерть», той відповів такою лайкою, що Олесь схотілося вийти й умитися з милом...

Якось у годину одвідин, коли в палаті уже сиділа Ганна з Ніною, топтався весь екіпаж Поперечного та ще зайшли попрощатися з своїм друзякою уральські шеф-монтери, які, провівши складені екскаватори до першого забою, поверталися додому, і в кімнаті було по-справжньому тісно, всі раптом почули, як хтось прогундосив:

— ...Браття і сестри, папаші й мамаші,— деренчало ніби у вагоні приміського поїзда,— покладаюь на вашу

добрість, допоможіть хто чим і скільки може... Посуньтєсь, потіснїтьсє, дайте зайти бідній дївчинї, якїй увірвавсє всє-кїй терпєць.

Противний рїдаючий тембр речитативу професїонального вагонного «стрїлка» був так здорово виконаний, що, озирнувшись і побачивши в дверях миловидну дївчину в довгому лїкарняному халатї, в якїй з-під марлевої пов'язки вибивались оранжеві кучерї, всї завмерли від подиву.

— Мурка Правобережна! — охнув хтось.

— Цїлком вїрно, тїльки не Мурка, а Марїя Пилипївна. Чого ви тут тупцєєте, як бїля пивного ларка? Сьогоднї бочкового не буде.

В ту мить, коли погляди всїх були зверненї до тїєї, що ввійшла, Олесь, глянувши на Третяка, був уражений, як радїсно засяєла його товста фізіономїя.

— Ну що, Костю, не прийняли тебе на тому свїтї? Довелось повернутись? — Вона поклала на його тумбочку якїсь пакуночки. — А вино не пропустили, черговий одібрав, каже: «Поставлю в шафу, будете повертатись, оддам». Цїкаво, що він менї вїддасть? — Підморгнувши, дївчина вїйняла з-під халата пляшку й сховала в тумбочку. — Ну чого ви на мене дивитєсь? — спитала вона чоловїкїв. — Думаєте, не можна? Коло мене один кандидат медичних наук упадав, спїти мене хотїв і всє менї роз'яснював: кагор — це не вино, це лїкувальний засїб, він вїдновлює сили. — Потїм, нїби забувши про всїх, вона вместила на лїжку Третяка, закинула ногу на ногу, так що з-під халата завиднїлося маленьке кругле колїно. — А чи не час вам, громадяни? Хай тут залишатєсь тїльки рїднї та близькї.

І коли, тупцюючи й пересмїюючись, екскаваторники і монтери зникли за дверима, вона легко скочила на підвїконнє, потяглася до кватирки.

— Заперечєнь нема? Лїзьте під ковдри. — І, втягнувши своїм коротким тупим носиком повїтря, здивувалася: — І чого це вїд чоловїкїв, коли їх багато, такий важкий дух...

Година одвїдин пїдходила до кїнця. Ходячі хворї повертались із прийомного покою, розкладали на тумбочках гостинцї. Але три вїдвїдувачки ще сидїли бїля лїжок. І хоча вони думали, що говорять пошепки, в усїх кутках палати можна було виразно почути:

— ...І от, Олесю, заходжу я до цієї палатки — пресвята матір божа — свинюшник, ну просто свинюшник! — збуджено бринів Ганнин голос.— Бруд, сморід, ліжка не застелені. По кутках — матінко моя! Цілі бороди з інєю. Дрова біля грубки, а грубка холодна. І самі ці гуртові жителі понятагали на себе хто що міг і сидять, наче в степу на станції. Ну я за них і взялася: «Ви що ж тут, любі, вужів розводити? Он ти, здоровий, замість того щоб на ліжку валятися, встань та затопи грубку».— «Не мое діло».— «Он воно що, не твоє діло. Ну то я за тебе топитиму, ледацюго, дармоїд...» Засукую рукава, а комісія моя біля дверей тупцює, не знає, що робити.

— Ганнусю, ти ж, як брат Борис, гриміш на всю лікарню.

— Тату, послухайте, мама віником одного,— втрутилася в розмову Ніна.— А він їй: «Ви,— каже,— не маєте повного права». А вона йому: «Ось як дам віником по безсоромних баньках — буде повне право!»

— Та тихше ви обидві... Живете ви як, як там у вас? Що нового?..

— Ось я і розповідаю, що нового,— здивовано відповідала Ганна.

— Ми вам і розповідаємо,— підтвердила донька.

Олесь дивився на них обох з любов'ю і подивом.

— ...Ця сама Віка зараз западто випендрюється,— звучав інший голос, задержуватий, трохи хрипливатий.— Волосся своє виклала в зачіску «вощин дім». Знаєш, ватрушку таку на голові з волосся виляпала і водить під руку свого Макароновича. Ну пугало пугалом! І ще каже: «Мені,— каже,— Надточієв усміхається!» Як же, дуже вона йому потрібна, Надточієву! Я і Макароновича у неї за один би вечір одбила, тільки не люблю рудих, а туди ж — Надточієв їй усміхається! Волосся в неї, правда, красиве, кольору попелу, а сама погань, погань, висмок-тана якась, занудлива, зла... На що вже в нас Валька, я тобі про неї розповідала, Валька-телефоністка, котра на скрипці грає... Дівчина серйозна, справедлива, та й то Макароновича жаліє... А ще знаєш...

— Відвідувачі, кінчайте розмови, час,— оголосила палатна сестра, з'являючись у дверях.

— Ах як жаль! Я найцікавішого не встигла сказати,— заявила Мурка, підводячись і запинаючи халат.— У тебе, Мамочко, як там дірка, зовсім загоїлась, не розкриється?

— Днями дивилися, кажуть, рубець зрісся.

— А міцно, не трісне?.. Ну так слухайте, громадяни, надзвичайну сенсацію: Мурка Правобережна виходить заміж.— Гостя зробила поміж ліжок вальсуючий пірует, труснула оранжевими кучерями.— Чому я бачу на обличчях подив? Такий закон природи, невблаганний закон.

— За кого? — тихо спитав Третяк.

— За мужчину.

— За якого такого?

— За підходящого. За такого, який мені потрібен. Ну, чого дивишся?

— Брешеш! — похмуро сказав Третяк, стурбовано підвівшись на ліжку.

— Ви так думаете, Мамочко? — Карі очі іронічно примружились.— Він у мене на варті, під вікном, у машині сидить. Ходячі можуть переконалися, машина — шик. Ми вам зараз посигналімо, як у комунальній квартирі,— два довгих і один короткий.

Вона знову картинно загнула халат, крутнулася на каблучках і, легко несучи свою гарну постать, пішла до дверей назустріч палатній сестрі, яка гнівно дивилася на балакучу одвідувачку.

— Загальний привіт! — сказала вона, озираючись і махаючи рукою. Потім зупинилася біля сестри, люб'язно усміхнулася, зробила здивоване обличчя.— Яка у вас брошечка гарна, яка краса! Мабуть, латвійська. І так вам личить...

Стук її каблуків швидко стих у коридорі, а через деякий час за вікнами клацнули дверцята машини і сирена мелодійно дала сигнал — два довгих і один короткий.

— Ох і стерво ж! — сказав Третяк, і важко було визначити інтонацію, з якою було сказане це слово.

10

Ганна Поперечна була з тих небагатьох жінок, у яких лихо тільки збуджує енергію. Біда з чоловіком якось навіть загартувала її. Одразу відійшли згадки про обставлену квартиру, про нашвидку розпродані меблі, думки про те, що чоловікові вже під п'ятдесят і що на всіх чотирьох немає в них навіть постійної адреси. І липке почуття образи, яке почало обертатися відчуженням, враз переросло в найніжніше піклування про чоловіка, що безпорадно лежав на ліжку.

Парторг Капанадзе, побувавши на місці події, вирішив тоді сам принести в сім'ю тяжку звістку про біду. Він побоювався сліз, істерики й тому не дуже швидко спускався стежкою до землянок. Але тут він побачив Ганну. Вона бігла по косогору разом з цибатим Сашком. За ними ледве встигала товстунка Ніна.

— Ви куди, Ганно Гаврилівно?

— Куди ж іще? До нього, в лікарню.— І тільки тут Капанадзе помітив, що її повне личко змарніло. Але очі вишні були сухі. Вони лише вимогливо запитували: ну що, ну як?

— Нічого страшного, я говорив з хірургом. Доведеться полежати, але небезпеки нема, — відповів Капанадзе на їх мовчазне питання.— У мене тут машина.

— Швидше, будь ласка, швидше, — просила жінка. Дорогою не плакала, ні про що не запитувала й тільки все повторювала оце «швидше»...

Той же порядок зберігався в землянці у Поперечних, так само часто шкребли підлогу, так само одвідувач, входячи, повинен був залишати калоші або валянки, так само жила сім'я, в якій кожний знав свої обов'язки. Саме цей раз і назавжди усталений порядок, який Ганна разом із своїми розкладними меблями перевозила, як слимак черепашку, з будівництва на будівництво, допомагав їй і зараз пережити нещастя.

Ні, за сім'ю екскаваторника не доводилося турбуватись. Хлопці з Олесевого екіпажу, що мешкали по сусідству, не забували Ганну, і Ганна не забувала про них: спільні радощі, спільні турботи. І хоча після того, як чоловік опинився в лікарні, справ побільшало, Ганна так само допомагала прибирати в сусідів, штопала їхню білизну.

Вдень було нічого. Але ось надходила ніч, син з донькою засинали на своєму двоповерховому ліжку. У землянці западала тиша, порушувана тільки їх сонним диханням та густим передвесняним шумом тайги, що глухо долинав крізь вікно. І турботи переповнювали жінку. «Як він там? Постарів, схуд. Хворі говорять потихеньку: мучить себе гімнастикою. Цілий день стискає оті свої пружини. А рука ніби чужа. А що, як відсохне або безсило повисне? Що в нас є? Землянка, розкладні меблі, чотири роти, ощадна книжка. Та чи багато на ній, на ощадній книжці? Ось насміхається з цього Негатив, який лічить копійки, й улюблені слова в нього: буде

день, буде й хліб, не в Америці живемо. І пливають, пливають грошенята, як вода... Ох, що там гроші, аби сам був живий-здоровий, любий ти мій, серденько моє. Нелегко з тобою, але й без тебе не жити».

Жінка намагалася заснути, щоб уранці прокинутися раніше за всіх, погодувати дітей, спорядити їх до школи, прибрати, приготувати обід. І Капанадзе здивувався, навіть схвилювався, коли побачив одного разу Ганну біля дверей свого кабінету серед людей, що чекали прийому.

— Друзі, це дружина Поперечного. Ви вже пробачте, я її прийму поза чергою, — сказав він, одчиняючи двері.— Прошу вас, Ганно Гаврилівно.— І, ще не дійшовши до свого столу, спитав: — Ну що трапилось, дорога, з чоловіком чи щось удома?.. Та ви сідайте, сідайте, прошу вас.

— По дорозі я, з базару, — зніяковіло відповіла жінка й підняла сіточку, з якої стирчав ryb'ячий хвіст.— І вдома все гаразд, спасибі.— І зацокотіла скоромовкою: — Учора дівер мій, Борька, до дівчини він однієї ходить, розповідав, що дуже погано люди живуть у деяких палатках. У цих дівчат брезент місцями розлізся, вітер задимає, і не тільки його мила, всі бюлетенять.— Випаливши усе це, Ганна передихнула.— Пам'ятаєте, взимку ви до нас заходили. Чи, може, забули розмову?

— Та як же забути? Але у вас така біда, вирішили ми вас не турбувати.

Капанадзе зніяковіло дивився на маленьку жінку, що скромно сиділа біля столу.

— Говорили вже про це. Декому всипали. Доручили комсомольцям почати похід за здоровий побут. Профспілки теж...

— Уже почали: плакатики висять. На нашу землянку теж прибили, та ще й так, що піввікна загородили: «Будівникам комунізму — здоровий побут...» Світло застує, а зняти боюсь: наочна агітація.— І, перекинувши сітку з колін на стіл парторга, Ганна приглушеним голосом, ніби сповіщаючи страшну таємницю, сказала: — Так матерії вони не варті, на якій писані ці плакатики, Ладо Ілліч. Інші вони затримують, якщо в палатці вогко.— І тут же схаменулася: — Даруйте за дурне бабське слово.— Парторг з дедалі більшою цікавістю слухав цю «затишну», як він у думці назвав, жінку. В самої

горе, а турбується за інших. Нічого в своїй біді не попросила. «Не треба, усе є, люди добрі не забувають...» А тут просто на горло наступає.—...А комендант наш, що військова кісточка, звик: підметки одірвалися — госпчастина видасть, военторг підіб'є... Дбайливий, але що він може один? Я на нього за цю палатку гримнула, де дівчата бюлетенять. Дивлюсь, наступного дня сам циганською голкою полотнище штопає. Хіба це діло? Хіба це порядок?

«І як вона вірно про людсі судить, ця вельмишановна Ганна! — думав парторг. — Еге ж, то вона плаче чезре якийсь килимок, а ось зараз партком учить».

— Адже я теж військова кісточка, — сказав він вгледос. — Піді мною теж ще не земля, а палуба... Відносно коменданта ви, між іншим, маєте рацію. Ну, а що ви парткому порадите?

— Я? — спитала жінка й, раптом густо почервонівши, опустила очі.— Та я ж безпартійна, Ладо Ілліч, яке я маю право тут вам радити?

— Але ж прийшли ви в партком?

— А куди ж? Шкода ж. Такі здоровенні дівки, звиняйте на грубому слові, кобили, підлоги не помиють, після себе не підметуть, палатку зашити не можуть, і комендант у них з циганською голкою порпається. Либонь, на своїй паносі петелька спуститься, одразу ж її послинить та скоріше підіймати. А тут палатку їм мужик штопатиме.— Жінка помовчала, наче набираючись духу.— ...Погано це, Ладо Ілліч, і, я вважаю, ви, комунисти, в цьому винні. Ось ця, мила нашого Борьки, — у вас кандидат, а їй і на думку не спаде своїх дівок організувати.— І Ганна знову як гвіздок забила: — Погано це!

— Еге ж, еге ж, звичайно. Ваша правда, комуніст, він повинен...— Капанадзе відчував незвичну ніяковість. Відвідини були не тільки несподівані, але й незвичайні, і відповідати на ці претензії загальними фразами було незручно.— Так що ж ви порадите парткому? — повторив він.

— А ви забули нашу зимову розмову?.. Давайте мені комісію, і не якихось там секретарів-голів, а молодичь горлатих. Сама їх підберу. Ми швидко всі свинюшки розчистимо...

Відбулося цього дня нове спільне рішення парткому, профспілки і комітету комсомолу. І незвичайна комісія,

вибравши надвечірній час, коли більшість населення Зеленого містечка бувала дома, майнула по палатках. У Ганниних руках була пачка житлових скарг, зібраних нею в різних організаціях. Слідом за комісією, боязко йшов комендант, який зовсім втратив свою військову виправку.

Комісія гомінливо й безцеремонно заходила до палаток, вмикала світло. Застукані зненацька пожильці, хто був у спідній білизні, спішно пірнали під ковдри.

— Куди? З глузду з'їхали?.. Не можна, хіба не бачите — люди роздяглися...

— Нам можна, ми комісія... Дуже треба нам дивитися на вас... Брудних підштаників не бачили...

— Одвернемося, одягайтеся та доповідайте, чому у вас така помийниця? Чому он бурульки бородою в кутку? Чому не топлепо?.. Ну, хто тут з вас листа до парткому писав? Не прибирають після вас, за гігієною не слідкують... Барашкін? Де він, Барашкін?.. Ага, ти Барашкін. Ану, голубе, вилазь з-під ковдри, покажися!

Комісія була як той ураган, що іноді в цих краях налітав хтозна-звідки.

— Це ти, Барашкін, скаржишся, що тобі чистоти не вистачає? — галасували крикливі жіночі голоси. — Він, бачите, невдоволений, а от узяти віника, підмести — він хворий.

— Та ви що, очманіли? — вирячив очі Барашкін. — Чого це я тут підмітатиму? Я по договору приїхав, мене адміністрація усім повинна забезпечити.

— Будівництву робітники для діла потрібні, а не за такими, як ти, з віником ходити, витирати після вас...

— Ой ви, нечупари, ледацюги! По пояс у бруд залізли, запаршивіли тут... Ач, чухаються, як поросята шолудиві, — гриміла Оксана Ус, дружина десятника, висока, міцна українка, Ганнина подружка.

До своєї комісії Ганна підбрала жінок бойових, із корінних сімей будівельників, що звикли до постійних переїздів, що вміли, як і вона, і в важкий період палаткового життя створювати хоча б якийсь елементарний затишок. А тому, що члени комісії за словом у кишеню не лізли, пожильці занедбаних палаток одразу ж ставали із скаржників підсудними. Судді знали справу, мали досвід, характер, дзвінкі голоси. Перекричати їх було неможливо. Підсудним лишалося тільки виправдовуватись:

— Вам добре зубоскалити, чоловіки із знатненьких, їм, дивись, ключики від квартир в руки дають, — намагався виправдовуватись хто-небудь з хлопців.

— Ключики? Ага, ключики! — обурювалася комісія. — Про Поперечного Олеся чув? Та той Олеся восени сам з сином-хлопчиною дві землянки вирив — для себе й для свого екіпажу. Своїми руками, нікому не кланявся. Просить у коменданта заступ — тайга ось вона. Рий землянку — і буде тобі ключик.

— Ось ви пишете тут: «...тумбочки поламані, бритву, мило покласти нема куди».

— Ну а що ж, і поламані. Ось вони. Їх тільки на дрова... Від вологи розповзлися... Комендант тут — спитайте, скільки разів йому казали, щоб забезпечив...

— ...Бачите, воно-то так. Заяви надходили... — почав був комендант, але сухорлява, вже немолода жінка, дружина машиніста з електровоза, гроза всіх торговельних працівників, дошкульні дотепи якої прикрашали численні книги скарг, заступила собою коменданта:

— А ви самі що, молотка, гвіздків не бачили! Чи тут нащадки принципів живуть? — кричала вона. — Дома, либонь, на шафі фанерка відщепиться, ти її приклеїш, шкуринкою потреш, олією змастиш. Так? А тут на очах меблі, де твоє манаття валяється, розвалюються, так тобі діла нема? Комендант полагодить?

— Так воно ж казенне, на біса нам його лагодити?

— Ах, казенне! То нехай розвалюється? Еге? Краще під ліжка речі у вузлик підсуну, ніж за молоток візьмуть...

— Подумайте, люди, самі ж собі життя псуєте, — резонно докинула Ганна. — Оберіть старшого, чергування влаштуйте. В дітей он, у дитячому садку, це заведено. Підіть повчіться... Ну чого мовчите, язика проковтнули?

І тут же зниковілі мешканці обирали старосту, призначали чергових, аби швядше скараскатися зубатої комісії. При цьому вже миролюбно говорили:

— Чого ви до нас причепилися?.. Що ми, гірші за всіх? Ви он туди, під поламану модрину, зайдіть, сороковий номер... У них ви й дверей не відчините — стільки сміття.

— Зайдемо, зайдемо, до всіх зайдемо. І до вас ще повернемося, глядіть же!

— А чого глядіти? Що ми, вороги собі? Дві зміни

відпрацюємо, аби з такими, як ви, відьмами, не зустрічатися.

Комісія йшла собі далі, продовжуючи похід, а котрийсь з пожилців замислено говорив:

— А вони ж, мабуть, праві, оці жіночки?

— Справді, набридло... Поприбирати, чи що?..

Особливо перепало жіночій палатці, де жила симпатія Бориса Поперечного. Тут уже члени комісії такого їм наговорили, що стенограму їхньої бесіди з дівчатами, котрі тут жили, можна було б опублікувати хіба що з великими купюрами.

— Це ж треба вміти, щоб у палатці взимку блощиць розплодити,— кричала машиністова дружина. — І де ви тільки їх викохали на такому холоді? За пазухою чи, може, там, де ще затишніше?

— Так заявляли ж ми санітарному наглядові, приходили, посиділи, пофекали...

— Можє, ви ще кудись напишете, щоб вам ще й патли ваші промили? — в'їдливо казала Усixa. — Можє, при учбовому комбінаті окремі курси для вас відкрити, щоб вчили вас простирадло прати та шию мити? Ледацюги ви, ледацюги!.. Чи вас таких хто заміж візьме? Ганно Гаврилівно, ти скажи своєму діверові Борису, щоб він сюди більше не ходив, а то якраз блощицю принесе, лови її потім.

Комісія, не кваплячись, вечір за вечором ходила по Зеленому містечку, й, випереджаючи її, бігла слава про цих завзятих жінок, в яких на кожне супротивне слово заготовано три. По селищу передавали трагічні сцени, що розігралися в палатках, у чергах цитували найбільш соковиті дотепи. Мурка Правобережна — не та, жива, що вела своє загадкове існування в дощатій будочці, збитій з обалопа, а її літературний двійник на сцені клубу, — присвятила походові цілу сатиричну програму, а газета «Тайгові вогні» вмістила фейлетон із заголовком «Рейд «домовників».

Так відтоді й утвердилося за незвичайною Ганниною комісією: «домовники». Та навряд чи колись, навіть у найдавніші часи, цей запічний дух вселяв такий страх і користувався такою повагою, як група енергійних бувалих жінок, що поставили собі за мету навести порядок у нелегкому палатковому існуванні. Навіть там, де вони не встигли побувати, пожилці, охоплені загальним

поривом, бралися за віники, за молотки, за колуни, обирали палаткових старост, вивішували на стіни списки чергових. Діяв страх: краще вже не потрапляти на язик цій жіноті. Та заговорила вже й свідомість: а якого біса жити гірше за інших, гірше, ніж можна і треба.

«Домовики» нарobili шуму не тільки в Зеленому містечку правобережжя. Незабаром з тих же «Вогнів» стало відомо, що Поперечна із своїми жінками здійснила навальні пальоти на їдальні, на буфети в кар'єрах. За «домовиками» газета стежила. Їх ззивали громадською санітарною інспекцією. Жінки селища лівобережжя не захотіли відставати. «Домовики» з'являлись і на віддалених об'єктах. Начальник будівництва віддав спеціальний наказ всіляко сприяти цьому рухові.

Ганна Поперечна з головою поринула в справу. Приходячи до чоловіка в прийомний день, вона замість розповіді про домівку, про яку йому кортіло довідатись з подробицями, раптом починала запитувати:

— Ось, Олесю, ти кажеш — комунізм, комунізм! Нові люди й таке інше. А ось, будь ласка, скажи: чому це людині своє, хоч і поганеньке, хоч і зовсім паршивеньке, — дороге, а не своє, загальне, яке б воно не було, їй на нього наплювати. Ось комбінезон, старенький, латаний-перелатаний, коли свій — ти до дружини: заший або заштукуй, та в жевелі не кип'яти, та гарненько попросуй. А коли на казенному дірка — горя мало, вари його хоч у сірчаній кислоті. Що, хіба не так? Не бувало в нас? Казенне по дві зміни на рік горить, а свій, ось він, живе... Адже ти комуніст. А чому воно так? Поясни, будь ласка... — Олесь не розумів: що сталося з дружиною? Здавалося, знає її до останньої найменшої родимки, і раптом одкривається — чи то нове, чи то раніше не помічене. Якийсь неспокій, невдоволення. Про домівку тільки й сказала — все, мовляв, добре, всі здорові, діти до школи бігають, оцінки непогані... І знову про те саме: — Я чим більше думаю, тим краще бачу — адже так воно й є. І даремно, даремно ви, комуністи, від цього, он як ти зараз, одвернутися хочете. — Вона говорила спокійно, а в голосі гіркота. — Ось ми по палатках ходимо. Новенькі, а скільки вже їх подерлося, пошарпалося, хоч заново став. А чому? Вода протікає — ну й нехай. Брезент гниє — нехай. Держава багата, нові побудує... А якби своє, ледь щілінка яка, зараз же латали. Своє — не чуже... Ось і нові будинки. Тільки пожиль-

ці ключі одержали і вже тягнуть заявки на ремонт. У що це державі обходиться? Хіба ти не знаєш про це? Знаєш? Тільки очі закриваєш, не любиш галасу. А тут на все горло кричати треба.

«Що таке? Де вона цього нахапалася? То за своїм житлом плаче, то ось тільки про чуже турбота», — дивувався Олесь, з тривогою поглядаючи на дружину, до круглого обличчя якої, як йому здавалося, зовсім не пасували ні цей тривожний тон, ні ці нові для нього думки.

— Який там тебе гедзь укусив? — спитав він одного разу замість відповіді на одне з таких запитань.

— Той самий, що й тебе, — спокійно відповіла дружина. — Тільки ти бачиш лише свою машину, а навкруг не дивишся. «Комуїзм», «соціалістична власність», «народне добро»... А поруч «наплювати, не мое», «про державне хай держава дбає», «що мені — більш за всіх треба?» Не чув ти цього? Чув. А повз вуха пускав. Хіба ні? Лозунги там, плакатики... А ось я іншого разу з моїми «домовниками» по палатках помотаюся, повернусь до землянки її думаю, що якась там стародавня людина у печері більше про своє житло дбала, ніж дехто в нас у Зеленому містечку. І все дивуюся — невже цього ви, комуністи, не бачите?.. Може, про це листа куди слід написати? Га?

11

Крім роботи, в інженера Надточієва в житті було дві пристрасті: мисливський пес Бурун, вухата, гнучка істота з лискучою шерстю і сумними очима східного філософа, і автомобіль. Ні-ні, не якась там машина певної марки з певним номером, а просто автомобіль як явище, позбавлене навіть конкретності.

З Буруном, що ходив і на птицю, і на звіра; Сакко Іванович скрізь, де доводилось йому працювати — в донських плавнях, в ериках Ахтубінської заплави, на Уральських горах і тут, у Сибіру, — завжди було добре полювати. Машини ж він раз у раз міняв: «опеля-кадета» на «Москвича», «Москвича» на «Победу», а зараз, заочно стоячи у столиці у величезній черзі, мріяв «Победу» виміняти на «Волгу».

Але й «Победу», що пробігала немало кілометрів по важких, завжди поблизу великих будов вибоїстих дорогах, була в нього в зразковому стані. Вона сяяла й

лисніла, як викоханий кінь. Багато всяких удосконалень, від горщечків для квітів, прикріплених з допомогою присосів до скла, і до особливо сконструйованих таємничих обценьок, які автоматично вмикали клаксони і вчіплялися в ногу кожного, хто без дозволу хазяїна захотів би натиснути на стартер, — усе це зробило машину тісною.

Якщо траплявся вільний вечір, Надточієв свистів Буруну, і воли прямували в горбатий, споруджений із гофрованого заліза гаражик. Виводилась машина. З свідомістю своєї гідності Бурун плигав на передне сидіння. Спускалося скло. Мотор, у якому інженер любив попорпатися кожного разу, коли треба було розігнати доганій настрій, працював «пошепки». Порипуючи у сніжній колії, машина тихо вибиралася на основну магістраль.

Спочатку їхала повільно, роздивляючись навсібіч, чи не з'явиться де-небудь на вулиці невисока тоненька фігурка, одягнена в коричневі хутра. Обидва — і хазяїн, і собака — вдивлялися в потемнілий увечері сніг, у людей, що поспішали по тротуарах, юрмилися біля клубу, кіно, біля магазинних вітрин. Іноді, побачивши когось схожого, обидва насторожувались. Але цей «хтось» виявлявся не тим, кого так хотілося зустріти. Надточієв зітхав і додавав газу.

Ось і Набережна. Ось він, не самотній тепер будинок, що стояв першим у шерезі добудованих і тих, що будувалися. Веде до нього не вторована шинами поцілині дорога, а вулиця. На розі, на крилатому, схожому на злітаючого птаха ліхтарі: «№ 1, Набережна». На мить машина стишує хід, майже зупиняється. Від хвртки до ганку розчищена доріжка. Її злегка припорошив молодий сніжок. На сніжку сліди — маленькі, безформні, від хутряних унтів, і чоловічі, виразно окреслені через рівні інтервали. Вона десь там, у будиночку. Але Сакко Івановичу ніколи не щастить. Вона ніколи не підходить до вікна. Якщо зупинишся, то передусім побачить він, побачить та, мабуть, ще й вийде на ганок:

— Ви часом не до мене, товаришу Надточієв?.. Я до ваших послуг.

Інженер наче чує ці слова, вимовлені безбарвним голосом. І він натискає на газ. Машина мчить уперед. Миготять майже добудовані, ті, що будуються, і ті, що

тільки-но вилазять із снігу, будиночки, а потім разом насувається урочиста тайгова тиша.

— Погано, друже мій Бурун. Взагалі щось нам не щастить у житті, — каже людина, а пес відповідає їй розуміючим поглядом.

Там, де дорога піднімається на горб, машина зупиняється. Обидва виходять. За спиною догоряє вузьенька смужка призахідного сонця. Під деревами гущішає сіра темрява, сутінки, виповзаючи з-за кущів, наступають на дорогу, а на освітленому боці на верхів'ях дерев ще зберігаються відблиски, і якась особливо висока ялина, що ще бачить сонце, сяє у півтемряві. Та ось і вона потемніла. У зеленавому небі засвічуються зірки.

— Ну що ж, друзяко, поїхали назад, — каже Надточієв, і Бурун, випереджаючи його, скакає на сидіння.

Засвічуються фари. Засніжена тайга, що вдень кожної миті вражає різноманітністю пейзажів, набуває одноманітної краси в штучному освітленні. Рвучкий вітер задимає у спущене скло, б'є по щоді, піби голочками коле в носа. Мороз уже подолав тепло в мащині. Скло починає затягуватися голчатою памороззю.

Вмикається опалення. Скло знову стало прозорим. Машина вже біжить повз новобудови. Заселений великий будинок привітно світиться живими вогнями. Проспект Ентузіастів нагадує околицю Москви. На тротуарах — пішоходи. На якомусь розі дівчата і хлопці кидаються сніжками. Ще далі — молодь іде, обійнявшись, кількома шеренгами і співає, знову й знову повторюючи сумні слова: «...Парней так много холостых, а я люблю женатого».

— Дивись, Буруне, скільки дівчат. А ось є дурень на світі, якому потрібна тільки одним одна. І саме та, яку йому кохати не треба, та й вона дивитися на нього не хоче. — Надточієв говорив серйозно, він давно звик говорити про складні життєві питання з своїм мовчазним другом. — Тобі не смішно з цього дурня? І справді, чого він до неї так прилип, цей жалюгідний чоловік?

І раптом на тлі міста, за яким тепер спалахує вночі жовта заграва будівництва, у білому мерехтінні хуртовини, що ось-ось здійметься, перед очима інженера миттю вимальовується сцена, яка розігралася тут недавно, проносяться події, що передували їй...

Протягом останнього часу Надточієв ніяк не міг перемогти сліпої важкої неприязні до Петіна. Вона рос-

ла. І річ була не в догані, яка так поки що і стирчала в його особовій справі. Хто з працівників будівництва не має доган, і несправедливих також? Ні, просто ця історія з пропозицією Бершадського, як здавалось інженерові, допомогла йому розпізнати справжнє обличчя Вячеслава Ананійовича.

Це була людина з міцною репутацією новатора, непримиренного борця з рутинною, з низькопоклонництвом перед Заходом, за славу рідної науки, людина, яка, за словами Юрія Пшеничного, сміливо викривала в міністерстві якихось ревізіоністів, а в потрібний час і в потрібних місцях гостро ставила важливі питання. Нарешті — і це знав кожний — Петін добровільно покинув столицю, приїхав сюди до чорта в зуби. А ось Надточієву, котрий ревниво стежив за кожним вчинком, причепливо аналізував кожне висловлювання Петіна, з деякого часу здавалося, що все це лише маскувальні плащі, а під ними йому вимальовувався спритний кон'юнктурник з добре розвиненим почуттям мімікрії, який володіє тонким нюхом на різноманітні віяння, вміє своєчасно підтакнути, доречно кинути репліку, просунути статтю, на щось швидко відгукнутися і негайно ж забути своє висловлювання, надаючи змогу іншим проводити його в життя. Саме такою слизькою головною істотою здавався він тепер Надточієву.

Він якось не витримав і прямо спитав Петіна, чому той втратив усякий інтерес до пропозиції Бершадського. Петін здивовано на нього глянув:

— Мені дивно чути таке запитання від людини, яка має від мене серйозне стягнення за ігнорування цього проекту.

— Але хіба догана, одержана мною, вичерпала проблему землерийних робіт в умовах суворих зим?

— Ще дивніше пояснювати вам, що зараз, напередодні весни, коли пора свистограїв минула, не варто витрачати народні кошти на те, без чого вже можна обійтися. — Чорні колючі очі дивилися з поблажливою усмішкою.

Відповідь була абсолютно логічною. Але і в ній вбачав Надточієв якусь спритну, ще не зовсім йому зрозумілу гру. І він дивувався, чому цього не відчують інші? Навіть такий досвідчений, як Старик? І одразу ж зароджувався сумнів: а чи не говорить у тобі образа? Чи, може, визнати це вже зовсім не хотілося, є якісь

вульгарні ревності до чоловіка жінки, яку ти кохаєш?.. Які в тебе докази?

Доказів не було.

Одного разу пересердя Надточієв сказав секретареві парткому, що йому противно бачити, як Петін стягує до себе людей. Одним дає квартиру, других висуває, третіх преміює. І вони галасують про його таланти, посилаються на його виступи, на його роботи, цитують його докторську дисертацію. Капанадзе, з яким інженер дружив, усміхнувшись, відповів:

— Ну й що?.. Хтось сказав, друже мій Сакко: навіть бог потребує дзвонів... Він розумний, ініціативний, у нього досвід. Він має право оточувати себе...

— Своїми популяризаторами?

Капанадзе похитав головою. Опуклі очі дивились докірливо.

— Сакко, друже, нечесно. Звичайно, як і кожна людина, Петін має свої недоліки, але ти ж не заперечуватимеш, що це хороший партійний товариш.

— Ні, заперечуватиму. Заперечуватиму хоча б тому, що хороший комуніст не має права почувати себе пупом всесвіту.

— Але факти, факти, дорогий Сакко... Чим це завадило справі? Коли? Яким чином?

— Будуть факти. Ви побачите.

— Тоді буде й розмова. А поки що, друже мій, порада тобі — облиш його.— Капанадзе знизив голос до шепоту: — І її облиш, добре? Обіцяєш?.. Всі живемо як на долоні. Недобре.

— Ну, парторг, це вже не твій клопіт. Розумієш?

— Не розумію,— відповів Капанадзе. І підкреслено повторив: — Не розумію.

Прямодушний, малодосвідчений в життєвських і зовсім не досвідчений в апаратних справах, Надточієв, не вмюючи стримуватися і навіть приховувати свої настрої, одного разу з цілковитою одвертістю виклав усі ці думки і сумніви начальству. Литвинов, котрий колись, ще на Волго-Доні, розгледів у довготелесому чубатому молодому інженерові гідротехніка «милостю божою», завжди прихильно ставився до нього, слухав цього разу насупившись, ховаючи очі за куцуватими бровами. Потім вилиці його заграли і раптом, скочивши, він вдарив рукою об стіл:

— Мовчати! Не дам розводити плісняву! Петіна в Москві поважають. І не такі хлопчиська, як ти!

— За те, що він добрий преферансист...— почав був Надточієв, але Литвинов крикнув:

— Мовчати! До бабських пліток докотився... Не дозволю...

Надточієв був пригнічений. І не криком Литвинова. Він знав: такі сналахи сліду не лишають. Йому просто нічого було відповісти.

— Тут уже один такий субчик-голубчик приходив на Петіна нашіптувати. Коли, мовляв, ви од'їздили, він те, він — інше... Мерзотник! — Потім, охолонувши, вже іншим голосом Литвинов сказав: — Сакко, я тебе люблю. Ми ще з тобою багато працюватимемо, але щоб про це... — Короткий товстий палець заходив перед носом інженера, і зовсім уже тихо начальник сказав: — Ти, хлопче, сьогодні в мене не був. Я цієї розмови не чув, і ти мого крику теж. Гаразд?

«Старик рідко помиляється в людях. Може, й справді все це нерви, уява! Може, Ладо правий, і це дійсно через неї!.. Ну, де, де вони, ці докази? Ех, у відпустку попроситись, чи що?..»

— Ну що ти про це думаєш, Буруне? Як нам бути? — спитав Надточієв, коли під враженням розмови з начальником умощувався на передньому сидінні машини поруч з собакою, що вже чекала його там.

Але Бурун не дав тоді доброї поради. А незабаром, проводжаючи з кіно Діну Василівну, Надточієв, намагаючись ступати якомога дрібніше, в такт з нею, допустився нетактовності, яка дуже дорого обійшлась йому.

— ..Ви ж знаєте, Сакко, Вячеслав Ананійович знову мав рацію. Москва цей недоречний лист сибіряків відхилила, — казала Діна. — Зараз усі вони там, на острові, тільки й думають про переселення. Седих, звичайно, на нас страшенно розсердився й забрав Василю, а їй так не хотілося покидати нас... Усе-таки жорстокий народ, оці сибіряки.

— Вас невірно поінформували, — похмуро відповів Надточієв. — Інокентій Седих сам відкликав свій лист. Невже вам про це не сказали?

І справді, самим повернути цього листа, який наробив стільки шуму, повернути зараз, коли ось-ось мала вийхати московська комісія. Не тільки повернути, але

й привселюдно визнати свою помилку, — на це потрібна була велика громадянська мужність...

— Седих і інших переконав, що вони помилялись. Уявляю, як це йому важко було...

Але Діна не слухала. Вона думала про розставання з Василюною.

— ...Ми так подружили... У неї надзвичайні здібності до мов. Вона уже в мене читала із словником нескладні тексти... І це вміння розкривати людські характери через звірів.

— Ви мені про це вже казали. Перед вами, згідно з цією класифікацією, сохатий, він же лось.

— А перед вами знаєте хто? Перед вами виявляється... кішечка.

Це було сказано з гіркотою, але Надточієв, не вловивши інтонації, розсміявся.

— Розумна Василюна! Ну, звичайно ж, ви гарна пухнаста кішечка, що ввечорами лежить, скрутившись, на дивані і муркоче свої котячі пісеньки, створюючи навколо себе отаку собі затишу атмосферу.

— Сакко, цього вона не говорила. — Діна промовила це строго, але очі її жалісно дивилися на Надточієва. Той проглядів і цю зміну в її настрої.

— Молодець дівчина! Не кішка, а саме кішечка. Кішка, вона ловить мишей, плодить кошенят, злизує, нарешті, сметану. Кішки лазять по дахах, влаштовують уночі концерти. А ви кішечка, яку хочеться погладити по шерстці. Хіба ви собі щось подібне дозволите?

— Сакко?!

— І в кішечки під м'якими подушечками на лапках гострі кігтики для всіх, крім хазяїна, який годує її вершками і якому дозволяється її пестити й голубити.

— Ви говорите пошлості, інженере Надточієв! — скрикнула Діна й пішла швидше.

Хода стала пружною. Надточієв уже не міг ступати в такт з нею, і все ж з якоюсь тупою упертістю він продовжував:

— І вам подобається бути кішечкою. Ні, навіть не кішечкою. Кішечка — це все-таки самостійна істота. Навесні вона може й виплигнути у квартиру і чкурнути на дах. А от жрицею, яка створила для себе культ і присвятила себе служінню цьому культу, жрицею з дипломом лікаря і дипломом учителя... Високоосвіченою жрицею...

Діна зупинилася. Сірі очі розширились. За волохатими, посрібленими інеєм віями Надточієв побачив не гнів, навіть не образу, а розгубленість.

— Адже ви не хотіли мене образити? Ні? Культ... жриця... дипломи...— І раптом, майже плачучи, попросила:— Не проводжайте, я дійду сама. Добре? І не дзвоніть, дуже прошу. Чуєте? І йдіть, йдіть собі!— І, злегка штовхнувши Надточієва, вона швидко повернула з яскраво освітленого проспекту Ентузіастів у провулок, дивно названий Білчачим Лобом, на честь скелі, якій скоро судилося опинитися під водою...

— Ось тут це було, Буруне. Саме на цьому місці,— сказав Надточієв, зупинивши машину на перехресті.

Хуртовина закрутила не на жарт. Скідна штриховка густо мчала перед склом у світлі фар. Вогні ледве розсували цю рухливу завісу. Нічого не було видно, й, аби на щось не наскочити, Надточієв, обережно ведучи машину, висунувся з бокового віконця, слухаючи, як із снігової імли долинали до нього розмови, сміх, розбурхана снігом мелодія.

— Еге ж, Буруне, не щастить нам, друже. Ми не побачимо навіть її вікна й не скажемо їй із машини: «На добраніч». Он як воно...

Сніг йшов лапатий, вогкий, липкий. Відчувалося: передвесняна хуртовина.

12

Набережна — це вже не назва на архітектурному плані. Це ряд гарненьких дерев'яних будиночків, що стоять на відстані один від одного. Їхні ганки, хвіртки палісадників виходять на проїзд, вздовж якого зараз шерогою стояли молоді, тільки-но переселені з тайги модрини. Балкони і тераски будиночків, розташовані з іншого боку, поки що виходили до лісу, який збігав у долину. Але око романтиків, котрі будували місто, уже назване народною поголоскою Дивноярськом, бачило тут південний берег нового Сибірського моря.

Так от у будинок номер два, що стояв по Набережній поряд з будинком Петіних, і переселився із своєї палатки начальник будівництва разом з своїм «вірним Личардом» Петровичем, як іменував його Сакко Надточієв.

— Як накажете обставити? — поцікавився Тількодлявас, радіючи нагоді нарешті розвернутись.

— Та як хочеш! — відмахнувся Литвинов.

На будівництві стояли гарячі дні. З верхів'їв повідомляти: наближається повінь. І, як завжди в таких випадках, одразу виявилось: тут недороблено, там не готово, в третьому місці — із затоплюваної зони не вивезено матеріали, в четвертому — не одведено машини. Литвинов тільки підкинув на долоні в'язку ключів і дав:

— Покумекайте там що-небудь з Петровичем. Мені не до того.

І Тількодлявас з Петровичем покумекали. Коли вночі, стомлений, заклопотаний тими ж весняними справами, Литвинов одімкнув двері, які ще погано відчинялися, і по рипучих мостинах увійшов у свою оселю, він побачив усю ту розкіш, яку свого часу так безжально повитягала на терасу Діна Василівна Петіна.

Стіни, пофарбовані по трафарету «під муар», завіски і порт'єри важкого ритого оксамиту, поліроване дерево. На стінах увесь класичний ансамбль копій живопису у важких позолочених рамах. І, звичайно, шишкіпський «Ранок у сосновому лісі», і, звичайно ж, перовські «Мисливці на привалі». Була й «Незнайомка» Крамського. На копії навіть було зроблено, так би мовити, «поправку до сучасності», і дама в розкішному ландо сиділа на фоні... готелю «Москва». На найвиднішому місці висіло, звичайно, полотно «Щаслива старість».

Литвинов наспіх пройшовся по кімнатах, супроводжуваний двома винуватцями торжества. Стояв у кабінеті і думав, чи сподобається все це Степаниді Омелянівні. Вирішив: «Мабуть, сподобається» — і вдоволено промовив:

— Та-ак, здається, нічого.

— Старалися, — сказав Тількодлявас, увесь сяючи усмішками та ямочками на щоках і підборідді. — А ви на цей шедевр, на «Щасливу старість» гляньте, Федоре Григоровичу! Рафаель! Сучасний Рафаель!.. Які барви!.. У Старосибірську мені за неї з директором театру просто сваритися довелось... Хотів у мене одбити для свого фойє. Ні, ви тільки гляньте, гляньте, обличчя як справжні. А очі! Так і дивляться... Он у того старого: все волосся на голові перелічити можна. Майстерність!

Справді, старі обох статей, згруповані на цій картині, як одне, сяяли соковитим марципановим рум'янцем. Вони були, певно, різні, але спільний вираз тупого самовдоволення, старанно втілений художником, споріднював їх. Чорнява, темноока дівчина, що подавала їм на картині фрукти, здалася Литвинову знайомою. Він одразу згадав, звідки переманили її в компанію марципанових стариків.

— Тут, брат, не тільки сучасний Рафаель, тут і сучасний Брюллов, — гмукнув Литвинов. Доторкнувся до ріжка намальованого на полотні килимка. — Вправно намальовано... Ось, брат, коли такій Рафаель сотенні підробляти почне — біда. Від справжньої й не одрізниш.

— Я ж кажу, — аж танув од захвату Тількодлявас. — Все як живе. На костюм глянеш і скажеш — який крам, як значиться за артикулом, скільки коштує — їй-богу!.. Шедевр! Не хотіли оддавати, тільки для вас і поступилися... *

Телефонний дзвінок різко рознісся по необжитих кімнатах. Дзвонили із штабу повені. Прочитали одержану з архівів радіограму: повинь наближається...

— Доповідайте кожної півгодини, — розпорядився Литвинов. — Куди? Як — куди? Звичайно, мені додому... Куди додому? — він вдоволено засміявся. — Набережна, два. Ясно?

Відчувалося: йому приємно було сповістити свою нову адресу. Повісивши трубку, він ще раз пройшовся по кімнатах, постояв біля дверей, що вели на терасу. За їх шибками мерехтіли зірки і в тьмяній синяві блакитних снігів темніли крони дерев, що збігали схилом.

— ...От балкон — це добре. — Він одімкнув шпінгалети, взявся за ручку, рвонув, посипалася на підлогу замазка, й до кімнати разом з вологим ароматом талого снігу ввірвався по-весняному збуджений гомін тайги. — За це особливе спасибі! — І Литвинов, задоволений, проспівав із «Князя Ігоря»: — «...Йї загибель всіх моїх полків, чесно за Русь голову поклавши».

З балкона було добре видно будиночок Петіних, освітлене вікно вітальні. Чиясь тінь рухалася на завісці. Литвинов набрав потрібний номер. Почув знайомий голосок: «Слухаю...»

— ...Привіт сусідці. Ось нору свою оглядаю. Хлопці тут... — він озирнувся на Тількодляваса і на Петро-

вича, що посміхались у нього за спиною, — чудово мене тут влаштували. Заходьте з чоловіком чай пити. ...

Повісив трубку, ще раз озирнувся.

— Протягти телефон і в кабінет. А поряд поставте ліжко. Петровичу, чуєш? Те, наше, з палатки, — розпорядився він.

— Бу зро, Федоре Григоровичу!

Але хто був особливо радий переїздові, то це Петрович. Якось слушної години, після того як стало відомо, що Седих і його земляки самі відмовляються од своїх претензій, начальник прийшов у чудовому настрої, і, скориставшись з цього, Петрович випросив у нього дозвіл спорудити при гаражі, як він пояснив, чергувальню. Заручившись згодою, він, покрутившись коло будівельного начальства з фотоапаратом і давши кому треба по комплекту знімків, влаштував так, що чергувальня перетворилася на самостійну кімнату з двома віконцями, з дверима, що вели в гараж і на вулицю.

І ось тепер, поряд з гаражем, де вперше зручно розмістився литвинівський лімузин, що всього бачив уже на своєму віку, але не втратив свого моложавого, бадьорого вигляду, у шофера було своє житло. З допомогою того самого всемогутнього фотомистецтва воно було обставлене деякими меблями і прикрашене тими самими ведмедами та мисливцями вже в літографських копіях. Була і комірчина, обладнана під фотолaborаторію. Побачивши, чим обернувся його дозвіл, Литвинов тільки головою похитав: ну й bestія, мовляв, — але нічого не сказав.

У Петровича були свої резони й своя мрія. Краля, чий голос цілими днями гримів над кар'єрами, непомітно для нього заповнила все його велелюбне серце. Спроба захопити Правобережну кавалерійським наскоком, як нам уже відомо, успіху не мала. Діставши відсіч, Петрович повів упертий наступ і нарешті облогу. Тепер частенько біля дощатої будочки на тлі нескінченних будівничих вогнів ночами, пронізаніми голчатиими блискавками електрозварки, можна було бачити, як тиняється поблизу темна постать. Кінчалася зміна, живі людські струмочки стікалися в озерце біля автобусів. Петрович урочисто вів свою даму повз зупинки, по шляхах, де йому був тепер знайомий кожний камінець. Серед знайомих Мурка Правобережна не славилась вірністю. Любила попустувати, потанцювати в

галасливій компанії, не відмовлялась і від чарки. На танцювальному майданчику біля неї завжди крутилося багато кавалерів, і проводжали її у Зелене містечко завжди різні хлопці. А тут раптом споважніла і, на подив співпалатниць із «двадцять восьмої непереможної», не приховувала свого інтересу до цього кругленького чоловічка, якого дівчата поміж себе звали Колобком.

А втім, особливого приводу для розмов не було: ну, проводить, ну разів зо три повечеряли в новому ресторані «Космос», що відкрився на площі Гідробудівників. Але ні до нього заходити, ні гуляти по відлюдних стежках, яких немало вже протоптали закохані на околицях Зеленого містечка, вона собі не дозволяла. І коли Петрович, уже починаючи страждати в цих незвичних для нього суворих рамках, бідкався, що ніде їм ні сісти, ні поговорити, вона з властивою їй одвертістю відповідала:

— Знаємо ми ці розмови. Пушкіна читала? Читала. Шолохова читала? Читала. І за пазуху...

— Мені просто морально тяжко слухати од вас такі слова, — журився Петрович.

— А тяжко, то йдіть до тих, з якими легко. Я, хай вже так, по дружбі дві-три адрески підкину, замість тих, що ви через мене розгубили.

— Данкішон, і без ваших адрес обійдусь, — сердився Петрович.

— Данке шьон, — виправляла супутниця. — І скільки я вам казатиму: не смійте при мені калічити бідних німців. З ними й так Радянська Армія за все поквиталася. «Данкішон»... По-дурному тільки сірість свою ви казуєте.

— Бу зро, — поспіхом відбувався жартом Петрович.

— І це «бу зро» теж не хочу чути. Чого ви кривляєтесь? «Рижий» у цирку за це тверду платню одержує, а вам чим платять? І хто?..

— А чого це ви мене муштруєте? — не стерпів одного разу Петрович. — Яке ви на це маєте повне право?

— Ай-яй, скривдила бідного хлопчика, — насмішкувато промовила дівчина і раптом, відштовхнувши його руку, кинулася навздогін за попутним автобусом, хлоп'ячому пробіглась поряд з ним, тримаючись за ручку, скочила на підніжку й, від'їжджаючи, помахала ручкавичкою: — Вітаннячко!

Наступного дня в диспетчерській будці задзвонив телефон.

— Маріє Пилипівно! Я дуже вибачаюсь за свої вчорашні грубі слова, — смиренно говорив голос, у якому не було й тіні жартів...

Одного разу, коли по дорозі в управління лімузин трусонуло на вибоїні, з-за світлового козирка випала й розсипалась у Литвинова на колінах пачка фотографій. З них дивилось одне й теж задержувате жіноче обличчя, із скуйовдженими кучерями, з рівними дужками вищипаних брів, з тупим, трохи кирпатим носом і повними губами. Воно сміялося, супилося, дивилося задумливо, навіть сумно, але при всьому тому навіть у зажурі зберігався вираз виклику. Литвинов, пізнавши це обличчя, навіть глянув на те місце на руці, де колись лишили сліди її гострі зуби.

— Вона?

Петрович почервонів, засунув фото в кишеню. Скоса глянув на начальника.

— Ну що ж, скільки злодію не красти, а в тюрму попасти.

— Вам, Федоре Григоровичу, все б ото жартувати, а ось мені не до жартів. Спіймала вона мене, як судака на подвійний гачок, — і водить, і водить. Рвонусь — одпустить, а потім помаленьку котушку назад намотує. А я все ходжу, ходжу, а волосінь усе коротшає, ось-ось сачком тебе підхопить. А вам смішно.

— Любиш кататися — люби й саночки возити. Дівчина ж хоч путня? Привів би, чи що, оглядини б влаштували. Все одно ж весільним батьком кликати доведеться...

— Казав я їй — не йде. Моя диспозиція її не влаштує. За її регламентом я нібито слуга.

— Слуга? Ну!.. А що, вона, брат, видно, не дурна. Хто така?

Петрович зовсім збентежився.

— Вона?.. Та її тут усі знають. Може, чули про диспетчера з правобережжя?

— Це знаменита Мурка! — вигукнув Литвинов. — Ану, давай свої фотографії. — Він розгорнув їх вялом. — То ось вона яка, Мурка! Дуже цікаво... Ну що ж, добре. Гумор у житті — річ найперша. Він, як часник, з ним усяку погань з'їси, та ще й оближешся... Гм, так... — Помовчав, з кимось розкладався крізь скло, комусь по-

махав рукою. — Обов'язково приведи, чуєш? Відмовлятиметься, скажи — з міліцією викличу...— І, посміхаючись, Литвинов знову проспівав свою єдину оперну фразу: — «Загибель всіх моїх полків...»

13

Повені у Дивноярську чекали. До неї готувалися. В ті місця, яким могли загрожувати крига і вода, було завезено гори фашишика, пісок, залізні балки, тол. Прибула із Старосибірська й розкинула біля Зеленого містечка свої власні палатки саперна частина. Солдати обстежили береги, зв'язали усі загрозливі ділянки нитками польового телефону. На допомогу саперам комсомольці виставили свої пости. А води все не було, і щовечора біля військових палаток, де мокрий сніг встигли вже підтоптати, співав баян, кружляли в танці і дівчата ходили косяками, як риба у нерест.

І почалася повінь, як ніколи не починається вона ніде, крім Сибіру. На світанку, в морозній імлі, раптом почувся глухий розкотистий грім. Він наростав. Комсомольці, що чергували по обох берегах, біля недремного й узимку Буяна, раптом побачили, як крижаний річковий панцир на її середині ніби здувається, пухне на очах. Знову загриміло, і по заметеній снігом крижаний поверхні побігли звивисті зелені тріщини, з яких ринула вода. І перш ніж чергові встигли з'єднатися з штабом, вздовж усього простору від Буяна до двох скель, біля підніжжя яких ішли роботи, закипіла, заклекотіла й понесла вниз свої спухлі води велика Онь, яка лише мить тому здавалась сонною і нерухомою.

За якісь лічені хвилини вона піднялася на кілька метрів і напис «Ми скоримо тебе, Онь!», викарбуваний комсомольцями на стіні бетонного громаддя, що захищала великий котлован, обійшовши на фотознімках усю радянську пресу, виявився затопленим. Незабаром прибережні скелі, підніжжя обох берегів, усі їхні уступи й складки здавалися ніби всіяними зернистою ікрою — стільки людей висипало дивитись пробудження сибірського гіганта.

Але Онь цього разу поводитись досить пристойно й не підвела гідрологів. Як змія прориває стару шкіру, прорвала вона товстий крижаний покрив, виповзла з нього й, затопивши майже всі скелі порога, які називають тут «бійцями», статечно пропливала повз споруди

великого котлована. Сотні очей вдень і вночі стежили за смугастими лінійками, що позначали рівень води. В конторі будівельного управління правобережжя працював штаб повені. По диспетчерському радіо звучали вже не Мурчині жарти і дотепи, а голос начальника штабу Надточієва.

Всю повінь Литвинов не полишав будиночка, що височів над великим котлованом і річкою. Звідси, не випускаючи з поля зору рух криги, керував він будівництвом, сюди приходили до нього люди з невідкладними справами, звідси він говорив з Москвою, з Старосибірськом. Спав, як кажуть, упівока, і тільки коли річка помітно притихла і над водою знову з'явилися оповиті кипучою піною «бійці» Буяна, він по-справжньому заснув на клейончатому дивані.

Двері зачинили. Хтось повісив на них папірець: «Ти-хо! Старик спить». Але даремно й вішали папірець, бо розбудити начальника виявилось справою нелегкою навіть надвечір, коли за це взявся Петрович.

— Федоре Григоровичу, Федоре Григоровичу, — бурмотів він, як військовий телефоніст у трубку апарата, коли зв'язок уже перервано. — Федоре Григоровичу, додому час!

— М-м-м!.. К бісу!.. — відповідав начальник, натягаючи на себе сторожів кожух.

— Та вставайте ж, Федоре Григоровичу! — І раптом, осяяний ідеєю, Петрович неголосно, але стривожено промовив: — Річка дамбу рве...

Литвинов скочив, ніби підкинутий пружиною. Кругле обличчя, густо засіяне за ці дні сірим цупким волоссям, одразу втратило сонливість, очі дивилися гостро, чітко:

— Дамбу, де, на якій ділянці?

— ...Що ви, яка дамба? — з невинним виразом дивувався Петрович. — Це я вас буджу, додому час їхати. Погляньте на себе у дзеркало: не обличчя — шітка...

Литвинов ліниво потягнувся, пошкріб нігтями волохаті груди й, позіхаючи, сказав:

— А мені наснилося, хтось кричить: біда... Ну от що, браток, мотай ти звідси, я вже тут досплю.

— Не можна, Федоре Григоровичу, адже в нас сьогодні гості. Ви забули?

— Гості? Які гості, що ти мелеш?

— Вона... — багатозначно промовив Петрович. — Без міліції згодилася, спитала тільки, чи не брешу щодо вас. — І, побачивши, що начальник усе ще вагається, завів плаксивим голосом: — Скільки вас вожу, ні відпусток, ні вихідних не знаю, а вам важко послугу людині зробити.

Литвинов підвівся, за звичкою пошукав очима гирю, що завжди лежала коло його ліжка. Гирі, звичайно, не було. Але в кутку стояв масивний акумулятор, принесений на випадок аварії з електрикою. Підійшов, підняв його кілька разів, спочатку обома руками, потім однією правою і однією лівою. Поставив на місце, висунув руку у кватирку, гребнув снігу, вмив обличчя, обтерся рукавом.

— Ну поїхали вже, Ромео.

— Дуже прошу вас, в розумінні — попереджую. Ви вже, будь ласка, без Ромев.

Віддавши Надточієву, який сидів у сусідній кімнаті, розпорядження по згортанню штабних справ, начальник зійшов з горба.

— Ось вона, її кліточка, — ніжно сказав Петрович, показуючи на будочку з обалопа. — Ви й уяви не маєте, яка вона тут популярна.

У вітальні будиночка, де Литвинов, відтоді як переселився, так кожного разу й не спромігся пообідати, спалахнула і засяяла підвісками масивна люстра. Стіл був уже накритий накрохмаленою скатеркою, сервірований на три особи з такою ретельністю, що начальник будівництва аж зупинився від подиву.

— Це я все на свої люб'язні, вашого тут — перець та сіль, — пояснив Петрович. — А посуд у Діни Василівни позичив, сказав, що ви сьогодні чекаєте видного гостя.

Литвинов тільки покуйовдив на голові йоржик, подумав, коли б не пішли по будівництву чутки з приводу такого розкішного прийому начальником «популярної Мурки». Але, нічого не сказавши, пішов у ванну голитися, дозволивши Петровичу зганяти на машині по гостю. Усяке траплялося у взаєминах начальника будівництва з своїм шофером: і сердився він на нього за лінощі, сибаритство й надмірне залицяння до жінок, і, виведений з терпіння якимось «номером», розлючено виштовхував його за двері. Навіть погрожував оддати під суд. Та тільки тепер він почав розуміти, що значить для

нього цей чоловік, з яким вони разом проїздили немалий шмат життя. «Так-так... подвійний гачок, не зірветься, мабуть...» — думав він, з хрускотом зскрібаючи лезом цупку щетину. А з прихогої до ванни вже линув хриплуватий, напористий, так добре знайомий робітникам правобережжя голосок:

— Товаришу начальник, це правда, що ви мене запрошували, чи він бреше?

— Запрошував, запрошував. Треба ж глянути, кого це без мого дозволу він у моїй машині катає, — буркотливим тоном одказав Литвинов, спостерігаючи в дзеркало крізь одчинені двері, як упевнено скинула гостя на руки Петровичу своє зверхмодне лантухоподібне пальто, як вислизнула з валянок і замінила їх туфлями на каблучках-гвіздочках, принесених у газеті, як струснула кучерями незвичайного кольору і впевнено підправила помаду. «А Петрович не дурний, є в ній щось».

Дещо манірно простягаючи йому руку, гостя відрекондувалася:

— Марія. Будьмо знайомі.

— Та ми вже знайомі. Зуби у вас ох і гострі,— посьміхнувся Литвинов.

— Знайшли про що згадувати,— спокійно відповіла дівчина. — Оселю вашу можна оглянути?

Разом з Петровичем вона безцеремонно обійшла кімнати. Із кабінету гостя повернулася з уже відомою нам, узятою в рамку телеграмою.

— А це що? Стоїть замість портрета.

Литвинов охоче розповів, як, будучи на Дніпробуді, він, інженер-початківець, тоді бригадир комсомольців-бетонників, одержав одного разу цю телеграму.

— Від наркома Серго — чуеш, кирпата? Від наркома! Відтоді ось уже тридцять років вожу з собою, щоб вона нагадувала, як більшовикові з людьми поводитися треба. — І повернувся до Петровича: — Сьогодні ти господар, запрошуй нас до столу. Мені, щиро кажучи, з утоми хочеться чарку під оселедця хильнути.

Кожна нова, незвичайна людина здавалася Литвинову задачкою. Задачкою, яку він з інтересом розв'язував. Чим складнішою вона була, чим більше було в ній невідомих, тим дужче захоплював сам розв'язок. І ось тепер, не перестаючи, однак, енергійно орудувати ножем, виделкою, не забуваючи й чарку, він кидав на

гостю короткі погляди: не дурна. В мові дивно змішуються і явно блатні, й інтелігентські звороти. Цю надмірну розв'язність, вона, мабуть, на себе напускає. Навіщо? Невідомо. І звідкіля в неї ця впевненість? Знову невідомо. Скільки їй років? Чи не з тих вона часом, що приїжджають на далекі будівництва, одбувши покарання, з тим, щоб почати нову біографію тут, де людину цінують за сьогоднішнє, а не за вчорашній і позавчорашній день. І знову ж, мабуть, ні: занадто впевнено тримається...

Так нічого й не розгадавши, тільки ще більше зацікавившись, Литвинов усміхнено поглядав на свого шофера. Той був в ударі. Підперезавшись замість фартуха якоюсь білою накидкою, він зі смаком виконував роль господині.

— Ось, Федоре Григоровичу, вона каже: не люблю товстих. Хіба я товстий був, коли ми з вами воювали? Самою пряжкою, без ременя підперізувався. Підтвердіть це Марії Пилипівні, — без упину торохтів він. — А повнотілість, вона від тутешніх недосконалих калорій: усе з борошна та круп'яне, а це в жир... І знову ж повнотілість: якщо людина в хорошому габариті, виходить, характер м'який. А нині м'який характер у великому дефіциті, де його знайдеш?

«Так, брат, тепер уже не зірвешся», — думав начальник будівництва, якому ця нерозв'язана задача припала до смаку.

14

Острів Кряжий повінь звичайно не заливала. Вода затоплювала порослі шелюгою піщані одмілини, піднімалась по ярах, заводях, углиб, вкривала заплави, але, дійшовши до стрімких круч, поточених дірками щуриних нір, далі не йшла. Село Кряже, відтоді як його збудували, завжди лишалося сухим, звиваючись вздовж острівної хребтини. А цього року, хоч весна була й не дуже дружною, річка, стиснута дамбами великого котлована, піднялася вище зазначеного рівня й навіть затопила лабази, де колгосп розмістив майстерні для ремонту своїх катерів.

Старі люди, зійшовши на круті береги глянути на це диво дивнее, похмуро поглядали вниз по течії Оні: ач, як бурхливо розлилася.

— Випирає нас Литвинов, як є випирає.

— Сеньша знизу прикотив, з району, каже, ніби Буй-ций зовсім затопило, тільки Яга та Чортів Ріг з-під води і стирчать, та й то ледь-ледь... -

— Звісно, це ж тільки подумати, на дні морському стоїмо! І чого люди не придумують, як їй не сердитись, Оні-матінці. Ох-хо-хо!

— Погано, людоньки, погано. Ну двори, манаття — нехай уже. А могилки? З могилками ж як? Невже під воду дідів, батьків кості віддавати?

Інокентій Седих прийшов сюди глянути, як слюсарі, що прогавили велику воду, рятують на човнах обладнання затоплених майстерень. Він стояв поряд, слухав. Острів ніби плив по воді, увесь осяяний сонцем. Жирно лисніла набухла вологою земля нагородах садиб. Рожевіла, ніби оповита легким маревом, шелюга, що стирчала з-під води. І над усім цим привіллям, ніби причепившись до чогось небаченого й повиснувши в повітрі, дзвенів, виспівував жайворонок.

Озираючись Інокентій, і одразу зблякли барви погожого дзвінкого дня. З дитинства звична картина невпізнано змінилась. Кряже було розкидане, розвалене, нагадувало ті численні населені пункти, які довелося пройти Інокентію в дні Вітчизняної війни. Але в солдата позаду війна, спереду війна, око до усього зникає. А тут руїни рідного села, розкидані зруби, комини, що стирчать просто з землі. В деяких з них хазяйки, які ще не встигли переселитися, готували їжу. З димарів, кучерявлячись, ішов дим. Усе це під яскравим сонцем, під шелест пливучих крижин, під жебоніння струмочків, обсмоктуючих береги.

— Е-ех, було село на все плесо,— сказав хтось із стариків.

— Ото знайшли за чим зітхати, живемо, наче папанінці якісь на крижині! За комарами, мошкою та павуками журитимемося, чи що? — відповів молодий голос.

— Та що вам, нинішнім?.. Де спинився, там і домівка. Хіба ви зрозумієте? Що вам до того, де пуповина твоя зарита?..

І хоча клопіт серце краєв, слухаючи цю суперечку, Інокентій усміхнувся: завжди отак — батьки й діти, ця звірина селянська туга за обжитим місцем і цей молодий потяг до нового, нехай нелегкого, нехай незвичайного, але до такого, що можна буде влаштувати на свій смак. А сам він у глибині душі був усе-таки із

стариками. Чого там перед собою душею кривити? Діло минуле, але, коли він складав листа до Москви, збирав підписи, переконував людей в області підтримати їх, керувався він не тільки хазяйськими й державними міркуваннями, але й цією прив'язаністю до рідного місця, до двору, де зріс, до землі, на якій працювали ще дід і прадід.

Та вже у Москві, в суперечках з Литвиновим, які вони вели і сам на сам, і в кабінетах державних діячів, співставляючи докази, що наводили обидві сторони на підтвердження своєї правоти, Інокентія Седих почали брати сумніви. Чи його ж правда? Чи не дивляться його земляки тільки собі під ноги, не спрямовуючи погляду вперед. У Москві, в гарячкій боротьбі за заплавні землі, ці сумніви легко було відганяти. Але приїхав до рідного села, і вони насунули з новою силою: а може, ти, Інокентію, за деревами лісу не бачиш? Може, тобі своя курка дорожча за громадську корову?

Не один самофар випили вони з Павлом Дюжевим і Анатолієм Суботіним за цими розмовами. Молодий агроном з самого початку був проти листа: чи велика, чи мала буде поряд електростанція, по-старому все одно не жити. А вже коли вириватися на простір, то на великий — землі тут неміряні. Чим у Новокрыжево гірше живеться? Нікуди не треба на човнах пливати, — земля, он вона навкруги. Її скільки завгодно. Дюжев відмовчувався. Він допомагав писати листа, вів підрахунки, робив викладки, але слова свого не сказав:

— Я тут гість... Це вирішувати хазяям...

І тільки коли якось посеред ночі Інокентій Седих розбудив його й, не вмикаючи світла, стурбованим голосом звірився йому, що лист усе-таки помилка й що треба, мабуть, самим, до приїзду комісії, умовити земляків відмовитися од своєї скарги, Дюжев обняв його й потис руку так, що склеїлися пальці...

Й одразу ніби спала запаморока, що дурманила голову, в'язала по руках і ногах. Інокентій знову не злавив з свого «козлика», разом з улюбленцем своїм Тольшею гасав по околицях, оглядав близькі заплави річок і річечок, вивчав карти, шукаючи місця, зручні для хліборобства й тваринництва. Тут уже він поставив на ноги і науку в сільськогосподарському інституті; і практику в особі Саватія та його ровесників, старих мисливців, які знали кожну галявину, кожен ривчак на сто верст в окрузі. І знайшлося таке місце, звідки було

близько й до води і недалечко від нової шосейної дороги. Знайшов на крутому березі річки Ясної, трохи вище по течії від місця, де Анатолій Суботін уже розмістив так звані молодіжні висілки.

Ось тоді й розгорнулася на всю широчінь енергія цієї вже немолодої людини. Йому вдалося переконати односельчан: вже коли судилося жити на нових місцях, нехай величезний колгосп «Червоний плугатар» буде зразковою молочною і овочевою фермою нового міста Дивноярська. Ця ідея справила враження і в районі, і в області, і завдяки їй хазяйновитому голові пощастило добитися в Литвинова допомоги тракторами, будівельними матеріалами, а в області — кредитами. Інокентій перший розібрав на острові свій двір і, поки його перевозили, жив тепер то в батька на пасіці, то в Новокряжево, куди на якийсь час переїхали до своїх молодих родичів деякі переселенці з села.

Всі роботи на острові він доручив Дюжеву, а сам хазяйнував на новому місці, «саджав» перевезені хати на ділянки, керував будівництвом. На острові він не з'являвся, боявся роз'ятрити тугу, яку гасив роботою. І все-таки минуле, від якого він намагався втекти, наздогнало його, завдало йому наостанку жорстокого удару.

Люди, котрі розбирали в Кряжому дворі, зруби колгоспних будівель, будиночки, не раз уже натикалися на тутешні пам'ятки старовини. Із Старосибірська прибув давній знайомий, Станіслав Сигізмундович Онич, і скоро під склепінням старовірської молитовні, яка вже багато років була пристосована під клуб, виявили рублений із колод модринових таємний погріб: у ньому стародавні рукописні уставні книги, замуровані кимось у фундамент труни, збиті з міцних, як камінь, дощок, і зовсім уже роз'їдений пліснявою пергамент, до якого Онич нікому не давав і доторкнутися.

Страшні знахідки були виявлені в дворі тестя Інокентія Седих — Грачова, того самого, що його колись разом з сім'єю після пожежі в колгоспній коморі везли вони з батьком на човні у район. У кутку двору, за хлівом, виявили камінням вимощений тайничок, схожий на колодязний зруб, в яких багаті кержаки ховали колись своє добро. На дні тайника лежали два кістяки — більший і менший — чоловічий і жіночий, як одразу визначив прибулий на місце пригоди Онич. А в протилежному кінці двору відкрили замуровану в цег-

ляний фундамент велику залізну шкатулку військового зразка, а в ній пачки царських кредиток і багато золотих монет.

Інокентія розшукали надвечір. Він під'їхав на машині прямо до руїн тестевого двору. До приїзду вже викликаних Дюжевим представників міліції він наказав перенести шкатулку в тайник, нічого не чіпати і виставив на караул двох юнаків з мисливськими рушницями. Мовчазний патови оточував це місце. Інокентій пройшов повз нього, по звуку шурхітливого плаща в темряві вгадав Онича.

— У вас ліхтарик є?

Онич дав ліхтарик. Седих спустився вниз. Зверху було видно, як на дні ями спалахнуло світло. Гострий промінь вихопив обидва кістяки, ледве прикриті перепрілим лахміттям. Седих нахилився до більшого. Щось підняв, покрутив у руці. Це був старий, зелений віл окису гвинтівковий патрон із зубчатим коліщатком, приробленим збоку. До нього на тонкому срібному ланцюжку було прикріплено кулю.

— Що це? — нетерпляче запитував зверху археолог, схожий в цю мить на гончака, який робив стойку над тетеруковим виводком.

— Та наче солдатська запальничка, — почувлися знизу спокійні слова. — Робили такі із патронів в імперіалістичну війну. — І, кинувши предмет назад, Седих витер пальці й поліз нагору.

— Жажлива річ... Що, що ви про це думаете? — почувся з п'ятьми стурбований шепіт Онича.

— Нічого, — відповів голова й, не озираючись, швидко пішов селом, колишнім селом, бо під місяцем вулиці його значилися лише двома рядами потворних куп. Але десь тут, серед цих руїн, співав баян і дівочі голоси викрикували жартівливі частівки.

Василина наздогнала батька. Вона була у ватянці, в гумових чоботях. Голова обняв дочку, пригорнув до себе, і вони пішли поруч. Пішли мовчки, але обое думали про одне.

— Тату, ти бачив там, у Грачів? — спитала нарешті Василина.

— Бачив. Це дядько твій, материн брат Микола. Кольша. І дружина його — Ксеня — матусі твоєї подруга... І мовчи поки що, чуеш, мовчи.

Поки Онь грала, і велика вода, клекочучи, мчала повз острів; шурхаючи великими і малими крижинами, і в Кряжому розбирали й готували до перевезення вже останні зруби, посеред села, на дні ями, під охороною молодих хлопців лежали, ніби обійнявшись, два кістяки. Першої ночі люди юрмилися біля страшної знахідки, зазирали в яму, робили припущення, одне фантастичніше за інше. Сума грошей, виявлена в залізному ящику, росла з кожною годиною: тисяча золотих, п'ять тисяч, десять тисяч... Та коли настав день, усі подалися розбирати будівлі, й хлопці, що стерегли яму, відклавши рушницю, зняли сорочки і вмостилися на дошках загоряти.

Інокентій Седих переночував у пожежному сараї. Страшна знахідка ніби одразу втратила для нього будь-який інтерес: приїде хто треба, розберуться. Ненадовго зайшов на руїни свого двору, відшпурнув ногою іржаве відро, помітив ганчіряну ляльку, що стирчала з-під дошки, підняв, обтрусив, подивився на неї й, усміхнувшись, поклав у кишеню. Більше туди не повертався: сиділи в пожежному сараї разом з Дюжевим і говорили про село, яке треба збудувати, прикидали плани, перекреслювали, сперечалися. Тут і знайшов його Онич.

— Дозволю собі потурбувати вас, глибокошановний Інокентію Саватійовичу. Ви приділяєте таку увагу нашій бідній археологічній науці. Саме так, саме так. Ось ваш лист до облвиконкому. Підпишіть його, голубе! Ви тут просите виділити кошти на розробку цих надзвичайно цінних острожків: надзвичайно, чудово збережений екземпляр середньовічної російської архітектури... Їх створили «Коломбы росские», як справедливо називав їх Гаврило Романович Державін... Можете не читати, за граматику не турбуйтеся. Ось мое стіло, будь ласка, ось сюди ваш підпис.

— Не треба.

— Як? Ви дозволите, щоб ці острожки загинули під водою? — жакнувся Онич, сплєскуючи своїми пухкенькими руками. — Ви дозволите, щоб історія втратила їх, як втратила в Дивноярську їх братів, яких порозтягали варварські на паливо в роки громадянської війни?

Седих усміхнувся. Він любив людей, відданих своїй справі.

— Написали вже... Того ж дня, як вас покликали, написав. Та ми й самі тут... Он Павло Васильович розпорядився, щоб усе було сфотографовано, а колоди пронумеровані. Онь повірує, вода вляжеться, річкою і сплавимо. Одна барка всі ваші острожки підніме...

— Інокентію Саватійовичу, ви державний, саме державний муж!

— Ну гаразд, гаразд,— насупився Інокентій і повернувся до Оничка спиною.

Цього дня вирішено було спробувати провести до острова перший катер, яким мали приїхати з району представники міліції та слідчих органів. Назад цим катером мали одвезти тих, хто потрібен на березі. Інокентій був серед них і нетерпляче сностерігав, як маневруючи поміж крижин, прудке суденце зигзагами рухається до острова. На ньому побачив він людину у міліцейській формі, якогось незнайомого в цивільному і жінку в червоному яскравому бушлаті і шапочці ковпачком. Придивившись, він розглядів дружину Петіна й подумав: «Ото ще біс несе!» — й одступив за спину колгоспників, які чекали переправи.

Він не мав нічого проти, коли під час зимового затишся Василина попросилася жити в Петіних: як не кажи — німецька мова, та й обтешеться дівчина біля цієї міської жінки. Але як тільки почалося переселення, послав Ваньшу по сестру: потрібні були робочі руки.

За безрадісними переселенськими справами Василина швидко забула про будиночок на Набережній. Зате Діна занудьгувала. Гарненьке, звите нею за власним смаком гніздо тепер здавалося їй пустим, нудним. Вячеслав Ананійович був зайнятий, повертався втомлений, похмурий, ляв усіх і все. Навіть словом перекинутися нема з ким, і Діна, за прикладом Надточієва, пробувала вже розмовляти з маленьким Чіо. Не раз вона починала з чоловіком розмову: треба було б виписати матір. Вячеслав Ананійович м'яко, але наполегливо заперечував:

— Що значить «виписати»? Це людина похилого віку. Вона звикла жити в певних міських умовах... Люба, хіба можна тільки тому, що тобі іноді сумно, позбавляти матір звичного комфорту? — Голос Вячеслава Ананійовича був рівний, але Діна вже вмiла розрізняти в ньому відтінки прихованого роздратування.

— Якого комфорту? Адже вона все життя прожила з батьком у казармі на текстильній фабриці. Знаєш, що таке текстильна казарма, скільки там людей?.. Вона нудьгує сама в порожній московській квартирі.

— Ні-ні, це було б нетактовно тягти її сюди... Для тебе я все готовий зробити. Але не це. Адже мова йде про літню людину, яка багаторічною працею заслужила право на спокій...

Недавно, як тут кажуть, «введено в дію» два нових провулки із смішними назвами — Буйний і Бичачий Лоб. Кожного дня повз Дініні вікна з Зеленого містечка їхали туди машини з домашнім майном. В кузовах поверх пожитків сиділи жінки, діти. В них заклопотані щасливі обличчя. Але це їхнє щастя проїжджало повз Діну, тільки підкреслюючи, що вона тут усім чужа...

Одного разу чоловік повернувся дуже веселий, неуважний, сповнений чимось своїм. За обідом намастив гірчицею огірок замість м'яса і, всупереч своїй звичці, не дочекавшись післяобідньої години, заходився розповідати про те, що Москва прийняла його поправку до другого проекту. Академіки були проти, заперечували, інтригували, але поправку прийнято. Ох і сердяться ж його вороги!.. Професор Толстиков, мабуть, з горя нап'ється в товаристві своєї знаменитої секретарки... Ні, Петін ще себе покаже! Ех, коли б не Старик, коли б посправжньому розвернутися!

— ...А ти, люба, здається, зовсім не радієш за мене?

— Ні, чому ж. Чому ж, радію, звичайно, — похапцем сказала Діна, здивовано відмічаючи в думці, що їй зовсім нецікаво, як там реагуватиме на чоловікову перемогу професор Толстиков. Їй взагалі здавалося тепер, що живе вона десь на дні морському. На поверхні шторми, бурі, сьє сонце, дмуть вітри, а в неї тепло, тихо. Нервово здригається уві сні Чіо, згорнувшись клубочком на дивані, муркоче радіоприймач, і ось уже третій день, як бродить по-стелі жива муха, невідомо звідки узявшись зимою.

В стосунках з Вячеславом Ананійовичем вона зробилася норовистою. Знаючи, як він цього не любить, не вмовкаючи, базікала за обідом. Черевики Вячеслава Ананійовича лишалися нечищеними, навіть коли він, стомлений і розбитий, вночі повертався з управління. Вранці йому самому доводилося шкребти ножем

присохлу глину. Навіть коли він після обіду лягав на годинку подрімати, вона, наспівуючи, походжала по кімнатах або голосно розмовляла з Чіо. Але чоловік удавав, що нічого цього не помічає, був терпеливим, лагідним. Це ще більше драгувало Діну. З острахом вона дивилася тепер, як повагом, ретельно пережовує він їжу, як іде ця їжа горлом, рухаючи кадик, як акуратно витирає він після обіду свої тонкі бліді губи.

— ...А я знаю, чому ти не хочеш, щоб мама приїхала до мене, — несподівано навіть для себе колючим голосом сказала вона одного разу.

Це було після обіду. Чоловік зубочисткою копирсався в зубах, ввічливо прикриваючи рота складеною ківшиком долонею. Він здивовано звів брови.

— Я тобі про це вже не раз казав.

— Ні, не тому, — голос ще більше роздратований. — Ти просто боїшся, що розкрадуть твої речі.

— Ти хочеш сказати наші речі... Але тобі ж добре відомо, що це огидне почуття власності мені абсолютно чуже. А ось ти збирала все це з такою любов'ю, так раділа кожному придбанню... Хіба не так? — Діна прикусила язик. Що відповісти?.. Ах, чому він завжди виявляється правий!.. — Ось що, люба, — сказав Вячеслав Ананійович, обтираючи об серветку зубочистку й ховаючи її в бумажник. — Усе це, мабуть, від того, що ти скучила за цією Василюю. Адже так? Я ж помітив: усе почалося з того дня, як забрали цю дівчицю од нас. Хочеш, завтра я дам тобі машину, поїдь на острів. У «Вогнях» писали, там археологи ведуть розкопки, щось таке цікаве знайшли... Я дам тобі грошей, поживи у Седих...

І ось Діна наближається до знайомого острова на катері, що маневрує поміж крижин. Острів уже недалеко. Жінка здивовано озиряється: «Що таке? А де ж величезне село? Руїни... Кам'яні горби... Комини просто неба... Такі були села у війну після того, як з них гнали гітлерівців... Невже вони всі вже переселилися? Так швидко? До кого ж тоді я їду?.. Ні-ні, он люди на березі... І що, як Василіни там нема?» Жінка озирнулася. «Ну, звичайно, й машина поїхала. Адже вона сама сказала водієві: коли катер одійде, повертайтесь».

На щастя, замурзаний парубчак, що витирав недалеко від причалу частини розібраного двигуна, сказав, що Василиця Седих на острові. Вона в тій бригаді, яка на фермах розбирає запарювальні установки.

— Ферми вже тютю, поїхали!.. Та ви йдіть он туди, за яр. Василиця там, — сказав парубчак, з усмішкою поглядаючи на прибулу. Дійсно, Дінин одяг якось не пасував до обстановки. Вузькі штанці, червоний бушлатик, йоржистий високий ковпачок — усе це повинно, мабуть, мати чудернацький вигляд серед заклопотаних, стомлених людей, що руйнували свої будинки. Але нічого не вдієш. Машина поїхала. Ось уже й катер відчалив. Шлях одрізає широка протока, якою суне крига...

Зустріч з Василицюю теж не принесла радості. Насилу впізнавши дівчину в одній з темних постатей, що мовчки поралися біля якогось казана, Діна кинулася до неї. Але та, здивовано глянувши на гостю, навіть одсахнулася, відводячи руки за спину:

— Я ж брудна, як біс болотяний...

Юнаки й дівчата з цікавістю, не приховуючи посмішок, дивилися на обох. Робота припинилася.

— Я ось до вас... до тебе... Я не знала... я думала... — бурмотіла Діна, червоніючи під цими безжалісними насмішуватими поглядами.

Василина мовчки переступала з ноги на ногу, і гості здавалося, що Василиці прикро, соромно, що дівчина не знає, як від неї відкараскатись.

— Хлопці й дівчата, я зараз, за хвилиночку, — теж червоніючи, бурмотіла Василина. — Я ось тільки її одведу. Добре?

Якийсь хлопець у комбінезоні, очевидно старший, кивнув головою. Але дівчина тут же схаменулася:

— А куди ж вас одводити? Питання... Адже нас уже немає — порожнє місце. Всі ми в одному пожежному сараї ночуємо. — Мить вона постояла в замішанні, на обличчі виразно читалося: «І принесла ж тебе нечиста сила невчасно!» Але тут дівчина усміхнулася: — Ідея! Тут у нас археолог один з учнями копається. Та ви його знаєте, він у нас восени стояв. Пам'ятаєте? Смішний такий бурундучок. Ви з ним побудете, а потім ми вас кудись влаштуємо... Добре? Ну, ходімо швидше, а то в мене тут діло...

І, взявши Діну під руку, дівчина швидко повела її туди, де недавно стояли острожки, а тепер лежали штабелі старих, пронумерованих білилами колод. Одвела, гукнула:

— Станіславе Сигізмундовичу, до вас! — і, не прощаючись, побігла назад. «Не потрібна, нікому не потрібна. Скрізь зайва», — ображено думала гостя.

І дійсно, навіть Онич — найгалантніший Онич — цього разу зустрів давню знайому якось не так. Засмаглий, спітнілий, прикривши лисню зв'язаною ріжками носовою хусточкою, він побачив Діну, здивовано звів переплутані кошлаті брівки.

— Кого я бачу, боже мій! — сказав він зовсім не радісним голосом, проте підійшов, цмокнув у руку. — Ви стали ще чарівніші, слово честі! — Але тут же, заклопотано обернувшись до хлопчиків і дівчаток, що порпалися в землі, закричав: — Хлопці, обережніше!.. Дівчатка, стежте пильно за одвалом. Нічого не пропускайте: ні трісочки, ні гнилючки! Пробачте, хвилиночку...

Він підбіг до школярів, почав їм щось захоплено пояснювати. Від образи в Діни залоскотало в горлі. Але Онич усе-таки повернувся. Він не міг пропустити нагоди розповісти про свої останні відкриття.

— Острожки розібрано. Їх відправлять до Старосибірська, можливо, навіть у Москву... Так, саме в столицю нашої Батьківщини, в Москву. Знайдено багато дуже цікавих предметів... Чудово, унікально... Уявіть, знахідки переконливо підтверджують умоглядні доводи, зроблені мною ще в дисертації. Повністю! Найкрасномовніше!

Урочисто підвівши Діну до місця, де на розкладених мішках лежали купки черепків, пластинок іржавого заліза, намистин, якась поточена сирістю деревинка, що трохи нагадувала приклад рушниці, він обережно і з радістю показував ці речі.

— Зараз я вам усе це поясню, — натхненно обіцяв Онич, але пояснити не встиг, миттю кинувся до своїх юних землекопів. — Боже мій, що вони роблять! Припиніть зараз же!.. Хіба не бачите вуглинки? Ви вийшли на житловий шар. Тут не заступ, тут руки, щіточки потрібні...

Діна рішуче підійшла до нього.

— Я теж хочу копати, — сказала вона.

— Ви? — жахнувся Онич.

— Дайте лопату, — вимогливо сказала Діна й узяла в якогось хлопця заступ. — Ну, покажіть, де тут... Ви чуєте?

Онич з зусиллям одірвався від благоговійного розглядання маленьких вуглинок, що лежали в нього на долоні.

— Так-так, звичайно, будь ласка. Ось можете тут, по цих кілочках знімати верхній шар... Наука буде вдячна, що такі чудесні ручки... Саме, саме чудесні...

— Одійдіть, не заважайте. — Діна встромила лопату в землю й одкинула брилу просто під ноги Оничу. Під час війни, дівчинкою, їй довелося немало попрацювати на підмосковних городах. Копати вона вміла і взялася до цього з таким запалом, що через кілька хвилин їй зробилося душно. Вона скинула яскравий бушлатик, шапочку-ковпачок. Але душно було і в светрі. Подумала, стягла светр, лишилась в самій кофтині. Онич, повзаючи по викинутій з траншей землі, схожий в цю хвилину на грака, що шукає черв'яків у свіжій борозні, зрідка кидав у її бік захоплені погляди.

— Обережніше! — кричав він здаля. — Водяні мозолі — не така вже гарна прикраса для чудових рученьт.

— Ет, не базікайте, ну вас! — одмахнулася Діна, охоче вдаючись до лексику робітничої казарми, в якій виросла. І, копирсаючись заступом у вологій землі, випростувалася тільки для того, щоб витерти рукавом лоба. Вітер куйовдив волосся, і їй здавалося, що сонце давно вже не сяяло так яскраво, земля не пахла так смачно, а жайворонок не співав так дзвінко.

— Ось тільки ці безглузді штанці! Тягнуть у колінах, заважають, кляті. Надало ж мені отак вирядитись на сміх людям, — весело сказала вона.

— Боже мій! Які слова! — Онич молитовно склав свої маленькі ручки з грубою, потрісканою на долонях шкірою. — У цьому одязі ви — як троянда серед...

— Мабуть, у полі, серед жита, — підказала Діна. — Троянда в полі почувала б себе страшенною дурепою.

— Але жінка є жінка... Якось ми розкопували вал стародавньої фортеці недалеко від Старосибірська. Чудова стародавня споруда. І ось виявили потайний хід

і в ньому жіночий кістяк. Уявіть, він стискав у руці.. Що б ви подумали? Торбинку хна, фарбу для волосся. Не торбинку, звичайно, сліди торбинки. Але хімічний склад фарби ми визначили точно. Це була хна, саме хна, яка свідчить про те, що аборигени цього краю вели, мабуть, через Китай, торгівлю з арабським Сходом... Але річ і не в цьому... Ця дівчина давніх віків, чуєте, чуєте, вона вибиралася потайним ходом до свого милого, несучи фарбу для волосся... О жінки, жінки! — Тут Онич схаменувся й ляпнув себе долонею по чолю. — Боже мій, кістяки! Я вам досі не розповів, що тут три дні тому знайшли... Невже ще не чули? Ну як же це! Дуже цікаве відкриття! Едгар По плюс Конан-Дойль... Ні-ні, це вам треба обов'язково подивитись. Правда, тут потрібен не археолог, а агент карного розшуку, але це теж історія краю, де раніше мужик, вирушаючи до кума в сусідню волость на хрестини, брав із собою рушницю або сокиру. Саме так, саме так, те або друге. Без цього не можна було.

І, давши розпорядження своїм юним помічникам, Онич повів Діну під руку по колишній вулиці до колишнього двору Грачових. Але подивитись знахідку не вдалося. Звідкілясь знизу, де глиниста дорога сходила до причалів, долинули крики. З-за косогору вибігла жінка в пакинутій паспих хустці й, підтикавши спідницю, помчала вздовж села. Заметушилися якісь люди. Діна побачила Василюну... Розгублена, вона бігла назустріч.

— Діночко Васильночко, біда... Машина звалилася. Люди побилися. Швидше...

Одразу все забувши, Діна кинулася за дівчиною. Вони збігли схилом туди, де юрмилися колгоспники. Перевернуту вайтажну машину вже підняли. Поранених відтягли вбік, влаштували під деревом. Вони сиділи, стогнучи, охкаючи, з переляканими, спотвореними бо-лем обличчями. Діна одразу помітила кремезного бороданя, що подарував їй колись рибу. У комбінезоні, без шапки, він лежав навзнак на чиемусь кинутому на землю пальті. Не стогнав, не охкав, тільки світлі очі його дивилися в небо з неприродним напруженням та піт збігав з високого чола.

Василина тягнула Діну просто до нього.

— Павле Васильовичу, ви мене чуєте? Павле Васильовичу!.. Це доктор, лікар...

Потерпілий не ворухнувся, лише повів очима у Дінин бік.

— Шукайте бинти і марлю, якщо нема — чисті простирадла, рушники... Скип'ятіть у чому-небудь чистому воді. — Нахилившись до потерпілого, Діна спитала: — Ви мене чуєте?

Не розтискаючи міцно стулених губів, той ледве помітно кивнув головою. Одкинувши вбік свій яскравий бушлат, Діна засукала рукава. Рішуче знявши з Василя хустинку, запнула собі волосся. Схилилась.

— Де вам боляче? — Бородань мовчки зціплював зуби. Піт збігав по скронях. — Ви мене чуєте? — Знову стверджуючий рух повіками. — Ну то де ж болить? — Вона нахилилася до його обличчя так, що вухо торкнулося бороди. Йї одсахнулася: чувся скрегіт зціплених зубів.

Тим часом Василя та її подруги принесли з сарая санітарну сумку. Хтось притягнув паяльні лампи. З їх допомогою скип'ятили воду в емальованому тазі. Механікові впорснули спотворне. Забувшись у півсні, він одразу почав стогнати. Діна оглянула інших. Ці відбулися легко: звихнута рука, синці, рвані ранки, вибиті зуби... Їх перенесли у пожежний сарай, поклали на соломі, застелену брезентами. Коли несли кремезного механіка, він знову прийшов до пам'яті, стих... Тільки з того, як напружено здригалися повіки й піт котився по щоках, можна було здогадатися, як йому боляче. Поклавши, знову впорснули спотворне, і він знову застогнав. Особливих зовнішніх пошкоджень не виявилось. Але він щоразу починав стогнати, коли свідомість покидала його. Можна було чекати найгіршого — перелому або серйозного пошкодження хребта.

Якось зовсім непомітно для Діни скінчився день. У чорному квадраті розчинених воріт сарая засяяли зорі. Засвітили лампу.

Дінина табуретка стояла біля ніг Дюжева. Світло-акумуляторної лампочки, яку приладнав Петьша, вихоплювало з п'ятми його обличчя. Коли б не густі вуса, що зливалися з могутньою русавою хвилястою бородою, — це було б, мабуть, звичайне російське обличчя, яке часто зустрічається. «Абсолютно нічого особливого, — думала Діна крізь стомливу напівдрімоту. — Але чому все-таки ця людина якось раптом зацікавлює...

Чому Василина, коли почнеш її про нього розпитувати, відмовчується?.. Дивно... Чому я так часто думала про нього, та й ось зараз думаю? Ще більш дивно...»

Оглянувши на ніч усіх потерпілих, послухавши пульс Дюжева, Діна вийшла з Василюю з сарая. Постояли на березі, послушали, як, квіпливо перешіптуючись поміж собою, зштовхуючись і кружляючи, швидко пливають крижини. Крига йшла густіше, а було ясно, що зв'язок з берегом не скоро налагодять, що Діні доведеться пожити тут. Але це зовсім не лякало...

— Діночко Васильночко, якби не ви, ми б тут просто пропали.

Нічого не відповівши, Діна тільки пригорнула дівчину до себе. Обидві завмерли. Зійшов місяць. Одрозу похолоднішало.

— Ходімо в сарай, а то застуджу вас тут, — сказала Василина.

Зайшли під дах. Сіли біля воріт. Недалеко грав баян. Чути було сміх, верещали дівчата. Коли вітер дув у бік сарая, можна було розібрати слова жартівливих частівок. Діна розібрала:

Ну й хитрун мій лобчик, ух,
Загорнув мене в кожух,
До стінки притуляв мене,
Заміж умовляв мене.

— Не слухайте, — зніяковіла Василина. — Але в нас і гарних співають. — І ніби у відповідь на це запевнення хор розділився на чоловічі й жіночі голоси. Чоловічі рубали:

Я тоді тебе забуду,
Ягодиночко моя,
Коли виросте на камені
Зелена трава.

• І тут же ніби назустріч їм задерикувато рвонулись жіночі:

Ах, я тоді тебе забуду,
Мій коханий, дорогий,
Коли виросте на камені
Первоцвітик голубий.

«Веселяться... Село в руїнах... Хто знає, що їх жде там, у тайзі?.. Тут, у сарай, лежать поранені люди, а їм

хоч би що, співають, сміються. Ось вона, молодість!» — думала Діна, і їй було водночас і холодно, і тепло, і моторошно, і радісно, і трохи сумно.

А потім кілька голосів завели пісню, яка тієї зими пішла по країні,— пісню «Вісімнадцять літ». Вона вже давно набридла Діні від нескінченних повторень, ця задумлива пісня, але тут, на острові, під небом, посіченим колючими зірками, мелодія лунала якось особливо.

— Тобі скільки років, Василюк?

— Багато. Якраз вісімнадцять.

— А я у вісімнадцять вийшла заміж за Вячеслава Ананійовича... Я тоді в інституті вчилася...— І, зітхнувши, Діна замислено повторила приспів: — «В житті раз буває вісімнадцять літ...» — І раптом потяглася до дівчини, пригорнула її до себе.— Тільки раз, Василюк, ти чуєш?.. Запам'ятай це. Обов'язково запам'ятай!..

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1

Як жартував Сакко Надточієв, безіменне місто, що народжувалося в тайзі й ще не мало назви, але вже наречене народним поголосом Дивноярьськом, погрожувало стати фатальним захопленням Федора Григоровича Литвинова. Будівництву електростанції Литвинов оддавав свій робочий, не обмежений ніякими рамками день. Час, одведений на відпочинок, як би його не лишалося мало, віддавався місту. Начальник будівництва сам листувався з найвидатнішими архітекторами, плановиками, інженерами комунального господарства, скрупульозно вивчав кожний архітектурний план, цікавився всіма дрібницями оформлення вулиць і площ, причепливо розглядав макет кожної громадської будівлі. Було відомо: кращий спосіб погасити гнів Старика — це завести розмову про місто.

В управлінні говорили, що Юра Пшеничний, який славився своїм умінням «підбирати відмічки» до начальницьких сердець, з нового року навіть передплатив собі журнали «Советская архитектура» і «Коммунальное хозяйство».

Ця пристрасть обходилася Литвинову недешево. Нелегко було встояти перед спокусою швидко вирішити житлову проблему, оточивши будівництво барачними селищами. Він вистояв. Сміливо пішов на створення зелених, тобто палаткових, містечок, з тим, щоб мати змогу одразу почати будувати соціалістичний Дивноярьськ. Нелегко було обстоювати таке рішення. І в управлінні, і в профспілковій організації, і в обласному комітеті партії виявилось немало таких, що були проти.

— Онь — це не Дніпро, не Волга, — говорив секретар обкому, мружачи свої вузькі, але дуже пильні насмішкуваті очі. — Тут, Федоре Григоровичу, Сибір. Тут дідмороз суворий, жартів не любить. До тебе люди з усієї країни з'їхались. У тебе жителів півдня немало, а що, як ти їх заморозиш? Га?

— Замерзнути і в палаці можна. Де дурневі по пасок, там розумний сухим пройде, — жартував Литвинов. — А я вважаю, що краще зиму-другу в утеплених палатках перебути, ніж потім роками бідувати в бараках.

— Навіщо ж роками! Хто ж каже роками? — Вузькі очі секретаря обкому посміхалися.— Ви он як ступаєте. Місто збудуєш, бараки знесеш...

— Знесеш? — нетерпляче перебив Литвинов.— Хіба тобі невідомо: ніщо таке не довговічне, як тимчасові споруди?... Москва — чудове місто, а хоч з якого боку до неї під'їжджай, а вона тебе здаля бараками та дощатими балаганами зустрине. Що, хіба не так? Чудо, просто чудо ми вам тут будуємо. Так яке ж ми маємо право це барачним мотлохом оточувати! — І, ще більше розпалюючись, Литвинов кричав своїм тонким голосом: — Ні, вибачайте, невже ми нездатні переконати робітників потерпіти, пожити в палатках, щоб потім одразу в'їхати в упорядковані будинки. Га? Що, ми з вами вже розучилися щиро розмовляти з робітничим класом? Люди в нас хороші, розумні, хазяйновиті. Хіба вони не зрозуміють?

Вячеслав Ананійович Петін наводив проти такого рішення не менш вагомі докази.

— Партія доручила нам будувати передусім електростанцію. За графік основного об'єкту ми несемо відповідальність. За місто ми з вами не відповідаємо. Наша справа — забезпечити робітників тимчасовим житлом. Соціалістичний Дивноярськ!.. Це, звичайно, красиво, але навіщо розпорошувати увагу, кошти? Заради чого ризикувати? Тим більше, що з цього питання не було й нема ніяких спеціальних рішень.

— Рішення, вказівки, директиви,— перебивав Литвинов і стукав себе долонею по чолу.— Та навіщо? А власний розум? Ми з тобою прийшли сюди, як ти сам любиш підкреслювати, не з киркою і грабаркою — з великою технікою, з найвищою наукою. Нашою станцією людство віками милуватиметься, а ми біля неї різних там собачевок та шанхайчиків набудуємо. Чи маємо ми на це право? Ну! Ми що, безкрилі діляги? Люди першого і п'ятнадцятого числа? Чи ми більшовики? Ну?

Петін знизував плечима.

— Вирішуйте самі, Федоре Григоровичу, ви начальник, але я вважаю за свій обов'язок попередити... Нагорі вас можуть не зрозуміти. Будуть великі неприємності...

І неприємності справді були. Житлові питання раз у раз ставилися на зборах. До преси надходили листи. Одна з столичних газет опублікувала таке послання під заголовком «Онські манілови». Після цього питання в гострій формі постало на обласній партійній конферен-

ції. Литвинов запекло обстоював свою ідею. Він знову й знову повторював улюблену фразу:

— Більшовик повинен на сьогоднішній день дивитися з майбутнього, а не з минулого.

Литвинов фанатично вірив, що майбутнє за нього, за чудове місто, яке в муках народжується в тайзі, і редакторів газети, що помістила лист, він послав телеграму, яка кінчалася словами: «Час покаже, чи ми манілови, чи ви собакєвчї».

Проте, як досвідчена людина, він відчував, яку відповідальність звалив на свої плечі. Одрразу зрозумівши значення почину «домовиків» і взагалі всієї справи, початої Ганною Поперечною та її подругами, він ухопився за нього. Коли розгорнулося будівництво справжнього міста й почалося масове переселення, рух «домовиків» був уже чималою силою. Литвинов запросив громадсько-житлових інспекторів, як тепер звали «домовиків», до себе на товариський чай. Тількидлявас дістав наказ постаратися. На столах, занесених до кабінету начальника, було тісно від усяких немудрих частувань. Литвинов прийшов на вечір незвичайно урочистий, у накрохмаленому комірчику, що давив йому шию.

— Товариші жінки, — сказав він, — найважче вже минуло. Час зелених містечок закінчується, і ми — управління, партком, завком — усі низько вклоняємося вам за те, що ви допомогли без бідуняння пережити й цю дуже сувору зиму. — Він дійсно гостям низько вклонився. — Тепер нам треба жити з оглядкою. — Він подумав і повторив: — Так, саме з оглядкою. І ми усім трикутником чекаємо, що ви нам і в цьому допоможете.

Після чаю Петровича послали до Палацу культури по баяніста. Залунали пісні, почалися танці. Тоненьким своїм голосом Литвинов сам завів «Вниз та по річці...», і коли пісня розгорілася, він, ніби скинувши з плечей років так тридцять — тридцять п'ять, став виспівувати задерикуватий, смішний приспів:

Сергій піп, Сергій піп,
Сергій — струганий мов чіп,
Пономар Сергіївна і дзвонар
Сергіївна...

Жінки, котрі молодші, здивовано примовкли. Нове покоління не знало цього приспіву комсомольців перших років. Зате старші згадали свою юність і з особливим запалом викрикували:

...А село все про попа,
Ламца дрица гоп-ца-ца, розбалакує,
Ох же й хлопці, ох же комсомольці,
Ну вже й, ну вже й, ну вже й молодці!

І коли вигукували ці останні рядки, начальник будівництва, засунувши в рота два зігнуті пальці, по-розбійницькому підсвистував хору.

Потім почалися танці. Виявляючи зовсім несподівану для його масивної квадратної постаті спритність, Литвинов крутив у вальсі Ганну Поперечну, майже одриваючи її від підлоги. Він увесь сяяв, і всі бачили, що начальник веселиться не менше за своїх гостей, що йому приємно й що в нього легко на душі. Сині очі задоволено мружились. Одвівши на місце свою стомлену даму й важко вмостившись на стілець поруч з Ладом Капанадзе, він важко перевів подих.

— Ох, аж упрів!.. Ну як, є порох у порохівнищя? Отож...— І раптом, якимось ураз відключившись од гучних веселощів, заговорив замислено: — Молодість забувати нам не можна.. Не можна! А в роки культу ми од неї відхрещуватись було почали. «Хазяїн»... «Сам»... «Дав команду»... Тьху!.. Слова ж якієь дохлі. Хіба на командах та рапортах далеко зайдеш? Он, Лад, вона танцює, наша сила. Скомандуй — може, й підкориться, може, щонебудь і зробить, а зачепи її за серце — гори зверне. Пам'ятаю, студентом я до себе в Твер приїхав. Навчання давалося важко, перед заліками виснажишся, всі стегна собі пощипаєш, щоб не заснути... Іду до земляків і мрію: от уже одісплюся... Приїхав, а вони місто переробляють, трамвай собі на околицю ведуть. І не в порядку там якихось директив або команд «зверху»... Самі!.. Та з піснями, та з танцями... І забув я про сон. Так ото й відпочив з киркою та з лопатою.— Литвинов помовчав і знову смачно сплюнув: — «Хазяїн наказав», «дав команду». Хіба це комуністичне? Слова ці не комунізмом — казармою пахли...

Секретар парткому здивовано глянув на начальника будівництва. Литвинов наче помолодшав, на масивному обличчі з'явилося щось задерикувате, юне, комсомольське. Раптом він спитав Капанадзе:

— А ми з тобою, Лад, служителями культу не були? Були. Вірили в нього? Вірили... Ще й як вірили!.. Портрет з стіни зняти, погруддя або ще якісь там культтовари в комірчину викинути — справа пустісінька... Треба

нам цей культ із себе, як гній, вичавлювати, ось що — Литвинов помовчав, зворушено поглядаючи в бік жінок, що веселилися.— Танцюють... Адже це завдяки їм, парт-орг, ми з тобою вцілили цієї зими... Добре, га? Добре тобі зараз? Е, згадаймо молодість, згадаймо давнину! — І гукнув баяністові: — Ану давай, начальник, «бариню»!

І з тією ж несподіваною для його постаті легкістю, притацьовуючи, пройшовся своїм кабінетом і молодцювато задріботів перед літньою, худою дружиною машиніста електровоза, запрошуючи її в коло...

— Ну як, з нори вашої скоро переїжджаєте? — спитав Литвинов у Поперечної, проводжаючи до порога галасливих своїх гостей.

— Та ні, зачекаємо, Федоре Григоровичу,— непевно відповіла Ганна.

— Чого це так?

— Та вже так. Сім'єю вирішили...

Заселення ще чотирьох будинків з усім комфортом у центральній частині Дивноярська йшло повним ходом. Поперечним теж запропонували переселитися, але на сімейній раді було вирішено почекати трохи, поки не почне забудовуватися Птюшкіне болото, як ще по-старому іменували місто-супутник, що народжувалося трохи на південь від основного житлового масиву Дивноярська. Його мали забудувати невеликими дво- і чотирікквартирними будинками. Ганна і Олесь, що любили у вілну хвилину попарпатися в землі, вирішили саме тут пускати коріння. А для цього треба було почекати, поки новий житлобудівний комбінат, недавно введений у дію, почне пекти маленькі стандартні будиночки, компактні й зручні, креслення яких Литвинов роздобув у майстерні одного ще маловідомого архітектора, що дуже йому сподобався.

Містечко, якому належало стати супутником Дивноярська, поки що існувало тільки на планах. Його вулиці були розмічені кілочками, що стирчали з-під снігу. Назви цим вулицям вирішено було дати від дерев, що мали посадити алейками вздовж тротуарів. Поперечним одвели будиночок по вулиці Березовій, 6. Подружжя побувало там, помилювалося на кілочки. Олесь сказав «добре» і більше туди не ходив. Виписаний з лікарні на домашнє лікування, він прихопив з собою якийсь нескладний механізм, який йому треба тепер весь час стискати й розтискати. Тренуючи руку, він уранці разом з екіпажем вирушав у забій. Залазив у кабіну, сівав біля брата й го-

динами сидів поруч, слухаючи спів двигуна, деренчання ковша, бухкання землі, яку звалювали в кузови самоскидів. Гімнастику руки можна було робити й тут, зате вперше в житті він спостерігав роботу ніби збоку. Підмічав невикористані можливості, давав братові поради. Рука помітно міцніла, й Олесь радів наближенню дня, коли він сам знову сяде за важелі цієї машини, яка здавалася йому чудовою.

І повертався він із забою веселий, жвавий, сповнений задумів і надій: хлопці чекають, хлопці дні лічать, хлопці люблять його, дбають про нього.

Та цього дня Олесь повернувся додому задовго до кінця зміни. Він приїхав на братовому мотоциклі й, навіть не озирнувшись на заляпану грязюкою машину, рвонув двері. Дома була лише Ніна. Вона готувала за столом уроки.

— Де народ?

— Сашко в школі, а мама... Ой, що сьогодні в мамі сталося! — Товстухка скочила з табуретки, підійшла до батька.— У мамі Інцидент,— сказала вона, роздільно вимовляючи це слово.— Вона в будинках, на Буйній вулиці. Там такі неподобства, такі неподобства... Штукатурка сиплеться, якісь дутики тріскаються, квартирки, як це... навскоси... ЖАх, жах... Мама їм там усім хвоста накручує.

— Накручує хвоста, а ми з тобою, Рижик, як же?

— А що ми?.. Ой, трохи не забула, мама мені звеліла вас обідом нагодувати,— похопилася дівчинка. Вона розгорнула закутану газетами каструльку.— Ось вам борщ, його з сметаною їдять, але сметани, здається, нема.— І, вийнявши з-під подушки накриту тарілкою мисочку, поставила на стіл.— А це вареники з сиром, тільки не всі їжте, мамі залиште. Вона прийде голодна як вовк.— Сказавши все це, дівчинка знову вместилася на табуретці. Подивилась на батька...— Чого ж ви?

— Щось не лізе мені сьогодні борщ,— сказав Олесь, відсунувши тарілку.— Мама паша скоро прийде?

— Ось накрутить хвоста й прийде. Їжте й не заважайте мені... Ой, забула...— Дівчинка навіть підскочила на табуретці.— А я вашого Старика бачила, того, що хотів мене директором лікарні зробити...

«Накручує там комусь хвоста, а тут і поговорити нема з ким»,— сумно подумав Олесь, відсовуючи вареники. Він одягся, прихопив машинку для тренування руки, яку

Ніна звала пищавкою, і вийшов на повітря. На мить спився, засліплений сонцем, постояв, поскрипів машинкою, повагом спустився схилом туди, де з-під талого снігу стирчала товста колода. На ній він любив посидіти перед сном. Увесь сніг навколо був закиданий недокурками, сірниками. Зараз його лишилося вже мало, цього крупчастого, бруднуватого, заспаного глищею снігу. Нижче колоди з шумом котів каламутніший збухлий струмок. Дивлячись на нього, Олесєв замислився. Не теплою і ласкавою, як у степах рідної Полтавщини, а могутньою, бурхливою, завзятою була весна у тайгових краях. Поряд з житлом людей клекотів струмок, що таївся всю зиму під кригою й снігом і перетворився зараз на каламутну річку. Його клекіт нагадував гуркіт поїзда, що йде по мосту. Він далеко линув у вологому повітрі, споеному ароматом нагрітої сонцем глици.

Поперечний сидів коло самої води. Дрібні бризки кропили обличчя, руки. Стук дверцят автомашини, що долетів згори, примусив його здригнутися. Озираючись, він побачив зовсім близько від цього дикого потоку двері в землянку. Ніна розвішувала на куцах ялівцю випрану білизну. Ганна легко збігала стежною схилу. Стомлена, з непокритою головою, вона сіла на колоду поруч з чоловіком, зібрала ріжечком хустки перлинки поту, що зросили перенісся.

— Ух, добралася-таки додому, любий мій... Скільки справ. Тебе, батьку, хоч нагодували тут без мене? Сонечко,— гукнула вона дочці,— послужи мамці-гуляці, подай там чого-небудь попоїсти! — Вона нахилилася, поцілувала хвору Олесєву руку.— Усе скрипиш? У забій їздив? Тож-бо я бачу, Борисів мотоцикл біля дверей валяється. Ну, як вони без тебе бідують?

Олесєв кортіло розповісти дружині про те, що сьогодні сталося в забої, розповісти про свою думку, яка сьогодні з'явилася в нього й тепер не давала спокою. Але Ганна, спитавши, вже не чекала відповіді й заходилася сама розповідати про неподобства, які вони виявили в нових будинках, про те, як «домовики» тикали носом виконорба у дутики, що з'явилися на стінах, як узяли вони в роботу бригадира штукатурів, і що вони йому сказали, і що він їм відповів. Від пригод з дутиками вона без перепочинку перейшла на садочки, які вирішено було розпланувати коло будиночків на Птюшкіному болоті, і з радістю сказала, що дослідна сільськогосподарська стан-

ція Старосибірська обіцяє надіслати для тих садків яблуньки, що стелються.

— Вони по землі стелитимуться, по жердинках. Їх на зиму сніг вкриє. Ніякий мороз їм не страшний.— Перейшли в землянку. Посідали біля столу. Машиналино і з апетитом уминаючи борщ, мабуть, і не помічаючи, що вона їсть, Ганна розповідала: — А ми так і вишні в садочку посадимо. Ламара Капанадзе, правда, не радить, каже, перший мороз прибіє. Та все-таки спробую. Вкривати їх на зиму будемо... Як же гарно в нас на Полтавщині, коли в садах вишні цвітуть... Все біле та рожеве... Та ти що, не слухаєш?

— Слухаю, слухаю.— Олесь намагається приховати образу усмішкою, але усмішка вийшла крива, напружена: думка, яка спочатку здалася йому самому дивною, полонила його чимраз більше. Захоплюючи уяву, вона, ця думка, так і просилася на язик, а Ганна торохтить про якісь там вишні й нічого не хоче помічати.

А хвилювало Олесь ось що. Вперше опинившись у забої в ролі спостерігача, він увесь час бачив, як по-різному працюють два однакових екскаватори — його і сусідній, де біля важелів сидів уже відомий нам Негатив. Раніше це доходило до нього лише в цифрах і — ніде правди діти — десь у глибині душі Олесь крилося навіть приємне почуття од того, що виробіток його хлопців так вигідно відрізняється од виробітку нещасних «негативів». Тепер він бачив не цифри, а самих цих людей, бачив, як вони метушаться в марних зусиллях, як люто дивляться один на одного, а всі разом — на безталанного свого начальника і як, закінчивши зміну, розходяться, намагаючись не дивитися один одному в вічі.

— Допомогти б їм треба,— сказав Олесь братові.

— Їм допоможеш,— засміявся Борис,— у них як у Шпаків! Пам'ятаєш, навпроти нас Шпаки жили? Завжди бешкетували на свято. Було батько Шпак кричить старшому: «Сашко, подай сокиру!» Старший середньому: «Грицько, батько сокиру вимагає!». Середній меншому: «Юрко, стерво, батькові сокира потрібна...» Їм одна допомога — разом з Негативом поганою мітлою із забою гнати, щоб діла нашого не ганьбили.

— Дурниці кажеш! — розсердився Олесь на брата.— Люди тонуть, а ти мимо проходиш.

— Ну, взяли б та й допомогли.

— І допоможу...

«Допоможу» — це легко сказати. Скільки вже разів Олесь говорив з Негативом! Почалося ще в лікарні. Та й тепер частенько розмовляли вони під час перерви. І знову Негатив слухав, кивав головою, з усім погоджувався, щось навіть занотовував. І все йшло як у пісок, не лишаючи сліду. І ось сьогодні вранці Олесь піднявся в кабінку сусіднього екскаватора. Піднявся й одразу відчув: зустріли з подивом, розгублено, навіть неприязно. Рожеве обличчя Негатива стало темно-червоним. На потемнілому фоні ще виразніше окреслилось чудернацьке, біле, ніби прозоре волосся.

— Спробуйте, спробуйте, Олександр Трифоновичу! Випийте з моєї скляночки,— сказав він, неохоче поступаючи місцем.

В кабінці запало напружене мовчання. П'ять пар очей стежили за кожним рухом, й Олесь уже відчував, що скалічена рука погано слухає, що тут, на незнайомій машині, з незнайомими людьми, навряд чи вийде щось путнє.

— Що, Олександр Трифоновичу, несолодко? — спитав Негатив і з удаваною покірливістю, крізь яку вгадувалася зловтіха, спішно додав: — От і мені теж...

Кров ударила Олесеві в обличчя: визнати поразку, розписатись у своєму безсиллі? Та завтра ж заговорять про це в усіх забоях. Е ні, не бути цьому, хлопче! Зосередившись, Олесь намагався домогтись того гармонійного єднання з людьми і з машинною, яке надавало роботі справжньої краси. І нічого не виходило. Рука слухалася все гірше. Кожен рух завдавав різкого болю.

— А ви не надривайтеся, не силуйте себе,— голосно, явно з розрахунком на чужі вуха радив Негатив.

І хтось з його людей насмішкувато пирхнув:

— Звісно ж: чужу біду руками розведу.

Олесь спалахнув. Він уже розумів: механізми не в порядку, управління не відрегульовано. Поки не даси лад усьому, нічого не доб'єшся, а тут ще рука. Взяти й піти? Завтра ж роздзвонять по всіх забоях. «Ах, диявол, що ж робити?»

Насмішкуватий голос знову заговорив ззаду:

— Чужий мотлох ворушити — тільки очі порохити.

Олесь усе-таки зупинив машину, підвіся. Негатив стояв, опустивши прозорі повіки. Інші одверто посміхалися.

— Рука ось не зажила,— насилу вичавив з себе Поперечний, стираючи долонею піт з чола. І тут же почув:

— Це вам не вершечки злизувати.

— Досить! Розпустили язика. Знаєте ж, що у Олександра Трифоновича виробнича травма.— Негатив ледве приховував своє торжество. Разом з Поперечним він виліз з кабіни і зашепотів: — Переконалися? З такими орлами, як ваші, всю землю перекопати можна. Он вони як без вас вколюють. А з моїми хіба тільки за труною ходити.

Він говорив тихо, але до кабіни його слова все-таки долетіли. Звідти почулося:

— За твоєю труною з повним задоволенням...

Обличчя Негатива ніби кров'ю залило, вуха стали бурякового кольору.

— Ну, не сволота, га?.. Паразити, чужоспинники.

— Навіщо так про людей,— почав було Олесь.

— Люди! Хіба це люди? — В словах Негатива чувся неприхований смуток.— Я тут підрахував фінанси. Прикинув заробіток — ну і в «Індії» будиночок заклав... А з такими хіба заробиш? До даху будинок звів, а на шифер грошей нема... Горю...

«Індія» — так прозвала людська чутка селище індивідуальних забудовників, що почало рости на північ від основного масиву. Олесь ніколи там не був, але знав, що таке селище існує. З'явилася навіть автобусна лінія, яка так і звалася Котлован — «Індія».

— У борги по вуха вліз,— скаржився Негатив.— Хіба вам це зрозуміти? А от сіли б у мою кабіну, попрацювали б з моїми бовдурами — одразу все пір'я облетіло б, як у кенаря від поганої їжі...

Ніколи ніхто не завдавав Поперечному такої образи: «вершечки», «пір'я облетіло»... Хотів людям допомогти, а вони... Не оглядаючись, дійшов Олесь до свого забою, взяв у брата мотоцикл і помчав розбитою дорогою, сердито думаючи: «Коли б не рука, показав би я цим дияволам роботу». І раптом з'явилася думка: «А що, може, дійсно показати! Полишити своїх на Бориса, пересісти на їхній драндулет та й показати...»

Там, унизу, біля потоку, що з гуркотом перевертав каміння, ніс бурелом, Олесь знову й знову повертався до цієї думки. Багато було проти. Хіба легко кинути своїх хлопців — перший на будівництві екіпаж комуністичної праці!.. Як він пишався, коли вони всі поїхали за ним услід в Дивноярське починати все спочатку! Борис пішов з третього курсу технікуму, двоє хлопців розлучилися з

дівчатами. Такі люди! І їх покинути? Але комуністична праця — це значить думати не тільки про себе. Хлопці досвідчені, непогано працюють з Борисом, а ті... Он вони ніби напухлий чиряк — торкнутися не можна... «А що, коли й справді показати чортам замурзаним, як він оті вершечки збирає?..»

Про оці якраз неспокійні думки й хотілося якнайшвидше розповісти Ганні, розповісти докладно, не кваплячись, заново переживаючи, вже разом, усе, що спочатку його образило, потім спантеличило, а тепер уже захопило. Так уже в них було заведено. І саме так — докладно, зображаючи усіх в особах і навіть їхні обличчя, — розповідала йому дружина про те, що вона сьогодні пережила.

— Підожди трошки, Ганнусю, — вкотре вже намагався зупинити її, але, бачачи, що це марна річ, випалив: — Я вирішив од своїх хлопців до «негативів» піти. Це тобі зрозуміло?

Ганну ніби зупинили на бігу — такий у неї на обличчі з'явився вираз.

— Ти що, жартуєш? Хіба ж отак-таки можна? — скрикнула вона, переходячи на свою рідну мову, як завжди, коли була вкрай схвильована. — То чому ж?

Чому? Цього Олесь і сам в ту хвилину не знав. Рішення прийшло само по собі, в хаосі почуттів. Але, ще не усвідомивши гаразд, чому він на це йде, Поперечний вже знав, що зробить саме так і вже ніхто не зможе його від цього відрадити.

— Олесю, Олесю ж, — сіпала його жінка за рукав. — Адже жартуєш? Ну, скажи: жартую... Хлопцям же яка образа. У них тільки й розмов: ось Трифонович повернеться. Ну навіщо це тобі, навіщо?

— А хіба людям допомагати не треба? — замислено відповів Олесь.

— Та на біса здалися тобі ці «негативи»? Твої хлопці зараз немов своя сім'я. Ти їх підняв, а ці? Що тобі до них? І потім — не молоді ж роки! Про себе подумай. — Жінка мало не плакала.

— Не треба, Ганнусю, — сказав Олесь, шукаючи в кишені сигарети. І додав, зітхнувши: — Це вже вирішено.

Він вийшов із землянки. Тільки з третього сірника він зміг запалити. «Ну от і дружина вже знає. Тепер найважче — сказати хлопцям», — думав він. У півні, стрясуючи землю, гримів потік. Те, що раптом промайнуло

лише як якесь припущення, як тема для розмірковувань, для розмови з дружиною, уже ствердилося. Хлопці вигребли на бистрину, справляються без нього. А «негатив» — вони весь забій тягнуть, їм нізачо самим не піднятися, зневірилися, крила опустили. Гуркіт потоку не заглушав і малих весняних звуків. У заростях тихо дзюрчав струмочок, що пробивався до великої води. У кронах дерев, у темноті жив незмовкаючий, по-весняному тривожний гомін. Крізь гілки просвічувало кілька блідих вогнів, що рухалися в одному напрямку. Це жителі Зеленого містечка їхали заселяти нові будинки на вулиці Дивний Яр. Грюкнули дверцята автомашини. Почулися знайомі голоси. Серед них вирізнявся Борисів голос. За своєю звичкою, він на весь ліс розповідав про **щось**, як здавалося йому, цікаве. Олесь покvapно пригасив нігтем сигарету: в таких справах краще рубати одним махом. Він втоптав недокурок у грязюку й рішуче попрямував на світло ліхтарика, що наближалося стежкою.

2

Різні люди по-різному поставилися до дивної новини про те, що Олесь Поперечний покинув своїх знаменитих хлопців, котрі приїхали разом з ним, пішов у екіпаж, який збиралися розпустити.

Коли самі хлопці почули про це того весняного вечора від Олесья, вони просто-напросто не повірили.

— Дуриш нас, Олександрє Трифоновичу? До «негативів»... Таке скажеш.

— Сьогодні получка. Вони разом у забігайлівку подалися. Йди-но, Трифоновичу, у них шостого не вистає. Адже Негатив не п'є: у нього виразка в кишкні.

А кремезний Борис згріб брата в оберемок, підняв у повітря:

— Щоб дурно людям голову не морочити, скажи краще, коли на роботу вийдеш... Дні лічимо...

Начальник землерийних робіт на цій ділянці, Макаронович, одержавши офіційну заяву Олесья, кинув на Поперечного погляд і разів зо два кліпнув мідними віями:

— Не бачу логіки. Те, що вони недодають, Олександрє Трифоновичу, ви перекриваєте сторицею. Та й незручно, в газетах раз у раз — Поперечний, Поперечний. І раптом — нате, Поперечний зник. Якщо ви наполягаєте,

я повідомлю, звичайно, товариша Надточієва, але раджу подумати, гарненько подумати.

Надточієв, як завжди ходячи по кабінету, заклавши руки за спину, з прилиплою на нижній губі цигаркою, слухав Олесь з цікавістю. «Що його спонукує? — намагався одгадати інженер. — Матеріальна вигода? Виключається. Честолюбство, слава? Та чи може бути слава більша, ніж у нього з хлопцями?.. Так що ж?» Лишалось одне припущення: брата виводить на велику дорогу.

— Але Борис Поперечний і так у силі. Он змонтуємо третій «Уралець» — дамо йому. Це я вам обіцяю. А той екіпаж ми розпустимо...

— Думаєте, брата тягну? — вловив Олесь думку інженера. — Даремно. Я про них, про «негативів» цих, Сакко Івановичу. Це ж найлегше: ідіть, мовляв, з богом під три чорти. Так завжди й роблять, адже відсталого й собаки рвуть. Ні, ти, хай йому грець, розбуди. Нехай він зрозуміє: глибше орати — більше хліба жувати, як у нас на Україні кажуть.

Інженер на мить зупинився, запалив погаслу цигарку. Ось уже на третьому будівництві працювали вони разом. Надточієв знав, що в цій русявій, уже сивіючій голові часом народжуються такі технічні ідеї, що й інженер скидає перед ним шапку. Дещо з придуманого хлопцями Поперечного вже прийнято конструкторами, які модернізують «Уралець». Але те, з чим прийшла ця людина зараз, крило в собі щось незрозуміле, здавалося принаймні безглуздим. Надточієву хотілося застерегти давнього знайомого від хибного кроку.

— Я не знаю цих «негативів». В екіпажі виріс якийсь поганий грибок взаємного недовір'я, неприязні. В маленькому колективі це страшна хвороба...

Поперечний сидів, схиливши лобату голову, пощипуючи пшеничні вусики, грав гострими вилицями.

— Грибок. Вірно, грибок. А тільки як же воно люди і в комунізм з цим грибком пошкандибають? Чи там біля воріт який-небудь свій апостол Петро з ключем стане: здорові — прохось, а з грибком — повертай назад, у вошебойку. А ось мій батько говорив: «Людина не вчена — що сокира не гострена». Не гострену сокиру не викидають, її гострять. Хіба не так.

— Але буває, що гострити вже зайве. Рентабельніше викинути. І люди бувають, з якими возитися — все одно що вчити папугу говорити ще одне слово. Поміркуй,

Олександр Трифоновичу, ще раз поміркуй. Все завждиш — і поговоримо.

Увечері Надточієв розповідав про задум екскаваторщика Вячеславу Ананійовичу Петіну. Той слухав замислено, відтягуючи й одпускаючи резинку своїх нарукавників. Вони різко ляскали.

— Ні, не слід цього дозволяти,— сказав він.— Такі люди, як Поперечний, собі не належать. Це золотий фонд будівництва, його не можна розмінювати на мідяки. Поперечний — ім'я. Маяк! І раптом, удавшись до якихось психологічних експериментів, маяк гасне... Адже не з нього, з вас питають: хто дозволив, чому відрадили? Навпаки, ми повинні створювати йому умови для нових і нових рекордів. Він, як пишуть журналісти, правофланговий, на нього всі рівняються.

І навіть Капанадзе, який завжди охоче підхоплював кожен добрий почин, зустрів задум Поперечного настожено.

— Ось що, друже,— сказав парторг, погладжуючи свої сивуваті вусики.— Хороша і добра ти людина, але... Не роблю секрету: буду радитися з Стариком. Заходь завтра рівно о четвертій у партком, повідомлю про результати.

Але заходити в партком вдруге Олесю не довелося. Пізно ввечері, коли Поперечні-молодші повкладалися спати на двоє поверхах свого хитромудрого ліжка, а старші теж готувалися лягати, за дверима почувлися глоси і хтось гучно постукав.

— Хто тут? — спитала Ганна, запинаючи халатик.

— Свої, свої,— почувся тонкий хрипливатий голос.— Мишка-норушка та жаба-стрекотушка.

— Либонь, Старик! — скрикнула Ганна й зникла за занавіскою, що відгорджувала в глибині землянки батьківське ліжко.

Човгаючи босими ногами, Олесь кинувся відчиняти. І справді: разом з хмільним лісовим повітрям, разом з гомоном потоку в землянку ввалпвся, саме ввалився Литвинов. І від цього вона одразу зробилася маленькою, тісною. За ним, держачи в руках кепку, стояв Капанадзе.

— Друже, ти вибач, що ми так пізно,— почав було він.

— Нема чого вибачатися,— перебив Литвинов.— У нас, на Верхній Волзі, кажуть: хто разом на лежанці посидів, той не гість, а свій. Ну, Олесю, куди ти свою

дослідно-показову дружину подів? Я начебто чув тут її голос.

— Тутечки я, Федоре Григоровичу,— проспівала Ганна, виходячи з-за завіси і обсмикуючи на собі джемпер.

— Ух ти, яка пишна! Дивись-но, Олесю, як дружина розквітла.

— Рідко ми бачимо її тепер, матусю нашу,— відповів Олесь.— Без пас розквітає.— Він уже сунув ноги у ваялки й накинув на плечі стару шинель.

— А, заревнував. Ну, це на користь. Любов без ревнощів — як капуста без солі.

Олесь з нетерпінням поглядав то на Литвинова, то на Капанадзе. Парторг заспокійливо кивнув головою.

— То ви вже знаєте? — тихо спитав Олесь Литвинова.

— Ти, земляче, у майбутнє зазирнув,— відповів той і спитав задумливо: — А назад не одступиш? Адже в незнайомі двері йдеш. Не злякаєшся?

— Не злякаюся, Федоре Григоровичу,— відповів Олесь, намагаючись зігнати з обличчя щасливу усмішку.

— Точно?

— Точно, Федоре Григоровичу.

— Добра курка тебе висиділа... А тобі, Ладо, порада: візьмись за цю справу. Плюнеш на іскру — погасне, а роздмухаєш — великий вогонь буде... Роздмухай. А тобі ми, Олесю, віримо, не підведеш...

...Напередодні свят у «Тайгових вогнях» з'явилася стаття. «Паросток комунізму» звалася вона. Було в ній і про семирічку, і про загальне піднесення наших днів, і про ентузіазм радянських людей, збуджений велетенськими планами. Але головне в цій статті було те, про що наступного дня заговорили і в гуртожитках, і в котлованах, і в кар'єрах, і в автобусах, що везли людей на роботу, і в магазинних чергах: Олесь Поперечний покинув знаменитих хлопців і пішов до невдах. Автор статті називав це благодійним почином, паростком комунізму, закликав наслідувати приклад Поперечного. Читаючи, люди замислювалися, і — ніде правди діти! — почалися догадки:

— З братом не помирився. Той його під час хвороби обійшов, от і посварилися.

— Нічого не посварився, в Герої пнеться.

А ті, хто знав Олеся, хто працював з ним поруч, хто звик його бачити людиною, що не вміє ходити неправед-

ними шляхами, тільки розводили руками. І коли незабаром у зведенні землерийних робіт хлопці Бориса Поперечного виявилися на одному з перших на будівництві місць, а нова бригада Олеса в ньому навіть не згадувалася, це було наче громом серед ясного неба.

— Ще не звук, не зміцнів після хвороби,— співчутливо пояснювали одні.

— Зарвався,— зловтішалися інші.

Але більшість мовчала, чекала, що ж воно буде далі.

3

У розпалі літа на Онь звалилася важка спека.

Деся недалеко від Оньбуду загорілася тайга. У пекучому безвітрі дим не розсіювався, припадав до землі, повз вулицями нового міста, сповняв кар'єри, котловани, повільно клубочився, зависав над річкою. Сонце викочувалось щоранку з-за скелі Бичачий Лоб, величезне, багряне, ніби налите кров'ю. Рівним тьмяним шаром воно піднімалося в зеніт. Опівдні згар ставав душним, виїдав очі, від нього дерло в горлі.

Ця димова задуха особливо давалася взнаки екскаваторникам, бульдозеристам, бетощикам, шоферам, що починали дамбу перекриття і готувалися до будівництва мосту, з якого мали відсипати банкет, щоб примусити Онь звернути з споконвічного шляху, звернути праворуч, в прогони вже зводжуваної греблі, в турбіни майбутньої електростанції. Саме сюди, на цю ділянку, коло підніжжя скелі Дивний Яр, повітряні течії і виносили дим такий густий, що людям іноді доводилося дихати через вологу тканину.

Виконробом на цю відповідальну ділянку за рекомендацією Петіна недавно було висунуто інженера-комсомольця Марка Ароновича Бершадського. Свою контору він розмістив у знятому з коліс дощаному вагончику, в яких трактористи мандрують на полях у гарячі дні збирання врожаю. Тут тулився весь його апарат. А сам інженер в альпіністських черевиках на товстій подошві, в шортах, прикривши свого буйного рудого чуба носовою хусточкою з зав'язаними різжками, з польовою сумкою на довгому ремінці, в якій він тримав потрібні йому папери, цілий день лазив по діабазових і піщаних кар'єрах, стовбичив на дамбаі. Тут на ходу вирішував він справи і вкладав у це стільки пристрасті, що його збуджений голос, здавалося, лунав одночасно з різних кінців.

Коли тайгова пожежа почала спадати і дим порідшав настільки, що вдень можна було їздити, не вмикаючи фар, на патлату голову молодого виконроба звалилося нове лихо — почалася літня повінь. Було, звичайно, відомо, що на сибірських річках, які беруть початок з снігів Саян, улітку вода дуже піднімається. У виробничих розрахунках робіт це, звичайно, передбачалося. Але Бершадському, як уродженцю місць, де влітку річки міліли, а іноді й зовсім пересихали, було дивно, а як механіку було й страшно побачити, як у велику спеку Онь почала прискорювати й так свою стрімку течію і рівень води почав швидко підвищуватися.

Річка мчала з швидкістю понад шість метрів за секунду, кидалась на дамбу, що мисом урізалася в річкову гладінь, і з клетотом розбивалася об діабазове облицювання, потім неохоче повертала, граючи, як сірниками, колодами розбитих плотів.

Стоячи край дамби, Марк Бершадський розгублено дивився на це річкове буйство. Він краще, ніж будь-хто знав, що покриття, складене з величезних брил діабазу, витримає й не такий натиск. І все-таки, коли потік ревів і вирував, а земля двигтіла під ногами, було моторошно. І трохи дивно було спостерігати, як якийсь бородатий рибалка, постать котрого весь час маячила в димовій напівімлі, сидів край дамби, біля розбуханої стихії, і раз у раз вихоплював з неї блискучу рибу.

Не тільки дамба непокоїла виконроба. За дамбою, в прорані, мали побудувати міст на сталевих опорах, з якого наступного року перекриватимуть річку. Для цього треба спорудити й опустити під воду кесони. Й інженер думав: яка ж то буде нелюдська важка праця, яка повільна, дорога і яка небезпечна! Коли не врахуєш чогось, прогавиш якусь дрібницю,— і ось у таку повінь попла тишся.

— От яка все-таки сила-силиця! — проказав він углоє, мимоволі милуючись буйством води.

Рибалка, що сидів біля його ніг, не озирнувся, він тільки повів вудлицем і знову скам'янів у нерухомій позі, в якій вгадувалася, однак, мисливська настороженість.

— Ну й річки у вас тут, дядьку,— продовжував інженер.— І скільки ж днів триватиме оця петрушка?

Рибалка підсік. Рибина з долоню завбільшки затріпотіла на кінці волосіні. Бородань узяв вудочку під пах-

ну, неквапливо впіймав риби́ну, зняв з гачка і, нахилившись, пустив у бурхливий потік.

— Навіщо? — не стерпів інженер.

— Нехай підросте,— відповів рибалка. Озираючись, неквапливо роздивився співрозмовника, починаючи з альпійських черевиків на голих худих ногах до червоного розпареного обличчя, і, явно ховаючи десь у густій бороді посмішку, додав: — А петрушка ця, племінничку, триватиме доти, доки в Саянах не припиниться танення снігу і дебіт у верхів'ї не знизиться до нормального.

Потім бородань начепив на гачок кузьку, поплював на неї і закинув вудлище за гребінець піни. Але інженер устиг помітити, що блакитні очі співрозмовника мутнуваті, набряклі повіки червоні, що великі руки його тремтять і що від нього тхне горілкою. «Звалиться ще, закрутить його — і шукай вітра в полі».

— А між іншим, громадянине, ловити тут рибу заборонено,— не дуже впевнено сказав Бершадський.

— Ким? За яким законом? — Бородань навіть не озирнувся.— Любительське вудішня вудочкою дозволяється скрізь: як у проточних, так і не проточних водоймищах, за винятком заповідників, установлених рішенням місцевих Рад. Ось що говорить закон, молодий чоловіче.— І, витягнувши вудлище, він, наче й не було нічого, став неквапливо міняти наживку.

Молодий чоловіче! Це вже було занадто.

— Послухайте, громадянине! Я інженер, я виконроб цієї ділянки. Я наказую вам негайно залишити дамбу. Розумієте? Тут ідуть важливі роботи.— Рибалка навіть не озирнувся. Бершадський скипів: — Ідіть негайно, або я наказу охороні...

— Он тій дамі, чи що? — спитав бородань, повівши головою у бік вагончика, на східцях якого сиділа літня жінка з якимось шитвом. Біля неї, збоку, прихилена до стіни, стояла берданка.— Це ви їй накажете прогнати мене? Ну що ж, подивимось. Цікаво.— Тепер рибалка стояв поруч інженера й дивився на нього з висоти свого зросту. І поки Марк Бершадський підбирав найгостріші слова, щоб присадити бородатого нахабу, той раптом спокійно і навіть з якоюсь лагідною поблажливістю в голосі спитав: — Ви скажіть краще, як ви річку гадаєте перекивати? Невже піонерним способом? Так це ж стільки

часу піде! Та й не перекриєш Онь піонерним. Он вона яка!

Він спитав це так просто, діловито, звичайно, що Бершадському не здалося навіть дивним, звідки цьому бороданеві відомі гідротехнічні терміни.

— Ну, навіщо ж піонерним,— поблажливо сказав він.— Ще метрів двадцять потягнемо дамбу, а там банкетний міст.

— З кесонами ставити збираєтесь?

— Ну, а як же інакше?

— Кесони... А ви прикинули, як вона піде, робота в кесонах, на такій глибині? Дві години спускаються, дві працюють, дві підіймаються... Двогодинний робочий день. І при величезному тиску. І річка, бачите, яка? Вона за годину на півтора метра підвищується...— Незнайомий говорив повільно, акуратно змотуючи вудлице.

— Все це я й сам знаю, але іншого виходу техніка поки що не знає,— відповів Бершадський, сам не розуміючи, чому людина, від якої тхнуло рибою, потом і горілчаним перегаром, мимоволі викликає в нього повагу.

— Техніка знає, а ось ви, на жаль, не знаєте,— сказав бородань, сідаючи на великий камінь і вказуючи місце поруч себе. Бершадський сів.— Клаптик паперу і олівець у вашій польовій сумці є? — Інженер вийняв учнівський зошит, самописку й простягнув співрозмовнику. І хоча руки в того помітно тремтіли, він почав упевнено й точно накреслювати технічну схему...

— Макароновича до телефону! — закричали з вагончика.

— Марк Аронович, хіба не чуєте? Вас,— повторила дівчина з прапорцем, з допомогою якого вона командувала шоферами, що підвозили землю.

— Макаронович — це, певно, ви,— сказав, не відводячи очей від схеми, бородань.— Чого ж не відповідаєте?

— Мое прізвище Бершадський. Інженер Марк Аронович Бершадський,— якомога солідніше відрекомендувався виконроб і, склавши долоні рупором, гукнув у бік вагончика: — Мене нема, я поїхав в управління, повернуся приблизно через півгодини.

— Макаронович, вигадують же! — посміхнувшись, продовжував бородань, і інженер, що з нетерпінням зазиравав йому через плече, пропустив це зауваження.— Кесони не краший вихід. Коли в Старосибірську будували

міст, скільки часу пішло? Ну? І ви з кесонами встигнете, як кажуть тутешні люди, до морквяних заговин...

— Я, признатись, ось тільки зараз про це думав. Але вихід...

— А вихід...— незнайомий видер з зошита аркушик паперу й показав схему.— Вихід ось, дивіться: ставите на мертвий якір баржі або плоту. З них у воду опускаєте бетонні труби, можна зварювати в стиках або на болтах. Діаметр — метр. Опускаєте до дна.— Бородань, показуючи схему, говорив усе це впевненим тоном, яким читає лекцію професор, переконаний, що його уважно слухають.— Ось тут могутні вібратори — два або три. Вони синхронні. З допомогою їх труби заганняються в ґрунт до скелі. Потім униз спускається свердло, висвердливає діабаз. Туди заливають бетон. Ось вам бетонована колона-опора, ніяких кесонів, ніяких зрубів. Ну?

Усе було ясно, просто. Настільки просто, що Бершадський навіть був вражений, як йому самому все це раніше не спало на думку. Грандіозна пропозиція! Мільйони! А головне, час! Час!

— Законно! — Цим слівцем, що прийшло раптом із шкільного лексикона, інженер висловив невимовний захват.

— Макароновича знову до телефону.

— Марку Ароновичу! Ну що ж це, знову не чуєте! — гукнула дівчина з прапорцем.

— Усіх під три чорти! — відгукнувся інженер, склавши руки рупором.— Я вас слухаю, слухаю.— Він стояв поруч з бороданем і нетерпляче переступав з ноги на ногу.

— Все. Розберетесь по схемі,— відповів той, і, передавши листок паперу, почав спокійно засовувати розібрані вудочки у брезентовий чохол. Потім витяг з води важку низку риби, простягнув Бершадському: — Візьміть, це для знайомства.

Взявши важкі рибини, що виблискували й ще тріпотіли, Бершадський вільною рукою ляскав себе по тих місцях, де належало бути кишеньям.

— Риба — це чудово! Після каші-«блондинки», якою нас частують у їдальні... Але в мене, здається... нема з собою грошей.

— Нічого, потерплю... За вами п'ятачок.

— Марку Ароновичу, «усіх під три чорти» не виходить, це начальство, це товариш Надточієв. Він сердиться.

— Пробачте, будь ласка. Я зараз, одну хвилинку.— І з кресленням в одній руці і з рибою в другій Бершадський, переплигуючи з каменя на камінь, спритно маневруючи між самоскидами, кинувся в свою контору. Він влетів у вагончик, схопив трубку і, навіть не привітавшись з Надточієвим, почав плутано передавати пропозицію незнайомого. Він оголосив його геніальним.

— Слухай, Макароновичу, це вже художній свист,— пролунав з трубки насмішкуватий голос.— Вловлюю лише основну мелодію, і то невиразно. Ось що, сину мій: забирайте вашого генія, і обидва до мене. Є й інші справи.

Зимова історія не лишила помітного сліду на взаємних цих двох людей, і Надточієв, хоча догана й прикрашала його справу, як і раніше, ставився до галасливого запального Бершадського з жартівливою симпатією.

Просто з вагончика, через східці, Бершадський скочив на землю. Від поштовху мотузок обірвався, і товсті веретенподібні рибини розсипалися в пилюці. Мис, гуркотливі самоскиди невиразно вимальовувалися в диму. Але рибалки не було видно. Він якось непомітно зник, і ні шофери, ні караульна з рукоділлям, ні дівчина з прапорцем не могли сказати, куди він пішов. Зник, як і з'явився, дивно, несподівано, як люди з'являються і зникають лише уві сні. І дійсно, все скидалося на сон, хоч риба корчилася в пилюці й ескіз був у руках.

Пропозиція незнайомого була настільки ясною, що, глянувши на схему, Надточієв зміг одразу оцінити її значення.

— Дотепно,— промовив він, вибираючись з-за столу на середину кабінету й починаючи своє звичне ходіння.— Дуже дотепно, як каже наш Старик. Ні, Макароновичу, це ж просто здорово!.. І дивіться, яка тверда рука, як грамотно! Звичайно, гідротехнік і до того ж досвідчений мостовик. А головне, віддав і зник, навіть не підписав... Дивно... Просто містика якась! Ви хоча б прізвище знали, чи шо?

— Я, бачите, навіть за рибу з ним не розраховувався. Він мені сунув рибу...

— За п'ятачок? — вигукнув Надточієв, спиняючи свій рух по кімнаті.— Такий великий, блакитні очі, велике бородище?

— Ви його знаєте?

— З вас пляшка коньяку і пельмені. Чуєте? Іх тут,

в «Індії», якась чалдонка здорово готує... Це Дюжев, механік з «Червоного плугатаря»... Горілкою від нього смерділо? Ну, звичайно, він. Ви помилювані. Вважайте, дешеве все обійшлося.— Надточієв знову заходив кабінетом.— Грамотна рука... Ці креслярські шифри. Звідки?.. Я з ним полював. Чудово стріляє, але якщо з рушницею або вудочкою — значить, перебуває в піке, в запої, а здобич віддає за п'ятачок тим, хто йому сподобається... Ач, навіть вектори вивів! — Надточієв повернув папірець і здивовано прочитав вголос.— «Мій милий, дорогий кудлатий Вукусик! Я так...»

Плямисте обличчя Бершадського спалахнуло, він вихопив папірець, нестямно розірвав його на маленькі клаптики й кинув на підлогу.

— Не соромно вам читати чужі листи...

— А вам, Макароновичу, рвати чужі й дуже важливі ескізи?

На мить вони обидва завмерли над клаптиками паперу. Бершадський кинувся на підлогу, почав збирати.

— Не турбуйтеся, тут уже ясно й без ескіза. Але милу кудлатому Вукусику доведеться вечір провести самому. Розподіл праці такий: ви поповнюєте креслення, а я розшукую Дюжева. Влаштує? Домовились. А під вихідний подамося в «Індію». Пельмені за вами...

Але розшукати Дюжева виявилось не так просто. Зв'язок з Новокряжево — так звалось молоде село, що виросло недавно на крутому березі, над річкою Ясною, — був тимчасовий. Тільки пізно ввечері додзвонившись до «Червоного плугатаря», Надточієв попросив до телефону механіка.

— Хто його питає? — пролунав у трубці хлопчачий голос.

— З будівництва, із Дивноярська. Надточієв питає.— В трубці задихали. Потім Надточієв почув швидке: «Павла Васильовича кличуть, що говорити? Добре».

— Ей ви, все ще на трубці сидите? Так от, кажуть, товариш Дюжев у відрядженні.

— А де? — спитав Надточієв і знову почув шепіт: «Питає де? Такий настирливий!»

— Ей ви, чуєте, він у далекому відрядженні, Дюжев, по мотори поїхав...

Надточієв зрозумів — бідолаха ще не вийшов з піке — і був вражений, з якою турботою колгоспники приховують од сторонніх ваду свого механіка.

Проте ідея Дюжева була така зрозуміла, що її можна було ставити на обговорення й без присутності автора. Другого ранку Бершадський і Надточієв знайомили з нею Петіна. Той узяв креслення, старанно виконане протягом ночі Бершадським, теж прочитав його без пояснень і, як здалося Надточієву, чимось був вражений.

— Цікаво, дуже цікаво! — піби сам собі промовив він. — Спрувате, звичайно, але ідея е... І, скося глянувши в бік Надточієва, підкреслено сказав: — Я завжди говорив, що Марк Аронович — здібний, ростучий інженер. І цього разу, здається, ви, Сакко Івановичу, з цим згодні?

— Автор не я, — озвався Бершадський, червоніючи так, що всі його крупнокаліберні веснянки стали раптом непомітними. — Я тільки накреслив чужий ескіз.

— Он як, — безбарвним голосом проказав Петін, але Надточієву, який насторожено слідкував за кожним його рухом, за його інтонацією, здавалося, що він увесь внутрішньо напружився і намагається приховати це. — Так хто ж автор? — спитав Петін підкреслено байдуже.

— Тут один, просто геніальний чоловік... — почав з ентузіазмом Бершадський. — Сидить на дамбі з вудочкою... Така думка — і навіть не назвав себе...

— Його прізвище — Дюжев, — преребив Надточієв, дивлячись пильно в чорні очі Петіна. Непереборна ненависть до цієї спокійної непроникної людини підказувала, що того щось вразило, стурбувало і що це якимось зв'язане з проектом або з його автором. — Його звать Дюжев, — повторив він і з торжеством побачив, як ледь помітно сіпається темна повіка на спокійному обличчі співрозмовника.

— Дюжев? — перебив Петін. Голос у нього був звичайний, байдужий. — Ну і хто ж він, цей, як ви сказали, Дюжев? Що він тут робить?..

— Він тутешній. Колгоспний механік... Ви розумієте, сидить на дамбі людина з вудочками... Ви не повірите, все це за п'ять хвилин на моїй польовій сумці накреслив...

— А як його звати, цього механіка? — швидко спитав Петін, але, наче схаменувшись, погаслим голосом сам зняв це запитання: — А втім, яке це має значення, залиште це в мене, я подумаю, пораджусь з товаришами.

— Та чого тут радитись! — скрикнув був молодий інженер.

— Дорогий Марку Ароновичу, я людина радянської інженерної школи. Я комуніст,— сповненим терпеливої доброзичливості голосом промовив Петін.— Я нічого ні відхилияти,— погляд у бік Надточієва,— ні приймати,— погляд у бік Бершадського,— не обміркувавши, не зваживши, не порадившись, не маю права.— Він рішуче відкивав згорнуте в трубку креслення і обернувся до Надточієва: — А я, Сакко Івановичу, на жаль, виявився ще раз правий. Поперечний-старший не виробляє навіть звичайної норми, не кажучи вже про зобов'язання! Сором! Тут у мене один московський кореспондент брав інтерв'ю, і, звичайно, перше питання: як знаменитий Поперечний? Добре, що у нас два Поперечних і один з них не фантазер, а розумна людина. Бачите, що виходить, коли емоції переважають розрахунок. У вік ракет кавалерист з шаблею — це навіть не смішно, а жалюгідно.. Розрахунок, тільки розрахунок.— Петін встав.— Залиште ескіз, я його вивчу.

4

З деякого часу в будинку № 2 по Набережній, яка ще, правда, Набережною не стала, хоча й виросла у вуличку маленьких дерев'яних будиночків, запанував порядок.

В кімнаті Петровича при гаражі поселилося тепер немолоде подружжя. Чоловік, позитивна, акуратна, обережна людина, возив начальника Оньбуду. Дружина, теж солідна, теж небагатослівна, працювала жінка, прибирала кімнати, готувала, прала білизну — одне слово, обслуговувала бурлацьке господарство, яке раніше аби-як, але галасливо, з жартами і примовками вів Петрович.

Провівши начальника на роботу, ця жінка заходжувалася мести, чистити, вибивати пил з порт'єр ритого оксамиту, витирати золоті багетні картини, до яких вона ставилася з особливою повагою. Навіть стара пузата гиря, якою Литвицов щоранку вправлявся на балконі, була начищена наждаковим папером до блиску й поставлена на спеціальний килимок.

Подружжя було сумлінними, чесними людьми. Приїхавши ненадовго на будівництво, дружина Литвинова, Степанида Омелянівна, одразу оцінила їх. Але сам він нудьгував за своїм веселим, одчайдушним, шахраюватим

Петровичем. Будинок, де тепер кожна річ знала своє місце, не приваблював його. Він викликав нудьгу, а працююча пара — глухе безпричинне роздратування.

«Чому? Що, власне, сталося? Один шофер змінив другого. Серйозні люди почали піклуватися про його побут. Пора, вік такий, коли всяка побутова дрібниця набуває значення. Адже сам завжди жартував, що Петрович щось на зразок Західного Берліна — рудимент минулої війни. І пішов він за власним бажанням, по-хорошому, без образи. «Так у чому ж річ, робітничий клас?» — як любить висловлюватися Степаніда Омелянівна». Так роздумував одного разу Литвинов, сидячи погожого літнього вечора на східцях тераси, яка згодом виходитиме до моря, а поки що вела в зарості буйних трав. Повітря очистилось, стало прозорим, про що вже забули тут у ті дні, коли гар тайги наближався до будівництва. Гребінь лісу вже порідшав, його почали знімати з дна майбутнього моря, і з балкона тепер можна було бачити ланцюжки будиночків міста-супутника. Тепер, коли житлобудівний комбінат набирає сили, вони почали рости з такою швидкістю, ніби їх складали з кубиків. І коли раніше, вибравшись на терасу, Литвинов налічував один-два нових, то зараз, коли спала димова пелена, він побачив кілька щойно народжених, виразно вималюваних на зеленому тлі кварталів. Він радів з цих юних кварталів: росте, росте мій Дивноярьськ!

Але повноти радості не було. В ідальні бряжчали тарілки: це подавали вечерю. Він виразно уявив собі, як дружина шофера, в білому накрохмаленому фартушку, розставляє столовий прибор, тарілки. І раптом подумав: «Як там мій Петрович на новому сімейному становищі? — І тут же розсердився: — Ну, чого він у тебе з голови не йде? Хто він тобі — син, онук? Самостійний чоловік, пройдисвіт — проби ніде ставити, кого хоч навколо пальця обведе й навиворіт виверне...»

— Федоре Григоровичу, їсти час, — тихо, але настійливо покликав жіночий голос.

На столі чиста скатерка, виблискує прибор. Виделки і ножі різних призначень лежать на своїх місцях. Тарілка з хлібом прикрита серветкою. Графин з горілкою навіть спитнів: він щойно з холодильника. Кришталева чарка сяє, відсвічує синявою. Навіть коробочка з вітаміном — і та під рукою. А їсти й пити не хочеться. Аби як

покопирсавши виделкою в тарілках, Литвинов одкинув зіжмакану серветку і встав.

— Ну що ж це таке? Знову нічого не з'їли. Степанида Омелянівна на мене сердитись буде, погано вас годую,— з докором сказала жінка у фартушку.— Ви б до лікаря пішли. Що ж це таке, цілий день людина на такій роботі й нічого не їсть. Адже роки вже не молоденькі!

Роки! Ще не вистачало, щоб йому нагадували про роки. Вони самі все частіше нагадують про себе. Ця тяжка втома вечорами, ця задишка. До кінця дня вимотуєшся, наче плоти з мілини знімав... Роки! До чого тут роки? Просто втомився... Ну нічого, нічого! Ось Онь перекриємо, спаде гарячка, подамося з Степанидою до Кисловодська. Повітря! Ці шипучі бульбашки лоскочуть тіло. І піде все, як і раніше.

Литвинов виходить на терасу і, з досадою обминувши виставлений для нього сюди шезлонг, сідає на сходинку. Спекотний день згасає. Сонце освітлює лише стрічасті верхів'яття пайвіщих ялин. З тайги пасувається, обгортаючи все, щільна, волога, сутінкова синява. І чомусь згадується, що саме ось такого пекучого ясного вечора, коли кожна зоря в небі сяяла виразно, як монета, сталася ця найстрашніша в житті інженера Литвинова подія. Німецькі танки підминають достиглі хліба. Зовсім недалеко гуркають короткі постріли протитанкових гармат. Води Дніпра, проциджені гребенем водозливу, сяють у призахідних променях, як розплавлене скло. Цей шум води, спокійний, рівний, знайомий з юнацьких років го-мін здавався здоровим подихом Дніпрогесу. І військовому інженерові Литвинову, що вже пройшов з своїми саперами сотні кілометрів по гірких шляхах відступу, страшний не близький гуркіт артилерійського бою, а цей спокійний шум, під який пройшла краща пора його життя. Йому, що будував цю прекрасну греблю, йому, що знав її, як власними руками поставлений будинок, доручено брати участь у її знищенні, щоб гордість країни не стала трофеєм гітлерівців.

Відчуваючи якесь дивне заціпеніння, ніби у важкому сні, Литвинов вказував саперам найбільш вразливі місця греблі, давав команду підривникам. І коли гострі їжаки вибухів, трусонувши землю, водночас у різних місцях шугонули в потемніле небо і, ніби здивована несподіваною свободою, вода, наче повагавшись, трепетними потоками, з диким, радісним гомоном ринула у пробиті

проломи, Литвинов, не озираючись, відступав разом з своєю частиною. Теплий пісок, у якому грузли ноги, протягло скрипів. Потім під підощвами задзвенів вологий від роси асфальт. Зійшов місяць. Неповний, тоненький осколочок, ніби його теж поцували вибухом. Дніпро був уже далеко, а Литвинов ішов усе ще ніби уві сні, і у вухах стояв злорадний рев води, що вихопилась на волю. І чомусь усе згадувалося: коли почали зникати під водою острови, де колись збиралися запорожці, старий вчений кинувся зі скелі в Дніпро. І думалося тоді комсомольцеві Литвинову: тупий, злий націоналізм, стареча безглуздість. О, як тепер військовий інженер Литвинов розумів цього старика! Дніпрогес в руїнах! Він сам брав участь у його знищенні. Німці прорвалися на Лівобережну Україну. Чи треба жити? Навіщо? Може, було б краще, виконавши страшний наказ, як той учений, головою з греблі, щоб нічого не бачити, нічого більше не знати?

Так і йшов у розношених брезентових чоботях по сплутаних пшеничних полях, де війна протоптала багато доріг. Було тихо, десь праворуч глухо били зенітки. Запилені вантажні машини з майном його частини рухалися з нерівними інтервалами. Важко ступали сапери, лопатки стукали об приклади гвинтівок. Гармати гупали і ззаду: очевидно, якісь частини ще билися в дніпровській заплаві, намагаючись прикрити відступ. А по небу навколо, куди не глянь, спалахували багрянні заграви... Литвинов заскреготав зубами: «Проклятий час, усе гине. Як було б добре, коли б один з снарядів упав поруч. Хіба не краще раптовий кінець, ніж цей протоптаний по ланах шлях, що веде в глиб країни?..»

Скільки пройшов Литвинов у стані такого душевного заціпеніння, він не знав. Він навіть не озирнувся, коли якась машина, порівнявшись з ним, приладналася до його ходи.

— Товаришу командир, товаришу інженер-майор, — долинув чийсь голос. Потім загудів сигнал, Литвинов здригнувся. Молодий енергійний голос почувся з машини: — Товаришу командир, сідайте, давайте підвезу.

— Куди? — спитав Литвинов, тупо подивившись на новеньку сяючу емочку, яка тихо котилася поруч.

— Куди накажете, — життєрадісно пролунало з машини, яка вже зупинилася.

І це так вразило Литвинова, що він машинально сів у машину. В ній густо пахло бензином, яблуками, медом.

І дійсно, на задньому сидінні солідно порипував на вибоїнах мішок з яблуками. На підлозі стояло емальоване відерце. З нього стирчали рамки з товстими стільниками.

— Може, попоїсти хочете? Мабуть, як слід і не пове-
черяли!

Вечеря! Божевільний він, чи що? Придумає ж таке! Литвинов вражено дивився на водія. Невисокий на зріст, кремезний, з рум'яним чорнобривим обличчям, зовсім хлопчисько, він, одначе, міцно сидів за кермом. Його кругла фізіономія так і дихала здоров'ям. Це було перше життєрадісне обличчя, яке Литвинову доводилося бачити у ті скорботні дні.

— Звідки ти такий взявся?

— Із Львова,— відповів шофер таким тоном, яким говорять: «Та ось із сусіднього села».

— А машина чия?

— Тепер ваша, товаришу інженер-майор.

— Як?.. Що ти мені голову морочиш?

— Аж ніяк не морочу. Була без хазяїна, зараз ви її мобілізували у свою частину.— Очі в шофера великі, опуклі, темні. В них, здавалося, раз і назавжди оселились жартівливі смішинки, які не згасли й зараз, коли ззаду і спереду гриміли гармати, над полями, потолоченими гусеницями танків, палахкотіли білясті й багрянні заграви і армія, відступаючи, котилась, знемагаючи від спеки, пилюки й непевності.

— Документи є?

— Так точно! Зараз краще голову згубити, ніж документи,— багатозначно підморгнув шофер. Документи були в порядку, і їхній володар, якого потім, незважаючи на його молодість, інженер-майор, а за ним і вся частина почали чомусь величати Петровичем, розказав свою історію, в якій, між іншим, нічого особливого не виявилось. Евакуюювався з Львова разом з начальством — директором якогось тресту. Попереду йшла вантажна машина з директоровим майном. Дорогою не раз потрапляли під бомбардування. Звикли й до них, і до розпухлих на спеці трупів коней, що валялися на узбіччях, до палаючих машин й до сіл, від яких лишилися тільки димарі. Коли були вже недалеко від Дніпра, серед біженців прокотилася чутка: фронт прорвано, німецькі танки десь поруч, а може, навіть і попереду... Зчинилася паніка. А тут, мов на гріх, велика пробка біля насипу. Намагаючись її об'їхати, Петрович зірвався, машина двічі перевернулася,

але лишилася ціла і так лежала на боці. Вціліли й пасажери.

Переляканий начальник відмовився чекати, поки поставлять машину на колеса. Він кинув свою бідну емочку й пересів у вантажну машину... Подумати тільки, лишити німцям новеньку машину! Чудову, спеціально зібрану машину, дивлячись на яку дохли від заздрощів усі львівські шофери!.. Де це видано!

Петрович побажав начальству приемного драпу, сам заліз у хліба, щоб не підстрелили свої, подумавши, що він збирається перекинутися до ворога. І коли скорботний потік прокотився по дорозі, коли провезли волохаті від пилюки гармати, які поспішали до нового рубежу, і дорога спустила, Петрович спорудив із жердин якийсь пристрій, з допомогою його поставив машину на колеса і, щоб справді не настигли німці або не підстрелили в запалі свої, без дороги, полем, обминаючи великі й маленькі шляхи, поїхав на схід. Про врятовану машину він говорив з ніжністю, як про живу істоту, про начальника, який його кинув,— із зневагою й презирством, про війну — як про щось погане, огидне, в чому, проте, не було нічого особливого.

Розповідаючи, він хитрувато поблискував темними очима і в кінці розмови заявив:

— Мобілізуйте нас з емочкою. Побачите, ми обоє стаємо вам у пригоді.— І тихенько додав: — У мене в багажнику окіст кілограмів на десять і дві півлітри.— Подумавши трохи, додав: — Я фотографувати вмію і співаю пісні...— І раптом молодим голосом тихенько завів: «Ой на горі та й жєнці жнуть». Голос його пролунав у пїтьмі, освітленій загравами, так само неправдоподібно, як на вечірній заграві голос якоїсь пташки в потолочених війною хлібах...

Та ніч, палюча, задушна, сповнена густих пахощів ранньої осені, дуже схожа на цю, що лягла зараз на Дивноярьск. І так само, як тоді, захопивши півнеба, висить тепер заграва, і так само короткими вогнями палахкотить обрій. Тільки заграва тепер не кривава, а біляста, електрична, і палахкотять не відблиски вибухів ар'єргарду, а блакитні зірничі електрозварки.

— А правду кажуть: воєнна дружба не ржавіє,— вголос промовив Литвинов, з крєктанням підводячись із східців. Але, подумавши, знову сів. Як і всі люди, яким

вдосталь довелось повоювати, він ненавидів війну, але любив згадувати фронтові будні...

Сьогодні по телефону Петрович попросив дозволу заглянути ввечері за гітарою. І ось роки, які вони проїздили разом і по різних шляхах відступу од Дніпра до Волги, і в наступі, по розгрудлих українських путівцях, по степових дорогах Польщі, по чудових шосе Чехословаччини і широких автострадах Німеччини,— увесь цей шлях ніби ожив, замелькав перед очима. В кінці війни в частині інженер-полковника Литвинова була вже могутня техніка. Командири взводів — і ті придбали собі чудові машини. А Литвинов, як і раніше, їздив усе з тим же старшиною Петровичем, на тій же емоції, розмальованій косими, світло- і темно-зеленими смугами, які робили її схожою на стиглий кавун. Їздив, поки одного разу вона на переправі не зірвалася з саперного порому в річку Одер. Але й пересівши потім у розкішний трофейний «хорх», вони все жалкували за нею: «Хороша була машина...»

— Федоре Григоровичу, вам більше нічого не треба? Я йду спати.— Це сказала хатня робітниця, знявши свій фартушок.

— Так-так, будь ласка. Приємних снів,— з веселою полегкістю озвався начальник будівництва.

...Просто з війни, уже в генеральській формі, інженер Литвинов поїхав відбудовувати Дніпрогес. Потім форму він зняв, працював на інших будовах, на сході, на півдні, на півночі. Петрович, як і досі, возив його, жив з ним під одним дахом, піклувався про нього — шофер, довірений, друг.

Серед гідробудівників Литвинов вважався знавцем людських душ, що вмів приборкувати найнепокірливіші характери. Але цей ведмедкуватий, спритний хлопець лишався таким же любителем легкого варіанта життя. «Всі вчаться, набувають кваліфікацію, ростуть, часу скільки завгодно,— вчився б»,— говорив Литвинов. І чув завжди відповідь: «А навіщо? Від зайвих занять, як від міцного чаю, колір обличчя псується. Що мені, дипломом мух бити? А по шоферській справі, став проти мене всякого інженера, лівою покладу. Хіба не так?» І це було так...

— Ну як ти? — Це були перші слова, які Литвинов вимовив, одчиняючи двері Петровичу.

— Краще за всіх! — жваво відповів той, старанно

втираючи об постілку ноги, чого раніше за ним не помічалось, і з цікавістю озиралось, і собі спитав: — А у вас тут що? — І на коротеньких спритних ногах прокотився по кімнатах. Зупинився. Зітхнув. — Порядок повний, чистота!

Він схуд. Старий «вихідний» піджак метлявся на ньому. Барви на круглій фізіономії поблякли, та й лукава усмішка якось облупилася, не була такою променистою.

— Що, механікувати в гаражі не те, що біля під'їзду романи про шпигунів читати?

— Ха, теж мені гараж — двадцять машин! — зневажливо кинув Петрович. — Станція Прохолодна — не холодно й не жарко. Он Марія Пилипівна моя... Вам би таку — до гир, мабуть, не потягло б: по одній постілці навшпиньках ходжу. — Він узяв гітару, винесену йому з кабінету, швидко, по-циганськи, перебрав струни й раптом, закотивши очі, з придихом проспівав:

...Ех, жона моя не ягідка,
Полин, гіркая трава...

Федоре Григоровичу, у вас сто грамів не знайдеться? — спитав він і поклав гітару на диван. — Та не турбуйтеся. Я сам. — Підійшов до буфета, відкрив дверці й одсахнувся вражений. — Матінко рідна, скільки посуду, ми з вами за все життя стільки не перебили!

— Налий уже й мені, — сказав Литвинов, дивлячись на гостя й думаючи, як усе-таки було добре, коли в пузатому різьбленому буфеті стояло лише кілька тарілок, два кухлі і хазяйнував тут ось цей моторний чоловік. — Я, Петровичу, гадав, дружина тебе пестить-годує, і ти ще більше погладшав.

— Годі вже вам, Федоре Григоровичу, з людини знущатися! Мурка в мене тільки кандьор варити й уміє, та й те жах як пересолює, їсти неможливо. Все я та я! Та й то — це їй прісно, те їй кисло. З півоберту заводиться. Не життя в мене, Федоре Григоровичу, а, науково кажучи, — кал.

Як і завжди, Петрович легко хмелів і, захмелівши, переходив на «вельми інтелігентну» мову.

— Дозвольте, я вам новеличкий презент зроблю. — Він зник у прихожу й повернувся з двома пляшками пива і низкою тарані.

Литвинов розчулено дивився на подарунок. Тараня з воєнних часів була їхнім улюбленим ласунком.

— Ех, картоплі б печеної, пам'ятаеш, з горілим боч-

ком, щоб на зубах рипіла! — сказав він, розминаючи суху рибину своїми могутніми пальцями.

— Яволь! Ваша мажордомиха, мабуть, тримає цей скромний продукт сільської флори.

Обидва пройшли на кухню, і, поки Литвинов спритно лупив тараню й складав її окремі волоконця на тарілку, Петрович устроїв сірники в дірочки тертушки, нанизав на них невеликі картоплини і все це засунув у духовку.

— Ну, а все-таки, як же ти живеш?

— А ось так: як голою казенною частиною на мурашник сісти, — з гіркотою зітхнув Петрович. — З вами їздив — не відповідає її життєвому стандарту: слуга. Механікую зараз — ніби персона грата — знову невідповідність. Ти, каже, як та тротуарна тумба, біля якої кожний пес ніжку підіймає. Це в розумінні виробничої рекламації. При вашому гаражу квартирували — недобре: челядя. Кімнату мені тепер субсидували — знову недобре: не окрема, одна сусідка — неохайна, друга — язик довгий. Давай квартиру! Ось як у нас.

— Чи не за цим прийшов? — насторожився Литвинов.

— Ваша резолюція мені наперед відома: до «домовиків» одправите. Знаю... — Петрович повів носом у бік плити, звідки потріскувало й уже тягло пріснутатим приємним ароматом. — Ось тепер саме раз...

І дійсно, картопля на сірниках спеклася, навіть трохи обвуглилась. Од неї ішов димок. Петрович зняв одну з сірника, перекидаючи з долоні на долоню, потім розбив ударом кулака. Вона наче розкрилася. Її приємна крохмаліста м'якоть відгонила димком вогнища. Під картоплю й тараню повільно допили пиво. Петрович знов узяв гітару, хвацько перебрав струни й знову проспівав:

...Ех, жона моя не ягідка,
Полин, гіркая трава...

— От ви казали колись: оділлються коту мишачі слізки. — Явно хмеліючи, Петрович тягнув плаксивим тоном: — Життя немає: давай окрему квартиру! Загрязла — пішов у місцевком, так до «домовиків» послали. Налетів на цю Поперечнику, вона мене таким лексиконом ошпарила, що я вилетів, наче мною із рогатки вистрелили. А моя — ні, іди в партком. Пішов, пішов і в партком. Перед Ладо Іллічем, як перед відділом кадрів, одкрився, всі мемуари виклав: вона, мовляв, у мене як та баба з казки: що їй не роби — тільки дужче лютує...

— Ну і як Ладо? — Литвинов насилу стримував усмішку.

— А він каже: синок, мовляв, у мене є, Гришка, чи що, мати йому цю казку читала, так він ніби здивувався: дивак, мовляв, дід, розгубився, просив би одразу в рибки нову бабу.

— А що? Мабуть, і непогано порадив...

— Не можу, Федоре Григоровичу. Ситуація підказує: ліквідуй шлюб і рятуйся... Але не можу здолати силу тяжіння. Люблю її, стерво фарбоване, фарштеєте? — Він боязко озирнувся.— От і пімецькою мовою вона мені говорити забороняє: некультурно, мовляв.

Знову схопив гітару, підморгнув і різким голосом, яким дивноярьські дівчата співали частівки, прокричав:

Дід бабу розлюбив,
Молодицю полюбив,
Не дивакуватість —
Боротьба за якість...

На мить прозирнув колишній одчайдушний Петрович, та, визирнувши, одразу ж злякано зник.

— Ну, а прийшов чого?

— По гітару... Ні, не хочу брехати. Вона послала. У неї тепер фіксова ідея: не хочу бути Муркою Правобережною, народ розважати; що це за кваліфікація — помічник диспетчера! Хочу справжню кваліфікацію набути — на кранівницю вчитися. Там фінансова база: по півтори косих спиртні дівчата наганяють.

— На кранівницю? — здивувався Литвинов.

— Так.— І знову, перейшовши на плаксиву нотку, Петрович почав благати: — Федоре Григоровичу, виручайте, її з диспетчерської будки не відпускають. Народ, бач, любить її, га? В кадри сам ходив — не вийшло, кажуть, ніби залізною правий берег тримає. От вона мені тоді: ти, каже, стільки років біля начальства терся, скажи — не відпустять, зовсім поїду. І поїде. І до побачення від неї не почувеш!

— Ну й нехай, знову потовщаєш.

— А я? — Петрович одвернувся й шморгнув носом.

— Цього ще не вистачало! — гидливо скривився Литвинов.— Нічого в її проханні поганого нема. В кранівники потрібні тямущі вольові люди, не такі от, як ти, ненауково висловлюючись: гайно... Іди вмийся.

Петрович нервово зітхнув і витер долонею лице.

— П'ятдесят грамів, мабуть, зайві були, — соромливо пояснив він. — Не забудьте вже відносно мого кадра. Добре? — В голосі чулися улесливі нотки, яких Литвинов взагалі терпіти не міг. Вийшовши в прихожу, Петрович тихо, але дбайливо причинив за собою двері, а потім, уже виходячи, з такою ж старанністю зачинив другі. І це теж у ньому було нове.

5

«Ми тобі віримо, Олесю!»

Як часто згадував тепер Поперечний-старший ці слова начальника будівництва. «Віримо!» Вони спали йому на думку одразу ж, як він слідом за Надточієвим ліз у кабінку чужого екскаватора, на якому відтепер мав працювати. Згадав, усміхнувся: «Віримо!» Він не сумнівався в успіху. Настрій був піднесений. Весняний ранок ще тільки займався над Оншо, зеленкувата імла оповила величезний піщаний кар'єр з стрімкими стінами, на яких у невиразних відблисках зорі чомусь особливо виділялися довгасті сліди зубів ковша. Усе це, вихоплене з імлі ранковою зорею, нагадувало якісь таємничі роботи неземних істот, що прилетіли з іншої планети. І ніби дві таких істоти стояли в різних кутках цієї штучної падини, велетенські машини — одна ніби в дрімоті, опустивши ківш на землю, друга, одкинувши стрілу вбік, ніби потягуючись уві сні, заламувала кістляву лапу.

Таке порівняння промайнуло в Надточієва, а Олесь, котрий ішов слідом за ним, уже помітив і те, що колишні його хлопці вправно готують свою машину до роботи й що ті, до яких він прийшов, хоча і в зборі, але нічого не роблять: двоє палять цигарки біля стінки, маленький, схожий на довгоруку мавпочку, електрик, той самий, що в розмові сипав прислів'ями, читає журнал «Крокодил», а великий похмурий рябуватий паруб'яга, слюсар, дивиться у віконце, поклавши підборіддя на складені руки.

— Ось, товариші, я вам нового начальника привів. Звати його Олександр, величати Трифонович, прізвище його вся країна знає. Товариш Поперечний вирішив вам допомогти і добровільно перейшов до вас з своєї машини, — одрекомендував Надточієв, і з підкреслено жвавої інтонації, з якою усе це промовлялось, Олесь зрозумів, що й на цього бувалого будівельника перша зустріч з новим екіпажем вплинула гнітюче.

— Здрастуйте. Як життя? — спитав він, відчуваючи, що й сам говорить таким самим неприродним бадьорим тоном.

— Яке наше життя — як встанеш, так і за виття, — відповів за всіх той, що скидався на мавпочку.

— Чого ж так? Машина хороша, чудова машина, хлопці хороші. Я це бачив. А що не ладиться, буває. Будемо тепер разом налагоджувати.

— Порожній мішок не поставиш, — відповів електрик. — Ну, вмикати, чи що?

— Давай.

Мотори тонко заспівали. Машина прокинулася, забився її пульс. Олесь озирнувся. Постаць Надточієва чітко окреслювалася в дверях на тлі посвітлілого неба. Обличчя не було видно, але з напруженого положення плечей, з того, що на нижній випнутій губі лишився приклеєний недокурок, він зрозумів: хвилюється.

Натиснув на важіль... Стріла попливла... Прицілився, посунув машину вперед. Зуби ковша неквапливо зчісували укіс. Рука зажила. Суглоби згиналися, м'язам неначе повернулася колишня сила. І все ж особливим, верхнім чуттям майстра Олесь відчував: нема між цією сталевую громадою, що заміняє чотири тисячі землекопів, і ним, людиною, яка повинна стати її мозком, нема в них того контакту, який перетворює на радість найскладнішу роботу.

— Не відрегульована вона у вас, чи що? — спитав він уголос, здивовано оглядаючись.

Чотири пари очей стежили за ним. Три насмішкувало, неприязно, одна замислено.

— Ну що ж, справедливо, Олександр Трифоновичу. На днів два-три виведемо машину на профілактику, на дорегулювання, — відповів Надточієв, спльовуючи зжований недокурок.

Заду почулося:

— Матінко рідна!

— Тож воно й є: чужа біда ха-ха, а своя ох-ох!..

Тим же чуттям майстра, що загострилося од хвилювання, Олесь розумів не тільки машину, але й людей, і здогадався: перше сказав рябий слюсар, а друге — електрик, схожий на мавпочку. Він навіть відчув, що двоє інших неприязно мовчать. «Не прийняли, не вірять, — подумав він. — Не вірять, злі. Профілактика? Треба було б, але зараз не можна... Зараз — тільки робота». Він

відповів, що обійдеться й без ремонту, поставив машину в робочу позицію, закріпив. Так почався перший його робочий день на новому місці, день важкий, повний образливих несподіванок.

Міцно зціпивши зуби, весь як струна, Олесь сидів у своєму залізному кріслі, дивлячись уперед з тим зосередженим напруженням, з яким мисливець бере на мушку дичину. Незабаром його комбінезон потемнів під пахвами, сорочка стала липкою, зв'язувала рухи. Піт із скронь котився по щоках, і, труснувши головою, щоб відкинути назад налиплого до лоба чуба, Олесь побачив, як важкі краплини впали на дошку приладів. Цикли виходили повільні, незграбні, нечіткі. Було таке відчуття, ніби замість gwіздка він б'є молотком по пальцях. Робота не радувала, а дратувала, виводила з рівноваги.

Позаду іноді розмовляли. Через дзвін моторів він не розрізняв слів, але тон здавався йому насмішкуватим, неприязним. І росла, росла в душі образа: «Чорти чумазі, через вас покинув своїх хлопців, до вас на допомогу йшов із щирим серцем, а ви...»

Він так змучився, що, коли змовк мотор, кілька хвилин просто сидів, не маючи сил ворухнути ні ногою, ні рукою. Бачив, як один за одним, нічого йому не сказавши, сходили вниз «негативи», як, ідучи, озиралися на кабінку, де він продовжував сидіти. Ось щось сказав електрик. Усі засміялися. Пішли до повороту дороги, де машина повинна була забрати їх у їдальню. «І не спитали, чи піду я, навіть не дізнались, чи треба чогось купити»,— подумав Олесь. Обережно, ніби з лікарняного ліжка, зліз він з робочого крісла. Потягся так, аж кістки хруснули. Намагаючись розім'ятись, розігнати тягучу втому, зробив кілька гімнастичних вправ.

— Братухо, братухо,— долетіло знизу. Це Борис. Під'їхав на мотоциклі й, не вимикаючи мотора, чекав.— Ну, як ви тут?.. А в мене цей Негатив старається, спасу нема. А довбешка в нього, мабуть, не з того боку затесана. Тільки й розмов, що про заробіток, тільки й думок, що про хату, яку він в «Індії» буде. Дізнався, що в нас більше, ніж тут, заробити може, аж затрусило його... Ну а ви? Дали духу артілі «Марна праця»?

Олесь повільно спускався східцями. Здавалося, він ось-ось упаде. Не розуміючи, що з ним, брат кинувся був до нього, щоб підтримати, але той одвів руку.

— Стомився з незвички... Пару бутербродів, пляшку пива привези,— тільки й зміг сказати.

Сам же сів на залізні сходи й замислився. І раптом зрозуміло стало йому значення в'їдливого прислів'я, яке пролунало в нього за спиною: чужа біда ха-ха, а своя ох-ох.

— То он як ви мене зрозуміли,— злісно сказав він уголос.— Ні, голуби, що-що, а сміятися вам з мене не доведеться. Я вас, лобурі ви отакі, розтрушу. Дайте тільки мені в темп увійти.— І, піби підбадьорений цими словами, знову поліз у кабінку, почав мацати в механізмах управління, намагаючись зрозуміти, чому ця машина, близьок тієї, на якій він досі працював, так туго реагує, чому зчленування її навіть поскриплюють, як ноги у ревматиків.

Він звик ходити на роботу влітку у світлих штанях і вишиваній українській сорочці і від хлопців, крім слюсаря-підсобника, вимагав того ж. А тут за кілька хвилин комбінезон його почорнів. «Запустили, чорти, машину, не слідували за нею»,— подумав він і відчув полегшення, як лікар, що поставив діагноз. Вирішив після зміни залишити екіпаж, щоб навести у кабіні хоча б елементарний порядок. Хлопцям про це нагадувати не доводилося. Вони й самі не пішли б, не навівши порядку: сірник на підлозі валяється — підберуть. «Ех, хлопці, хлопці! Як з вами було добре!»

Але й пропозицію лишитись для прибирання «негативи» не підтримали.

— Я особисто не можу, у мене дружина на вечірній зміні, нема на кого малого покинути,— відповів один.

— А на понаднормові, товаришу начальник, дозвіл маєте? — спитав кремезний носатий чолові'яга з бровами, схожими на волохату гусінь. Його звали Рубеном.

— Знайшов дурнів даром працювати! На нас, бач, орденів не вішають...

Тільки мовчазний рябий чоловік, сказавши своє: «А, матінко рідна», згодився й кивнув головою. Та й то той, схожий на мавпочку, замикаючи свій шкафчик, з'ехидничав з цього приводу.

— От-от, добрий помічник, досвідчений, за козла у кавалерійській стайні служив.— І, кинувши зневажливе «бувайте», побіг до автобуса наздоганяти інших.

І Олесь, знаменитий Олесь Поперечний, слава якого завжди допомагала йому об'єднати, згуртувати, надих-

пути людей, розгубився, як командир, за яким солдати не пішли в атаку. Залишатися вдвох не було рації, і Олесь разом з рябим пішли з кар'єру пішки. Його мучило, чому так криво склалися взаємини в екіпажі. Рябий був поганий співрозмовник. Крім «матінко рідна», яким він умудрявся висловлювати всі почуття, та абстрактних «так» і «ні», нічого від нього почути не вдалося. І коли на розі біля проспекту Електрифікації, де їхні шляхи розходились, він мовчки потис Олесеві руку, той, залишившись один, вибухнув: «Піду, плюну на вас на всіх і піду! Копирсайтесь тут, як жуки гноюві. Розженуть — і правильно зроблять. Ледацюги!..» Але одразу ж раптом згадалося одне прислів'я, яке він почув сьогодні від електрика: «Розсердився на бліх, та й кожух у піч». Так, чи що, виходить? І Олесь усміхнувся.

Але братові, який заглянув увечері до його землянки ні про що не розповів. Наступного дня екскаватор із забою було введено на профілактику. До Олесь враз повернулася впевненість. Разом із слюсарями, щось на-свистуючи, лазив він по величезній машині, вивіряв роботу її зчленувань, підтягував, відпускав... «Ні, друзі любі, Олесь Поперечний ще себе покаже!..» Працювали цілий день, працювали при електричному світлі. Вже вночі Олесь добрався до землянки і за вечерею під мрії дружини про те, скільки грядок вони скопають на вулиці Березовій, біля майбутнього свого житла, і що вона на них посадить, непомітно заснув. Зате схопився вдосвіта, збігав до струмка, нетерпляче жменями побризкав на себе водою і, сляк-так поспідавши, поспішив у забій, відчуваючи, що вже прикипає серцем до нової машини. Прався біля неї і вірив: оддячить. І коли профілактику було закінчено й екскаватор було знову повернуто в кар'єр, він з'явився на роботу урочистий, у випрасуваних штанах, світлій сорочці. Навіть коли електрик насмішкувато мовив: «От Тимошка, що не рік, то нова сорочка», він тільки підморгнув: мовляв, знай наших.

Та надії і цього разу не справдилися. Звичайно, машина працювала краще, але в першу ж годину стало ясно, що денної норми не витягти. І знов впав настрій, і знову під кінець зміни Олесь ледве долав тяжку апатію, що, як здавалося, оселилася у нього в кістках. Не чекаючи, поки підрахують виробіток, побрів до автобуса: тільки б не бачити розчарованих поглядів товаришів, не почути на свою адресу ще якогось їдконого прислів'я.

І характер почав псуватися. З'явилося роздратування. Легко вибухав з найменшого приводу.

І ось несподівано його викликали в управління. Передчуваючи, що буде якась неприємна розмова, він ішов з важким серцем. Скільки років він був серед найкращих! Мінялися адреси, мінялися марки машин, а майстерність Олеся Поперечного лишалася незмінною, і, щедро роздаючи її людям, він зник бути попереду. А тут... викреслюють із зведень, соромляться про нього говорити... Слова «Ми тобі віримо, Олесю!» лунали в вухах. «Що ж, виходить, і вірити тобі вже не можна, мабуть, про те й розмова буде...» Повільно, наче ноги були ватяними, піднявся східцями. Боязко прочинив двері в кабінет Петіна. Винувато сказав: «Добрідень». Він пам'ятав: Петін був проти. Тепер, мабуть, скаже ось, мовляв, не послухав розумної поради і зганьбив себе.

Але нічого такого не сталося. Петін був звичайний. Показав на стілець. Звелів секретареві запросити Надточієва, а поки за ним ходили, розпитав про здоров'я, про сім'ю, про те, чи скоро будуть Поперечні переїжджати на вулицю Березову.

— Ось у нас тут визріла одна пропозиція, — сказав він, коли Надточієв з'явився у дверях. — Сакко Іванович вас зараз поінформує.

— Ви, Олександр Трифоновичу, у нас найдосвідченіший землерийник, — якось важко вимовляючи слова, Надточієв дивився убік. — Перед розгортанням робіт на повну потужність нам треба краще організувати роботу «Уральців»... Коротше кажучи, вам пропонують стати старшим біля екскаваторників — буде така посада...

Олесь запитливо глянув на інженера. Надточієв явно уникав дивитись йому в обличчя. Поперечний розгубився.

— Мені? Зараз? За що? За які такі заслуги?.. Мене ж навіть у зведенні показувати соромляться.

— Ну, добре. Тут три комуністи. Будемо говорити одверто, — сказав Петін, дивлячись Олесеві у вічі. — Зведення!.. Так, це правда. Ми ваш виробіток у них не показуємо. Ми не можемо, не маємо права допустити, щоб Олександр Поперечний, про якого згадували навіть з високої трибуни, зараз через різні обставини — ви ці обставини знаєте краще за мене — виявився у хвості.

«Ну от, достукався». Олесю здалося, що кабінет, де, скільки він його пам'ятав, ніщо не міняло своїх місць, неначе здригнувся, почав розпливатися, і тільки ці пронизливі чорні очі, звернені на нього, цю тонку лінію міцно стулених блідих губ було виразно видно.

— То ви, значить, зумисне там у газеті Поперечного без імені подали? — спитав екскаваторник, згадавши недавнє інтерв'ю Петіна.

— Свідомо,— уточнив той.— Свідомо, Олександрє Трифоновичу. Вас високо піднесли, народ знає ваше ім'я. Я просто не мав права плямувати ваш авторитет.

— І тому тепер... Ось тепер...— Олесє насилу добирає слова.

— Ви правильно зрозуміли пропозицію Сакко Івановича, саме так... Знаменитого екскаваторника висунули. Це логічно, це в дусі всього нашого життя, ви цього заслужили... До речі, і в заробітку ви не втратите, якщо врахувати преміальні. Я про це подбаю...

Настало важке мовчання.

— Ховаєте? — тихо спитав Олесє.— Від людей ховаєте? — Губи його кривилися в болісній гримасі. Він похитав головою.— Не сховаєте. Мій гріх — мій одвіт. Або чесно на своє місце стану, або поїду звідси...— І повторив ще тихше: — Поїду!

Надточієв ходив по кабінету, ніби його мучив зубний біль.

— Нікуди ми вас не відпустимо, Олександрє Трифоновичу,— рівним голосом продовжував Петін.— Піклуватися про таких людей, як ви,— наш обов'язок. Повторюю: і заробіток, і обіцяна квартира на Березовій — усе ви одержите. Взагалі я не розумію, чого ви хвилюєтесь. Роки вже немолоді. Ви вже стільки віддали сил... Та й не вік же бути екскаваторником.

Олесє важко дихав. Він ніби похлинувся якимось словом, намагався його вихаркнути й не міг. Потім, так і не вимовивши це слово, він вийшов з кабінету. Спустився по східцях, вийшов на вулицю. На ганку озирнувся навколо, ніби вражений, що все таке саме, як і завжди: світить сонце, шумить модрина, ніби поросла крізь асфальт, весело тріпочеться в її кроні пташка. Іде машина, повнаповнісінька дівчат у пропилених вапняком комбінезонах. Ні, нічого не змінилося, і, здивований цим, Олесє Поперечний побрів, човгаючи ногами, шкрябаючи об асфальт підківками підборів...

Позаду почувлися швидкі кроки. Хтось наздоганяв. Надточієв. Деякий час вони мовчки йшли поруч. Потім екскаваторник відчув, як велика рука інженера сильно стискає його маленьку суху руку.

6

— ...Не віриш?.. А я це бачив. Бачив на власні очі з вікна мого кабінету. Наздогнав, зупинив, почав тиснути руку й щось там таке говорити, супроводжуючи це театральними жестами. Потім вони пішли разом. Уявляю, що він цьому Поперечному на мене наговорив!.. Просто не вистачає слів від обурення.

Подружжя Петіних тільки-но повечеряло. Вячеслав Апанійович у піжамах, в м'яких капцях сидів у своєму улюбленому кріслі під торшером, Діна Василівна — на дивані навпроти. Вона вместилася на диван з ногами, забилася в куточок і розгублено дивилася кудись крізь чоловіка. Рука її машинально гладила Чіо, що притулився до неї.

— ...По-перше, на політичній мові це зветься дворушництвом. По-друге, це — грубе порушення елементарної інженерної етики. По-третє, це просто підло по відношенню до мене... Люба, ти не слухаєш... Останнім часом ти, здається, зовсім перестала цікавитися моїми справами.

— Ні-ні, слухаю. «По-третє, це просто підло...» Ну, вони пішли, що ж далі? — Вона все дивилася ніби крізь чоловіка, заглиблена у свої, очевидно, невеселі думки.

— Мені здається, що з тобою діється щось дивне. Це ти й не ти. Поживши там, на острові, ти якось зовсім відійшла од мене. Ось зараз я розповідаю тобі про те, що мене обурило до глибини душі, а ти витаєш десь у хмарах.

— Ні, я слухаю. І все чула.— Діна спустила з дивана ноги й відсунула од себе собаку.

Тепер вона сиділа пряма, трохи нахилившись уперед, у незручній позі, і Петін подумав, що ось так сидять у нього у приймальній відвідувачі, викликані для неприємної розмови.

— Я все чула,— продовжувала Діна, підкреслено чітко вимовляючи слова.— Чула, і якщо хочеш знати мою думку, то мені здається, він був правий, цей чоловік, коли обурився. А Надточієв був правий, коли наздогнав його і потис йому руку. Я, мабуть, зробила б те ж саме.— Довгасті сірі очі з-за ґраток вій дивилися прямо в облич-

чя Вячеславі Ананійовичу.— Бачиш, я не пропустила жодного твого слова.

— Але ти говориш дикі речі! — Тонкі пальці Петіна затарабанили по полицці торшера.— Що образливого чи принизливого я запропонував Поперечному? Висування — хіба це образливо? Він немолодий, стомився. Адже навіть метал стомлюється. А тут солідний, добре оплачуваний пост. Та й як інакше: зрозумій, Поперечного знають нагорі — і раптом зник. Це тінь на нас усіх і на мене теж. А ми повинні високо нести прапор Оньбуду. Ну, подумай як слід, хіба не так?

Вячеслав Ананійович пояснював це терпеливо, з доброю поблажливою усмішкою, а Діна сиділа так само в напруженій позі, зсунувши брови, уперто закусивши губу.

— Ні, не так. Прапор... авторитет. Це добре, коли на чистому маслі, як любить висловлюватися Старик. Ти пробач, але в даному випадку я Поперечного розумію більше, ніж тебе. І зробила б, мабуть, так само, як він.— Жінка так стисла долоні рук, що вони побіліли.— Ти запропонував йому замасковане дезертирство. Він обурився. І я б обурилася на його місці, і всяка чесна людина...

— Так що ж, я нечесний? — скрикнув Вячеслав Ананійович і аж підскочив. Щільно стулені губи його стали зовсім непомітні.

— Я цього не сказала. Я сказала тільки, що ти рекомендував зробити нечесний вчинок. Я мало знаю таких людей, як Олесь, але мені здається, почуття честі в них дуже розвинене... Он Інокентій Саватійович сам написав у Москву, що помилявся, захищаючи свій острів... Хіба це не чудово?

— Ех, яка ти ще наївна! Зовсім дитина! Просто в цього Седих добрий нюх, він відчув, куди там, пагорі, подув вітер. Вітер змінив напрям — і він швидко змінив вітрило. А Поперечний — просто тупий, впертий мужик. Йому створили ім'я, я сам кілька разів згадував про нього в своїх статтях та інтерв'ю... Зрозумій же, як керівна особа, я не можу дозволити, щоб через його капризи на будівництво лягла хоч яка-небудь тінь.— Вячеслав Ананійович уже взяв себе в руки, знову сів у своє крісло і знову говорив тоном доброзичливого наставника. Але він бачив, що дружина продовжує сидіти, ніби в нього на прийомі. Тільки очі її тепер з цікавістю стежили за ним, ніби бачили його вперше.

— А взагалі чому ти завжди так погано думаєш про людей? — раптом спитала вона.

— Бачиш, люба, у мене великий досвід. Цей досвід говорить: краще думати про людину погано, поки вона не доведе, що вона хороша.

— А чому не навпаки?

— Партія поставила мене на таку ділянку, що я не можу дозволити собі розкіш бути роззявою. Людині мого масштабу треба будувати свої взаємини з людьми за точним розрахунком, з добрим запасом міцності. Адже це жахливо, коли людина, якій ти довірився, з якою ділишся таємними планами, раптом зраджує тебе, перекидається до твоїх ворогів... Ось так... І, можливо, досить про це. У мене й так був сьогодні поганий день... Краще розкажи, чим сьогодні займалася, моя хороша?

— ...А ти правильно підмітив — все почалося з тієї весняної поїздки на острів. Зі мною там щось сталося. Ні-ні, не турбуйся, нічого особливого не було... Ти вже знаєш про машину, що перекинулася, про людей, які потребували моєї допомоги, про цього бородатого чоловіка, який терпів неймовірний біль і стогнав уві сні... Незнайомий і дуже цікавий світ.— Діна говорила задумливо, ніби намагаючись сама зрозуміти, що ж з нею сталося.— Ти знаєш, це дивно, звичайно, але мені здається, після цього я стала краще бачити, краще чути. Ось і тебе я краще бачу. Ти розумний, вольовий, принциповий, але...

— Люба, я звичайна радянська людина, і, їй-право, я не заслуговую такого пильного вивчення з боку моєї доброї, лагідної дружини.— Петін підвівся з крісла, обійняв був дружину, але вона тихо відхилилася.

— Ні, докінчимо нашу розмову. Ось ти докоряєш: я не цікавлюсь твоїми справами.—А знаєш, чесно кажучи, ось тільки зараз я й почала ними цікавитись. Просто я, здається, перестаю бути твоєю тінню, твоїм відгомонам, знаходжу свою мову і, чуєш ти, свою думку... І ось я бачу: тобі нецікава моя власна думка, тебе вона дратує. Ти хочеш одного — щоб я тобі підтакувала, захоплювалася тобою... Одна людина назвала мене кішечкою.

— Звичайно, великий дотепник Надточієв. Від цього пошляка можна й не такого чекати... Я ніяк не можу зрозуміти, чому ти з ним дружиш...

— Це сказала Василина. У неї дивна здатність знаходити в людях схожість з тваринним світом. Старик — ведмідь. Що ж, правильно...

— А я? З ким порівняла мене ця чарівна ясновидиця? — з явним полегшенням промовив Вячеслав Ананійович, радіючи, що розмова відходить од неприємної теми.

— Ти? Знаєш, вона чомусь не хоче говорити. Скільки я не просила — ні, та й годі.

— Дивно. Я, здається, їй нічого поганого не зробив. Я завжди...

— От знову... А чому ти вирішив, що вона думає про тебе погано? Вона дуже доброзичлива. Ось про цього механіка, Павла Васильовича Дюжева, вона...

— Що? Як ти його назвала? Павла Васильовича? — Петін одразу пожвавішав. — Цього Дюжева звати Павло Васильович? Ти це точно знаєш?

Діна вражено глянула на чоловіка. Неспокійний погляд, бліді плями, що проступили на скронях крізь смагляву шкіру. Що його так стурбувало? І тут виразно згадалось, як тоді на пароплаві бородань якимось особливо пильно дивився на Вячеслава Ананійовича.

— Так, його звати Павло Васильович, — не зводячи очей з чоловіка, сказала вона.

— Він у партії?.. — спитав Петін.

— Здається, так... Ти з ним знайомий?

Обличчя Вячеслава Ананійовича губилося в тіні абажура, але міцні нігті тонких пальців, що вибивали на столику барабанний дріб, були добре освітлені. Діна дивилася на них і намагалася зрозуміти, чому вона сама так хвилюється, чому так прискорено забилося серце.

— Так, значить, Павло Васильович? Прекрасно. Це остання крапка над «і». Ти, люба, виручила мене від неприємного клопоту... — Вячеслав Ананійович нетерпляче зняв телефонну трубку, назвав номер Литвинова, але одразу ж кинув трубку назад. — Скільки років минуло, а я одразу згадав. От що значить, мила, мати блискучу пам'ять...

— Ти його знаєш? — спитала Діна уже вимогливо.

— Не його особисто. Але я багато знаю про цю людину. Колгоспний механік... борода... Але технічний почерк — це навіть більше, ніж особистий підпис: його не зміниш.

— Вячеславе Ананійовичу, — сказала Діна, підводячись, — я ще раз питаю: хто він? Мене ця людина цікавить.

— Он воно що! Ну тоді мені доведеться тебе засмутити. Ця людина повинна цікавити не нудьгуючих гарненьких жінок, а відповідні органи... Ти зрозуміла? Більше я тобі нічого не маю права говорити. Є справи, про які з дружинами не говорять.

Петін швидко пройшов у спальню. Почувши, як клацнув важіль телефону, Діна прислухалась. Початок розмови їй не вдалося розібрати: Вячеслав Ананійович вів її півголосом. Потім, очевидно, захопився, заговорив голосніше.

— ...Це той самий Дюжев. Він, очевидно, відпущений по амністії, а може... Пробачте, я вас не розумію, як це все одно? Чи можна довіряти таким людям? І яка зухвалість знову тягти цю ідейку, за яку держава вже поплатилася такими грішми й за яку його засудив радянський суд! А головне, не підписано, підкинув і не підписав... Ви так гадаєте? Як начальник, ви, певна річ, можете прийняти всяке рішення... Добре, я подам вам своє письмове зафіксоване заперечення...

Діна слухала, покусуючи губу. Вона бачила перед собою велику волохату голову, лице, сховане на дві третини в буйне волосся, скляні очі і всю цю ніби скам'янілу людину, що терпить неймовірний біль. І це людина з нечистою совістю? Злочинець? Хіба це може бути? І все в ній протестувало: та ні, ні!

Заглиблений у свої думки, Вячеслав Ананійович вийшов з кабінету.

— ...От бачиш, і ще один приклад, коли я правий у своєму підході до людей,— сказав він, не помічаючи напруженої пози дружини.— Коли-небудь, мила, я тобі все розповім. Кримінальний роман із катастрофами, з загибеллю людей, з проникливим детективом і ефектним викриттям... Сама того не знаючи, ти мені дуже допомогла. А Литвинов... Не розумію його... Ну що ж, це — його справа. А тобі спасибі, дай я поцілую руку.

Але дружина не помітила цього руху. Вона стояла, стискаючи скроні.

— Ой, як страшенно болить голова!

— Ну, проти цієї недуги людство ще в минулому столітті винайшло чудовий засіб — пірамідон. Мені він одразу допомагає.— І Вячеслав Ананійович пішов у спальню по таблетки.

Почався серпень. Щедра, багата пора. Тайга стояла в могутньому зеленому літньому вбранні. Все меншало в гушавині малини, зате вже чорніли в яскравій зелені крупні порічки і брусниця підставляла сонцю рум'яні щочки. Товстий шар глици піднімали замшеві шапочки грибів першого врожаю, які тут звалися колосовиками. Опівдні повітря в тайзі було густо напоєне ароматом розігрітої живиці, сохлої трави. Але в надвечір'я ставало прохолодно, по землі повзли шаруваті тумани, і зорі над ними блищали вже по-осінньому яскраво в оксамитовій чорноті неба.

Ось такого вечора на пасіці «Червоного плугатаря», в хатинці діда Саватія, яку, мабуть, на згадку про його колишні мисливські заслуги всі в колгоспі іменували «станок», за столом сиділи трое: сам господар, боеий, у сорочці без паска, в старих, латаних штанях, син його, Інокентій Саватійович, і Павло Васильович Дюжев, який мав сьогодні особливий, незвичний для присутніх вигляд.

Він підстригся, заокруглив бороду, підрізав вуса. Замість комбінезона, в якому його звикли бачити, або дешевої піджачної пари, які в будень носили колгоспники, на ньому була офіцерська габардинова гімнастерка, щільно перехоплена ременем, армійське галіфе, заправлене в хромові, начищені до блиску чоботи. Над кишенькою була прикріплена різноколірна орденська колодка, не надто велика, але й не маленька, на якій солдатське око одразу відрізнило б поряд з орденем Червоного Прапора стрічки орденів, що їх одержували командири частин за успішне ведення бойових операцій. І якщо раніше важко було визначити на око вік Дюжева, який одним здавався старим, іншим — молодим, зараз, туго затягнутий ремнем, він мав вигляд людини в самій порі, як визначив дід Саватій, вражений новим виглядом колгоспного механіка.

Хатинку оповили прохолодні сутінки, і, тому що за вікном ходили хмари і вдалині час од часу гуркотіло, запахи загострювались, і в ній густо пахло медом, хлібом, сухими травами. На столі стояли яечня з шинкою, полумисок з рум'яними пампушками, солдатський котелок, повний малини. На тарілці лежав круглий кавалок домашнього масла, що зберіг відбиток ганчірочки, в яку був загорнений. У глиняній тарелі виднівся медовий стільник із встромленим у нього ножем. Випивки не було.

Глафіра, нечутно стоячи віддалік, біля печі, вже кілька раз нагадувала, що з закусками треба кінчати, бо пельмені «доходять», але ніхто не торкався їжі.

— ...Так пам'ятай, Павле Васильовичу, дім твій тут,— котрий уже раз повторював Інокентій Седих, любовно дивлячись на друга.— Як не крути, однак ти наш. З правління ми тебе вивели, а з колгоспу не одпускаємо, і книжка твоя в мене в столі буде.

— Невчасно, невчасно ти нас, Васильовичу, кидаєш,— теж уже не вперше зітхав Саватій.— Воно, звичайно, коза на горбку, кажуть, вища за корову в полі, однак мое тобі слово — даремно. Діла ж на новому місці для тебе скільки! Місто, справжнісіньке місто он Кеша буде. Там для твоєї голови розворот який — крути-верти... Еге ж, не гаразд, Васильовичу, не гаразд... Дали притулок тобі люди у тяжку твою годину, як свого, сімейного, прийняли, а ти?..

— Батьку, це ні до чого,— спинив син.

— А що, хіба неправда? Яким він до нас приїхав? Я не гуджу, в біді й ведмідь боягузливий, а тепер он який сокіл. Ох-хо-хо, гляди, Васильовичу, не змінй шило на швайку!

Нічого не відповівши, Дюжев підвівся, підійшов до дзеркальця, що висіло на лутці.

— Скільки років зброю цю не одягав! Зараз одягнув — старий дід, зовсім старий дід.— І з того, що в мові своїй він більш, ніж завжди, натискав на «о», Інокентій розумів, як хвилюється його друг.

— Горе, Васильовичу, хіба що рака красить,— озвався Саватій.

— Еге ж, чимало часу минуло... Все немовби осіло, встоялося, а тут знову піднялось. Нема в мене на світі людей ближчих за вас, Седих. На партзборах не сказав би, а вам скажу: живе, живе у мені цей біль. Він ото як рана.— Дюжев плеснув себе по стегну.— Давно її затягло, а як погода міняється, занеє, засіпає...

— Одваром редьчаним треба, а то ще капустяний лист. Запарити в маслі і прикладати. Гарячий, як тільки можна витримати. Одразу полегшає,— почувлася порада з напівтемної хати.

— Ех, Глафіро Потапівно! Глибока вона, моя рана, не пропариш її... Іншого разу й зовсім забудеш, а от захотів погоду міняти — і... — в словах Дюжева прорвалася туга.

— У нас от є примовка: «Довго горе горювати, все одно що хрін жувати!» — з удаваною безтурботністю вигукнув Саватій.— Нема на світі ні радощів довічних, ні печалі безкрайньої... Глафіро, пельмені, чую, в тебе дійшли. Подавай.

— Так ви ж закусок не торкнулися.

— Та, ну їх к бісу, оці закуски... Тут велика розмова йде.

І поки Глафіра перекладала пельмені в полумисок, заливала їх юшкою, старий не переставав говорити:

— І ще в мене, Павле Васильовичу, за тебе сумнів. От розповідав ти нам про чоловіка того. Він — там сила. З ним тобі хороводи водити доведеться.— На гострому соколиному обличчі старого, яке за це літо дуже висохло, відбилася батьківська турбота.— Не хоче він тебе, проти його волі йдеш. Раз він тобі жили підрізав і вдруге підріже... Га?

— Не хотів я з ним зустрічатися і за проект побоювався. Думав — віддам креслення, зникну, хай люди користуються... А от знайшли... Нічого, не турбуйтеся, усе буде гаразд, діалектика каже: все тече, все міняється.

— Що воно таке, діалектика, мені невідомо,— наполягав старий.— Однак у нас кажуть: вовк, він щороку линяє, а норівів не міняє.

— ...А жіночка в нього славна. Легенька, наче козуля. Штанці оті на ній смішні, наче в клоуна якого, а руки міцні, впевнені. І крові не боїться, неначе сестрою медичною по фронтах пройшла,— задумливо сказав Дюжев.

— Бачили ми тут ці самі штанці... Ліс, Васильовичу, по узліссяю не визнаєш...

Мовчки їли пельмені. Добавляли, перчили, поливали оцтом, вмочали в сметану. Кожний думав своє, і, коли полумисок спорожнів, розмова знову почалася з того самого місця, на якому обірвалася.

— На випадок чого, Павле Васильовичу, пам'ятай: всі ми твій тил. Вся наша колгоспна парторганізація.— Інокентій відклав виделку.— Ми тобі таку характеристику напишемо, хоч у ЦК тебе обирай. А от щодо цього самого, щодо рідкого, полікуватись би тобі. Кажуть, тепер лікують... У нас тут кожен тебе своєю ковдрою прикриє, а там у всіх на очах... Ох, непокоїть мене цей Петін!.. Звичайно, з усього треба б тобі на нього, а не йому на тебе злоститись...

— Ох, не кажи, не кажи! — перебив Саватій сина.— В давнину говорили: «Хто кого кривдить, той того й ненавидить...»

Глафіра голосно зітхнула. Вона слухала всю цю розмову стоячи, обличчя в неї ще більше схудло, стало зовсім схожим на лик розкольніцької ікони старовинного письма. Чорні очі блищали з-під низько насунутої хустки, і була в них, у цих очах, така печаль, якої ні за жодних святцями не знали небожителі.

— Вже ж і почастивала ти мене на прощання, Глафіро Потапівно,— сказав Дюжев, рішуче встаючи.— Вмирати буду — пельмені твої згадаю... Ну, спасбі. Пора мені...

— Ти нас, Павле Васильовичу, зовсім не кидай. Виставка тут нам креслення парників та тепличок прислала, без твоєї голови важко буде,— сказав Інокентій і зітхнув: — Без тебе ми взагалі на голову нижчі станемо.

— Та що це ви його як на кладовище! — сердито обірвала Глафіра.— На його коні до Новокряжево година ходу.

— От-от, саме година,— підтримав Інокентій.— Будемо тебе на консультацію викликати, добові, командировачні — все чин чином... А потім мрія в мене є, Павле Васильовичу,— Інокентій опустив очі.— Породичаємося, може, га? Тут усі близькі, секретів од них не тримаю. От як Новокряжево добудую, запусчу все на повний хід, мрію весілля зіграти. Зрозумів? Тольша Суботін — круглий сирота. Так тебе за названого покличемо. От і будемо свати-брати.

Дюжев уже стояв у дверях, скоса позирав на старовинні дзигарі з комаринським мужиком, що витанцьовував на циферблаті.

— А я ж ото думаю, навіщо це Інокентій новий будинок з двома ганками буде? — сказав він, усміхаючись.— Обіцяю: хоч на місяць пошлють, все одно звідти прилечу на весілля.

— Ну, прощай,— сказав Інокентій, простягнувши руку.— Забудь, що ми тут наговорили... Правда у нас завжди верх візьме, така країна.

— Вже на що шука гостра, а не взяти їй йоржа з хвоста,— з робленою веселістю підтримав Саватій.— Сибіратінка на кожен випадок прислів'я придумала.

Дюжев хотів щось сказати, але не сказав, проковтнув слину і, різко повернувшись, зник за дверима. Ганком

прорипіли чоботи, різко заревів мотоциклітний мотор. З ходу взявши швидкість, машина промчала повз вікна, але гуркіт мотора довго ще було чути з тайги, і якийсь кутик надтріснутого дзеркала деренчав, відповідаючи йому. Нарешті все стихло.

Старий Саватій встав, помацав рукою за піччю, витяг звідти півлітру, коротким ударом вибив корок, налив по півсклянки.

— Ну, щасливої йому путі. Справдешній більшовик, як твій, Глафіро, чоловік, Олександр Саватійович, покійний...

Випили, не цокаючись, як п'ють на похороні. Клацали дзигарі, за вікном, у густій п'ятмі спалахувала блискавка. І от спалахнуло десь поряд, почувся оглушливий гуркіт, і великі краплі дощу затарабанили в шибку. З глибини хати, де стояло ліжко, почулося приглушене схлипування. Там плакала Глафіра, вп'явшись зубами в подушку.

— Ех, батьку, батьку, надало ж тобі про Олександра згадувати. Мені легше з Кряжим розпрощатися, ніж йти з тією могилкою, все життя її там.

— Промазав,— пошепки признався старий і ще тихше додав: — Васильович, він і справді на брата твого старшого лицем здорово схожий. В того від нас ні кровиночки не було. Весь був у матір, такий самий ото кремезний та білявий.

Ввійшла Глафіра, чорна хустка зовсім закривала обличчя, і тільки очі світилися з вузької щілини.

— Інокентію, тобі в хаті стелити чи з батьком на сіннику ляжеш? — буденним голосом спитала вона.

8

Ганна Поперечна і Ламара Капанадзе познайомилися навесні на Птюшкіному болоті, коли воно було ще пустирем і лежало в низині, оторочене по краях березовим лісом. Містечко — супутник майбутнього Дивноярська, що на плані мало дуже симпатичний вигляд, як оточений гайком виселок одноповерхових дво- і чотириквартирних будиночків з центральною площею, утвореною будинками школи, універмагу, кінотеатру, ясел та клубу,— було тоді пустирем, по якому, наче жуки, повзали, гудучи і брязкаючи, канавокопачі, бульдозери, скрепери. Вони висувували низинні місця, профілювали майбутні вулиці, підіймали проїжджу частину, тротуари.

Все це пустище було вже розплановане на строгі квадрати кварталів. На перехрестях видно дощечки, на яких можна було прочитати назви вулиць: Березова, Соснова, Модринова, Черемшинна, Кедрова...

Казали, що ці назви придумав Старик. Він з особливою любов'ю стежив за цим районом малогабаритних будиночків, де кожна родина мала одержати в палісаднику клаптик землі.

— Тут ми будемо в наше майбутнє дивитися,— казав він найбільш близьким людям, вдоволено потираючи волосаті короткопалі руки.— Ми — країна простора, нам нема чого лізти в небо. Ближче до землі — здоровіше...

Так от якось, одної весняної днини, на розі таких двох вулиць, про існування яких говорили поки що дощечки, зустрілися дві жінки: маленька, повненька, з очима-вишнями, і висока, пряма, із строго окресленим лицем.

— Ви мені не скажете, як пройти на вулицю Березову? — спитала та, що була вищою, і в її правильній російській вимові позначився легкий грузинський акцент.

— А вам який же будинок? — поцікавилась маленька.

— Шостий.

— Шостий? Боже ж ти мій, то ми ж сусіди! Ви що ж, Ладо Іллічева жінка?

— А ви — Ганна Поперечна? Еге ж? Вождь грізних «домовиків»? То познайомимось: Ламара Давидівна. Звіть просто Ламара.

— А я — Анна, звіть Ганна. Так для мене звичніше. Гаразд?

Вони потиснули одна одній руки.

— От і познайомилися, і дуже добре, заходьте до нас у гості,— сказала Ганна, показуючи на пустир, де серед брудних клаптів снігу, що ще подекуди зберігся, стирчали рівні рядки кілків, і обидві засміялися, тому що і будинок номер шість, і Березова вулиця, і саме місто-супутник — усе було в майбутньому, а поки що перед ними у весняному мареві лежав луг, оточений березовим лісом. Людей не було видно, лише машини рухалися в різних напрямках.

Жінки разом відшукали Березову вулицю, кілок з цифрою «6» й інші кілки, що окреслювали межі майбутнього двоквартирного будиночка. Поряд була малюсінька діляночка. Але для двох жінок це була не латка лугови-

ни, а клаптик своєї землі, і ось тепер вони вже в думках обладнували своє житло, прикидали, де буде палісадник, де ляжуть грядки, де будуть посаджені фруктові дерева. Дув вітер. По небу линули, кудись дуже поспішаючи, білі хмарки. Гнила волога залазила під одяг, на пустирі було незатишно, але жінки не поспішали додому. Іноді вони сходилися біля кілочків, що визначали той чи інший га-ночок, перемовлялися.

— День і ніч мрію, коли ми в свою хату переберемось. Аж ночами ввижається.

— І я. Уявіть, і я. Ладо все розповідає, як добре й розумно ви в землянці влаштувались, а ми вчотирьох з сином, з нянькою в одній кімнаті... Якби ви знали, яка прекрасна квартира була у нас у Владивостоці: завжди гаряча вода, газ, вид на бухту!

— А у нас в Усті! Боже ж ти мій! Піаніно купили. Нінку музика вчити почали. Садок з вишнями. Вперше вишні в тому садку дозріли, кожному по дві штучки припало. Кислі, зате свої.

На мить бесіда перервалася. Очі в жінок були вологі. Потім вони поглянули одна на одну, посміхнулися.

— Що там згадувати! Наш батько каже: назад озиратися будеш — спіткнешся. Дивися вперед.

— А мій, є у нас таке грузинське прислів'я, воно і в росіян є: не місце прикрашає людину, а людина місце...

Пізніше, коли підсохло й берези вдалині стелили за вітром вже не рожеві голі гілки, а ніжне, молоде, жовтувате листячко, сусідки часто зустрічалися біля своїх майбутніх ганочків. Приходили з лопатами, сапами, граблями. Із Старосибірського інституту прислали нарешті давно очікувані саджанці повзучих яблунь і північних вишень. Сестра прислала Ламарі з Кутаїсі насіння цицмати, кинзи, тархуна та інших запашних трав. Сусідки поділилися одна з одною тим і другим. А якось святкового дня Ганна привела з собою хлопців на чолі з Борисом. Дружні міцні хлопці за один день скопали всю ділянку Поперечних, а заодно, розохотившись, і сусідню. Жінки зварили їм на багатті добрячий обід, хлопці зганяли на мотоциклі в Дивноярськ за «пальним» і добре почастилися серед скопаних, розпушених, як пуховики, грядок, від яких смачно пахло землею, вологою, сонцем.

Захмелілий Борис Поперечний, поглядаючи скоса на гожу грузинку, навіть перейшов на українську мову:

— У нас на селі звичай: комсомольці солдаткам зорати і обробити допомагають. Ви ж, тітки, ті ж самі солдатки. Чоловіків хіба що уві сні й бачите.

— Мовчи, божевільний, цур тобі, пек! — сміялась Ганна.

А потім, коли хлопці пішли, обидві жінки засмутилися. Солдатки! Як це до них підходило! І спільна ця печаль ще більше зблизила цих двох таких різних жінок.

— Ви знаєте, Ганно, коли мій на флоті в плавання йшов, не бачилися по місяцю й більше. Я все мріяла: піде в запас, відпочинемо, поживемо одне для одного. В театр, в кіно, на виставки різні ходитимем. Гришею разом займемось. І от, це грубо, звичайно, сказано, але ж і справді тільки в ліжку й зустрічаємось.

— А я за солдата йшла. Так чи вірите, Ламарочко, ясочко ви моя, на фронті у війну більше разом були. Гірко; так гірко... А життя ж то йде. Так все його й прогавиш, сидячи на клунках. Адже я з нашим батьком інший день і словом не перемовлюсь. Придумав він цих якихось «негативів» за вуха витягати, до ночі в заборі, прийде — зачепити страшно...

Поверталися мовчки, й лише там, де розходилися їхні дороги, Ганна сказала:

— Солдаткою можна молодію бути, а в нашій літа... — І струснула головою, наче комара одганяла. — А що, коли вам, Ламарочко, до нас у «домовики»? — І раптом, зовсім пожвавішавши, сказала: — У «домовиків» тоді в парткомі вже не рука, а дещо міцніше за руку буде. — Ганна пустотливо підморгнула. — Аж он коли ми з нашими справами до товариша Капанадзе проб'ємось, а то ви йому під ковдрою пошепочете: нічна зозуля денну завжди перекує.

І Ганна бадьорою ходою попрямувала в Зелене містечко, а Ламара, проводжаючи її очима, дивувалась, звідки ця приємна товстенька жінка-качечка бере енергію...

З пуском першої черги житлобудівного комбінату на пустирі, який усе ще мав смішну назву Птюшкіне болото, будинки почали рости воістину з казковою швидкістю. Ледве муляри встигали змурувати стовпи фундаменту, як приїздили машини з готовими величезними деталями і монтажники за три-чотири дні складали будинок, підводили його під дах. Так одного разу Олесь Поперечний, прийшовши після довгої відсутності на

Птюшкіне болото, побачив, що Березова, шість,— вже не кілочкі з дощечками, а новенький будиночок, що пахнув смолою і весело золотився проти сонця і в якому дівчата-маляри, наспівуючи, чепурять стіни.

Пустир перетворився на виселок. І поки неквапливі котки рівняли асфальт проїздів, вечорами самі мешканці — чоловіки, жінки, діти — садили вздовж тротуарів дерева, привезені з тайги. Ламара й Ганна, працюючи разом з ними, раділи першим брунькам, які лопалися на маленьких і слабеньких саджанцях, кликали одна одну милуватися кожним новим листочком, що з'явився на огірках.

Їхні чоловіки нерідко «заскакували» тепер на Березову. Але саме заскакували. У них завжди не було часу, завжди вони були зайняті й на Березовій почували себе не господарями, а гостями.

Хазяйновита Ганна, мріючи, що чоловік, в додаток до газової плити, вимурує їй у дворі, за звичаєм рідних країв, піч, збирала тріски, стружки. Печі все не було, і вітер розтягав купи й закидав сміття і на сусідню ділянку. Було прикро, дуже прикро...

Того дня, коли новим господарям будиночка по Березовій, шість, вручили ключі, сусіди зустрілися на зборах партійного активу будівництва. Зустрілися й домовились, що найближчої неділі обидві родини перевезуть майно в нове житло і, за звичаєм, що існував і на Україні, і в Грузії, і тут, у сибірському краї Росії, спільно «обмиють» нові стіни. Про це урочисто було оголошено вдома. Але трапилось так. Після відомої вже нам важкої розмови в управлінні Олесь вирішив провести вихідний день у кабіні машини, розгадуючи причини своїх невдач. Того ж дня прибула делегація старих комуністів. Чехословачини. Вони прилетіли за тисячі кілометрів побачити народження сибірського веселтя. Капанадзе зранку показував почесним гостям будівництво.

Жінки вирішили перебиратися самі. Особливих труднощів це не становило. Хлопці та Сашко навантажили, перевезли меблі одної й другої родин і під керівництвом хазяйок порозставляли по кімнатах важкі речі. Навіть печі витопили. Але радість дня, якого так чекали обидві жінки, поступово тьмяніла. Поки клопоталися з перевезенням, з вивантаженням, з розстановкою, було ще нічого. Та ось підмели підлогу, із задоволенням поклацали

вимикачами, покрутили крани, посмикали водозливи в убіральні. Побачили: все працює.

Довелося самим складати на спільній терасі столи, самим ставити на них закуски, пляшки. Більш нічого було робити. Ніна і Григол побігли гратися у двір. Сашко уткнувся в книжку. І знову виринула велика образа: в такий день — самі. Але обидві ховали образу, трималися, балакали між собою, аж поки Ламара випадково не сказала:

— А я все думаю, які ви з чоловіком розумні, практичні люди. Не встигли переїхати — і все у вас на місці. А в мене, дивіться, крамничка комісійна. Все наново треба купувати. Навіть тахту кинули у Владивостоці, а яка ж це грузинська сім'я без тахти, без мутанів! — Вона ще раз пройшлася по кімнатах Поперечних. — Яка краса оці ваші складані меблі!

У відповідь на похвалу сльози бризнули з Ганниних очей, і здивована, злякана Ламара почула крізь ридання:

— Бодай воно провалилося, це складане життя, бодай провалилося, бодай провалилося... — І хоч до цього не було додано жодного слова, Ламара все зрозуміла. Обнявши нову подругу, вона теж розплакалась.

Коли Олесь Поперечний і Ладо Капанадзе вже ввечері прийшли додому на свою нову адресу, вони побачили, що святковий обід безнадійно захолов, а жінки, обнявшись, поснули на дивані.

9

З деякого часу в начальника Оньбуду з'явився тямущий, діяльний, спритний помічник, який не значився в штатах управління і не пройшов крізь сито відділу кадрів. Більш того, щоденно спілкуючись з ним, даючи йому різні доручення, начальник будівництва ніколи не бачив цього помічника й майже нічого не знав про нього.

Помічник цей вступав на посаду поступово, непомітно вrostав у неї, а, поскільки керівництво Оньбудом — це сила-силенна найрізноманітніших справ, Литвинов і не помітив, як це сталося.

Автоматична телефонна станція Дивноярська ще тільки споруджувалася. Зв'язок вівся з допомогою телефоністок. І от одного разу серед знайомих уже голосів з телефонної трубки почувся новий, що дзвінко, напористо, енергійно відповідав: «Сьомий». Почалося все святкового вечора. Литвинову треба було повідомити в

Москву, як почувають себе чехословацькі гості, але Капанадзе, котрий супроводжував їх цілий день, відшукати не пощастило. Після двох невдалих дзвінків Литвинов з досадою промовив:

→ От невдача! — і кинув трубку.

Через деякий час пролунав виклик і напористий голосок сповістив: «З'єдную з Капанадзе». І зараз же знайомий голос з грузинським акцентом спитав:

— Ви мене шукаєте, Федоре Григоровичу?

— Шукаю, а ти де, звідки говориш?

— З Птюшкіного болота, з міліції.

— Немає більше Птюшкіного болота, є містечко-супутник, — поправив Литвинов. А потім, одержавши відомості про чехословацьких гостей, здивувався: — Як же ти, Ладо, потрапив до міліції?.. З новосілля? Ти чого мене дуриш?

— Ви ж самі по мене посилали дільничного.

— Ах он воно що! Це Сьомий, його робота... — здогадався начальник і вдоволено додав: — Ач, який молодець! — Подумав, вирішив подякувати. Але, піднявши трубку, почув: «П'ятий...»

Уся ця маленька історія так, мабуть, і забулася б, але наступного дня Сьомий знову заявив про себе. Потрібний був Надточієв — його не було ні в кабінеті, ні в Будинку приїжджих, ні у вагончику Бершадського, де Сакко Іванович проводив тепер багато часу, спостерігаючи, як Макаронович і новопризначений інженер Дюжев підготовляють будівництво мосту. Надточієв був знайдений і запрошений до телефону в молочному магазині, де він купував собі кефір. Але цього разу Литвинов подякував Сьомому і навіть поцікавився, як це йому щастить робити.

— Дуже просто, — пролунав напористий голосок. — Чергова в Будинку приїжджих сказала, що пішов по молоко. Молоко в магазині, молочна на лівобережжі одна, телефон відомий. — Але слухати подяки Сьомий не став. Голос зник з трубки.

Литвинов любив усі поточні питання розв'язувати на місці, на ходу. Кабінетна робота в нього була погано організована. Його секретар, літній, розповнілий чоловік, переїжджав з ним уже на третє будівництво. В управлінні він завжди був головою місцевкому, вважався активістом. Це був акуратний чоловік. Доручивши йому що-небудь, можна було не боятися: не забуде, рано чи

пізно зробити. Але робив він частіше пізно, не було в ньому енергії, кмітливості, ініціативи. Якимось засмучений Литвинов необережно сказав: «Ти, брат, як чемодан без ручки — і для діла не годен, і викинути шкода». Так за ним і пішло: «Чемодан...» Ось чому таке непрохане вторгнення в його справи виявилось для Литвинова дуже доречним.

— Слухай-но, Семірочко, знайди ти мені, голубко, такого от.

Потім уже звечора, йдучи додому, почав давати моторній дівчині доручення:

— Семірочко, не в службу, а в дружбу, запиши там у себе: я зранку на житлобудівному комбінаті, потім на дамбі у Макароновича, потім на правобережжі, там, де Мурка-зубоскалка шаліє... Потім заїду в кар'єр на чотирикубові. Ясно? Ти вже не підкачай. Чуєш — дзвінок серйозний — пошукай. Зробиш?.. Ну, спасибі. Дай боже тобі жениха хорошого...

І Сьомий, за яким на прохання начальника закріпили його провід, ретельно, з великою точністю виконував усі доручення. Так потрошку таємничий Сьомий займав у справах управління все більше місце, а Чемодан, який одноосібно володів досі персональним проводом начальника, ревнуючи, дивувався, звідки вона взялася, ця настирлива дівка. А та, маючи гостру пам'ять і, очевидно, дуже організована, подавала Литвинову дедалі більш істотну допомогу. А втім, Сьомий був суворий, компліментів і жартів не слухав, і, як тільки розмова сходила з ділового тону, голос гаснув у трубці, і Сьомий зникав без попередження.

І ось одного разу замість Сьомого відповів П'ятий.

— Чому П'ятий, де Сьомий? — буркнув Литвинов.

— Вона захворіла...— була відповідь.

— Що з нею?

— Ангіна і грип,— відповів дівочий голос, який видався Литвинову нудним і неприємним.— Валя лишила мені список тих, кого вам потрібно вранці викликати. Почати?

— Ну, вмикай.

Але в П'ятого, як він не старався, нічого не вийшло. Багатьох потрібних людей не виявилось на місці, знайти їх П'ятий не зумів чи не вважав за потрібне. І вся перша, найбільш улюблена частина робочого дня була в Литвинова зіжмаканою. Ось тоді Литвинов подумав, що

потрібний справжній помічник, без якого він досі обходився завдяки своїй надзвичайно гострій пам'яті, енергії і чуттю. Новий, не бувалий навіть для нього обсяг будівництва, складні співвідношення виробництв, розкиданих по різних місцях, далеко одне від одного,— усе це потребувало не старозавітної скрупульозності і неквапливої ретельності Чемодана, а енергії, ініціативи, творчості; так, саме творчості.

Про це ввечері стомлений Литвинов і розповів з серцем Петіну. Той слухав його нарікання з розуміючою посмішкою.

— ...Я вам завжди говорив про це, Федоре Григоровичу. Чіткий, злагоджений апарат — це все. Ця ваша ранкова біганина по об'єктах, вибачте, плюскомперфект — давноминулий час. Ви, може, пам'ятаєте, як молодики критикували мене на партзборах за те, що рідко буваю на об'єктах. Навіщо? Не їздив і не поїду. Часу обмаль. Нащо витрачати його на пусті балачки? Чітка робота апарату дозволяє мені відчувати пульс усього будівництва, в будь-який момент знати, де що відбувається. Ленін же казав: соціалізм — це облік.

Литвинов любив учитися. Зустрівши нову людину, причетну до нових теорій, до цікавих відкриттів, до свіжих інженерних віянь, він тягнув її до себе, частував обідом, з учнівською ретельністю випитував усе, що та знала. Дуже уважно слухав, іноді навіть записував у зошиті. А от зараз, високо цінуючи організаторські здібності Петіна, він усе-таки весь внутрішньо нашорошився: ні ж бо, чорт забирай, ніякий апарат, ніякі керівництва, ніякі мертві зв'язки не замінять живих стосунків з людьми, такими різними, такими складними, такими несхожими одне на одного! Ленінська формула, наведена Петіним, схвилювала його.

— Так, Ілліч казав: соціалізм — це облік,— промовив він тоненьким голосом.— Але Ілліч не казав, що облік — не соціалізм... Ні. І він сам, несучи на своїх плечах державу, весь час спілкувався з людьми, бував на фабриках, в селах, сам приймав делегатів, ходаків...

— У мене теж, як ви знаєте, немало людей буває на приййомах,— відповів Петін.— Якщо мене щось цікавить, можу з ними говорити, але мало хто може сказати мені щось нове.

— Це тому, що до тебе ходять ті, кому ти потрібний, а не ті, хто тобі потрібний. Тим ніколи байдикувати по

передбанниках начальства. Як конче потрібно буде, подзвонять або напишуть. І ти про їхню скруту не знаєш...

— У вас є конкретні факти?

— Є. Вранці був на дамбі. Там зараз цей Дюжев усім заправляє. Чудовий чоловіча! Через якогось мерзотника стільки відсидів даремно. То він так нас з тобою розкритикував за те, що благословили відсипку піонерним способом... Признаюсь, я почав був сперечатися, а він усміхається: подумайте як слід і побачите — моя правда... І такі його, собаки, правда. Ти про це знаєш? Ну? А Дюжев такий, що до нас на прийом не попроситься. Приклад? Ага!

Петін спокійно слухав, але Литвинов уже знав, що означає, коли його губи стикаються так, що майже зникають з обличчя, а пальці худої руки починають тарбанити по столі.

— Ви маєте рацію в одному — ця людина до мене не прийде. І добре зробить. Я вже вам подавав письмове заперечення проти цієї затії із збірними конструкціями опор... Ми будуюмо не якусь там міжколгоспну електростанцію. Ми ведемо будівництво світового значення. Це наш козир у боротьбі із Заходом, а тут сумнівні експерименти. Сумнівні — це ввічливий вираз... Я вам уже усно і навіть письмово сигналізував, що ця принадна дурниця вже обійшлась одного разу державі в мільйони карбованців плюс життя кількох людей. Це зафіксовано в рішеннях суду, радянського суду. Лиха воля чи злочинне глупство — це в чисто інженерному аспекті не так уже й важливо — єдина причина, що примусила мене письмово попереджувати вас про згубність вигадок цієї людини...

— Ви письмово попереджували не тільки мене, — хриплівато сказав Литвинов, переходячи на «ви». І раптом став вишукано ввічливий: — Ви зволили так написати міністру і були такі добрі, що поінформували інстанції...

Литвинов, якому щойно було тісно в широкому кріслі, увесь підтягнувся, сидів рівно. Різкі зморшки на чолі поглибилися, сині очі дивилися замкнуто. Петіну теж були добре відомі ці ознаки.

— Федоре Григоровичу, я цього не збирався од вас приховувати... Ну що ж, визнаю, я трохи чиновник. У мене немає вашого авторитету, вашої широти, ваших... Ну, скажу одверто, і ваших зв'язків. Я не можу брати

на себе те, що можете ви, і, як комуніст, я тільки вважав за обов'язок...

— Комуніст? А я хто? — Литвинов давно вже знав, що в боротьбу проти проекту Дюжева Петін намагався втягнути багато людей, знав про його доповідні, про телефонні розмови. Вживши заходів, він не збирався перешкоджати Петіну доводити своє. Але тут уже зірвався й не міг стриматися.— Так от, під столом я карти не тасую. Я наказом призначив цього Дюжева відповідальним за проектування і будівництво банкетного мосту. Я доручив йому керувати складанням креслень. Я відряджаю його до Москви, в інститут, консультувати проект. Я припиняю відсипку дамби. Я, комуніст Литвинов Ф. Г., член партії з тисяча дев'яцот двадцятого року. Можете повідомляти про це кого завгодно. Я весь до ваших послуг.

І важко, з хрипотою дихаючи, Литвинов вийшов з кабінету. Коли він проходив приймальною, Чемодан зіщулювався, завмер. Він знав ці приступи тихої люті, які були куди небезпечніші, ніж галасливий гнів і грубувата лайка, що лунала часом із-за дверей.

— Надточієва! — кинув Литвинов на ходу.

Клацнув замок. Залишившись сам, Литвинов почав пити просто з графина, потім підійшов до вікна, перегнувся через підвіконня і рештки води вилив собі на круглу стрижену сивіючу голову. Його вже мучила досада, що дозволив собі так розходитися. Сива голова Чемодана просунулася в двері й пошепки доповіла, що Надточієва ніде немає.

— Розтяпа! — знову вибухнув Литвинов і зірвав з телефону трубку.

— П'ятий,— відповів голос.

— Чому П'ятий, де мій Сьомий?

— Я ж вам говорила, вона хвора, у неї ангіна.— Голос телефоністки тремтів.

— У, чорти б вас усіх!..— І трубка була кинута на важіль.

Сидячи в темряві, не запалюючи світла, Литвинов заспокоївся. Рано чи пізно це треба було Петіну сказати, обов'язково сказати, але діловито, коректно. Лаятися й нема за що. Що він такого, по суті, зробив? Ну, написав про свої сумніви й заперечення міністру. То й що? Ідею завжди можна відстояти, коли вона хороша. А втім, якби міністр не одержав колись під керівництвом

Литвинова бойового інженерного хрещення, якби він тепер не подзвонив і не поцікавився, що, мовляв, Федоре Григоровичу, у вас відбувається, через що шура-бура зчинилася, може, й провалилася б справа. «Зв'язки»... Ач куди закинув! А може, має рацію Сакко — з Петіним треба бути обережнішим. Та-ак!

Виходячи з кабінету, Литвинов попросив з'єднати його з старшою телефоністкою.

— Слухай, два прохання: коли очуняє цей ваш вельмишановний Сьомий, запроси його у вільну часину зайти до мене в управління. І ще скажи своєму П'ятому, що, мовляв, перед нею вибачаюсь, я їй чорта ні за що ні про що в трубку запустив. Беру назад цього чорта. Чуєш? Скажи П'ятому, мовляв, не зі зла, а через поганий настрій.

10

Вийшовши з управління, Петін попросив шофера:

— Прокотіть мене куди-небудь...

— Хочете на Птюшкіне болото? Туди зараз асфальт проклали, ліхтарі ставлять.

— Та все одно...

Перспект Електрифікації зовсім втратив свою екзотичність. Будинки, облицьовані жовтими керамічними плитками, асфальтований проїзд. Барвисті петунії на газонах вздовж тротуарів, дерева, привезені з тайги, яких ще підтримували дротяні розчалки, вже прийнялися, дають тінь. Дзеркальні вікна, неонове і аргонне мерехтіння. І люди йдуть тротуаром такі ж, як у Москві, або в Києві, або в Тбілісі. Рідко побачиш у натовпі промащений комбінезон, брезентову робу, гумові чоботи. Тільки й різниці, що накомарники на головах. Та й ті дівчата умудряються кокетливо носити набакир, наче кристалі капелюшки з вуалетками.

Петін рідко виїздив за межі молодого міста, і тому на кожному кроці його ждали сюрпризи. Вибоїста, розбита тайгова дорога перетворилася на шосе. Тонкі бетонні стовпи, красиво вигинаючись, тримають над ним потужні ртутні лампи, а на поворотах, як і раніш, фари вихоплюють з п'їтьми стіни віковичної тайги.

Соціалістичне місто в тайзі. Комусь іншому дорого обійшлися б ці мільйонні витрати в роки, коли економлять на персональних машинах, урізують ставки міністрів, керівних працівників, по пір'їнці обципують апарат.

А Литвинову все сходить: міністра він колись витягнув у люди. В Раді Міністрів, у ЦК дружки, приятелі. Ох, яку ж ви зробили дурницю, шановний Вячеславе Ананійовичу, не врахувавши цієї обставини!..

Сьогоднішня розмова вразила Петіна. Старик дозволив собі говорити, наче з якимось жовторотим інженером, з ним, з Петіним, якого знають відомі люди, цінують як людину принципову, як новатора, непримиренного в боротьбі з рутинною. І не тільки цінують, але іншим разом запрошують, щоб порадитися!

Першою думкою Вячеслава Ананійовича було обірвати начальника, з'ясувати все, зажадати, щоб той вибачився, і, якщо цього не буде зроблено, одразу ж заявити, що залишає роботу. Але другої такої електростанції ніде в світі не будують. Згадав мрії, з якими він приїхав сюди, на береги пустельної сибірської річки. Що ж, крах цим планам? Кілька років будуть мертвою прогалиною в його такій яскраво насиченій біографії? Звичайно, Литвинов — з'їжджений кінь, спрацьований, не з тією енергією. Звичайно, він тримається ім'ям та зв'язками, цей висуванець зразка тридцятих років. Але ставати з ним до відкритого бою, не зібравши й не розподіливши сили, не підготувавши вихідних позицій, починати таке заради вдоволення провчити цього хама, — ні, таких розкошів розумник Петін не може собі дозволити..

Забракувавши ідею бурхливої розмови, Вячеслав Ананійович почав дивитися в опущене скло, намагаючись заспокоїтися. Асфальт, ліхтарі... Світлофор... Зовсім московський автобус... А пахне лісом, і якийсь птах ухкає в північ... Місто-супутник на Птюшкіному болоті — адже це теж вигадка для «Крокодила». Кому вони потрібні, ці жалюгідні житлові експерименти, коли на будівництві одної з найбільших у світі електростанції робота керівників вимірюється лише випередженням графіка! Ех, якби на чолі будівництва став Вячеслав Ананійович Петін — бойова, динамічна, сучасна людина!.. Він би одразу показав, чого він вартий. Та нічого, нічого, його час ще настане. Терпіння і ще раз терпіння...

Вирішивши, що думати про це поки що не варто, Петін, аби розв'язатися, мислено опинився в своєму маленькому будиночку. Але на душі стало ще тривожніше. Як добре, в якій злагоді жили вони з Діною у Москві! Яку чарівну дружину виховав він для себе з цієї тоненької сіроокої студентки! Дружину за своїм смаком: лас-

каву, кмітливу, що розуміла його з півслова, проймалася його турботами, думала майже синхронно з ним. Як приємно було відчувати, що кожна твоя думка одразу ж знаходить відгук у цьому чуйному слухняному створінні!.. А тут... Повітря, чи що, тут якесь особливе, згубнє?.. Цей різкий тон... Неспокійні, насторожені очі... Ця впертість... Хто настроює її проти нього? Надточієв?.. Чи, може, Дюжев, з яким вона познайомилася на острові?.. І звідки раптом ця некрасива, нежіночна норовистість, яка так не личить їй?.. Пі, все ж таки він, мабуть, помилився, взявши її з собою... Не слід було... Але покинути її одну в Москві... Ні, й про це краще зараз не думати...

Машина повільно розверталася на невеликій площі, яку обступали ще не закінчені, скромної архітектури будинки. Біля одного з них стояла велика вантажна машина. В кузові на садових лавах розмістився духовий оркестр. Він старанно вивергав із своїх труб якийсь нікчемний мотивчик, а посеред площі завзято витанцювала молодь. Кожен був одягнений на свій манір. Модниці, що обмахувалися накомарниками, як віялами, були навіть у вечірніх сукнях. Це було особливо мило, бо в парі з ними йшли хлопці в картатих сорочках, в штанях, заправлених в чоботи, а один, мабуть, кинувшись у танець просто з роботи, був у промашеному комбінезоні. Руки в нього були в мазуті. Чинно кружляючи в танці із своєю дамою, він намагався не доторкатися до неї і тому відставляв долоні.

— Назад! — розпорядився Петін, роздратований цим позбавленим смаку видовищем. Щоб розвернутися на всю широчінь свого таланту, він поїхав від московських прем'єр, концертів, вернісажів у цю чортову глушину, де звольте милуватися ось такими жанровими картинками.

— Ну, чого ви так повільно їдете?

Машина вже бігла проспектом Електрифікації і зупинилася біля світлофора перед поворотом на Набережну. Праворуч, зовсім поряд, біля яскраво освітленого входу до бібліотеки, Петін побачив дружину. Вона стояла з Надточієвим і ще з якимось здоровилом. Маленька, тоненька, вона жваво розмовляла. Слів не було чути. Ось Надточієв щось сказав. Вона усміхнулася. Третій, той, що стояв спиною до машини, заперечливо похитав головою і теж промовив якусь фразу. Тепер сміялися всі троє. Чоловіки сміялися голосно, і сміх цей

болісно озвався в серці Петіна. Служба, дім — одне до одного! І як сталося, що тут, де близька людина, твое друге «я», особливо дорога й потрібна, раптом зіскочило з рейок життя, яке, здавалося, котилося по них так надійно. Завжди була домосідкою. Могла цілими вечорами, не стомлюючись, слухати його розповіді, обговорювати його задуми, радіти його радощами, кожна його тривога знаходила в ній відгук. Як часто на пропозицію піти в театр чи кіно він чув: «Ні, любий, давай посидимо вдома». Вечори майже завжди належали їм двом. І ось...

Петін одімкнув двері. Вогні в будинку погашені. Лише в ідальні маленька лампочка освітлює ріжок столу. Один прибор, записка, приколата до серветки: «Пішла в бібліотеку. Перше, друге в духовці. Розігрій. Окріп у термосі, заварка в чайнику». Якими хорошими були мовчазні вечери вдвох, у тиші!.. Перше й друге в духовці!.. Заварка!.. А сама базікає з цим бовдуром Надточієвим і ще з якимось йолопом.

Вячеслав Ананійович не пішов на кухню, не розігрів першого і другого, не переодягся в піжаму і зручні, на хутрі, капці, які Діна сама пошила по чукотській викройці й подарувала йому на день народження. Всього рік тому. Як цей рік усе змінив! Цікаво, що він там утнув, той Надточієв, з чого вони там сміялися... Ні, ні ж бо, це зовсім не ревності, ревності — це атавізм... Але неприємно ж, чорт забирай, їсти розігріті котлети й шукати заварку, коли якийсь провінціальний базіка патякає з твоєю дружиною, чорт забирай!

У дверях заскреготів замок. Діна, трохи збентежена, зайшла до кімнати. Побачила чоловіка в костюмі й черевиках, побачила на столі прибор, до якого не доторкалися.

— Кудись збираєшся? — спитала вона, і Петіну здалося, що їй було б приємно, якби він відповів: «Так, іду».

Вона поклала на стіл медичні журнали і книжку. В руках у неї лишився букетик жовтеньких тайгових квітів. Пішла на кухню. Зашуміла водою. Потім повернулася. Букетик був уже у вазі. Поставила його на столик. Погладила Чіо й, нічого не сказавши, знову зникла на кухню. Все стихло. «Що вона там робить?» — подумав Петін, намагаючись придушити роздратування, що підіймалося в ньому. Дружина стояла біля плити й читала.

Щось кипіло перед нею в каструльці, сповнюючи кімнату дуже апетитним запахом.

— Він же в тебе весь збіжить,— з м'яким докором промовив Вячеслав Ананійович, показуючи на каструлю.

— Так-так... Звичайно... Наливай, скільки хочеш, хоч усе, я вже їла. Смачний бульйон... Тут стаття про поліомієліт... Як я дико відстала!.. За ці роки терапія зробила такий стрибок...

— А може, ти, мила, спочатку нагодуєш голодного чоловіка? — Вячеслав Ананійович уже не міг стримувати образи. У нього такі події, його образили, кинули йому рукавичку. Розмова з Литвиновим може господь його знає чим кінчиться, а тут журнал, терапія...— Я вважаю, не варто ламати наших добрих традицій. Хай кожен з нас по-давньому в міру своїх сил виконує свої обов'язки по відношенню до суспільства і одне до одного.

Зголоднівши, Вячеслав Ананійович усе-таки з задоволенням їв бульйон, що мінився янтарем. Дружина продовжувала гортати журнал.

— Я не бачу перцю. Мила, ти вибач, я сьогодні так стомився. Може, ти все-таки пошукаєш перцю?

Вона одірвалася від журналу, принесла перець. Багатозначно, ніби останню крапку в листі, поставила його на стіл.

— Ще щось буде потрібно? — спитала вона.

— Тобто як потрібно?

— А так, щоб я могла принести все одразу й дочитати статтю.

— Яку статтю? Навіщо вона тобі? Мені здається, що милий доктор Айболить давно вже перетворився на чарівну маленьку Діну Василівну Петіну, найвродливішу даму Дивноярьська, котрій заздрають усі жінки.

Діна дивилась кудись у простір. Обличчя замислене. Важко навіть вгадати, слухає вона чи ні. І Вячеслав Ананійович подумав: «І ще ця звичка дивитися кудись всередину себе — це теж нове...»

— Ось ти щойно сказав: «...ми повинні виконувати свої обов'язки...» З тієї самої поїздки на острів, про яку ти мені неодноразово нагадував, я все думаю про свої обов'язки. В чому вони? Бути пухнастою хатньою кішечкою? Муркотіти, коли тебе гладять, і закривати оченята, коли тобі чухають за вухом, любити вершечки і теплий

куточок на дивані? Кішечкою з двома дипломами? В цьому сенс? Так?

— Які дурниці! — обурився Петін.— Який ідіот тобі все це втлумачує?

— Це не має значення. Якщо, наприклад, я назву Василю, від цього щось зміниться?

— Ти доросла жінка, з двома вищими освітами — і слухаєш якесь сіре колгоспне дівчисько! І з її теревень виводиш цілу теорію.

— ...Тут якось я розбалакалася з Тількодлявасом відносно тканини на завіски. І раптом телефоністка сьомий номер каже в трубку: «Перериваю. Абонент потрібний для ділових розмов...» Ой, як мені стало соромно! Ось що,— сказала вона раптом тим норовистим голосом, якого Вячеслав Ананійович боявся,— запам'ятай: хатньої кішечки більше немає, зникла, забігла, здохла — байдуже. У твоєму домі тепер житиме лікар, поганий, недосвідчений, невмілий лікар, який усе, що набув, розгубив, але який усе це знайде. Чуєш?..

— Яка ти наївна!.. Тобі відомі столичні клініки... Величезні вікна, кахля, нікель... А тут на лікаря боляче дивитися. Їх не вистачає, вони цілий день на ногах, їм у кіно сходити ніколи...

— Тим більш...— Сірі очі, недавно уважні, задумливі, набули сталевого відтінку, дивилися прямо, твердо.— І скажи, невже тобі це не зрозуміло?

— Мені зрозуміло одне.— Петін намагався вичавити на обличчі поблажливу добру усмішку, але це погано виходило.— Мені зрозуміло, що тобі скучно, нема людей твого кола, ти знудьгувалася за Москвою, за мамою, за нашою милою квартирою. Мені тут буде дуже важко без тебе, без нашої любові. Але заради твого спокою і здоров'я я готовий на які завгодно жертви. Їдь-по ти в Москву, відпочинь... Я тебе розумію.

Діна різко відсторонилася:

— Ні, Вячеславе Ананійовичу, не розумієте. Мені тепер зовсім не скучно. Я навіть не згадую про московську квартиру. За мамою я й справді скучила, але я її випишую сюди.— Сказавши все це й немовби відчувши полегшення, вона втомлено посміхнулася.— А тепер, Вячеславе, коли хочеш, посидьмо на нашому дивані.— І, скинувши туфлі, вона підібгала під себе ноги.

Вячеслав Ананійович примостився поруч у костюмі, в черевиках. Йому було незручно, але він сидів тихо,

боячись сполохати це, очевидно, ще не тривке умиротворення. Найкраще — не сперечатися з нею... Поїде, відірветься од цієї обстановки, відійде од цих людей, заспокоїться. Все стане на місце.

— Люба, я сьогодні бачив тебе там, коло бібліотеки. Хотів тебе підвезти, але ти була так захоплена розмовою. До речі, хто ще був з вами? Я його щось не впізнав.

Діна насторожилась, спустила з дивана ноги. Знову стала холодною, колючою.

— Інженер Дюжев. Павло Васильович Дюжев, той самий, проект якого ти чомусь намагаєшся провалити. До речі, навіщо це тобі потрібно?

— Я вже казав тобі, я на такому посту, що не про все можу говорити вдома... А з чого ви сміялися? Це не секрет?

Колюча неприємна посмішка торкнула Дініні губи.

→ Секрет? — Діна знизала плечима.— Говорили про цю ідею — поставити на площі Гідробудівників пам'ятник Ломоносову. За те, що він перший заговорив про Сибір. Пам'ятаєш його слова: «Російська могутність буде примножуватися Сибіром...» Здається, так. То ось Сакко сказав, що, якби тобі запропонували створити проект пам'ятника, ти б зобразив себе за читанням Ломоносова. А Дюжев сказав: «Ні, він на це не пішов би. Він зобразив би себе за читанням своєї статті про Ломоносова».

Смагляве обличчя Петіна взялося білими плямами.

— А ти? — дуже тихо спитав він.— Ти що сказала, коли при тобі ображали твого чоловіка?

Діна згадала розмову, яка щойно відбулася. Дотепи друзів точно влучили в ціль, і вона мимоволі усміхнулась. Потім їй стало не по собі, вона образилась і, заборонивши себе проводити, майже побігла додому. А тепер? Тепер, з викликом дивлячись чоловікові у вічі, вона відповіла:

— Ти ж бачив — я розсміялась.

11

Підписавши останні папери й лишивши Чемоданові розпорядження на завтра, начальник будівництва обводив поглядом кабінет, пригадуючи, чи не забув він чого-небудь зробити. Двері одчинилися, з'явилася сива го-

лова Чемодана. Ця флегматична людина була чимсь схвильована.

— До вас, Федоре Григоровичу, якась Валентина Єгорова. Каже, нібито ви її викликали.

— Єгорова? Хто така? Ніякої Єгорової я не викликав.

— Ні, викликали,— твердо вимовив за дверима на-полегливий голос, від якого Литвинов аж засяяв.

— А, шановна Семірочко, заходь, заходь... Дай хоч погляну на тебе, яка ти є.

Обійшовши Чемодана, що застиг у дверях, рішучою ходою увійшла маленька міцна дівчина, хлопчаче обличчя якої видалось Литвинову знайомим. Ну звичайно ж, десь і не в натовпі, а за якихось особливих обставин бачив він цю ставну фігурку, це кирпате обличчя, коротенькі щіточки-бровенята і ці ясні очі, що їх товсті лінзи окулярів робили величезними.

— Стривай, Сьомий, та я ж тебе десь зустрічав?

— Мене звать Валентиною Вадимівною, можна Валею. Дійсно, я одного разу зверталася до вас відносно роботи. Може, ви пригадаєте, ми приходили до вас з Ігорком, тобто з Ігорем Капустиним. Узимку.

— А! Товариші по нещастю! — вигукнув Литвинов і дзвінко розсміявся. — От сідай в крісло і розповідай. Це суугобо цікаво. Так, значить, ти й є Сьомий?

Валя мовчала. Хлопчаче обличчя зберігало незалежний вираз.

— Ну, а цей — твій друг, чи що? Адже йому, здається, відмовили за станом здоров'я...

— А ви й про нього пам'ятаєте?.. Ігор — чудова людина. От у ньому ви справді не помилились. Його ж тоді після Суворовського через слабкі легені в офіцерську школу не прийняли. Він тут почав загартовуватися, займався гімнастикою, обтирався снігом, гирю, на зразок вашої, завів. Його тепер не впізнаєте...

— Ох і славні ж ви, чорти! — розчулився Литвинов, із задоволенням розглядаючи кирпате, задерикувате обличчя відвідувачки. — Ну, й куди ж він тоді потрапив?

— Ой, це ціла епопея! — Валя пожвавішала. — Спочатку на курси бульдозеристів. Вони в Суворовському танки вивчали. Він ці курси, замість півроку, за місяць закінчив. З відзнакою. Став бульдозеристом на дамбі, його там Сакко Іванович Надточієв помітив. «Вчіться,—

каже, — на десятника». Ігор: «Не хочу». Надточієв: «Наказую».

— Десятник — ого! Здорово крокує. Стій, а де ж він десятникує?

— Він закінчив і ці курси, і теж достроково, але подесятникувати йому не пощастило — не дали. Його обрали... Та ви ж його знаєте. Він секретар комсомольського комітету.

— Як? Капустін — це він?

— Я ж вам з самого початку сказала: Ігор Капустін.

— Здорово! Знаю, звичайно... Я тут чув, як він одного разу нашому учбовому комбінатові вичитував — міністерська промова. Я ще подумав: якби цього сопляка та в директори комбінату.

— Ой, не треба, — злякалась Валя, — будь ласка, не садовіть його на комбінат! Та він і сам не піде.

— Тобто як це не піде? Це ж посада.

— А його ми, комсомольці, не відпустимо. Знаєте, як ми його любимо? — Але, помітивши, що Литвинов посміхається, дівчина суворо зсунула брови-щіточки. — Ну, навіщо ж ви?.. Я ж кажу в громадському розумінні «любимо».

— Ах, в громадському... Так-так, пам'ятаю. Ви товаріші по нещастю.

Позаду важкий робочий день, півгодини тому Литвинов мріяв якомога швидше добратися додому, попоїсти, посидіти на ганочку, проводжаючи сонце. Він любив ці розкішні сибірські вечори, коли заходить сонце, хоч ця погань, яку тут звать мошкою, в цю пору особливо люта. Литвинов, коли був час, не пропускав нагоди подивитися, як велике червоне сонце поринає в тайгу. А зараз ось, забувши про машину, яка чекала біля під'їзду, він сидів, розвалившись у кріслі, і залюбки базикав з цим смішним очкариком.

— Так, виходить, ти і є Сьомий?

— Мене звать Валею.

— Ось що, Валентино Вадимівно, я вже тут закрупився. Ідьмо зі мною пити чай з малиновим варенням. Там і поговоримо про всі важливі справи.

— Кажіть тут, я не поїду, — сказала Валя, зняла окуляри, почала протирати скельця. Без звичайного захисту очі її немовби одразу поменшали, стали безпорадними і сама вона мала вигляд майже дівчинки.

— Це ж чому? Сугубо цікаво довідатись,— спитав вражений Литвинов.

— Бачите, якось увечері приїздила до вас одна дівчина. Ви знаєте, про кого я кажу. Наступного дня розмов було...

— Що? — вигукнув Литвинов, навіть підскачавши в кріслі, потім, зрозумівши, про кого мова, ще раз сказав: — Що-о-о?

Співрозмовниця насадила окуляри на місце й знову дивилася з непорушним спокоєм.

— От бачите, ви навіть не знаєте. Але скільки ж плескали язиками! Мені, звичайно, відомо, що вона була нареченою вашого шофера і він привозив її до вас на оглядини.

— Ти й про це знаєш? — Литвинов дивився на Валю з подивом.

— Знаю.

— Та звідки ж?

— Тут усі новини швидко поширюються. А з Муркою ми живемо в одній палатці.

— З цією рудою?

— Вона не руда. Вона яскрава блондинка.

— Це що ж воно за масть?

— Ви бачили — палева. Але зараз вона вже не яскрава блондинка. Вона зробила хлопчачу зачіску. Вона каже: буду крановщицею, а крановщиці потрібна голова не апельсинова, а справжня...

— Так ти знаєш цю Мурку?

— Так, звичайно. Я ж сказала... Наші ліжка поряд.

— Чекай! Адже ж вона заміж вийшла.

— Вийшла, а живе в нас. «Краще, — каже, — я приходящою жінкою буду, ніж маю лізти в якусь паскудну кімнатку...» Вона дуже своєрідна, добра. Вашому Петровичу з нею зараз не легко, але вона з нього людину зробить.

— Людину, а хто ж він зараз?

Дівчина всміхнулася, знизала плечима:

— Ви його краще знаєте.

Помовчали. Литвинов з дедалі більшою цікавістю розглядав співрозмовницю: та сиділа абсолютно незворушно, і це поєднання хлопчачої зовнішності з якоюсь неусміхненою серйозністю підкреслювалося окулярами в темній оправі.

— Так от, Семірочко...

— Валя, — спокійно поправила дівчина.

— Ну, Валя, Валя, дивись, яка ти сувора! Ти знаєш, як ти мені допомагала? А занедужала — у мене немовби руки покоротшали. Чесне комсомольське.

— Ні, ви це серйозно? — На хлопчачому обличчі вперше за весь час бесіди з'явилася усмішка, що одразу ж виявила круглу ямочку на підборідді і дві на щоках. — Ні, ви не жартуете?

— Яке тут жартую! Сугубо серйозно, того й покликав.

— Товаришу Литвинов, я така рада! Знаєте чому? Коли я закінчила школу, дома була дискусія. Мій тато скрипаль, можливо, ви чули? Вадим Єгоров — це він. І обидва мої брати як особливо обдаровані вчилися в школі Гнесіних. А я не особливо обдарована, але теж вчилася грати на скрипці. А мама у нас скрипковий фанатик — скрипка, скрипка, хоч у ресторанний оркестр, аби скрипка. А мені схотілося сюди, в тайгу, на дикий берег. Адже у Джека Лондона всі маленькі і слабкі люди в боротьбі ставали сильними. Я признаюся: страшенно люблю Джека Лондона, а тут не золоті якісь жили, а найбільша електростанція, і не жадова розбагатіти, а комунізм... І я думала: от я маленька підсліпувата матуся донька, невже я не стану людиною, коли дуже захочу?.. Ну, вдома дискусія, мама плаче, брати дивляться як на хвору, тато каже: «Наміри в тебе благородні, але куди ти, совеня, із своїми окулярами? Будеш тільки в усіх під ногами плутатись». Одне слово, поїхала.

— Ну, а скрипка?

— Скрипка зі мною, але з нею трапилася біда. Роздушили її під час пожежі на «Єрмаку». Наші комсомольці послали її в Старосибірськ, тамтешні комсомольці склеїли, але голос осів. Я все-таки граю — дівчата щовечора просять, і з інших палаток приходять. Ви не були на молодіжному балу?.. Шкода, хороший був бал! Я там виступала.

— От що, Валентино Вадимівно, — сказав Литвинов. — Тут, у нас в управлінні, людина така є. Товариш Тількодлявас. Не чула такого прізвища? Погано. Великих людей не знаєш. Однеси йому завтра свій інструмент, він до Москви кращому майстру надішле — всі голоси до неї повернуться. Це раз. Будеш мамі писати — напиши, що тобі тут дякують за відмінну роботу, а ще напиши їй, що начальник будівництва (є, мовляв, тут

такий шкарбун, якого всі ми Стариком звемо) запропонував тобі стати своїм секретарем. Це три. Зрозуміло?

— Що ви сказали? — перепитала Валя, злякано спрямовуючи свої окуляри на співрозмовника.

Литвинов був здивований. Він любив робити приємне людям, які йому подобалися, і засмутився бідністю реакції. Дівчина тільки перепитала:

— Ви пропонуєте мені працювати секретарем тут, в управлінні? Так я вас зрозуміла?

— Саме так, — сердито буркнув Литвинов.

— Добре, я подумаю, — діловито відповіла Валя. — До мене на телефонній всі так добре ставляться, преміювали, дівчата вибрали комсоргом. Вони можуть не відпустити.

— Ну, ми їх попросимо, можливо, зважать на прохання, — ледве приховуючи усмішку, сказав Литвинов.

Валя цієї усмішки не помітила.

— Ну, коли так, я подумаю. Завтра повідомлю про своє рішення. — Підвелася, поправила окуляри. — Можна йти?

— А може, все-таки попросишся?

— До побачення. — Валя вклала свою маленьку пухлу руку в волосату руку Литвинова.

Хода, як і мова, була в неї рвучка, напориста. Зачинила двері, каблучки процокали на сходах, а начальник будівництва деякий час сидів, усміхаючись, немовби згадуючи якусь веселу історію, а потім, замикаючи сейф, проспівав собі під ніс улюблену фразу з «Князя Ігоря».

12

— Одного разу, зустрівши на вулиці схудлого заклопотаного (кудись поспішав) Петровича, вже зовсім не схожого на круглий підсмажений колобок, який весело котиться по дорогах, Надточієв спитав його:

— Ну, як життя?

— Як у казці, — поквапливо відповів Петрович і, перехопивши здивований погляд інженера, пояснив: — З чортами воджусь, і дружина — відьма.

Про чортів Надточієв дещо чув. Начальник автотранспортного відділу доповідав одного разу в управлінні, що колишній шофер Литвинова, який чудово справлявся з обов'язками механіка гаража управління, прийшов до нього і сам запропонував йому висунути його начальником п'ятої, найбільш відсталої, найбільш роз-

хлябаной, автобазі, яку на будівництві називали «родимою плямою капіталізму». Через чийсь недогляд більшість водіїв цієї бази виявилися з колишніх злочинців, що, відбувши покарання або будучизвільненими з в'язниці за амністією, приїхали в Дивноярськ починати нове життя. Серед людей, що з'їхалися на це тайгове будівництво, такі бували. Працюючи у величезному колективі, вони немовби розчинялися в ньому, поступово ставали звичайними трудівниками, і, хоч траплялися зриви і рецидиви, хоч іноді спалахувала попоживщина, виявлялися крадіжки, час робив свою справу. Деякі з них уже стали на ноги міцно, завели сім'ю, вважалися передовиками.

— На п'ятій автобазі цих людей виявилася більшість. Що й казати, багато хто з них був майстром водіння машин. За показниками база була не з відсталих, але за нею волілася довгий хвіст усіляких пригод: і шалена їзда, і аварії на магістралях, і злісне порушення правил руху. Ходили чутки про спекуляцію бензином, про «ліві» перевозки та про інші більш серйозні справи, але за це не можна навіть і покарати, бо все робилося шито-крито: доказів не лишалося.

Кілька разів намагалися зміцнити базу. Посилали хороших людей. Нічого не виходило. Останній начальник бази — корінний будівельник, комуніст — з'явився недавно в управлінні і заявив:

— Забирайте, куди хочете, сили немає: з цими дияволами або партквиток покладеш, або ніж тобі під лопатку заженуть.

У транспортному відділі уже було підготовлено проєкт реорганізації бази, але начальник усе не міг набратися хоробрості доповісти про нього Литвинову. А тут несподівано з'являється Петрович, відома в управлінні людина, що знаходиться при доброму ділі, і сам проситься на це закрите місце.

— Власноручно сідаю без трусів на мурашник, але з умовою: замість моєї паршової кімнатини — квартира.

Про все це ялось збентежено доповів Литвинову начальник транспортного відділу. І про всяк випадок додав: «Квартиру—яке нахабство!» Реакція була несподіваною.

— «Власноручно сідаю на мурашник!» — Литвинов зареготав: — Власноручно! Впізнаю... Ну, і які ж ваші пропозиції?

— Та, по-моєму, треба спробувати, — уже впевненіше промовив начальник транспортного відділу. — Хло-

пець досвідчений: з вами скільки років їздив. Шкода, звичайно, брати такого механіка з управлінського гаража, але... квартирка при базі дійсно є. Той, що втік, уже звільнив: або ноги швидше винести... Адже, по совісті кажучи, якщо він цих бовдурів захомутає, йому не тільки дві кімнати — палац дати варто.

— Ну, гаразд! Хай власноручно сідає, готуйте наказ.

З'явився відповідний наказ, і по п'ятій базі пробігла чутка, що начальником призначений особистий шофер Старика, що примчав він на машині начальника, привіз вантажну машину барахла і що жінка в нього — «шалапутка, хоч куди», фартова молодичка, та сама Мурка Правобережна, яку в клубі в «живій» газеті зображують.

Справді, повертаючись увечері з рейсу, шофери побачили, що у вікнах квартири колишнього начальника, якого вони об'єднаними силами «з'їли» кілька днів тому, горить світло. Якийсь круглий рум'яний дядько, підперезаний жіночим фартухом, ставши навшпиньки на підвіконні, прибиває шторний багет. У нього за спиною, взявшись у боки, стоїть малесенька фігуриста жінка з пустотливим обличчям, з повшици, немов надутими губками. Стоїть і дає якісь насмішкуваті вказівки. П'ята база одразу винесла новому начальнику вирок: ганчірка, підкаблучник, запнути його нічого не варто, а до шалапутки можна й позалицятися...

Наступні дні, здавалося, підтвердили ці райдужні передбачення. Начальник виявився веселуном. Техніку він знав як бог, а в людські стосунки на базі якось не встрявав. Не помічав або удавав, ніби не помічає, що навколо відбувається. Механіком на базі був огрядний похмурий вусань, якого всі звали дядьком Тихоном. Він був із північних шоферів, що женуть каравани машин по кризі Вілюя та Лени. Одного разу машина його, що йшла головною, потрапила в запорошену снігом ополонку. Він їхав, як завжди їздять у тих краях по ділянках з сумнівною кригою, — з відчиненими дверцятами кабіни. Поки машина йшла під лід, встиг вискочити. Але при цьому все ж намок, а мороз був такий, що живе срібло застигло в градусниках. Хлопці з інших машин розвели на кризі величезне бензинове багаття, одтерли йому ноги спиртом, дали йому спирту всередину. Хтось оддав йому сухі валянки. Закутали в брезент. Проте він зліг із запаленням легенів. А поки лежав у лікарні, його молода жінка, гарненька молодичка з сахолярів, зійшлася з ін-

шим. Не стерпівши такої образи, Тихін жорстоко побив її і всіх цим обував. Одержавши від комуністів сувору догану, образився ще більше. Повернувся з партзборів, поклав у рюкзак пару білизни й, покинувши все, що було нажито, поїхав, не знімаючись з партійного обліку, на Онь. Це був похмурий пригнічений чоловік з хриплим голосом, недобрим поглядом темних очей. Він носив вуса. Вуса ці закривали йому рота, і через те здавалося: він мовчазний, важко від нього добитися слова. Коли Петрович заговорив з ним про справи бази, Тихін тільки покривив губи під вусами.

— З мене за техніку питаєш. Я, брат, тут як Індія — поза блоками. До людей мені справи немає, мені за це не платять.

— Але ж ти комуніст.

— Через недогляд. Який я комуніст? Мене з партії поганою мітлою гнати треба.

— Ну гаразд, тримай свій нейтралітет. А мені що порадиш? — допитувався Петрович.

— Збери загальні зборики, рубони промову, цитатками посміти. Ну, вони одразу все зрозуміють, перевиховаються, — недобре посміхнувся механік. — Одну я тобі дам раду, хлопче: бійся гайки підкручувати... Тут дехто з ножиком ходить. Інакше потрапиш в «Тайгові вогні» у відділ пригод як жертва шаленої їзди...

Петрович подякував і за цю раду. Майстерність, уміння, знання техніки в робочому середовищі — найсильніший магніт. Всі зрозуміли: новий начальник знає автомобільну справу, а на все, що діється навколо, дивиться крізь пальці. Його визнали людиною підходящою і дали таке прізвисько — Лопух. А гаражні зухи взяли звичку з'являтися в мальовничих позах перед вікнами начальника. Помічено було також, що Мурку Правобережну, яку тепер шанобливо звали Марією Пилипівною, аж ніяк не обтяжували ці знаки уваги. Бувало, що й підійде до віконця, усміхнеться, насмішкувато скаже:

— Ну, чого нудьгуєте? Газетки б почитали, взялися б за піднесення свого культурного рівня. — А карі очі її при цьому одверто сміялися. Волосся своє вона коротко підстригла, викладала так, що голова здавалася нечесаною. І було це волосся двох кольорів: зверху — апельсинового і знизу — природного. Можна було тільки дивуватися: чому й це її не псує?

Коли любителів скалити зуби збиралося коло віконця

вже аж надто, дружина начальника струшувала строкатим волоссям: «Одверніться, осліпнете» — і запинала вікно завіскою. Такі сценки траплялися часом і в присутності чоловіка і тому будили немало надій.

В нову квартиру Марія Пилипівна прийшла з маленьким чемоданчиком. Але вже наступного дня в двох кімнатах стало тісно. У Петровича була давня заповітна мрія — придбати машину. Всі вільні гроші, все, що щастило йому підробити фотографією, одержати за «ліві» ремонти особистих машин, — усе це клалося на ощадну книжку. Зібралась чимала сума. В Москві Петрович уже кілька років стояв у гігантській черзі за «Волгою». Щомісяця він посилав у комітет цієї черги, яка існувала під команду якогось відставного генерала, листівку, нагадуючи про себе. Усвідомлення, що жадана хвилинка, коли він володітиме «Волгою», наближається, була досі найбільшою його радістю. І, як мати, котра жде немовля, шие йому заздалегідь сорочечки та чепчики, він збирав для цієї майбутньої машини запасні частини.

Разом з серцем Петрович оддав дружині й ощадну книжку, свою найзаповітнішу мрію. На гроші було зразу ж накладено секвестр. З приводу мрії було з вогником проспівано вишуканий куплетик, завезений в Дивноярьск: якимось артистом Старосибірської філармонії:

Мой любимый старый хрыч
Приобрел себе «Москвич».
Налетел на тягача —
Ни хрыча, ни «Москвича».

— Стати вдовою? Пхе, не оригіально, не хочу, — говорила Марія Пилипівна. — І чого це я сидітиму на підлозі, а сукні вішатиму на гвіздок? Варто було заміж виходити!

І частина грошей, зібраних з такою старанністю, негайно була знята з книжки і витрачена на купівлю меблів. Тільки коли в новій квартирі стало досить тісно, господиня заспокоїлася. Прийшовши із своїх курсів, вона знімала комбінезон, вішала його в «модерну» одяжну шафу, довго й старанно вмивалася, укладала волосся у хватську зачіску, підфарбовувала сердечком губи і, вбравшись в одне із своїх платтів, які визначалися тим, що вони немов облипали її струнку фігурку, залазила з ногами на підвіконня. Спиралася спиною на лутку й розкривала підручник або зошит. В цій позі вона умудрялася читати, писати, вчитися всерйоз.

Шофери, слюсарі, що морочилися в дворі біля розібраних моторів, раз у раз позирали в її бік. Глядачів вистачало. Сидалися жарти. Навіть похмурий механік посмикував свої обвислі вуса, скоса поглядав на вікно й хрипів:

— Гм... так... так...

— Та закрій ти цю виставку досягнень народного господарства, мені ці гицелі в дворі ось де сидять! — сердився Петрович, стукаючи себе по шії.

— Не заважай учити. У мене важке місце — гальмові фрикціони, — відповідала дружина, не одриваючи очей від зошита.

— Знаю я ці фрикціони... Я від сорому як бензиновий мослюскіп палаю, а їй хоч би що.

Мурка опукала зошит, морщила задержувате личко.

— От якби дружина в тебе була помело якесь і на неї гідко було дивитися, тоді й правда, хоч зовсім згоряй. А то... Подай зі столу яблуко... Не те, жовтіше вибери... Спасибі! Отже... «Гальмові фрикціони на багатосильних мостових краях останніх систем...» І от що, ти тут мені Отелло не зображуй. У тебе зовнішність невідповідна, на Фальстафа ще, може, й витягнеш... Я тобі роги не наставляю? Ні. От і дякуй богові, що поки що безрогий.

— А що про тебе люди казатимуть.

— Гірше, ніж про тебе тебе колись, не скажуть. Знаєш, як тебе у нас в палатці дівчата звали? Перпетум кобеле.

— Вижену, ох вижену я тебе колись! Клянусь, вижену.

— Сам підеш, — спокійно перегорнувши сторінку, промовила дружина. — Скатеркою дорога, хоч зараз... Щасливої дороги!

Але під час одної з таких сварок дружина раптом одкинула підручник, скочила з вікна і, стурбована, стала перед Петровичем:

— От ти кажеш: про мене погана слава... А знаєш, як про тебе зараз заговорили?.. Ти краще скажи, коли ти всіх цих, — вона кивнула у бік вікна, — коли ти цих шавок, це пшоно перебереш? Їх гладити довго по шерсті не можна: на шию сядуть. Поженуть тебе з начальників, а нас з квартири. Ось про що думай.

Коли обличчя з тупим носиком, з пухлими «розтріпанними» губами ставало серйозним, заклопотаним, Петрович одразу забував усі свої образи, милувався своєю дружинионькою, ладен був прощати їй усі її вибрики.

— Підождіть-но, діточки, дайте тільки строк, буде вам і білочка, буде і свисток, — багатозначно відповів він.

— Не прогав строку. Он, бачиш, ота шавка знову з кабіни в напіввідкомому стані лізе.— І, знову змінившись, гукала у вікно: — Гей, шизофренік! Обійди паяльну лампу, спалахнеш, згориш, — так проспиртувався... — І знову ставала серйозною, стурбованою. — А цей механік ваш, дядько Тихін, шкода його: зламана людина... Та хіба це діло: з молодих хлопців, з курсантів калім правити? Один не схотів його частувати, то він йому: «Ти про Дарвіна чув?» — «Ну, чув». — «Так от, сильний перемагає слабкого. Зрозуміло?» І побіг хлопець за півлітрівкою. Куди це годиться? Адже в нього партквиток у кишені. І за все з тебе питають, адже ти теж кандидат партії.

— Не поспішай, не поспішай. Дай час.

І от час настав. Несподівано персонал п'ятої бази було скликано в цех на виробничу нараду. Оголосили, що доповідь зробить начальник бази. І тому, що він ще жодного разу публічно не виступав, зібралися всі. Зібралися, буркочучи: «Тільки коротше там: жерти хочеться», «Ушквар промову — і годі. Чого там бодягу розводити...», «Скажіть одразу, за що голосувати треба, — проголосуємо й оплески видамо...»

— Так почнем, чи що? — хрипло промовив дядько Тихін, якого назвали головою. Він стурбовано поглядав на аудиторію: одні нетерпляче тупцяли в півтемряві цеху, інші вмостилися долі. — У нас одне питання — про роботу п'ятої бази. Слово з цього питання має наш начальник. Давай, товаришу начальник.

— Час! — гаркнув якийсь коротко обстрижений, з круглою головою здоровило.

— Ти дуже поспішаєш? — ласкаво спитав його Петрович, підступаючи від столу просто до нього. — Може, в тебе засідання в ООН? Може, ти запрошений на обід до аргентінського посла і боїшся запізнитися? Може, товариші, відпустимо його? — І раптом гаркнув на ошелешеного хлопця голосом, якого в ньому не можна було й припустити: — Пішов звідси! Нічого крутитися під ногами у серйозних людей!

Головуючий навіть сторопів. Він хотів був попередити оратора: так, мовляв, тут небезпечно, — але потім тільки вдоволено розгладив вуса. Він знав: усі ці хлопці, що

заново тут починали свою біографію, вразливі, вередливі, ладні розпсихуватися з будь-якого приводу,— і був здивований: ніхто не рушив з місця. Всі насмішкувато дивилися на хлопця, який, спотикаючись у п'яній обчирній ногі, вибрався з натовпу. От, глухо бухнувши важким блоком, зачинилися за ним двері.

— ...А зараз, коли лишилися серйозні люди, почнемо серйозну розмову, — повів далі Петрович домашнім голосом.— От що, філоні, ми зібралися тут говорити не про роботу нашої бази, а вибрати, що краще: закрити базу чи розпустити тутешнє філонічне товариство. Закрити базу — це всіх вас в три вирви без грошової допомоги, і ніякій профспілці не спаде на думку заступатися за таких філонів.

— За що, що ми зробили? — почувся чийсь зумисно плаксивий голос.

— За що? Я не лягаш і не хочу вплутувати міліцію та карний розшук у ваше сугубо родинне життя. Та коли вже ти, любий, такий цікавий...— Петрович вийняв з кишені пухлу записну книжку і послинив пальці.— Ну як, читати?

Збори ошелешено мовчали. Людина, з котрої підсміювалися, яку прозвали Лопухом, раптом обернулася якимось іншим боком, якого весь цей бувалий народ навіть уявити не міг. Всі завмерли в чеканні.

— Ну, запитання від панів парламентаріїв є?

— Чого надаремно людей ображаєте? За такі натяки до відповідальності можна, — зовсім уже невпевнено заявив власник плаксивого голосу, якому доповідач дивився прямо в вічі.

— Вельмишановний сер, на ваше запитання ми зараз відповімо. — Петрович погортав сторінки. — От, будьте ласкаві. Шостого червня цього року хто замінив передній скат на старий, а новий загнав у сільмаг села Дивноярського? Оскільки ви, молодий чоловіче, любите одверту розмову, цей скат ви повернете, а коли не повернете, ви і ваш сільмагівський комерційний партнер прогуляєтесь до суду... Більше питань не буде? Сідайте.— І він звернувся до аудиторії. — Просите ще факти?

— Ні, не треба... Все ясно, — загомоніли збори.

— Так от, якщо я вас правильно зрозумів, філонічне товариство з завтрашнього дня закривається. Це раз. У всіх у вас за довгі роки виробився «лівий рефлекс». Вилікуватися. Це два. З'явився звичай, що на далеких

поїздках вам ідуть не тільки командировочні та добові, але й шийні.— Петрович багатозначно дав щигля собі по шиї.— Шийні відмінюються. Це три. Хто собі зайвий кілометраж з допомогою електросвердла накрутить, того ми тут всі разом розкручувати будемо. Це чотири. А хто при цьому бензин зілле або «наліво» зажене, як ви це робите,— купить його за власні дороженькі. Це п'ять.— Петрович підніс свою пухку руку з п'ятьма загнутими пальцями.— Ось вам п'ять умов товариша Петровича. Вивчайте і дотримуйтесь... Все запам'ятали? Зневажені і скривджені є? Прикладів, фактів нікому не треба? — Він знову погрозово потрусив своєю записною книжкою. — Таких немає?

Збитий з пантелику голова зборів смикав вуса, бавовито відкашлювався, вражено дивився на Петровича. А той у свою чергу весело позирав на притихлу аудиторію і бачив на обличчях повагу, навіть острах. Кілька чоловік, з тих, кого на базі досить іронічно називали роботягами, хто працював чесно, в махінаціях участі не брав, особливо хлопці-практиканти з курсів, які не сміли досі й голосу подати, безстрашно пересміювалися. Вони ще не наважувалися виступати. Та Петрович і не викликав на це, але він бачив і розумів: це — опора, і намагався примітити кожного. І ще помітив він у дальньому кінці цеху, біля залізної ферми, що підтримувала шатровий дах, яскраву куртку. Обличчя дружини важко було розглядіти, але йому здавалося, що вона всміхається... Прийшла, слухає... І, взнаки не даючи, що він її бачить, продовжував:

— В оцій книжечці багато чого є, але літературного читання сьогодні не буде. Сьогодні. Зрозуміло? Як кажуть юристи: закон заднього ходу не дає. Але закарбуйте на горизонті своєї психіки: якщо хто-небудь на старе поверне — вилетить звідси з космічною швидкістю і, переборюючи земне тяжіння, піде за межі земної атмосфери. І тоді ці мої мемуари знадобляться. Ясно? — Знову помахав книжечкою і, звертаючись до дядька Тихона, який замислено смикав пальцем моржові вуса, сказав: — Про змагання, про комунізм, про семирічку розмови не буде: не дозріла аудиторія. Хай доходить...

Після зборів він узяв механіка під руку, з дружнім виглядом повів його спорожнілим цехом.

— Ось що, дарвіністе, — сказав він, сонячно посміхаючись. — Щоб калим більше з хлопчиків не правив.

Зрозуміло? Ач ти, згадав: сильний перемагає слабкого!
А ще комуніст!

— Ну, став на партком, раз мати породила — раз треба помирати. — Механік намагався сказати це з хвацькою безтурботністю, але руки розійшлися в збентеженому жесті.

— Нікуди я не писатиму і біологічну дискусію з тобою не відкрию. Надаремні ці біологічні дискусії. Сильний перемагає слабкого! Згода.— Петрович покрутив перед носом механіка ваговитим кулаком завбільшки з диньку.— Ось цього нюхав? Отож-бо й є. Ще раз повториться — якраз за Дарвіном і поговоримо.

А дома, пораючись біля плити, підсмажуючи картоплю особливим сімейним способом із сметаною, він сказав дружині, що замислено стояла, спираючись на одвірок:

— Або ми в цій квартирі коріння пустимо, або виносуть мене звідси ногами вперед як передчасно загиблого на бойовому посту... Гад буду, коли я цим філонам не розтлумачу, що таке комунізм і як його належить будувати.

13

— Ех, Буруне, Буруне! Дивний народ ці жінки. Що вони думають, що хочуть, нам, дорогий ти мій собакевич, це незрозуміло. І ніколи зрозумілим не стане, тому що ми з тобою старі парубки.

Такий монолог почав був Надточієв одного недільного вечора в своїй кімнаті старого Будинку приїжджих. Приїжджі вже тут не зупинялися. На майдані Гідробудівників до їхніх послуг був готель з ванною, душем, санблоком і всім тим, що може запропонувати своїм гостям порядне молоде місто. Але рублений двоповерховий будинок, що під свій дах прийняв перших гостей Дивноярська, як і раніше, стояв на проспекті Електрифікації, і, як і раніше, перед ним у кроні довжелезної модрина з ранку до вечора галасував і спізав потужний динамік. Мешкали ж у цьому будинку такі одинаки, як Надточієв, що завжди були зайняті й приходили додому тільки ночувати, мало дбаючи про свій побут.

На кожному будівництві є категорія працівників, що не ставить до житлового управління і господарської частини великих претензій. В рубленому холі цього будинку Тількодлявас обставив для них меблями середньої громіздкості вітальню, повісив на стіні копії з картин

в позолочених багетах, встановив приймач, один телефон на всіх, купив пару шахових дощок, доміно і завів двох змішних прибиральниць, які не дуже ретельно стежили за чистою, але зате цілу добу кип'ятили титан для забезпечення всіх гарячою водою. Тількидьявас зарахував Надточієва до особливо дорогої для нього категорії «вічно приїжджих». З поваги до нього, в доповнення до ліжка, тумбочки та одержної шафи, в номер затигли пишмовий стіл і вольтерівське крісло з інвентаризаційними номерами, прибитими на пайвидніших місцях...

Ось у цьому кріслі й сидів Сакко Іванович. Було душно. Надвечірня спека, що пахла вже не тайгою, а нагрітим асфальтом і пилом, хвилями накочувалась у вікно. Надточієв був у трусах. Затиснувши в колінах іграшкового плюшевого кота, він марудився над черговим удосконаленням своєї машини. Кіт цей, за його задумом, мав лежати за спинкою заднього сидіння, дивитися у вікно на дорогу. На поворотах у нього повинно було спалахувати і гаснути праве око, а під час зупинок мали спалахувати обидва...

Друзі знали: коли інженер почав порпатися в машині, значить, неспокійно, тяжко в нього на душі. Одвертий, товариський, він у всьому, що торкалося особисто його, був незвичайно соромливий. А через те, що навіть найбільш замкнуту людину мучить часом бажання з кимось поговорити, одвести душу, Надточієв звичайно розмовляв уголос з мовчазним своїм другом — шовковистим сетером.

— Чому, Буруне, мені так не везе? А? Чому з багатьох-пребагатьох жінок, які зустрічалися, я зміг полюбити лише одну, і саме ту, яку любити нема смислу? Скільки з них охоче перенесли б свою мильницю, зубну щітку і манікюрне приладдя оп на ту полицію. І ти, собакевичу, знаєш, були серед них милі. Навіть красуня була... А от полюбилася одна, що іноді базікає з нами знічев'я, але якій ми з тобою зовсім не потрібні... Ну що образливого я їй сказав? Що вона, як люмінісцентна лампа, яскраво світить, а тепла не дає... Ти пам'ятаєш, Буруне, як усе це було тоді в лісі?.. Всі лишилися десь позаду. Вона побігла. Я наздогнав її. Вона розсміялась і поцілувала. Я стояв вражений, а вона, як ведмежа, зіджувала просто з куца в пригорщу малину, із долоньки збирала її в рот і сміялася. Руки й губи у неї були в ягодах. Потім підійшли всі інші, вона балакала з ні-

ми, немовби нічого не сталося. Я бачив тільки її, чув тільки її голос... А вона?.. Так, брате, погано, коли людина на сороковому році раптом візьме та й закохається вперше. Адже так?

Бурун дивився на господаря замисленими очима, і той, як завжди, бачив у них ту відповідь, яку хотів почути. Пораючись коло провідників, з малюсінкими електричними лампочками, весь у це заглибившись, інженер продовжував бесіду з собакою.

— ...Отже, Буруне, проаналізуємо наші з нею стосунки... Колись, пам'ятаєш, вона сказала: «Давайте дружити». Я відповів, що не вірю в дружбу мужчини і жінки. Хто ж з нас був правий? Ось ми друзі. Вона довіряє нам, мабуть, те, чого не скаже цій своїй електронній машині, яку іменують чоловіком. О Буруне, це ультрамодерна, наймодніша машина, в пам'ять якої хтось час од часу вкладає найсучасніші фрази з найсвіжіших газет. Вона, звичайно, не думає над цими фразами, але вміє усе зважити й, підрахувавши, швидко викинути потрібне формулювання. Вона може миттю обчислити, куди слід повернути — вправо, вліво, взяти вниз чи вгору, щоб при будь-якому маневрі забезпечити найбільш вигідну позицію. Але вона машина, Буруне, механізм. У неї нема серця. Вона може лякати, притискати людей, але не може надихнути і захопити. Їй можна дивуватися, але її важко любити. І тут у нас з тобою, тугодумних, погано захищених істот, які часто помиляються і говорять не до речі, здається, є маленька перевага. Тому з нами більш одверті, довіряють, тому з нами зустрічаються, гуляють, радяться. Нас, от бачиш, навіть поцілували. Але не підпускають близько... Отже, зробимо підрахунок. Хто ж був правий? Чи може бути дружба між жінкою і мужчиною? Ну? Мовчиш?..

Якби пес розумів усе, що йому вже стільки разів за ці останні місяці говорилося, він, мабуть би, завив, як вив колись в юності на молодий місяць. Але слів він не знав і лише відчував з тону, що господар засмучений, що йому погано, і віддано дивився на Надточієва, терся шовковистою мордою об його голе коліно.

— ...Так, Буруне, того вечора, коли ми вже поверталися додому на катері, вона сказала, що хоче змінити життя... Змінити... Не знаю, що у неї це означає, але ясно: ми з тобою тут ні до чого... Можливо, збирається виїхати? Ну що ж, сонце буде сходити і заходити над

Дивноярськом, гребля ростиме, місто будуватиметься, а ми працюватимемо. І будемо вірити, що одного разу ми все ж побачимо, як в ніч на Івана Купала на звичайній лісовій галявині, на папороті спалахне чудесна квітка. Спалахне і для нас з тобою, собакевичу.

За вікном зовсім потемніло. Тонких провідничків, над якими морочився Надточієв, не було видно. Чути було, як шумить самотна модрина, немов забута посеред вулиці тайгою, що відступила далі. З динаміка, схованого в її кроні, пресолюдкий тенор ревів на всю силу своїх легенів:

Спи, моя радість, засни,
В домі погасли вогні...

— От зачекай, Буруне, дістану колись монтерські кігті, залізу на це дерево і заткну прокляту пельку, — уже не вперше погрожував Надточієв, але, як завжди, йдучи лінією найменшого опору, тільки зачинив вікно. З-за тонких розсохлих дверей долинав страшний стукіт. Це пожиліці Будинку приїжджих «забивали козла». Під цей стукіт не хотілося розмовляти навіть з собакою, й інженер, відклавши плюшевого кота, викрутки і дротики, розкрив металевий чемоданчик портативної газової плитки, запалив синій вогник і, не поспішаючи, почав готувати на вечерю улюблену страву — яечню з салом і хлібом. Яечня вже сердито розбризувала гарячі прозорі краплини, коли стукіт доміно за дверима разом обірався. Чоловічий голос чітко відповів на чісь запитання:

— ...До Надточієва — другі двері направо, стукати дужче: мабуть, спить. — І одразу ж почувся дрібний, нервовий стукіт.

— Не замкнено, — відповів інженер, збавляючи газ під яечнею.

Двері розчинилися. На тлі освітленого коридора стояла Діна Василівна Петіна. Якоюсь не властивою їй, рішучою ходою вона ввійшла до кімнати. Кинула біля дверей чемоданчик і, розстебнувши верхній гудзик плаща, зупинилась у напруженій позі.

— Діно Василівно, — тихо промовив Надточієв, зриваючись із свого крісла. Він був такий вражений, що забув про свій костюм, вірніше, про відсутність костюма.

Гостя не звернула на це уваги. Важко дихаючи, вона стояла, покусуючи губи й напружено озиралась. Бу-

рун насторожено гарчав і немовби відгороджував своїм тілом господаря від гості.

— Сакко, я до вас, — якимсь дивним голосом промовила Діна.

— Авжеж, авжеж, я дуже радий... Так несподівано... Сідайте.— Він підняв величезне неоковирне крісло й, бухнувши ним об підлогу, поставив його Діні. Тільки тут, помітивши на кріслі свої штани, згадав, у якому він вигляді, охнув, схопив одяг, туфлі й, стукаючи босими п'ятами, зник у коридорі.

Коли він повернувся одягнений, із пов'язаним галстуком, гостя стояла в тій самій позі, не помічаючи, що із шкеревітки валить чад.

— Бога ради, вибачте, Діно Василівно, я не знав.

— ...А яке це має значення? — відповіла вона, подивившись на Надточієва сухими, з гарячковим блиском очима.— Ви сказали, що я якась там холодна лампа... Ні, це не так... Мені дуже погано, і от я прийшла до вас.

— Це добре, це здорово, це просто чудово, — бурмотів Надточієв, ще не отямившись од пережитого конфузу.— Я такий радий, бо наша остання сварка... Та ви сідайте, будьте ласкаві...

— Гаразд, я сяду. — Діна опустила ся в крісло і, допитливо дивлячись на Надточієва, чітко промовила: — Я до вас прийшла, бо мені більше нікуди йти... Не розумієте?.. Я пішла від Вячеслава Ананійовича. Еге ж, пішла. — Вона говорила чітко, як диктор у мікрофон.— Я вас ще не люблю, ні... Кохання — це інше... Але ви мій друг, з вами мені легко, ви мене розумієте... Ви стільки разів говорили, що любите мене... Ви що, злякались?.. Чи жінці так говорити не можна?.. Заждіть, а може, ви тоді брехали?

— Діно! — Надточієв рвонувся до неї, почав цілувати її руки.

Бурун, що дивився на гостю грізними очима, сердито загарчав.

— Він сердиться, — усміхнулась Діна встаючи. — Не треба, голубе, потім... Дайте мені отямитися... Я нікуди не піду. — І раптом, уткнувши обличчя в його плече, вона заридала.— Ох, я не знала, що все це так важко!..

Надточієв завмер, боячись ворухнутися. Тільки глядів її хвилясте волосся. Вражений, він не знав, що робити, що говорити. Посадив гостю в крісло. Схопив склянку. В термосі виявився лише гарячий чай, приготовлений на

ніч. Він кинувся з кімнати. Пробіг повз сусідів, що знову взялися за доміно. Не помітивши їх запитливих багатозначних поглядів, спустився вниз, де поруч з кубом стояв бак з холодною водою. Коли він повернувся з повною склянкою, гостя сиділа все в тій же позі. Очі червоні, ніс мав такий вигляд, як при нежиті, але розпатлане волосся було вже причесане. Вона навіть посміхнулась якоюсь кривою, болісною усмішкою.

— Тепер, Сакко, ви будете знати, що таке сніг на голову.

— Діно, любя, ти...

— Ні, ви...— сказала вона.— Поки що, можливо, не надовго. Мені потрібно до цього звикнути...— Довгасті, трохи по-східному розкосі очі просили:— Адже так? Ви зробите це для мене?

— Для вас я все, все зроблю.

— Ну, от і розумничок. Але нічого більше не вимагається, тільки це. Не можу ж я вішатися вам на шию так одразу.

Надточієв відчував, що, заспокоюючись, вона знову наче відходить, вислизає. В топі з'явилися захисні жартівливі нотки, проти яких був зовсім безпорадним цей великий сильний чоловік.

— І даремно ви бігали по воду. Мені треба тільки попоїсти... Це почалося ще вдень. Я прямо спитала його... Ні, це зовсім не важливо, що я спитала... Не будемо про це говорити. У мене й так якесь відчуття, нібито мене цілий день пиляли дерев'яною пилкою... Про їжу навіть і не подумала, а ось тепер...— Вона опустила довгі вії.— Я страшенно голодна... І ще мені треба буде у вас переночувати. Ну що, злякались?

— Діно, любя...

— О так, ви хоробрий, я знаю... Тільки одну ніч. Я не знаю, куди подітися. Завтра я виходжу на роботу в лікарню, мені дадуть, мабуть, місце в якому-небудь гуртожитку, і ви матимете змогу гарненько подумати. А втім, ви можете вигнати мене й зараз... Ну, жартую, жартую... Чому він на мене так сердито дивиться?— раптом спитала вона, вказавши на Буруна.— Невже сліпі ревнощі калічать навіть собак?— Гостя мерзлякувато пересмикнула плечима.— Як добре, що все це в минулому. Він мучився, мучив мене. Він плакав. Жахливо! Я ніколи не думала, що Вячеслав Ананійович може плакати... Сакко, ну чого ви на мене так дивитесь?

Дайте ж мені попоїсти... На ячню не дивіться, вона зовсім згоріла.

У Надточієва нічого не знайшлося, крім хліба й шматка пожовклого сала. Година була пізня, навіть ресторан, мабуть, зачинений. Водночас і радіючи, і засмучуючись тим, що гостя взяла себе в руки, Сакко раптом плеснув себе по лобі.

— Еврика! Ми врятовані! Дюжев! Він чоловік хазяйновитий, у нього, мабуть, щось знайдеться.

— Павло Васильович! — Гостя здригнулася й тихо спитала: — Хіба він тут?

— Авжеж тут, за стіною. Ми сусіди...

— То кличте його сюди швидше.

Надточієв був такий схвилюваний, що не помітив, як при імені Дюжева гостя опустила очі, почала червоніти. Та й чи могло йому спасти на думку, що саме їх недавній друг, з яким Діна ледве знайома, був причиною того, що сталося в родині Петіних. Сусідство Дюжева здавалося їй просто символічним. Дивлячись на стіну, за якою, виявляється, він жив, вона згадала, як почалося те важке, болісне, страшне, з чого вона щойно вивалась...

Цими днями повертаючись з бібліотеки, вона побачила попереду Дюжева й Василю. З не властивою їй балакучістю дівчина жваво розмовляла з бороданем. На якомусь перехресті вони розійшлися. Василю помітила Діну, кинулась до неї. Постать Дюжева ще маячила, віддаляючись, і, дивлячись йому вслід, Діна раптом спитала: чи не знає, бува, Василю, що трапилося колись між цією людиною та її чоловіком. Це цікавило Діну ще відтоді, як вперше вона побачила Дюжева на палубі «Єрмака». На відповідь вона не сподівалася, знаючи, як усі в «Червоному плугатарі» починали викручуватися, досить було тільки спитати щось про їхнього механіка, і була вражена, коли дівчина несподівано сказала:

— Знаю. — І, звівши на Діну великі очі, яким густа смаглявість обличчя надавала тепер просто-таки фарфорової голубизни, повторила: — Знаю. Ваш чоловік звів наклеп на Павла Васильовича, і той через нього ні за що ні про що сидів у тюрмі.

— Звів наклеп? — Враз пригадалися Діні й недобрі погляди бороданя, й розмова під віконцем, підслухана вранці в дворі Седих, і загадкові слова про антифриз, і той нервовий, ревливий інтерес, який виявляв Вяче-

слав Ананійович до Дюжева тепер, коли він з'явився на Оньбуді... Звів наклеп?.. Це здавалося страхітливим. І, немов захищаючись від чогось страшного, намагаючись це страшене одсунути, відштовхнути, Діна майже закричала: — Неправда! Цього не може бути!..

Василина співчутливо дивилася на неї.

— А ви спитайте його самого.— Слова дівчини прозвучали твердо.

Спитати? Але в самому цьому запитанні, в самому сумніві крилася вже дуже важка образа. «Чи можна його спитати?» — мучилася Діна. Вона вже відчувала, здогадувалася, навіть уже знала, що дбайливий, чуйний Вячеслав Ананійович поза домівкою буває іншим. В останні місяці вона навчилася уловлювати цю двоїстість, і багато чого в чоловікові, навіть те, що вона раніше любила, — його впевнений, невразливий спокій, його статечність, любов до чистоти й порядку, тепер починало дратувати, гнітити її. Вона із страхом помічала, що її вже не тягне в будиночок на Набережній, що їй легше, спокійніше працюється в незатишній гамірливій читальні, що десь у глибині душі вона радіє, коли Вячеслав Ананійович затримується в управлінні до ночі. Прикидаючись захопленою, вона засиджувалася за нецікавою книжкою, чекаючи, поки з дверей спальні почується делікатний храп. Але все це зовсім інше. При всьому цьому чоловік залишався для неї великою людиною. І от... Спитати чи не спитати?.. Коли це виявиться правдою, що тоді?..

І, промучившись так кілька днів, сьогодні за обідом вона спитала його про це. Вона чекала, що чоловік осміхнеться: «Ти з глузду з'їхала?» — або обуриться: «Який негідник пускає такі чутки?» — або, образившись, замкнеться в собі, перестане розмовляти. А він... він здригнувся, схилився над тарілкою і спитав: «Тобі це сказав сам Дюжев?» — «Так, значить, це правда, — вигукнула Діна, — ти його оббрехав! Так?»

І тут сталося те, про що вона й зараз згадувала із страхом. Вячеслав Ананійович, з яким вона прожила стільки років, раптом зовсім змінився. Скочив з-за столу так, аж перекинувся стілець, тонкі губи його кривилися, маскувальна косиця, яка звичайно акуратно прикривала тім'я, зсунулась, оголивши сяючу гладеньку лисину з рідким, схожим на півнячий гребінець чубком посередині. Якимось бабським ображеним голосом він закричав:

«Я дивився крізь пальці на те, що ти злигалася з цим бовдуром Надточієвим! Гидко було ревнувати до цього жалюгідного мерина. Але зараз, коли ти тягнеш у мій дім брудне патякання твоїх бахурів...»

...Діна з острахом скосила очі на стіну, крізь яку неясно долинала розмова двох чоловіків, неначе вони могли почути ці її думки. Потім, немов відгонячи мару, струснула волоссям, схопилася з крісла... Коли Надточієв повернувся, підштовхуючи ззаду бороданя, що ніс у руках якісь пакунки, а під пахвою — пляшку вина, вона вже поралася біля столу, застеливши його газетою. Вікно на вулицю було розчинене навстіж, штора зав'язана вузлом. Вечірне повітря вривалося в кімнату, немовби вимиваючи з неї затхлий дух готельного парубоцького житла.

— Здрастуйте, товаришко Петіна,— промовив Дюжев, виділяючи «о» в слові «товаришко».

— Не Петіна, Павле Васильовичу, уже не Петіна. Невже Сакко вам нічого не сказав?.. Я пішла від Вячеслава Ананійовича, а за паспортом я ж Захарова,— відповіла Діна, дивуючись, що з бородачем їй говорити легше, ніж з Сакко.

— Це ви правильно, придумали. Це добре, — промовив Дюжев і, якимось одразу відсунувши широкою своєю спіною і Діну, і Надточієва, почав розставляти припаси — консерви, ковбасу, сыр. Він одкрив пляшку цінандалі, поставив дві стопки. Навіть паперові салфетки поклав перед кожним.

Мимоволі милуючись спокійними впевненими рухами великих рук, Діна була вражена, як змінився цей чоловік відтоді, як вона вперше побачила його на пароплаві. Волосся, вуса, борода — все залишилося, але зараз їй і на думку не спало б порівнювати його з Єрмаком. Очі з-під русих брів дивилися спокійно.

— І добре зробили. Розумниця, доктор Захарова.— Світлі очі усміхались.— Хтось колись сказав: «В одного воза впрягти не можна коня і трепетную лань...»

З появою Дюжева Діна почала заспокоюватися. Вона відчувала таку ж слабкість і таке ж відчуття повернення життя, як переживала вона колись після операції, звільняючись од наркозу: страшно позаду, хочеться якомога швидше забути його й жити, просто жити.

За вечерею говорили про різні сторонні речі, всіляко намагаючись обходити і Петіна, і все, зв'язане з тим,

що сталося. Вино Дюжев налив у два бокали. Третього не було. Діна взяла з полиці стаканчик для гоління, втерла носовичком і, наповнивши, поставила перед Дюжевим.

— Ну, випийте за мое майбутнє. За здоров'я лікаря Захарової,— сказала вона, підкреслено окаяючи, пізно помітивши знаки, які їй подавав Надточієв.

Але Дюжев і сам одвів стаканчик.

— Адже я з поволзьких кержаків,— все так само сильно окаяючи, промовив він.— Нам за статутом заборонено, а лікар Захарова й так здорова...

І якось одразу, без переходів, розмову звернули на майбутню поїздку Дюжева до Москви. Він вилітає туди, щоб у столичному інституті побудувати й випробувати модель своїх конструкцій, але, говорячи про це, він умудрявся не згадувати Петіна, хоч той і був головним супротивником проекту. Петіна не існувало. Його викреслювали з життя. Проте, незважаючи на чуйність співбесідників, перед Діною раз у раз зринала картина: Вячеслав Ананійович благає простити його. Ну, хай вона не буде його дружиною, хай другом, просто квартиранткою, хай час розсудить їх... Ці згадки та насторожені неприязні собачі очі, що ревниво стежили за кожним її рухом, не дозволяли їй заспокоїтися. І, поглядаючи на Дюжева, вона дивувалася: жодного слова не сказав про Вячеслава Ананійовича, ні поглядом, ні жестом не показав, у яку біду попав він з ласки її чоловіка... Колишнього чоловіка... Колишнього!

— Щасливий! Побачите Москву,— сказала вона Дюжеву, мрійливо усміхаючись.— Я особливо її люблю якраз у вересні. У нас в інституті на Пироговці в цей час першокурсники — ми їх чомусь звали козерогами» — зараз зграйками бігають у своїх новеньких настобурчених халатиках, шапочках і, розмовляючи між собою, весь час говорять одне одному «колега». Чудове місто! Ви в цьому переконаєтесь, Павле Васильовичу.

— Я в цьому вже переконаний,— відповів Дюжев, у вимові якого волзьке «о» почало звучати глухіше.— Адже я син московського двірника.

— Як? А ви ж казали: з Волги, нижнегородський кержак.

— Вірно, народився там. Але ще перед революцією батько мій перебрався в первопрестольну і нас туди привіз. А золоті осінні липи на Пироговці мені добре знайомі. У мене там дружина вчилася.

- Ви жонаті?
- Був жонатий.

Надточієв подавав одчайдушні знаки, але Діна, дивлячись на Дюжева, не помічала їх.

- І діти є?
- Був син.
- І квартиру московську маєте?
- Була й квартира.
- Вони що ж, усі... померли?

— Ні, живі.— Голос Дюжева став глухим, але, все ще заглиблена в своє горе, Діна не помічала цього.

— А чому ж тоді оце «була», «був»?

— А тому, що «тому» закінчується на «у»,— сказав Дюжев, встаючи.— Ну, спати, чи що? Ми з Сакко внесимо таку пропозицію. Ви піднімеге свій прапор тут, а ми відступаємо на заздалегідь підготовлені позиції — в мою кімнату... Лади, як кажуть у нас на Волзі?

— Лади, як кажуть у нас на Москві-ріці,— майже весело відповіла Діна.

Але Дюжев жарту не сприйняв, замкнувся в собі. Широкі плечі його якимось опустилися, погляд став неспокойним, руки, що прибирали з столу залишки вечери, втратили впевненість. Діна спробувала зазирнути йому в обличчя, але він одвернувся.

— Пробачте мені за дурну цікавість.

— Спробую.— І Дюжев усміхнувся так, що під руськими вусами блиснуло два ряди рівних міцних зубів. Але світлі очі при цьому залишилися сповненими невимовної туги.

14

Наступного ранку Вячеслав Ананійович Петін приїхав в управління, як завжди, рівно о дев'ятій. Він був чисто поголений, довгі, вміло зачесані пасма волосся майже прикривали лисіючу маківку. Свіжо накрохмалений комірець підпірав шию.

Проходячи коридором, він із звичайною стриманою усмішкою вітався з співробітниками, потиснув руку секретареві. Зайшовши в кабінет, як завжди, скинув піджак, повісив його на бильце крісла, вийняв із стола й одягнув сатинові нарукавники. Папка з написом «Першочергове» вже лежала перед ним. Вячеслав Ананійович підсунув її, вибрав у стакані один з гостро заструганих олівців, нахилився над паперами...

Минуло півгодини. Секретар зчудовано дивився на двері. Виклику не було. Він торкнув нікельовану головку дзвінка, оглянув проводку — все як слід, а дзвінок мовчав. Вячеслав Ананійович не без підстав пишався своїм точно на хвилини розрахованим робочим днем. На «першочергове» відводилося чверть години. Сьогодні в папці лежало всього два листи, що вимагали тільки підпису. «Щось трапилося, — вирішив секретар і тихо, як він умів це робити, одчинив двері. Вячеслав Ананійович сидів у звичайній позі, схилившись над паперами. Коли рипнула мостина, він здригнувся й сказав застудженим голосом: — Зайнятий. Прошу до мене нікого не пускати.

Він не підвів голови, і секретар нечутно зник у дверях з відчуттям ще більшої тривоги. «Що ж трапилося?» А втім, через півгодини пролунав дзвінок. Робочий день Петіна поплив розміреним на хвилини руслом. Але снідати він додому не поїхав, попросив принести чого-небудь з буфету. Снідаюк так і лишився стояти, прикритий серветкою.

— Може, ви нездужаєте? — співчутливо спитав секретар. — Викликати лікаря?

Вячеслав Ананійович холодно глянув на нього.

— Коли мені щось потрібно, ви ж знаєте, я сам вам про це кажу.

Та коли секретар вийшов, він все-таки випив прохолодний чай. Взяв бутерброд, надкусив його, але з огидою кинув у полоскальницю. В цей момент крізь оббиті дерматином двері до нього долинув знайомий високий голос, який примусив його швидко сісти в крісло, схилитися над паперами...

— Нікого не пускай. Важлива розмова, — сказав Литвинов секретареві й поштовхом одчинив двері.

Петін, одірвавши очі від паперів, запитливо дивився на начальника будівництва. І йому здалося, що Литвинов в свою чергу запитливо, навіть співчутливо дивиться на нього. Але, можливо, тільки здалося, бо, опустившись на стілець, начальник, навіть не привітавшись, промовив:

— Знаєш, хто в мене щойно був? Механізатори. Сакко і Макаронович з усією своєю гвардією... І Поперечний, звичайно. Ти розумієш, що цей бісів син придумав?.. І коли придумав! Сам перебуваючи в цейтноті... Тільки-тільки свою криву вгору загинати почав, а уже мислить у масштабі будівництва: вимагає створити такі комплекси механізаторів, щоб машини до екскаваторів йшли

конвейером. Конвейером! Ти розумієш? І знаєш, з ким вони це придумали? З моїм Петровичем... Сугубо цікава річ... А головне, перспективна, масштабна...

Петін слухав з чемною увагою. Він погано розумів, про що говорить Литвинов, але автоматично в потрібних місцях кивав головою. А той говорив із запалом, однак Петіна не полишало відчуття, що співрозмовник якось особливо уважно дивиться на нього. «Невже знає? Невже вся ця історія вже розповзлася по місту?.. Чи, може, вона сама встигла побувати в управлінні?»

— Слухай, у тебе щось кепський вигляд,— сказав раптом Литвинов, дивлячись йому в вічі.

— У мене? — здивувався Петін.— Ні, дякую. Я нічого...

Розмова продовжувалася. Тепер Литвинов говорив щось про молодь, про необхідність сміливіше її висувати, про якийсь список, підготовлений йому комсомольським секретарем Ігорем Капустіним.

— ...Сугубо важлива справа. Ілліч у двадцять два роки теоретичну працю написав, Лазо фронтом командував, Щорс...— І раптом, перервавши цей ланцюг доказів, тихо спитав: — Слухай, може, для неї щось треба зробити, га? Я не хочу лізти в калошах тобі в душу, але...

Петін якось одразу внутрішньо змінився. За столом сиділа та сама спокійна підтягнута людина, але це вже була неначе нежива її подоба...

— ...Признатися, я зовсім розгубився,— тихо промовив він.— Пішла. Нічого з собою не взяла: ні копійки грошей, ні речей... Я сидів усю ніч, думав — охолоне, повернеться. Навіть не подзвонила. Федоре Григоровичу! Я майже не знав жінок, я однолюб. Яка це була дружина! Розумна, тактовна. Як вона проймалася всіма моїми справами, яким піклуванням мене оточувала! Це було друге мое «я»...— Голос Петіна тремтів, в очах стояли сльози.

— Ви про це і вчора говорили?

— І про це, й про інше... Я не пам'ятаю. Я зовсім спантеличений... От і зараз, навіщо я вам усе це кажу?

— Ну, припустімо, навіщо, навіщо випускають пару, коли стрілка на манометрі перевалює червону риску.

— Адже вона зовсім непристосована до самостійного життя. Непрактична, безпорадна... Це жахливо. Я навіть не знаю, куди вона пішла.— Сльоза скотилася по щоці Петіна і впала на папку «Першочергове».— Коли ви вже

самі заговорили,— можливо, можна буде їй влаштувати в новому будинку хоч яке-небудь житло?

— Мені здається, вона зовсім не така безпорадна... Просто...— Литвинов, не кінчивши, встав.— Не журися, буває... Мій батько казав: чоловік з жінкою б'ються, та під один кожух спати кладуться...

— Ви так думаете?.. Якби...— В чорних очах була неприхована туга.

— Вибач, Вячеславе Ананійовичу, коли неприємно — не відповідай: шура-бура знялася через те, що вона по-ривалася лікувати?

— Лікувати? — здивовано перепитав Петін, але одразу ж ствердно кивнув головою.

— А ти не пускав?

— Як добре жили,— сказав він, знову беручи себе в руки,— і от досить було їй зійти з пароплава на цей берег, як одразу все...

— Що можемо — зробимо,— сказав Литвинов. І після паузи додав: — З житлом... Коли щось знадобиться — заходь на вогник. Будемо раді...

І задумливо вийшов з кабінету. В приймальній на нього чекав начальник секретного відділу, що тримав у руках якийсь товстий засургучений пакет.

— А-а, лорд-хранитель печатки. Ну, заходь. Що в тебе там?

— Тут ось на ваш запит прислали... Бачите? «Справа по обвинуваченню громадянина Дюжева П. В.».

— Ага, давай, давай-но сюди,— пожвавішав Литвинов, немовби звільняючись від мороки щойно відбутої розмови. Він вихопив пакет. Квапливо розламав печатки. Розкривши папку, забурмотів: — Так-так... особлива колегія... П'ятого січня тисяча дев'яцот сорок шостого року. Так... Справа по обвинуваченню Дюжева Павла Васильовича у шкідницькій діяльності, що карається статтями... Ач, скільки статей!.. Колегія в складі... Ну, це к бісу... Обвинувач — теж к бісу. О! Ось! Так я й думав.— Литвинов ляснув долонею по папці і, старанно вимовляючи слова, прочитав: — «Експерт обвинувачення інженер-підполковник, кандидат технічних наук, лауреат Державної премії і т. д. і т. п., Петін В. А. ...» — Литвинов переможно подивився на начальника секретного відділу.— Що? Я тобі казав? Отож-бо й е.

— Я перевірів. Все, що товариш Дюжев написав про себе в заяві, правильно. Звільнений достроково, справу

припинено за відсутністю складу злочину, партійний стаж поновлено. З Дивноярського райкому чудова характеристика. Ось, будь ласка.

Литвинов відштовхнув рукою папери.

— Ясно. Сугубо ясно. Залиш усе це в мене.

15

Того, уже давнього вчора, коли Олесь Поперечний, вкрай збентежений, вийшов з будинку управління, сказавши своє «ні», він пережив щось схоже на те, що одного разу вже було з ним на фронті. Йому довелося з групою саперів знешкоджувати мінний потайник, підведений есесівцями під вівтар старовинного польського монастиря. Безпечніше було б потайник підірвати, але монастир був місцем католицького паломництва. Наказувалося — зберегти його за всяку ціну. Й Олесь почав діяти. Підривник, закладений між авіабомбами великої потужності, він відшукав порівняно легко. Це була звичайна пекельна машинка з годинниковим механізмом, з тижневим, очевидно, заводом. Але все інше було невідомої конструкції і, безперечно, забезпечене ліквідаторами на той випадок, якщо хтось потайник виявить.

Попросивши саперів вийти з підвалу й одійти далі, Олесь довго сидів один серед холодних запліснявілих намогильників якихось каноніків та кардиналів поряд із смертю, чув її цокаючу ходу. Він розгадав секрет. Легкими плавними рухами він намацав замасковані проводки, безпечною бритвою перерізав їх. Відділений од могутньої сили мін, підривник спрацював у нього в руках. Повітряною хвилею Олеся кинуло об якийсь полірований мармур, скалічило йому ногу. Він бачив, чув, відчував запахи, але тіло стало немовби чуже. Думки текли уривками, болісно плуталися, а земля все намагалася вислизнути з-під ніг.

Того вчора у кабінеті Петіна Олесь відчув таке, що нагадало йому колишню контузію. Очі бачать, вухачують, ноги тримають, а в голові мішанина, уривки думок, які ніяк не вдавалося зібрати. Наздогнав Надточієв, потис руку. Чому? Обняв, повів тротуаром. Куди? Навіщо?.. Заспокоює. Для чого? Заднього ходу вже не даси. Пошуки, гарячкові спроби налагодити справу нічого не дали. Тільки ще більше розхолодили, віддалили од нього людей, яким він хотів допомогти, почали підточувати в ньому віру в себе.

І от він так грубо, не думаючи про майбутнє, відмовився од висунення. Відмовляючись, образив того, хто, певно, хотів йому допомогти. Тепер уже і не запропонують, а запропонують — брати не можна, інакше й на своєму доброму минулому хрест поставиш. І ця жорстока, нещадна думка: та невже ти спитий чай, Олесь Поперечний?

Ясно було одне: не обдумавши всього цього й чогось твердо не вирішивши, додому йти не можна. Ганна — їй не скажеш, по обличчю вгадає, в очах визирить. А скажеш — підуть розмови, і Усть згадає, і піаніно, й вишеньки. Ех, і справді не варто було тобі, Олесю, виїжджати з Усті!.. Так і йшов він своїм молодим містом, не радіючи ні новим деревам, ні новим поверхам підрослих будинків, ні світлофорам, недавно встановленим на перехрестях.

Біля пивного павільйону, збудованого згідно з останньою модою з кольорових пластмасових плит і схожого на пряниковий будиночок, він здибав рябого слюсаря з свого екіпажу, того, що умудрявся виражати всі відтінки людської мови двома словами: «Матінко рідна!» Дожовуючи бутерброд, рябий був у найблагодуннішому настрої, й Олесь зрадів йому. Він узяв рябого під руку й на ходу почав розповідати цій, по суті, чужій ще людині про цю пропозицію, яку щойно зробили йому в управлінні, про свої неспокійні в зв'язку з цим думки. Рябий слухав і, коли Олесь скінчив, з найспівчутливішою інтонацією промовив:

— Матінко рідна!

Заохочений цим багатозначним зауваженням, Олесь почав обгрунтовувати різкість своєї відповіді. Обгрунтувавши, переконався: зробив все-таки правильно. І одразу ж якось заспокоївся, наче колючку висмикнув. Потім почав переконувати мовчазну людину, що саме ось тепер він повинен домогтися пуття від усіх цих, по суті, хороших хлопців, примусити їх повірити в свої сили, повірити в те, що вони не ликом шиті, що, коли дружно візьмуться, справа піде.

— Адже так? Адже правильно? — запитував він і у відповідь чув те саме «матінко рідна», тільки вже як підтвердження.

— ...От якби нам усім хоча б разок, хоча б зміну посправжньому взятися. На війні, брате, бував? Не встиг? А я навоювався по саме нікуди. Так от, першого ж року,

коли ми драпали, закинуть було німці нам у тил десант, так, паршивенький десант з сотню автоматників. Ті тріскотняву здійнуть у тилах: полки по лісах розбігались. А збере який-небудь командир або комісар купку обстріляних хлопців: «Стій на смерть!» Дивізії зупиняли... Віра в себе, хлопче, віра в командира — велика сила. От хоч тебе, говіркого такого, взяти, треба, щоб і ти хоч раз повну силу свою відчув, поважати себе почав. Он Негатив, ви ж його, як пужа, їли, а брат мій Борька не нахвалиться. І нікуди вже тікати не збирається, в «Індії» он хатину собі буде, коріння пускає...

— Та вже так, матінко рідна... він уже так... — зітхнув співрозмовник.

Вони проминули квартали, які ще тільки забудовувалися. Зупинилися на дорожньому насипу, що тягнувся до кар'єрів. Вдалині над горами здибленого яскравожовтого піску то в одному, то в другому, то в третьому місці здіймалися ковші екскаваторів і, промайнувши у повітрі, викидали рудий пісок. Машин не було видно, тільки ці залізні лапи, що то з'являлися, то зникали. І знову здалося Олесеві, що там, за валами здибленої землі, пришельці з якоїсь іншої, невідомої планети, будуючи щось зрозуміле й потрібне тільки їм, безжально ворують земну утробу. Спостерігаючи за ними, Олень задумливо виколупував ногою камінь, вм'ятій шинами в узбіччя шосе. Камінь парешті виліз із своєї лунки й, підскакуючи, покотився вниз по не вкритому ще травною схилу, лишаючи за собою пунктирний слід.

— От бачиш, хлопче, камінь. Лежав би так, лежав, травою б заріс, у землю б увійшов... Ех, братику! Всім нам такого штурхана не вистачає. — І, замислено дивлячись на машини, що працювали вдалині, раптом вигукнув: — Зажди, хлопче! Зажди, мовчи!.. А якщо сядемо ми разок всією артілью до Борьки на екскаватор! Хоч на одну зміну сядемо. Я цю машину, як Ганну свою, знаю. Навіть краще... От і подивимося, хто чого вартий, хай йому грець! Як? Га?

— Матінко рідна!

В місто поверталися швидко. Проста ця ідея здавалася Олесеві тепер рятівною. І справді, хіба не найважливіше — віра в себе, в свої сили, в своїх товаришів. Він навіть дивувався, як це йому раніше не спало на думку. В новомодній забігайлівці підійшли до стойки, випили по кружці пива, й, погискуючи на прощання руку рябого,

Олесь закохано дивився в його худе вугласте обличчя.
— Та й добрий же ти хлопець!.. Здорово вмієш мовчати на всілякі цікаві теми...

Важка розмова в управлінні не те щоб забулася. Ні, вона не сходила з думки. Але тепер вона вже не мучила, не здавалася трагічною. Навпаки, Олесь уже обмірковував з усіх боків новий задум, чимраз більше упевнюючись, що користь, безсумнівно, буде...

— Мабуть, випив? — здивувалася Ганна.— Це ж з якої радості? Навіщо в управління кликали?

— В головні над землеріями сватали...

Ганна радісно сплеснула ручками:

— Та невже!?

— Відмовився! — поквапливо відповів Олесь, одвертаючись, і звернувся до дочки: — Ану, Рижик, збігай по дядька Борю. Батько, мовляв, кличе. Щоб зараз же, у важливій, мовляв, справі. Ну, швидше, швидше.

— Як це відмовився? — спитала вражена Ганна, все-таки радіючи зміні чоловікового настрою.

— Ех, Ганнусю, ти ж знаєш, що я й на фронті від куль біля начальства не ховався... Ми, Поперечні, як сказав дідові піп, від запорожців рід ведемо, не таргани, щоб від біди в щілини залазити...

Наступного дня, під час перерви, братів, нікому нічого не сказавши, лишилися в забої. З хвилюванням, з яким поспішають на побачення з коханою після довгої розлуки, піднявся Олесь в кабінку знайомої машини. Відтоді, як пішов на іншу, він ні разу тут не був. Приємно вразило, що хлопці нічого не змінили: як і раніше, чистота, кожна ганчірка знає своє місце. Навіть листівочка з білим голубом, яку Олесь засунув колись за козирок, була на місці. «Не забувають, чорти»,— впрішнів він, умоваючись на сидіння.

Загули мотори. Тремтячою рукою Олесь торкнувся важелів. Ану ж як і справді розучився? А що, як перелом зробив щось непоправне з рукою? Коли махина з м'яким гудінням здригнулася, ожила, він з ніжністю подумав: «Не забула, слухається...» Клубок підкотився до горла. Все, що він бачив за шибками кабіни, раптом втратило чіткість обрисів. Він не бачив, він відчув, як злетіла стрілка, як опускається ківш, як зуби його, наче в масло, вгризаються в залежаний ґрунт. Почувся скрегіт. Але через те, що все навколо було запнуто немовби туманом,

цикл вийшов змазаний. Прوماх наче вдарив Олеся, він втягнув голову в плечі: невже видихався? Але мотори співали, в кабіні все було знайомим. Борис, стоячи позаду, гаряче дихав у потилицю. Витерши очі кулаком, Олесь зосередився... І пішло, і пішло...

— Ні, є ще порох в порохівницях, не вичерпалась козацька сила, хай йому грець! — сказав він дещо самовдоволено, озирнувшись на Бориса.

Той сам-одни справлявся за весь екіпаж. Здоровий, величезної фізичної сили чоловік, він дивився на Олеся з тим ревним і трішки улесливим виразом, з яким скрипалі-оркестранти слухають соло заїжджого віртуоза: отаку б поставу, отаку б техніку! А Олесь уже нічого не помічав. Він знову переживав це ні з чим не зрівнянне і таке дороге для майстра будь-якої професії злиття із своєю машиною, яке дозволяє відчувати цю слухняну, чутливу машину, ніби вона є продовженням тебе самого.

Не одразу помітив він на гострому гребені забою людські постаті, а побачивши їх, самовдоволено посміхнувся. Це люди обох бригад і шофери, повернувшись з їдальні, спостерігали за ним. Зупинивши машину з піднятою стрілою, Олесь задоволено відкинувся на спинку металевого сидіння. Якусь мить просидів, усміхаючись, потім звернувся до брата:

— Не машина — оркестр! — І, скоса глянувши на тих, що стояли ще на гребені укусу, сказав: — Я їм покажу, цим «негативам», вбрикну їм блоха, роботу!

— Покажете, покажете, — квапливо відповів Борис, радіючи за брата й водночас відчуваючи до нього ревності. — А в мене Негатив уже не Негатив, а Позитив, правда!.. Так врзає! І чудило: коли йому в цю получку ціла коса на його долю випала, сльозу пустив. Чесне комсомольське, пустив. Так грошки любить, дідько линючий!..

— Будуеться він... Давня його мрія — своя хата... Особста. Власна. Персональна...

Залишилося неясним: чи примудрився рябий з допомогою своїх двох багатозначних слів розповісти екіпажу про Олесів задум, чи він усе-таки пустив у хід й інші, та тільки бригада вже знала, що задумали брати.

— Я вам скажу, друзі, він себе над нами підняти хоче, — сказав Сурен, нахмуривши брови-гусениці. — Ось дивись, голубе мій, оце ти, а оце я.

Проте електрик, любитель прислів'їв, замислився: «Воно звичайно, чужа провина завжди винуватіша. Од-

наче побачимо». А хлопець-підсобник, якого за схильність усе сприймати з «перебором», в бригаді звали Двадцять Два, захоплено махнув руками:

— А що, а що? От побачите, так вріжемо, що довгов'язому Борьці космічні ракети снятимуться.

Проте, розуміючи, що кожного чекає серйозний екзамен, всі готувалися до нього. Наступного дня, хоч про це й не домовлялися, з'явилися на роботу поголеними, а Двадцять Два встиг навіть підстригти свій прямий соломяний чуб і тепер пахтів їдким перукарським одеколоном. Хвилини за п'ятнадцять обидві бригади були в заборі й стояли, як футбольні команди перед матчем, двома окремими групами, ревниво позираючи одні на одних.

Після вчорашньої проби Олесь відчував себе впевненіше. Але спокою не було. Хотілося швидше в кабину, все заново переглянути, перемацати, хотілося підійти до кожного з своїх хлопців, поговорити про сьогоднішній день. «Промовку слід би виголосити»,— подумав він. Але агітував він усе життя лише прикладом, до слів був не охочий і тому мовчки курив, запалюючи сигарету за сигаретою. І все ж, коли йшли до машин, він дещо напружено вичавив із себе:

— От що, хлопці, час такий — вухами хляпати не можна.— І з молодечою легкістю, тримаючись за поручні, вскочив до кабіни.

Коли всі зайняли місця, він глянув на годинника — чорний наручний годинник з фосфоричним циферблатом і стрілками, що його він одержав колись як особистий подарунок маршала Конєва за врятування польської святині. Лишалася хвилина.

— І стояти на місці нині не можна. Зупинишся — відстав. Ану, хлопці, всі козирі, в кого які є, клади на стіл...— Але й ці слова здалися Олєсєві надто вже повчальними, і він, повівши носом, пожартував: — Ох, і насмердів же ти, Двадцять Два, своїм одеколоном! Аж голова обертом іде!..

Коли б екскаваторників, як боксерів, зважували до і після роботи, можливо, було б встановлено, що цього дня Олесь Поперечний та його хлопці втратили по доброму кілограму. Але як цього дня Олесь працював! Навіть скептичний електрик милувався ним. А втім, спостерігати один за одним їм не доводилось. Кожен тільки встигай впоратись із своїм ділом. До перерви всі, крім Олєся, змокли. Але з кабіни вилазили з веселим пожвав-

ленням, і, хоч шофер літучки, що відвозив бригаду на обід, давно вже подавав нетерплячі гудки, ніхто не рушив з місця, поки обліковець не повідомила виробіток.

Він був ще не дуже вагомий, цей виробіток. Екіпаж Поперечного-старшого ще не дотягнув до звичайних показників Поперечного-молодшого. Але норми виконував. Зате Борисові хлопці на чужому екскаваторі не виробили навіть того, що вибирали «негативи».

— Тупа вона у вас якась,— сердито говорив Борис, люто скребучи низько острижену потилицю.— Сонна. Викаладаєшся весь, і все як у полову.

— Ех, братику, аби все тільки в машині було!..— відповів Олесь.— Це я не тобі, це я собі кажу. Ми звикли, а ти свіжим оком підмічай, що в ній поганого. Ось ми її за зябра візьmemo. Так, хлопці? — Він був збуджений. Очі запали, обличчя загострилось, на лобі поглибшали зморшки, але зморшки променисті, веселі, насмішкуваті.

Друга половина дня виявилася більш вдалою. Люди, як то кажуть, натискали на всі педалі. Олесь розумів: немає ще колективу, відчував — кожний тягне своє, не допомагає товаришеві. Але старались усі — це він теж відчував. З машини вилазили збуджені, галасливі. Навіть втома не була важкою, і досвідчений Олесь розумів: спалахнула, загорілась іскра. Тепер не дати їй згаснути. Роздувати, роздувати...

— ...Ось що, орли, звідси в павільйон, частую.— сказав він.— Обидві бригади частую.

— Навіщо обидві? — озвався Борис, що взагалі в сім'ї вважався хлопцем скупеньким і тепер відкладав гроші на «Москвича».— Пиво — ваше, закус — мій...

Наступного дня Ладо Капанадзе одержав у парткомі листа якогось аноніма, де повідомлялось, що вчора ввечері в новому пивному павільйоні на розі проспекту Електрифікації та площі Гідробудівників досить відомий екскаваторник Олесь Поперечний і його брат Борис пиячили разом із своїми екіпажами. Випили, як повідомляв анонім, незліченну кількість пляшок пива, з'їли чотири кіло тарані, що разом узяте заслуговує на увагу партійних органів одного з найбільших будівництв семирічки і відповідних висновків по лінії партійної, а також комсомольської організацій щодо обох братів Поперечних, щоб їм надалі не кортіло втягати в пияцтво службово підлеглі їм безпартійні маси й публічно пити пиво та закушувати таранею на вулиці нового соціалістичного міста...

І одноразово з цим секретар парторганізації земельної ділянки повідомив Капанадзе, що брати Поперечні, йдучи назустріч Пленуму ЦК, підписали між собою соціалістичний договір. Далі йшли показники, і дуже солідні. Про обставини й місце підписання цього договору парторг нічого не повідомив.

Капанадзе порівняв ці два листи, похитав головою, розсміявся й поклав обидва в папку справ, за якими потрібно спостерігати.

Повернувшись на свій екскаватор, люди Поперечно-го одразу ж зрозуміли різницю. Виробіток у них мало відрізнявся од попереднього, і вони, як і раніше, роблячи своє діло, мало допомагали один одному. Але духом ніхто не занепадав. День, який так порадував їх, не забувався, і ніхто вже не відмовлявся прихопити понад зміну годинку-другу, щоб повозитися з машиною. І була вже віра, що воно скоро «розкриється», а головне — з того дня всі повірили в свого невисокого небагатослівного начальника, повірили в себе. А з вірою, як то кажуть у цих тайгових краях, і звіра голими руками задушити можна.

Скоро прізвища обох Поперечних знову з'явилися у зведеннях. Випереджав то один, то другий. І Дивноярськ стежив за змаганням братів з тою ж увагою, з якою болільники славнозвісної східної трибуни стежать за матчами «Спартака» і «Динамо». Гумористи і сатирики Дивноярська писали на цю тему куплети. Клубний художник зобразив портрети обох братів, на яких вони, такі різні, однаково були схожі на популярного кіноартиста Бориса Андреева...

Олеся знову наче підмінили. Він ходив неуважний і навіть трішечки очманілий, часто усміхаючись, заговороючи сам до себе, не до ладу відповідаючи на запитання. Ось одного такого дня він і забув про власне новосілля.

А втім, він запізнився разом із Капанадзе, в якого теж було чимало турбот. І через те, що вони обидва повернулися в свої нові квартири в чудовому настрої, жінки простили їм цей промах, і стіни нового будиночка на Березовій, шість, були «обмиті» так, що й за грузинським, і за українським повір'ям цьому будинку стояти сто років.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1

Літо в тім краї Сибіру, де виростало місто Дивно-ярськ, ясне, але коротке. В кінці серпня по балках та падинах заклубочаться тумани, вкриваючи на ранок і старі модрини і дрібні билінки щедрою росою. Вдень сонце гріє щедро: літо, та й годі. Тільки повітря занадто вже чисте і все навкруги вимальовується з якоюсь неприродною холодною ясністю. Але надвечір'я вже холодне, тихе: ні звір, ні птах не подадуть голосу. А у вересні, чекай рано-вранці міцного заморозку з густим інеем. За якихось два-три дні листяна поросль вигаптує волохату зелену тайгову шубу строкатим візерунком.

Ось о такій порі, коли після заморозку хвоя на модринах стала вогняно-жовтою і на землю, що взялася памороззю, потекло осіннє листя, вночі, задовго до світанку, Литвинов і Надточієв рушили на полювання. Віз їх за давньою звичкою Петрович, що прикотив за ними на всюдоході, який усі іменували «козлом». Рушниці, патронташа, торби з ним не було: ні звірів, ні птахів він не бив, і взагалі мисливські пристрасті йому були невідомі. Принадність такої поїздки для нього полягала у веселій метушні біля багаття, в приготуванні похідної їжі, в можливості солодко подрімати на свіжому повітрі, чекаючи на мисливців.

Передбачалося, що за давньою звичкою поведе їх «на поле» Саватій Седих разом із своїм вірним Рексом. Старий знав тайгу так, що, здавалося, міг ходити нею із заплющеними очима: тримав у пам'яті всі звірині стежки, всі місця пташиних гніздувань. Грошей він за егерство не брав: не в звичаях краю. Литвинов приберіг для такого випадку подарунок: фінський мисливський ніж. Цей ніж він сам одержав як сувенір від директора лісокомбінату, що тоді будувався. Той їздив за досвідом у Фінляндію. Усім на жаль, старий прийняв мисливців не те щоб привітно, але якось мляво. Він працював у повітці, фугуючи дошку, й, здавалося, навіть не почув, як під'їхала машина. Тільки коли Петрович підвів свого «козла» мало не впритул, старий випростався, одкинув з лоба сиві спітнілі пасма й без подиву промовив:

— Ага, он воно хто! А я думав, хто це так рано в тайзі торохтить.— Він подав приїжджим руку; суха, звичайно міцна рука із шкарубкою, наче підошва, долонею була якоюсь неживою.

— До тебе, Саватію Мокійовичу, бити чолом. Полюємо,— попросив Литвинов, з тривогою помічаючи, як за півроку старий схуд, немов зсохся. Чорні очі запали, втратили живий блиск. Вони байдуже дивилися із темних, теж уже глибших западин, а волосся, збившись у пасма, зовсім по-старечому звисало на чоло.

— Одполював я,— відповів старий і, помітивши на обличчях гостей здивування, байдуже пояснив: — Помру скоро.— Ще кілька разів шарнув по дошці фуганком, знову витер рукавом піт, продув жало, обережно відклав інструмент.

Була в цих простих словах така впевненість, що звичайні в таких випадках розради і переконання не йшли на язик.

— Еге ж, ви щось подалися.

— Звісно, хвороба і поросяти не красить... Ходімо до хати, чи що...

Як і раніше, стояла в хаті духмяна напівтемрява, так само пахло медом, воском, травами, черемхою, ті самі цокали дзигарі. Але було й нове — якась хазяйновита чистота. В кутку з ризи почорнілого карбованого срібла було видно довгий прямий носик суворой богородиці, яка тримала в руках немовля, схоже на ляльку-матрешку.

— Глафіра зовсім до мене перебазувалась,— блідо усміхнувся старий.— Разом із своїм опіумом. Довелося й богородицю впустити. Та хай собі, місця не провисить.

— Та що з вами, Саватію Мокійовичу? — спитав Надточієв, відчуваючи, як наростає в ньому важка незручність за цей візит, що виявився таким несвоєчасним.— Лікарі що кажуть?

— Ет, лікарі! — Старий махнув рукою.— Кеша мій — може, в «Старосибирской правде» читали, та й по радіо це говорили — в Новокряжево цілу поліклініку відгав. Всі вони тут перебували. Проте що там ваш лікар, коли навіть Глафіра од мене відступилася. Мажу ось груди її маззю з бджолиного прополісу та ведмежого сала. Трішки помагає, не так дере... Лікарі... У смерті в очах усі рівні: хай ти професор, хай ти знахар, як от Глафіра. Смерть причину знайде.— І, явно збираючись змінити цю розмову, сказав: — А чого вам тут стирчати?

Полювати так полювати. Он і сонечко з-за дерев вивалюється.

Саватій порадив спробувати щастя на тетеруках. Розтлумачив дорогу в горобинник, де в цю пору птахи, від'ївши за осінь, клюють приморожені ягоди. Змахнув з столу пучки трав, вирвав із зшитка аркуш і, орієнтуючись по старовинному компасу, нетвердою рукою накидав грубу схему шляху. Помітив на ній вибалок, валун, відому всім «партизанську смерску», біля якої колись колчаківці розстріляли його старшого сина, і самотню сосну, де жакливо скінчила життя людина, що зрадила партизанів. Він дав мисливцям цю саморобну карту. По таких, мабуть, ходили в тутешніх краях промислові люди часів Єрмака Тимофійовича. Розтлумачив шлях, поплескав Рекса, який з тужливим неспокоєм спостерігав лаштування в дорогу.

— Ну, ні пуху вам ні пера. А ми з тобою, Рекс, на піч.— І було в цих просто вимовлених словах щось таке, від чого старий, уже посивілий рудою собачою сивиною пес коротко, тужно завив...

— Дивно, цей Саватій — розумник, не вірить ні в бога, ні в чорта, ні в сон, ні в чхання. Ще за громадянської був партизаном — і раптом цей первобутній фаталізм, — замислено проказав Надточієв, коли мисливці пройшли вже чимало кілометрів.

— Хто його знає! — озирнувся Литвинов. Швидкою ходою досвідченого пішохода, на рідкість спритний при його ведмежій статурі, він увесь час випереджав довгоногого інженера.— А може, і є щось таке, чого наука ще не відкрила. Біоструми якісь, чи що... От мій батько міцніший за мене був, засперечавшись з купцем, штоф горілки нахильці з шийки видудлив. Бувало, на Волзі село проти села на масниці навкулачки вийде; тільки-но зачує: «Гришка-лоцман»,— одразу чужа стіна й здригнеться... А одного разу, я вже був у Твері, на робітфаку, раптом лист: «Приїжджай прощатися. До вербної неділі, далі не протягну». Заліки були, думаю, дурниці, містика... На п'ять днів затримався — і не застав: поховали... Може, воно і є щось, від чого бувають передчуття.

До «партизанської смереки» йшли тайговою дорогою. Навесні, коли кряжевці перевозили свої будинки, дорогу щільно утрамбували шинами і гусеницями. Стеблини вздовж колії і зараз ще то тут, то там чорніли від автолу. Але колгосп переїхав, тайга пішла в наступ, трава за-

крила колію, і тут і там уже вибивалися з неї берізки, сосонки, смерічки-однолітки. Лише одна людина пройшла на світанку по цій дорозі, і в затінених місцях, де ще тримався кристалічний іній, чітко вирізнялися її сліди. Біля «партизанської смереки» ця людина теж повернула праворуч і, обійшовши помічену на карті сосну, збігла у яр. Вона йшла тим самим маршрутом, який Саватій накреслив для мисливців.

— Бачиш, бачиш, саме туди йде нечиста сила, — непокоївся Литвинов. — Сугубо по-дурному було виїжджати вночі, треба було б звечора. — Він з азартом озирався навкруги і свою чудову двоствольку-«тулку», подаровану йому українськими організаціями в день завершення відбудовних робіт на Дніпрогесі, ніс уже в руках. — Дивись на слід: хлопчисько, шмаркач. Підстрелити нічого не підстрелить, а всю птицю розполохає... От не повезло!

Ярок, на дні якого де-не-де в бочажках збереглася вода, вивів мисливців до вказаної на карті невеликої улоговини, з усіх боків порослої лісом. Посеред улоговини вони побачили дерев'яну огорожку. За нею височів незрозумілий металевий предмет. Все це здалеку було схоже на могилу. Товсті верби, широко розкпнувшись, оповили її яскраво-зеленим віттям. Поруч стояла жінка в темному. Тримачучи рушницю в руках, вона насторожено дивилася в бік мисливців, що наближались. Ті теж зупинилися. Роздивившись їх, жінка кинула ремінь рушниці на плече, широкою чоловічою ходою перетяла улоговину й пішла в протилежний бік.

— Її сліди? — Надточієв був вражений цією зустріччю.

Литвинов, примружившись, дивився вслід темній постаті.

— Глафіра.

Вони проминули галявину. Під вербами, з яких навіть в безвітря злітало листя, дійсно була могила. На довгастому горбочку лежав судновий якір. До товстого залізного стрижня була прикріплена начищена до блиску мідна дощечка. На ній просто вигравірувані контури першого радянського герба, літери «РРФСР» і напис:

«Тут лежать славні партизани тт. Прохоров Терентій, Болоцький Федір та їхній бойовий командир Седих Олександр Саватійович, що загинули від озвірілої руки колчаківців 18 листопада 1919 року».

Руки мисливців якимось самі потяглися до шапок. Знявши шапки, вони мовчки стояли біля тайгової могили.

Найдивовижнішим було те, що тут, у глушині, далеко від житла і проїжджих доріг, все було добре доглянуто. Якір виворонений чорною блискучою фарбою, дощечка сяяла. Горбочок обметено, й на ньому лежала гілка каліни з соковитими рубіновими ягодами.

— Хто ж тут за всім цим доглядає?

— Ну, звісно, Глафіра,— замислено відповів Литвинов. — Вона ж Олександрова вдова. Мені про нього Седих розповідав: пароплавний механік, він колчаківський транспорт на порозі Буйному стукнув. Усіх пустив на дно, сам вплив. Партизанів ще, та хтось їх зрадив. От лежать герої...

Забувши про полювання, вони сіли на лавочку, вкопану біля огорожі. Славетне минуле цього пустельного краю, де революційні пристрасті вирували не менше, ніж у великих промислових містах, підступило до них. Литвинов згадав, як старосибірський археолог з чудним прізвищем галасував у нього в кабінеті, випрошуючи водолазний бот, щоб пошукати на порозі Буйному залишки старовинних суден. Він теж розповідав про загибель транспорту «Імператор Александр», потопленого партизанами. Казав він щось і про цю могилу й бідкався, що вона потрапляє в зону затоплення. Все це в'язалося одне з одним, і стало ще більш зрозумілим, чому Інокентій Седих так запекло боровся за ці землі, чому Глафіра, яка так гостинно вітала гідробудівників, тепер мовчки виходить з хати, досить тільки Литвинову з'явитися на поріг, чому вона за це літо геть змарніла, чому не поїхала з усіма в Новокряжево, а живе на пасіці. Можливо, і Саватій, старий чортяка, не дарма намітив їм шлях через цю улоговину. Може, він хотів мовчазно нагадати начальникові будівництва, яке ще горе готує він його родині...

— Ну, пішли, пішли,— заквапився раптом Литвинов. — Глафірі не до тетеруків, усі нам залишаться...

Вони йшли тепер обережно, зупиняючись і озираючись перед кожною прогалиною. Карта говорила: горобинник десь тут поруч. Раптом Литвинов зупинився. Пальцем поманив Надточієва. Той, підійшовши навщипиньках, наставив йому вуха, гадаючи, що Старик помітив дичину.

— ...Знаєш, як назвемо наше місто-сателіт, що на Птюшкіному болоті? — несподівано спитав начальник будівництва. — Партизанськ. Так-так, Партизанськ, ось на їх честь. — І він показав пальцем туди, звідки вони щойно прийшли.

Тут він замовк і обоє завмерли, почувши дивні хрип-луваті звуки. Вони чулися з недалеких, тьмяно червоніючих кущів. Горобинник? Авжеж. Он серед іржавого листа немов бризки крові. І щось неясно чорніє в гілках. Вчепившись у рушниці й про все забувши, мисливці ловили звуки, які чути було з-за кущів. Ага, ось і гілки ворухатяться! Хтось вовтузиться в них. Литвинов зробив руками охоплюючий жест: треба розійтись і обходити ліворуч і праворуч проти вітру.

Вітер кидав в обличчя Надточієву гіркуватий запах опалого листа. Навшпиньках переходив він від куша до куша, тримаючи рушницю напоготові, не зводячи очей з гілок, що ворухилися. Вже чітко вирізнялися в іржавчині листя силуети великих важких птахів. Не помічаючи небезпеки, вони жадібно скльовували грона примо-роженої горобини. Тут пролунав постріл, потім другий... Кілька птахів, що сиділи вище, знялися і, просвистівши крилами, полетіли просто на Надточієва. Одного з них він підстрелив на зльоті, другого підбив з другого дула, коли він пролітав у нього над самою головою. Птахи з шумом впали поблизу. І тут інженер почув лютий вигук і лайку.

В кушах, червоний від досади, стояв Литвинов. Він явно не бачив птахів, які причаїлися в гушині гілок. Прикладивши палець до губів, Надточієв показав йому на них. Литвинов насторожився. Увесь напружившись, він почав тихо підкрадатися, але наступив на гілку. Пролунав тріск. Ще один птах, з шумом махаючи крилами, ламаючи гілки, почав видиратися з заростів. Знову розляглися лісом постріли. Дріб ризонув по листю десь над самою головою Надточієва.

— Ух... — почувся густий мат. Литвинов стояв увесь червоний і, провівши розлюченим поглядом птахів, перевів його на щасливого товариша. — Я тобі їх на мушку посадив. Мої птахи! — кричав він.

А в цей час ще один, найбільш обережний і найбільш хитрий півень, нечутно вибравшись з листя, полетів, майже чіпляючись за верхівіття горобини. Обидві рушниці звелися одночасно. Обидва мисливці натиснули курки, але гримнув тільки один постріл. Дим вирвався з рушниці Надточієва: з досади Литвинов забув зарядити свою славнозвісну двоствольку. А його партнерові, як на гріх, усе щастило. Ще один птах, найбільший, найважчий, бився на землі. Намагаючись не дивитися в спотворене люттю

обличчя Литвинова, інженер добив його. Проте шум, що почувся у горобиннику, погасив лють безталанного мисливця. Звівши рушницю, він кинувся назустріч птахові. Він вистрелив з обох дул, посикалось пір'я, і безформна грудка почала падати, перекидаючись у гілках.

— Ага! Нарешті! — закричав Литвинов, ломлячись до здобичі просто через кущі.

— З полем! — радісно поздоровив його Надточієв, що витрав пташницю кров на руках.

У відповідь гримнув повний зали лайки. В шаленстві Литвинов кинув рушницю на землю й топтав її.

— Федоре Григоровичу, ви ж його майстерно зрізали...

— К бісу, забирайся к бісу в штани! — не тямлячись, кричав Литвинов. — ...І не волочися за мною! Досить! Бачити не можу твоєї пики!

Збираючись гідно відповісти на образ, Надточієв випадково поглянув на землю, де лежав трофей його супутника: грудка пір'я, подірвана дробом. Це було рябе пір'я сибірської сови. Литвинов, не озираючись, прямував у гущавину в зворотному напрямку. Ще чути було, як тріщать кущі. Надточієв зібрав свої трофеї. Це були дві молоденькі курочки і один чудесний важкий півень. Зв'язавши птахів за шиї, мисливець перекинув їх через плече й пішов назад, намагаючись триматися слідів Литвинова. Той ішов так швидко, що наздогнати його не вдалося. Грудка совиного пір'я, що залишилася лежати на траві, мимоволі настроювала інженера на веселий лад. Проте думки снували навколо самотньої могили в лісовій улоговині і тієї жінки, схожої на черницю. Він думав про її вірність, про її кохання, про жіноче кохання взагалі й, головним чином, про те, чому його, Надточієва, ніхто не любив, хай не так фанатично, а хоча б нормально, хоча б трішки...

На пасіку мисливці повернулися парізно. Саватій, якому не раз доводилося полювати з Литвиновим, одразу зметикував, у чім річ. До приходу Надточієва вони вже пили чай і підсміювались з Петровича, який з гумором розповідав про перипетії свого родинного життя. Всю цю картину Надточієв побачив ще у вікно. Лишивши забитих птахів у сінях, він повільно відчинив двері. Він був не з тих, хто мовчки терпить образи, і вже приготувався до бою, але Литвинов йшов йому назустріч, простягнувши руку:

— ...Ну, вибач мені, Сакко: поганий характер. Як каже Петрович, з півоберту заводжусь... Не сердися?.. Ну й гаразд.— І потихеньку попросив: — Про те прокляте совеня ані-ні.

— Трофеї пополам,— з полегшенням сказав Надточієв.— Адже це чиста випадковість, що ваш птах летів на мене.

— Ну, яка тут випадковість... Мене за таку стрільбу в станційному сортирі утопити мало. Думаєш, я дурень? — І, вихопивши з сувою паперу, що лежав на лаві, аркуш ватману, розгорнув його.— Ні, ти краще подивись, Сакко, що Інокентій тут буде. Ось воно, його Новокряжево, на плані, а ось перспективний ескіз. Дивись, площа, універмаг, поліклініка, школа, будинок для вчителів, а там, біля Ясної, за стадіоном, пристань. Морська пристань! А поряд, дивись, склади. Льодові. Рибу, м'ясо, овочі звідти просто до нас морем возитимуть... Морем! Тайгове море, чорт забирай!.. А Інокентій, Інокентій, не встиг на новому місці обжитися — і он уже куди зазирає. І глянь ти, хто йому все це робити! Москва... А між іншим дідові ось не подобається. Так, Мокійовичу?

— Та як сказати? Воно, звичайно, нічого, та хіба нашим носам малину клювати. Вона ягода ніжна... Міське житло, воно, звичайно... Застарів я, може, а шкода мені од привілля відмовлятися... Тут якось сиджу на призьбі, в суботу, чи що, йдуть хлопці з дівчатами. На вигляд ваші, торби в них за плечима на ремінцях, відра, снасть, навіть циганського казана двоє на палиці тягнуть. Йдуть, значить, тайгою подихати. В одного за плечима приймач, менший од мого. Горлопанить на весь ліс... Мені шкода їх стало. В тайгу — і з радіо... Її ж саму слухати треба. Скільки в неї голосів, скільки пісень! А вони... Погано це, Григоровичу... Чи й ти теж з собою радіо по тайзі тигаєш?

Старий сидів згорблений, насуплений. Він ще був схожий на беркута, але беркута, змоклого під дощем. Він немовби й не розповідав, а просто думав уголос, розглядаючи якісь свої думки. Тільки раз за весь день у погаслих очах засвітився колишній блиск. Це коли він спитав, чи бачили мисливці партизанську могилу.

— Бачили,— відповів Литвинов, теж пожвавішавши.— Чув я про твого старшого. Знаєш, що ми тут з Сакко надумали? Порадити жителям, щоб просили уряд назвати своє нове місто Партизанськом. І в тому місті

площі ім'я дати — площа Сибірських партизанів. Га? І в місті цьому синові твоєму і товаришам його спати на найпочеснішому місці.

— Ех-хе-хе! — зовсім по-старечому сказав Саватій. — Добре надумано, тільки ж то й праху, мабуть, не лишилося. Років он скільки проминуло над тією могилою...

— Ми Глафіру Потапівну там бачили, — сказав Надточієв.

— Бачили? — вже знову погаслим голосом перепитав старий. — Це так, вона там. Щонеділі там, могилку прибере, сидить, думає... От ви перенесете, поховаєте з честю, а вона куди? У неї не тільки кохання, а й усе життя там закопане.

Коли мисливіці виходили, старий навіть не пішов їх проводжати. Сидячи на лавці, він подав їм немов нежливу, мляву руку.

— Мабуть, не побачимося, Григоровичу, то не забудь про могилку.

— Я й про тебе не забуду, Саватію Мокійовичу. Я тобі такого лікаря пришлю, танцювати ще будеш. Знаєш кого?

— Знаю, знаю я твого лікаря... Онука навідує, всі ваші секрети знаю. Тільки й той лікар уже без пуття. Саватію Седих на той світ вже путівка виписана. Чую. — Але раптом щось тривожне блиснуло в його очах. — Ти краще, Григоровичу, нашого Дюжева не забувай, от кому лікар потрібний. Взявся підняти людину — підтримуй. Діло без кінця — що кобила без хвоста. — Помовчав, немов тихо віддалявся кудись, і сам до себе бурмотів: — Полюбився мені цей Дюжев... Приїхав тоді з Кешею. Я — матінко моя, живий мій Олександр! Так на старшого мого схожий і з лиця, і характером. Тільки мій балакун, а цей мовчун. Усе мовчав... А потім одігрівся, заговорив. Воно, звісно, в лісі людина лісовіє, а на людях — людяніє... Прямий дуже, спина от зовсім не гнеться, швидше його зломиш, ніж зігнеш. Ти його бережи: велика користь од нього людям буде. А п'є, що ж, не з радості, в неволі-бо он і ведмідь затанцює. Олександр-покійник, той хмільного не брав, навіть чаю не пив, дарма що завзятим більшовиком вважали, а цей... — І повторив: — У неволі й ведмідь танцює.

Коли, попрощавшись з старим, усі вийшли на вулицю і за ними зачинилися двері, Петрович, озирнувшись на вікно і переконавшись, що Саватій не дивиться, поманив усіх за собою. Вбік од хати пасічника був уритий в зем-

лю погрібець-омшаник, куди на зиму ховали вулики. Петрович запалив ліхтарика. Гострий білий промінь прорізав сирувату, пропахлу прополісом імлу й висвітив ряди полиць, що тяглися вглибину. Коло входу біліла прихилена до стіни труна. Поряд стояли акуратно обстругані дошки ще не зібраного віка.

— Собі житлоплощу готує,— сказав Петрович.

Жарту не вийшло. Відповіддю на нього було незручне мовчання. Чомусь навшпиньках зійшли по східцях, повантажились на свого «козла», та так і промовчали, поки дорога не вивела машину на горбок, з якого відкрився краєвид на численні й строкаті вогні молодого міста Дивноярська.

2

Одного з тих холодних і ясних днів, коли ліси вкриваються волохатим блискучим інеєм, на столичному аеродромі приземлився повітряний корабель, що прилетів із Сибіру. Пасажири довго виходили двома трапами з його, здавалося, бездонного черева. Це були різні люди: командирівочні, відпускники, котрі летіли на південь доганяти літо, туристи, що поверталися до Москви. Була з ними молода мати з дітлахами, один з яких сидів на руках, а другий ішов, тримаючись за її спідницю. Військовий — мабуть, син — вів під руку зовсім стареньку бабусю, і якийсь чоловік з артистичною зовнішністю в крилатому капелюсі і з галстуком-метеликом, якого друзі в старо-сibirському порту доставили в літак, за словами бортпроводниці, «в напіврідкому стані», сховався трапом, на силу пересуваючи ніби негнучі ноги.

Літак вилетів о шостій ранку. Він пробув у повітрі сім годин, і ось зараз, коли годинники в Москві показували всього сім тридцять і сонце тільки-но викочувалося з-за сяючого снігом лісу, переліт однієї із найдовших трас світу був уже завершений. Мабуть, тому пасажири і поводитися так, ніби виходили з приміського поїзда. Бабуся, охкаючи, докоряла синові-офіцеру, за те, що, вилітаючи, він забув вимкнути у вбиральні світло. Молодий батько, зустрівши дружину й діток, тикав їм цукерки «Мишко косолапий». Двоє військових, чекаючи, коли підвезуть чемодани, побігли по свіжі газети, а чоловік з баңтиком після трагічного роздуму підняв палець, багаторозно промовив: «Ерго» — і тією ж ходою кам'яного гостя почав підійматися в ресторан.

Тільки один пасажир, ступивши на бетонні плити аеродрому, не міг приховати хвилювання. Він зупинився біля алюмінієвих поручнів трапа й, неухважно тримаючись за один з них, жадібно оглядав усе навкруги: ряди радянських та іноземних літаків, вишукваних вздовж бетонних доріжок, маленькі, схожі на сосиски електропоїзди, що підвозили пасажирів на посадку, знайомий будинок аеровокзалу, який уже явно не міг увібрати в себе усіх прилітаючих, навіть смужку вкритого інеєм рожевіючого за огорожею лісочка.

— Що з вами, товаришу? — співчутливо поцікавилася одна з провідниць, що сходила з трапа вже з своїм похідним чехомданчиком.— Може, вам погано?

Пасажир — високий, кремений, бородатий чоловік в офіцерській шинелі й папасі, без погонів та відзнак — подивився на неї блакитними очима й усміхнувся так, що в русявій бороді блиснули два ряди зубів.

— Ні, мені добре. Мені дуже добре, дівчино.— І, по-військовому козирнувши їй, попрямував до аеровокзалу, несучи в руках новенький пузатий, обперезаний ремінцями портфель, що становив, очевидно, весь його багаж.

Дивне, суперечливе було почуття в Павла Васильовича Дюжева тут, на московській землі, де він ріс, вчився, вступив до комсомолу, потім в партію. Він радів: знову дома — і хвилювався, не знаючи, як цей дім його зустріне. Тягло швидше подзвонити друзям, знайомим. Мучила невідомість: як вони приймуть не колишнього Павку Дюжева, веслуна, співуна, котрому завжди таланило і який сміливими великими кроками входив колись у гідротехніку, одержав у перші ж роки роботи кілька авторських посвідчень, одружився з найвродливішою, найрозумнішою дівчиною своєї компанії, а його, сьогоднішнього, що побував «там» і довго потім пропадав невідомо де; його, бородатого, втомленого, що тільки-но намацує дорогу до справжнього життя.

І ще турбував натяк, зроблений Вячеславом Ананійовичем Петіним. Перед відльотом Дюжев заходив до нього в справях. Дивлячись немовби крізь одвідувача, потискуючи йому руку, бажаючи йому щасливої дороги, той, ледь помітно усміхаючись, доброзичливим тоном застеріг:

— Там не далека периферія, де Литвинов цар і бог. У Москви добра пам'ять. Один раз скомпрометований проект може зустріти там вельми впливових і сильних

супротивників. По-дружньому раджу приготуватися до всього...

Що означали ці слова? Невже ця людина й далі переслідуватиме його? В ім'я чого? Навіщо? Адже Дюжев ніколи й нікому на будівництві не говорив, що брехливі свідчення, дані, може, від боягузливості, а вірніше, по інерції часу, і які зіпсували йому життя, зробив саме Петін. Навіщо йому про це згадувати? Сама обстановка, за якої могли траплятися такі речі, викрита, суворо розкритикована. Виросли нові покоління гідротехників, які нічого й не чули про трагічну подію, що трапилася колись на одній з найбільших річок країни. Хіба Петіну вигідно ворушити минуле? Для чого?.. Проте мимоволі знову й знову згадувалися слова старого Саватія: «Хто кого скривдить, той того й ненавидить...»

Одягнені інеем підмосковні ліси, широке шосе, величезні дерев'яні гриби — білі, підосичники, підберезовики, що стояли на вкритих інеем узліссях, вказуючи москвичам, де які водяться тут улітку гриби, і це нове, не бачене ще Дюжевим передмістя, що зринуло одразу, без околиць, за коліном якогось струмка, всі ці не знайомі йому, давньому москвичеві, вулиці, величезні будинки, вітринні магазини і навіть самі вивіски «Кінолюбитель», «Ізотопи», «Бджоли», — вся ця нова, незнайома Москва так захопила його, що він навіть шкодував, що автобус їде надто швидко і важко що-небудь роздивитися.

Але й старої Москви він не впізнав: за незнайомим мостом проплив також незнайомий спортивний комплекс. Тільки дзвіниці і бані Новодівичого монастиря, які незмінно здіймали свої позолочені хрести в сіре закопчене небо, підказали йому, що це славнозвісні Лужники. Але Велика Пироговська залишилася такою самою, вкриті інеем тополі затуляли старі будинки. Великий хірург сидів у кріслі в тій самій поривчасто-запитливій позі, немов питаючи майбутнє покоління медиків: «Ну, молоді люди, а ви що корисного відкриєте?» Автобус мчав з тією самою швидкістю, але тепер Дюжеву здавалося, що мотор ледве тягне. За огорожею перед хірургічною клінікою він навіть устиг помітити лавку, на якій він холодного січневого вечора чекав, поки Ольга закінчить свою першу операцію.

Ольга... Так, Ольга, може, й зараз в одній з цих клінік. Зійти, подзвонити он у ті двері й... Дюжев заплушив очі й відвернувся од вікна.

Готель «Москва» теж не змінився. Телеграму Тілько-дляваса одержали, номер забронювали. Черговий адміністратор — молодий чоловік з немовби розсіченою навіл ривним проділом головою, даючи ключ, поцікавився:

— Ну як там у вас, в Дивноярську? Невже скоро перекриєте Онь? — і посміхнувся. — Стежимо, стежимо, аякже! Оньбуд у всіх на видноті... — І додав по секрету: — Номерів у нас немає: весь час конференції, але для Оньбуду...

В науково-дослідному інституті, куди Дюжев з'явився опівдні, марка великого будівництва спрацювала також безвідмовно. Тут про приліт інженера Дюжева теж знали. Вже було передано провести його просто до директора. У великому, облицьованому дубовими панелями кабінеті, де кожний олівчик, кожна гумка на величезному письмовому столі знали своє місце, Дюжев зустрів першу людину із свого минулого. Директор інституту був його однокашником. Дюжев пам'ятав його неквапливим, розсудливим, старанним хлопцем. Зірок з неба, як то кажуть, не хапав, але був незмінно дисциплінований, уважний, вирізнявся старанністю і з курсу на курс переходив з добрими оцінками. Він розтовстів, облісів, у голосі звучали владні нотки, але з юності він, мабуть, приніс і в цей кабінет свою добропорядність, рівний ритм життя.

— Здрастуйте, Павле Васильовичу, — промовив він трохи в ніс, явно намагаючись придушити в собі цікавість і не розглядати одвідувача. — Радий знову вас бачити. Товариш Литвинов про вас уже дзвонив, і з міністерства теж. Будемо раді стати корисними Оньбуду. Ну, як там у вас, кажуть...

— Коли я можу розпочати роботу? — нетерпляче перебив Дюжев, роздратовано відзначивши в думці і це «вас», і ці вивчаючі погляди...

— Ну... на тому тижні...

— А якщо завтра?

Директор ледь усміхнувся й, нахилившись через стіл, заговорив тихше:

— Ви, я бачу, все такий самий швидкий... Я знайомий з вашою ідеєю, знаю її історію, трагічну, можна сказати, історію... Як директора інституту, мене це не обходить. Ваш експеримент для нас — давальницька робота, і ми за неї відповідальності не несемо. Але дозвольте мені, вже як давньому товаришеві, спитати: ви все зважили?..

Після того, що трапилося, ви дуже ризикуєте. Чи варто саме з цього проекту починати ваше... ну, ваше повернення до інженерної діяльності?..

— Ви мені допоможете? Завтра я можу розпочати? Чи, може, ви боїтеся?

Директор відкинувся на спинку стільця, став офіційним, але, очевидно, придушивши щось у собі, продовжував рівним голосом:

— Там, у Сибіру, на Оньбуді, ви на мільйони рахуєте... Ми інститут з світовим ім'ям, але рахуємо... на карбованці. Ці карбованці ми не маємо права розбазарювати на неясні експерименти. Зрозумійте мене.

Спокійний рівний голос нагадав Дюжеву голос Петіна. Він увесь наїжачився, схопився. І хоч значна частина його обличчя буйно заросла волоссям, та не важко було вгадати, що рот його кривиться саркастичною посмішкою.

— Ви комуніст?

— Що за питання? Я взагалі не розумію...

— За рішення Пленуму про технічний прогрес, про сміливе експериментування, про необхідність у потрібних випадках йти на технічний ризик ви голосували? Може, ви заперечували? Чи записали окрему думку?

— Товаришу Дюжев, я не звик, коли в моєму кабінеті...

— Звикайте. Такий час. Зараз треба говорити або так, або ні. За чи проти. Час тих, що утримувалися, минув.

Запала мовчанка. Господар і відвідувач, важко дихаючи, пильно дивилися один одному у вічі. Потім, немовби знову щось у собі переборовши, директор почав невпевнено усміхатися. Все ще дивлячись в обличчя співрозмовника, він сказав:

— А ти все такий же, Павле Дюжев. І характер...

— Радий був би змінитися, та от не можу. Не можу і не вважаю за потрібне.

— Де це тебе Литвинов розкопав? Одержуємо проект, підпис «Дюжев», ініціали «Пе», «Ве». Він? Знав, що тебе реабілітували, партквиток, стаж повернули. Чув, що гідротехніку ти кинув. Зник десь. І раптом цей проект... Зрозумій же, Павле, я не про себе, слово честі, не про себе. Про тебе думаю. Після такого... таких... переживань... А де ти весь цей час був?

— Це не важливо. Важливо — проект. Чи зможу я тут, у тебе, усе це промоделювати, спробувати? Людей

даси? Чи почнемо паперову війну? Тоді нападай, не гаючи часу. Я можу, я до всього готовий.

Директор розсміявся:

— Вояка! Гарзд. Усім, чим належить, забезпечимо. Оньбуду, як ти знаєш, взагалі не відмовляють. Але війни тобі не минути. По-дружньому попереджую. І не зі мною. У твого проєкту сильні супротивники, досвідчені, рукасті, і не тільки тут, але й у вас. Май це на увазі. Та, повторюю, це справа не моя. Я обіцяю тобі позитивний нейтралітет.

— Спасибі й на цьому. Супротивників уже вчуваю.— Дюжев стомлено усміхнувся.— Є в нас там один старий чалдон, мудрющий дід! Так от він мені на прощання казав: «Бійся коня ззаду, козла — спереду, лихого людини — з усіх боків». Та коли б ми, техніки, не вміли кулаками обстоювати свої ідеї, хіба ж супутник полетів би, хіба людина в космос ступнула б? І ще отой старий чалдон казав: «На сміливого собаки брешуть, а боягуза рвуть». Так воно. Пам'ятаєш, як ми тебе в інституті звали? «Переляканий ортодокс»!

— Пам'ятаю, спасибі,— вже не приховуючи образи, сказав директор.— Бачу, не тільки добрі риси, а й вади в тебе лишилися.

— А нас, поволзьких кержаків, так за це й звали: лоби дубові.

Попрощались обоє насторожені, і вже на сходах Дюжев пошкодував, що так безглуздо погарячкував, почав ломитися в двері, які були, виявляється, одчинені, образив людину, що явно не хотіла нічого йому поганого. «Нерви, нерви. Чого ж ти вартий тепер, Павле Дюжеве, коли одна петінська інтонація в голосі викидає тебе в шаленство?» Зустрічаючи Дюжева, директор тепер лише сухо вітався, але робота в інституті, всупереч сподіванням, пішла добре. В помічники йому дали молодих, не дуже досвідчених, але зате діяльних, допитливих інженерів, які щиро зацікавилися його проєктом.

Дюжев просиджував з ними всі дні та вечори, і його мрії про Художній, про Великий, про концерти Александровського ансамблю, який він любив ще з фронтових часів, весь час відсувалися на другий план. Нічого, крім «Балади про солдата», не встиг він подивитися, а на «Баладі» так розчулився, що в кінці не міг стримати сліз і в темряві, поки на екрані йшли останні кадри, почав вибиратися із залу, чіпляючись за ноги сусідів і викли-

каючи сердите шипіння. «Ні, нерви ще не ті». Остаточо поставивши хрест на програмі розваг, Дюжев з фанатизмом поринув у роботу. Його дітище повище було витримати не тільки натиск крижаних полів, але й що важче, ту таємну боротьбу, яку Петін через своїх людей, залишаючись сам осторонь, почав на Оньбуді й про яку попередив у листі Сакко Надточієв.

Втомившись до болю в скронях, Дюжев пішки прямував до себе в готель. Ішов щоразу новим маршрутом, з радістю помічаючи зміни, що відбулися в рідному місті. Зупинявся біля нових тунелів і нових віадуків, дивився на нові будинки, спостерігав потік машин. Вже багато років він не мав своєї квартири і взагалі був байдужий до житла, а ось тут, у Москві, радів, наче всі ці нові будинки були його будинками, а нові, прості, зручні меблі, що продавалися в магазині, його меблями.

Ледве тягнувши ноги, закінчував він цю свою вечірню прогулянку. З апетитом вечеряв у закусоchnій на розі, купував на ранок пляшку кефіру, пірижки й підіймався до себе на восьмий поверх, відчуваючи в усьому тілі приємну лому. Те, чого боялися його друзі, чого, потай від себе, боявся й він сам, не приходило. Він навмисне зупинявся біля вітрин винних магазинів, читав барвисті стикетки, дивився на мерехтіння рідини, освітленої електрикою: ні, це тоскне, ниюче почуття, що, раптом налетівши, паралізує волю, вбиває розум і, оволодівши ним, примушує робити те, чого не можна, не приходило. І він радів, як радів колись, у перші дні звільнення з тюрми.

По суботах від Надточієва він одержував одну й ту ж телеграму: «Як справи?» Друзі хвилювалися. Він із задоволенням виводив на телеграфію бланку стандартну відповідь: «Все гаразд». Однак потай Дюжев побоювався цього внутрішнього ворога, який, можливо, ще не зовсім був переможений, а тільки приचाївся до певного часу. Мабуть, тому він і відкладав зустрічі з давніми друзями, з колишньою дружиною. Скільки разів, повернувшись після заспокійливої прогулянки залитою вогнями столицею, він, опинившись у номері, підсідав до телефону, виймав обшарпану записну книжечку, знаходив той чи інший номер і... обережно клав трубку. «Ні, не сьогодні. Сьогодні щось дуже втомився, подзвоню зранку». Наставали завтра й післязавтра, призначалися і відкладалися нові й нові терміни.

Але ось одного разу по дорозі додому, чекаючи на переходи зеленого світла, він раптом побачив поряд знайомий профіль: м'ясистий лоб, довгий ніс, соковиті червоні губи, опукле підборіддя, окуляри.

— Женько! — гукнув він, забувши про всі свої побоювання, впізнавши в елегантно одягнутому, літньому чоловікові, що сидів за рулем блакитної «Волги», свого друга, колишнього інженер-майора, командира батальйону військових мостовиків. Авжеж, звичайно, це він. І Дюжев постукав у скло машини. Голова обернулась, брови звелися над окулярами, й, здавалося, самі окуляри — товсті скельця без оправ, що трималися на золотих дужках, — здивовано блиснули. Але машинам відкрили путь, і блакитна «Волга» рушила й одразу ж згубилася в густому потоці рухливих вогнів.

Гірка образа різонула Дюжева по серцю. «Ну от, почалося». Адже так добре все владналося в інституті, хлопці в групі чудові. Двое з чотирьох — і обидва талановиті — вже просяться в Дивноярськ. І знову спало на думку одне з багатьох прислів'їв Саватія: «Після меду полин сам за себе гіркіший». Але тут же з'явилася рятівна здогадка: чортів ти псих, а борода, а вусища? Ну хто ж тебе, такого мірошника з опери Даргомижського «Русалка», впізнає? І, зовсім заспокоєний цим доказом, він, не підіймаючись до себе, підійшов до телефону, що стояв на конторці чергового, й одразу ж набрав потрібний номер. Ну звичайно ж, це він, лисий чортяка! Його грасуюче: «Вас с'ухають».

— Женько, це ж я, Павло Дюжев. Я тебе сьогодні бачив на розкішній «Волзі» кольору а-ля чорт мене забирай.

Одну, дуже коротку мить в трубці чути було дихання, потім той же голос, ковтаючи букви, промовив:

— По'обачте, по'обачте, това'ишу, з ким я 'озмовляю? Гм... Дюжев?

— Та яке там «гм»? Дюжев, Павло Дюжев. Пам'ятаєш, у Молдавії на виноградниках разом у борозні носом землю орали під бомбами, поки «лаптіжники» наш міст прасували?

— А-а, он як... — І після паузи голос, ковтаючи букви, сказав: — Зд'астуйте, інжене'-по'ковнику. 'Адий вас чути.— В трубці звучало голосно, але було відчуття, ніби голос чується здалеку, навіть і не з Дивноярська, а звідкись із Сан-Франціско або з Оттави.

— Згадали нарешті, і на тому спасибі,— весь напружуючись, сказав Дюжев, і в мові його з особливою силою позначилося важке поволзьке «о». Молодий чоловік з головою, розсіченою акуратним проділом, спустивши очі, нервово гортав на столі якісь рахунки.

— Що ж, вас випустили дост'оково, това'ишу Дюжев?

— Реабілітували, поновили в партії, повернули стаж. Пробачте, думав по давній дружбі зустрінемось, але відчуваю: ви зайнята людина, не хочу забирати часу.

— Та-к, так, ваша п'авда. Я за'аз дуже й дуже зайнятий.— Голос у трубці зразу пожвавішав.— В звичайний час, я б, дійсно, із задоволенням, але за'аз... А втім, подзвоніть по цьому те'ефону че'ез тиждень-два. П'ошу вас.

— Не подзвоню! — майже прокричав Дюжев, опускаючи трубку, люто дивлячись на неї.— У, гад! — І, помітивши схвильоване співчуття в погляді адміністратора, вибачився.

Поминувши ліфт, Дюжев почав підніматися сходами. Йшов важко, з натугою, немов на спині була «коза», навантажена цеглою. З допомогою такої «кози» він, студент, заробляв колись на новий костюм і вихідні черевики, тягаючи цеглу по риштованню перших столичних новобудов. До номера він увійшов з твердим рішенням подзвонити ще двом друзям. Спочатку він примусив себе подзвонити Львову — веселому молодому москвичу, якого він колись перетягнув з будівельного батальйону у свій мостовий загін.

— Хто питає Вадима Юлійовича? — почувся в трубці мелодійний привітний голосок.

— Павло Дюжев. Скажіть: інженер-полковник Дюжев, він знає.

— Зараз.— У трубці почувся тихе: «Дюжев якийсь. Каже, ти знаєш». Що відповів чоловічий голос, розібрати було важко, але жіночий, здається, заперечив: «Незручно, Вадику, він усе-таки полковник». — Яка шкода, Вадим Юлійович щойно був тут і от, я не знала, виявляється, вийшов. Пішов купити на розі цигарки. Ви, може, подзвоните йому завтра на роботу? Я дам номер.

— Я не подзвоню йому на роботу, — ледве стримуючи лють, сказав крізь зуби Дюжев.— Скажіть йому зараз же, голосно скажіть, що був колись під моєю командою непоганий хлопець — технік-лейтенант Вадим Львов, був, розумієте, був.

Дюжев вирвав із книжки сторінку адреси на літеру «Л», зім'яв і кинув у кошик. Потім за нею туди ж полетіла і вся книжка. Уривчасто дихаючи, він пройшов у ванну і, нахилившись до крана, довго, жадібно пив воду... Повернувся в номер, дістав з кошика книжечку з адресами, що назбиралися за багато років, погортав її. «Ну, ще дзенькуну Казакову, щоб було троє. Коли те саме, порву все к бісу». І знов йому відповів жіночий голос, тільки цього разу деренчливий, старечий.

— Вам кого?

— Товариша Казакова,— намагаючись говорити твердо, промовив Дюжев з прохальною, навіть улесливою ноткою.— Ви вже скажіть йому, матінко, що дзвонить колишній його командир, інженер-полковник.— Червоніючи від сорому, Дюжев навіть не зважився назвати своє прізвище.— Скажіть, мовляв, прилетів ненадовго, в справах, хоче за давньою звичкою кількома словами перемовитися по телефону.

— Скажу, зараз скажу. Льонечко, до тебе тут товариш дзвонить, інженер чи то полковник, я щось не второпала. Командував тобою, каже, прилетів і хоче...

Фраза не була закінчена. В трубці залунав енергійний дзвінкий тенорок:

— Павло Васильович? Ви? Яким вітром? З проектом? От новина! Любий, та де ж ви? В Москві? Та тут-бо сім мільйонів живе, де вас відшукаєш? А, готель «Москва»! Це поряд, я на розі Художнього проїзду і Горького. Я миттю у вас буду.

Дюжев ще сидів у кріслі, витягнувши ноги, заплющивши очі. З трубки, що лежала в нього на колінах, ще чулися рівні гудки, коли два звуки, пролунавши майже одночасно, вивели його із стану заціпеніння: сердиті крикаючі сигнали телефону і нетерплячий стукіт у двері. І от перед ним з'явився кремезний чоловік в незастебнутій шубі, в брововій боярській шапці, збитій на потилицю. Лише по деренчливому тенорку, що пролунав наступної миті, впізнав він у цьому рум'яному, здобному товстуні гарненького техника-лейтенанта, якому в свій час доводилося не раз «вспати» за найрізноманітніші порушення дисципліни. Між полами шуби золотів лауреатський значок.

— Ого! — сказав Дюжев, котрому, як і всякому військовому, була не чужою повага до всіляких відзнак.— За що?

— Тут один московський місток... Та не я сам, з великою хорошою компанією. Та ви про себе, про себе розповідайте. Сказали, з проектом. Який проєкт? І де ви, де ви тепер? Ну...

Потім, шахматувшись, Казаков скинув на диван шубу, шапку, кашне. Коли шуба падала, вона якось дивно стукнула об спинку дивана. Лягнувши долонею по лобі, гість вийняв з кишені шуби пляшку коньяку, лимон. Дістав з кишені складаного ножа. Відкрив коньяк, приніс з ванної склянки. Все це швидко, весь час базікаючи. Простягнувши Дюжеву склянку, він з пафосом вигукнув:

— «Йі за вчителів своїх вітальний келех підймає». За вас, дорогий Павле Васильовичу...— І застиг із склянкою, здивовано глянувши на Дюжева.

— Не п'ю. Не можна, брат Казаков, хворий.

— Виразка?

— Виразка,— сумно підтвердив Дюжев.

— Ну, то я вип'ю за те, щоб вона зарубцювалася.— І, цокнувшись з пляшкою, швидко випив.— Ну, а що ж ви після війни робили?

Дюжев посміхнувся.

— Різне. Ліс рубав, лазнею завідував. Мости будував. Добрі, між іншим, мости, тільки за дротом будував, як у нас урки говорили: я тебе бачу, а ти мене ні.

І захотілося, нестримно захотілося Дюжеву розповісти цій балакучій людині все, про що він уникав говорити навіть давньому однополчанину Інокентію Седих, котрий прихистив його після тюрми у себе в колгоспі. І він розповів Казакову свою повоєнну історію з того самого моменту, коли внаслідок брехливого технічного висновку, який дав Петін з переляку чи зловмисно, він був засуджений за шкідництво, і до сьогоднішнього дня, до його мрій і задумів. Казаков слухав мовчки. Немов чай, сьорбав він коньячок, і виразні очі його гнівалися, дивувалися, вболівали, захоплювалися. Раптом якось дуже просто він спитав:

— А Ольга Гнатівна? Адже я її пам'ятаю. Скільки разів з фронту листи ваші їй возив! Вродлива у вас жінка!

— Була.

— Мабуть, і зараз така. Адже й син у вас, Олег, здається. Бувало, все випитував про бої — тямущий хлопчина.

— Мабуть, уже студент.

— Як, ви точно не знаєте? — вражено спитав Казаков. Подив був такий щирий, що Дюжеву, котрий весь напружився, немов хтось необережно торкався відкритої рани, навіть образитися не було на що.

— Нема в мене сім'ї,— глухо сказав він.

— Як це немає? — широко здивувався Казаков.

— Ольга заміж вийшла,— замислено й твердо відповів Дюжев.— Олега він усиновив. Немає Олега Дюжева, є Олег з якимсь іншим прізвиськом. Розумієш, Казаков, які справи.

Гість якось весь зів'яв, зіщулювався. Одразу зашпінювавши, він квапливо підняв шубу, шапку, кашне й, не одягаючись, із засмученим обличчям почав прощатися, взявши за Дюжева слово, що той обов'язково до нього заведе, покуштує знамениті, законні млинці, секретом яких монополює володіє його теща. Дюжев провів гостя до під'їзду й, повернувшись у свій номер, одразу ж відшукав у книжечці телефон Ольги Гнатівни. Її вдома не було. Незнайомий чоловічий голос спитав: «Як про вас передати?»

— Скажіть... друг юності.— Тепер, після кавалерійського нальоту Казакова, Дюжев говорив спокійно. Чоловічий голос повідомив, що Ольга Гнатівна в клініці, дав телефон. Подзвонивши туди, Дюжев уже назвав своє прізвисько. Через якийсь час почувся гортанний голос, який примусив його схопити трубку обома руками, притиснути до вуха:

— Павле, невже це ти?

— Я, Ольго, я.

На тому кінці телефонного проводу явно хвилювалися. Чути було уривчасте дихання. Дюжев, зіцпивши зуби, м'яв рукою бороду.

— Як це ти одразу... Раптом... Не писав. Адже ми знали, що ти реабілітований, знову в партії. І вже давно. Ні рядка, ні дзвінка. Чому?

— Як кажуть у Сибіру, мертві з кладовища не повертаються, Олю,— і глухо додав: — І не заважають жити живим...

— Павле,— тихо відповіла Ольга, очевидно, прикривши долонею трубку.— Павле, я говорю з ординаторської. Я не одна. Треба щось зробити. Я не знаю. Господи боже, треба ж побачитись нарешті!

— Треба? — запитливо промовив Дюжев.— Де? Коли?

— Я не знаю. Ну, коли хочеш, у тій, на ш і й їдальні? Добре? Адже я не знаю, які в тебе тепер смаки, але їдальня й зараз цілком...

— Я той самий. Але пам'ятай: я тепер прив'язую собі бороду і вуса, щоб не лякати деяких своїх малодушних знайомих,— пожартував він і почув сердите:

— Не смій так говорити, Павле...

Закінчивши розмову, Дюжев розгладив зіжмакану книжку з адресами, вийняв з кошика сторінку на літеру «Л», розправив, вклав на місце. Незакінчена пляшка коньяку, яку Казаков забув заткнути корком, і скибочки нарізаного ним лимона зазивно пахли. Дюжев хотів прибрати це в шафу, але, посміхнувшись, залишив на старому місці й почав збиратися. Часу до побачення з Ольгою Гнатівною лишалось небагато.

Зустріч вони призначили на розі Великої Пироговської, де в давні, їхні часи студенти в дні одержання стипендії частували своїх подружок морозивом і морсом із журавлини. Дюжев, приїхавши першим, зайняв столик біля вікна. Крізь шибку він бачив, як вулицею пройшла Ольга, висока, пряма, рішуча. Його вразило, як вона мало змінилася. Ось, залишивши пальто гардеробникові, вона, короткозоро мружачись, схвильовано, нетерпляче озирала зал. Її погляд байдуже ковзнув по його обличчю, побіг по інших столиках. Рухи стали нетерплячішими. Закусивши губу, вона подивилася на годинник, пересмикнула плечем. Тільки коли Дюжев підвівся, вона, розгублено постоявши, кинулася до нього. Інстинктивно вони простягли одне одному руки, але в якусь останню мить зупинилися. Замість обіймів вийшло подвійне рукостискання.

— Павле,— тільки й сказала вона. Потім звела погляд на його обличчя, тремтячі губи над силу усміхнулись.— Борода. Дійсно борода. Боже мій, яке бородище! А я думала там, біля телефону, що це дурний, злий жарт... Пхе, навіщо ти відростив це неподобство?

— «Вигляд воїна повинен наганяти страх на супостата»,— казав Олександр Невський, а він знався на цьому.

— А ти все воюєш?

— Все воюю.

Вони замовили тістечка й, коли є, морс із журавлини. Офіціантка здивовано глянула на цю немолоду пару, але замовлення взяла. Морс, виявляється, був і зараз. Він

здався їм навіть смачним. Попиваючи з склянок кислий напій, вони говорили одне одному якісь нісенітниці. Але слова, по суті, нічого не означали. Говорили погляди. Вони розповідали куди красномовніше, і, дивна річ, виявилося, що нічого, по суті, не змінилося. Що ці двоє кохають одне одного, але що ця зустріч нічого не змінить, що і далі жити їм нарізно й що краще навіть не бачитися, бо того, що сталося, вже не виправиш і будь-які спроби щось переробити все одразу ускладнять, завдадуть травми іншим людям і, нічого не давши, тільки викличуть новий біль.

Ні, це тільки на відстані здалося, що Ольга не змінилася. Вона постаріла навіть більше, ніж належало як на її, по суті, не такі вже й великі роки. Різкі зморшки перетинали високе чоло, промінчиками розбігалися від карих розумних очей, взяли в дужки вольовий, енергійний рот. В чорному волоссі, по-давньому гладенько зачесаному й розділеному проділом, блищала сивина. Про себе вона розповідала спокійно, немовби передавала сюжет якогось фільму.

Так, коли це звалилося, все дрібне, що виявилось навколо їх широко розкритого, гостинного дому, одразу відхлинуло. Але повного вакууму не утворилося. Місце тих, що відсахнулися, зайняли інші, на яких раніше, траплялося, не звертали уваги. Було нелегко, відбулася важка розмова на партійному бюро. Саме після цього бюро, коли вона спускалася сходами, збентежена, пригнічена, коли їй здавалось, що вона зовсім одна, що їй не вірять, не хочуть слухати її доказів, що її цураються і саме прізвище Дюжева викликає в усіх гидливий страх, її наздогнав Володимир, вчений, у клініці якого вона працювала ординатором, старий більшовик, який втратив у Ленінграді родину. Вони давно дружили. Але тут він уперше, на очах у всіх, взяв її під руку. Він голосно сказав, що вірить у Дюжева. Запропонував разом боротися за нього.

Вони клопоталися. Володимир допомагав писати заяви на різні адреси. Старий більшовик, він вірив у людей, вірив, що той не винний, що хтось обмовив інженера. Не знаючи його, багато чим ризикуючи, він навіть писав листа особисто Сталіну. Але відповіді не одержав. Від Дюжева не було звісток. Тільки одна ця записочка без зворотної адреси із штемпелем заполярного міста, яку чиясь добра душа принесла за дріт і вкинула в поштову скриньку... І все. Повне мовчання, мовчання, що тривало кілька

років. Потім Володимир освідчився і Ольга дала згоду. Володимир усиновив Олега.

— ...От, по суті, і все.

— А Олег?

— Він вчиться тут, у нас, у Першому медичному, дру-гокурсник... Вирішив стати хірургом, піти шляхом батька.

— Батька?

Ольга густо почервоніла. Сльози застелили їй очі, втомлені й усе ще чудові.

— Пробач, я так звикла...

— Я розумію... Дещо, найголовніше, мені про вас теж було відомо, тому я, звільнившись, і не приїхав сюди. Щасливі кінці таких історій тепер не показують навіть у кіно.

— Навіщо ти так?— Глибокий гортанний голос, який так любили слухати студенти, зовсім не годився для того, щоб щось приховувати.

— Я вагався: чи дзвонити, для чого ворушити минуле, що це дасть?

Вона зосереджено мовчала. Йї тонкі, поїдені дезинфекцією на кінчиках пальці кришили сухе тістечко і викладали з кришок на склі столика складний візерунок. Пауза затяглась. Обережно зруйнувавши рукою цей візерунок, який, здавалося, поглинав усю її увагу, Дюжев спитав:

— У тебе немає Олегової фотографії?

— Ні... Але я вас познайомлю.— Подивилася на годинник.— У них через тридцять хвилин перерва. Ходімо.

— Добре. Ходімо.

Вони вийшли з їдальні й рушили в напрямку Новодівичого монастиря, повз старі клініки, що визирали з-за вкритих інеєм дерев. Клініки були схожі на голови середньовічних вчених у білих напудрених париках. Ішли рука в руку, обоє високі, прями ставні. Ішли й згадували дні, коли Ольга навмисне повільно водила тут Павла під руку, щоб похвалитися перед подружками «своїм інженером». Далека молодість йшла поряд з ними.

— ...А ти ж спочатку захоплювався Зойкою? Я страшенно ревнувала. А потім втрутився дядько Василь.

— Ну, звичайно. Я одного разу привів Зойку до нас, у двірницьку, хай-но батько погляне на професорову доньку. Він пригощав нас чаєм, і я бачив: посміхається. Коли, провівши її, я прийшов додому, батько сидів насупившись. «Ну,— я питаю,— сподобалась?».— «Нічого,—

каже,— бідовенька. Тільки що ж це ти, Павле, зібрався рід Дюжевих на мишву переводити? — І пояснив: — Це, мовляв, відносно комплекції...» Ну, а потім ти... Ти йому одразу сподобалась.

— Послухався батькової поради: велика, здорова.

— ...і розумна, і вродлива.

— А ти в Сивцев Вражек не ходив? Адже двірницька ваша ціла... Я в той край на консультації їжджу — кожного разу дивлюся, згадую...

— Ні, не ходив... Навіщо? В Москві є на що подивитися. Йду собі з інституту пішки різними маршрутами і завжди радію.

— ...А пам'ятаєш, Павле, як я прийшла до вас і підлоги помила? — Ольга розсміялася, і від цього обличчя її одразу помолодшало й навіть різкі зморшки на ньому немовби розійшлися.— Адже я знала, що Зойка у вас провалилася. Вона все пирхала: «Двірник двірником і залишиться». А якось я прийшла без тебе, дядько Василь був сам. Я нагріла воду й вимила підлогу, протерла шибки. Дядько Василь посадив мене пити отрій його липовий чай. Пам'ятаєш? У вас тільки липовий і був.

— Аякже. Найперший напій. Справжній чай кержакам раніше віра забороняла, а батько в ті дні був твердий...

Іноді їм назустріч траплялися студенти, що по одному і гуртом поверталися з лекцій. Вітаючись з Ольгою Гнатівною, вони з цікавістю розглядали її супутника. Так дійшли до хірургічної клініки, зупинилися. Молодість одразу залишила їх, а про сьогоднішнє говорити не було чого. Постояли мовчки. Ольга подивилася на годинник.

— Ні, я не піду до Олега,— сказав Дюжев.

— Передумав?.. Ну що ж, може, ти й маєш рацію...— якось дуже швидко згодилася вона.— Я сьогодні практикантів збираю. Ні-ні, не турбуйся, час ще є. Ми можемо...

— Прощай, Ольго,— Дюжев простягнув їй руку.

— Невже так і розійдемось? — майже скрикнула вона. І вони обнялись, поцілувались. Обличчя в них при цьому були сумні, сльози стояли в її очах.

— Ну, будьте здорові,— заокав Дюжев, відсторонюючись.— Пришли Олежчину фотографію.

— Пришлю. Коли б ти знав, як він на тебе схожий... Ну, до побачення, до побачення.

— Прощай, Ольго,— твердо повторив Дюжев і пішов, не озираючись, рішучою ходою, високий, прямий чоловік.

у старій офіцерській шинелі, яких давно вже не носили, і в папасі, що збільшувала й так немалий його зріст.

Повернувшись у готель, він, не роздягаючись, не вмикаючи світла, сів на ліжку. Пляшка коньяку, наполовину повна, висвітлювалася у напівтемряві відблиском вуличних ліхтарів. Гостро пахло лимоном. Скільки просидів так Дюжев, він потім не міг пригадати. Але пам'ятає, як встав, як ступив до столу й вилив у склянку все, що лишилося в пляшці...

...Потім коридорна доповіла черговому адміністратору, що пожилець із 818-го зник. Той одразу ж подзвонив у міліцію, розповів, що той вийшов уночі добре напідпитку і відтоді не повертався. Інженер Казаков, який прийшов увечері тягти Дюжева до себе на млинці й дізнався про це, взявся сам обдзвонювати найближчі відділення міліції, лікарню Скліфосовського, столичні морги. Ніде нічого про громадянина на прізвище Дюжев не знали. Директор інституту, де працював Дюжев, був змушений на третій день повідомити Литвинова про те, що командировочний зник.

Тільки на четвёртий день в інститут подзвонили з міліції і повідомили, що вночі в старому будинку по Сивцевому Вражку, в підворітті, куди виходять віконця двірницької, в стані важкого сп'яніння підбрано людину у військовому без відзнак. Паспорта при ньому не виявлено, але, як свідчить інститутська перепустка, це Дюжев Павло Васильович, як він себе й називає. Опору не чинив. В стані повної прострації доставлений у районний витеврезник, де знаходиться й зараз.

— ...Якщо ваш, забирайте,— закінчив офіційний міліцейський голос і вже неофіційно додав: — Здається, непоганий хлопець. Ми тут порадилися — протоколу вирішили не складати...

...Коли Дюжев, неголений, весь пом'ятий, з'явився нарешті у вестибюлі готелю, черговий адміністратор, з головою, розсіченою проділом, співчутливо подивився на жовтаве, набрякле обличчя і мутні очі пожилця 818-го. Подивився, зітхнув і, нічого не спитавши, простягнув три телеграми. Дюжев узяв. Тремтячою рукою розірвав паперові смужки. «Негайно повертайся Нач Оньбуду Литвинов»,— було в одній. «Не затримуйтеся не зупиняйтесь ніде Вітання Партком Капанадзе»,— було в другій. Третя була довшою: «Павле ждемо нетерпляче Багато

новин Є хороші Поспішай Міцно тиснемо руку Сакко Діна...»

Цю останню Дюжев потримав у руках. Потім зіжмакав усі три, пошукав навколо очима, проте, побачивши урну, засунув їх до кишені. Чомусь знову проминувши ліфт, почав підійматися сходами. Йшов, притримуючись рукою за поручні, важко дихав, зупинявся на кожній площадці. Знову пригадалося йому, як він, студент, підробляючи до стипендії, тягав на «козі» цеглу. Тільки сьогодні, здавалося йому, лягла на «козу» та зайва цеглина, від якої, як запевняють старі муляри, «може лопнути щось усередині».

3

Пославши Дюжеву телеграму, Діна і Надточієв мовчки вийшли на вулицю. Було холодно. Проспектом Електрифікації вскач мчала поземка, жбурляючи в обличчя сухий сніг, колючий, жалкий, немов пісок. Поодинокі перехожі поспішали, піднявши коміри, кутаючись у великі хустки, спустивши навушники шапок і зав'язавши їх під підборіддям. Надточієв відчинив дверцята машини. Звідти пахнуло сухим теплом. Затишно вуркотіло радіо. Бурун нетерпляче заметляв шовковистим хвостом, теплим язиком лизнув обличчя хазяїна.

— Сакко, любий, якщо можна, пройдемося пішки,— попросила Діна.

Не було вже на ній кокетливої хутряної парки з капюшоном і уніт, не скидалася вона тепер на плюшеве ведмежа й одягом мало чим відрізнялася від інших жителям Дивноярська: шапка-вушанка, світлий козушок з тих, що «підкинув» сюди цієї зими місцевий торг, який розпродував армійські запаси.

— Ну що ж, пішки то й пішки,— згодився Надточієв і, вимкнувши в машині радіо, скомандував: — Буруне, чекати!

Інженер узяв Діну під руку, і вони поволі рушили провулками з чудними для незвичного вуха назвами: Дивний Яр, Бичачий Лоб, Буйний. Будівники молодого міста хотіли зберегти хоча б на будинкових ліхтарях стародавні назви порога та скель, яким судилося скоро опинитися на дні нового Сибірського моря. Йшли мовчки. Обоє думали про Дюжева, але говорити про нього чомусь соромилися. Від друга їх відділяли тисячі кілометрів.

Чим йому допоможеш? Єдине, що вони придумали, було повідомлення про хороші новини.

Новини ж, навпаки, були погані. Валя, з якою Діна тепер жила в двадцять восьмій «дівочій» палатці Зеленого містечка, під секретом сповістила: Старик розлючений. Одержавши з інституту телеграму, він на всі заставки ляяв «бісівську п'ятику», надіслав суворий виклик. Валя спробувала була заступитися, але їй наказано тримати язик за зубами. Вона нікому нічого не сказала, проте звістка, що Дюжев, перебуваючи в надзвичайно відповідальному відрядженні, запіячив, все ж якось пролізла в управління і поповзла серед співробітників. Невдовзі вже багато хто в Дивноярську знав, що новий інженер, якому Литвинов виявив стільки довір'я, опинившись у столиці, «ввійшов у піке». Новина швидко обростала подробицями... В п'яному вигляді загубив креслення... Пропивши все, що можна, заставив командировочне посвідчення... Побив постового і притягається до відповідальності.

І хоч Василина, котра недавно повернулася з походу геологів на Усть-Чернаву, змужніла, з важкою зимовою смагою на обличчі, забігши ввечері до Діни, занеясняла її, що, загулявши, Павло Васильович і дитини не скривдять, що в таких випадках він іде сам з рушницею в тайгу чи з снастю на річку, нікого не турбує, що він при цьому не втрачає пам'яті й навіть поганих слів не говорить,— усе це мало заспокоювало. У Москві немає ні тайги, ні рибних річок. І люди там інші й по-іншому дивляться на порушення правил співжиття. А тут ще, обурена його вчинком, група молодих інженерів на чолі з Юрієм Пшеничним надіслала на ім'я начальника будівництва листа, в якому вимагала притягти до відповідальності п'яничку, котрий зганьбив честь славного Дивноярська. Такого ж листа, за чутками, одержав начебто й партком.

Але головне, мучила невідомість. Що ж там справді сталося? А тут ще до Надточієва прийшла з Москви дивна телеграма: «Наш друг у важкому стані крп Прошу тире зробіть на місці все можливе крп Не кидайте його!.. Підпис був довгий: «Інженер доцент Казаков лауреат Ленінської премії депутат Москради». Але що, що можна зробити на місці?..

Отож і йшли Діна й Сакко, думаючи про друга і розмовляючи про різні незначні речі, про колючу поземку,

про те, як пізно приходиться у ці краї весна, про шахову партію на сорока дошках, яку мав дати в Дивноярську екс-чемпіон світу і яка, мабуть, не відбудеться, бо навряд чи в таку прометіль літак вилетить із Старосибірська... Говорили за те, що Старик, котрий завжди був прихильний до Вячеслава Ананійовича Петіна, останнім часом чомусь змінив до нього ставлення. Відтоді, як Діна пішла з дому, не минуло й трьох місяців, але про Вячеслава Ананійовича вона говорила й думала спокійно як про знайому, але малоцікаву людину. Навіть самій дивним здавалося: прожила з ним понад п'ять років, була його тінню, його відлунням — і ось наче одним махом викреслила його з життя...

Більшість сімейних будівельників за літо перебралися в нові будинки Дивноярська і в місто-супутник на колишньому Птюшкіному болоті, якому нещодавно офіційно дали назву Партизанськ. Але зелені містечка ще існували. В них жила молодь та одинаки, такі, як Діна, що не поспішали заводити своє господарство. Палатки втеплили ще надійніше, в центрі містечок вибудували ідальні, відкрили буфети. Коли ще кров гріє, коли немає ще бажання завести на землі власний куток, палатки не така вже й погана штука. Молодь пристосувалася, і навіть у найлютіші морози, коли старі дуплясті сосни, охкаючи, тріскалися, тривожачи тайгову тишу, із заметених снігом брезентових палаток долинали вибухи сміху, галасливі суперечки, іноді й сварки. Цієї зими на зміну радіолам прийшли магнітофони, і крізь шум хуртовин та виття вітру то тут, то там завивали, хрипіли, примовляли світові майстри джазу і, як бурятський шаман, сонним багатозначним голосом наспівував під гітару свої дивні, схожі на заклинання пісеньки Булат Окуджава.

Опинившись в одній з таких палаток, зайнявши ліжко славнозвісної Мурки Правобережної, що перебралася нарешті до чоловіка, Діна немовби повернулася у свої студентські часи. Навіть після затяжного прийому в лікарні, прийшовши стомлена, з важкою, що «мало не тріщала», головою в палатку, де завжди хто-небудь галасував, переказував бачений фільм, декламував вірші, вона почувала себе краще, ніж останні місяці на Набережній, в затишку з такою любов'ю звитого нею самою гнізда...

— Діночко Васильночко, ви тепер стали якась зовсім інша, — сказала одного разу Василина, забігши до неї по

дорозі в штаб Онської річкової експедиції, і запропонувала: — У мене зараз роботи мало — етикетки на проби наклеюю... Сходимо зараз у тайгу, білок зараз там... Га?

— У тайгу? — сумно посміхнулася Діна. — Коли ж мені в тайгу? Я тепер людиною службовою. — І раптом спитала: — От ти всіх з тваринами порівнюєш. Ну, а Вячеслав Ананійович? Хто він за твоєю класифікацією?.. Тепер уже можна сказати.

— Тепер скажу. — Василина стріпнула руськими кучерями. — Він тхір. Є такі звірки, невеликі, несильні, але страшенно злі... Він такий гарненький, гладкий, гнучкий, але до нього не підходить: бризне таким смердючим слизком, що потім не одмиється. Навіть лисиця тхора не бере. Обминає. Не вірите? Чесне комсомольське, спитайте якого хоч мисливця...

— Тхір? — замислено перепитала Діна.

— Ага, — підтвердила Василина. — І найбільше любить тхір — нюхати хвіст. Коли він вважає, що його ніхто не бачить, він крутиться й нюхає свій хвіст.

Діна думала: «Тхір, спаде ж таке на думку!» А дівчина, вже забувши про Вячеслава Ананійовича й про тхора, розповідала про свою роботу в геологічній партії, про кам'яне вугілля, виходи якого виявлено недалеко від річки, про рушницю, якою преміювало її начальство, про Ілмара, котрий очолював комсомольську геологічну партію, і про те, що коли вже їй, тайговій дівчині, й судилося кимось стати, то тільки геологом... «От наука! Скільки багатств природа сховала по своїх скринях, прихованих тут, у тайзі!» І знову говорила про Ілмара, який на початку зими зробив таку знахідку, що сам Старик аж підскочив. Ілмара в Москву викликали із зразком, в Академію наук, в міністерство...

— Але, — дівчина зітхнула, — навіть вам не скажу. Секрет...

— А з медициною як же? — спитала Діна, сумно всміхаючись.

— Прости-прощай, медицино! — з бездумністю юності сказала дівчина і доказала: — Пройдений етап.

— Wirst du die deutsche Sprache studieren? ¹

— O-o-o, ja unbedingt. Sie ist doch und für den Geologen nötig ².

¹ Ти продовжуєш вивчати німецьку? (Нім.).

² О так, обов'язково. Адже вона й геологам потрібна (нім.).

Діні на подив, дівчина досить вільно, значно краще, ніж раніше, відповідала по-німецькому, правильно сконструювавши фразу.

— Звідки? Ти що ж, ще й вчитися встигаєш?

— Учуся потроху. Тобто ні, не вчуся, але Ілмар... Одне слово, він розмовляє німецькою. Ну, й... трішечки мене навчає.

— Та хто ж цей таємничий Ілмар?

— Його прізвище Сірмайс. Він латиш. Він служив дійсню на флоті, на морі, але весь час мріяв про землю, про геологію. Хлопець-орел! І ви б теж у нього закохалися. У нього всі дівчата з нашої експедиції закохані...

— А Новокряжево? А цей Тольша? Що ж, виходить, Інокентій Саватійович надаремно будинок з двома ганками робив?

Дівоче личко якось одразу, без переходів з веселого стало сумним.

— Тольша теж хороший, він просто чудовий.— Дівчина засумувала ще більше.— Якби ви побачили, як він лаяв мене, коли я обрізала коси! Дивак! В експедиції коса за кожен кущ чіпляється, та іншого разу й голову мити нема коли. Ще ковтун заведеться.— І вона непокірно струснула своїми розкішними цупкуватими кучерями...

Так і жила Діна останнім часом, маючи ліжко, тумбочку та чемодан. Майже одразу після того, як адміністрація лікарняного містечка дала їй місце у двадцять восьмій палатці, з'явився Тількодлявас з ордером на позачергове одержання кімнати. Вона одразу зрозуміла, чия це турбота. Зрозуміла, втомлено всміхнулася.

— Не потрібно, не хочу більше нікуди переїздити. Навіщо мені. От мама приїде, може, тоді...

І ось тепер, коли вони йшли з Надточієвим крізь шелест поземки, що біла їм в лице наче з піскоструменевого апарата, вона із задоволенням думала про свій куточок в палатці, про юних своїх сусідок, яких вона побачить, про залізну грубку, що потріскує від жару, про можливість сісти біля неї, роззутися, простягти до вогню босі ноги й, потягнувшись, сказати з приємністю: «Ох, як я сьогодні, дівчатка, втомилася!»

Біля палатки вони сполохали пару, яка одразу ж відступила в завірюшну імлу. Проте Надточієв устиг помітити довготелесу постать Бершадського.

— Слухайте, Макароновичу,— сказав він в імлу.—

Ваш підпис був під цим огидним листом молодих спеціалістів про Дюжева. Це удар нижче пояса...

— Сакко Івановичу, але ж це правильно, що там написано,— почулося з імли.— Ця людина зганьбила честь Оньбуду. Хіба не так?

— ...Ну, чого ти вибачаєшся? Хто він такий? Подумаєш, цяця Сакко! Хіба ми від нього квартиру одержимо? Сам у Будинку приїжджих живе...— сердито зашепотів жіночий голосок, явно не розраховуючи на те, що вітер, який дув у бік Надточієва, донесе ці слова. І вже чутніше той же голосок сказав: — Брахуйте, Сакко Івановичу, що ви при свідках затискаєте критику, спрямовану проти всляких гультаїв і дармоїдів.

— Макароновичу,— сказав Надточієв, пускаючи повз вуха і шепіт, і репліку.— На мене, наприклад, пишть кому завгодно. Не заперечую. Але лежачого не б'ють... Посваримось... Чуєте?

Крізь запану палатки, по якій хльоскала й ляскала хурделиця, проникав тонкий спів скрипки. Грали щось сумне, задушевне. Стягнувши з голови сибірську шапку-вушанку, Надточієв послухав музику, потім поцілував Дініну руку й зник у сніговій каші. Жінка повільно відчинила рипучі двері. З тамбура війнуло жарким теплом, насиченим сумішшю дешевих парфумів і смачним ароматом печеної картоплі. Палатка двадцять вісім, як і всі інші, освітлювалася електролампочкою, що звисала над столом просто на проводі. Ще влітку котрась із дівчат зробила для неї з прозорого паперу конусоподібний абажур. Потім Валя, велика вигадниця на такі речі, наліпила на папір висушені в книжці трави. Тепер приміщення сповнювалося півтемрявою, тіні трав, великі, соковиті, лежали на стінах. Неяскраве світло вималювало хлопчаче Валине личко. Смичок, як стриж, пурхав над скрипкою. Дівчина робила то різкі, то плавні рухи, немов поривалася за ним кудись у непокірному плині звуків.

Двоє гостей — худий вуглуватий Ігор Капустін, комсорг будівництва, і рум'яний, білявий Юрій Пшеничний— сиділи біля столу. Поцятковане веснянками Ігореве лице було задумливо обернене до палаючого жерла грубки. Пшеничний з відкритою усмішкою стежив за обличчям скрипачки. На Дініному ліжку, підібгавши ноги в панчохах, сиділа колишня Мурка Правобережна. Вона тільки скосила очі на хазяйку ліжка й, коли та підійшла,

посунулася, звільняючи місце. Її задержувате, трохи зухвале личко було зворушене, пухкий рот трохи відкритий, між вій сяяли неначе гліцеринові сльози.

— Вітаннячко докторові Айболіте,— прошепотіла вона до Діни й знову завмерла. А втім, досить було скрипці замовкнути, як вона одразу ж вирівнялась, мов пружинка, скочила з ліжка й, стрибнувши на стіл, пустотливим голосом закричала: — Дівчаточка, музичний момент закінчено. Продовжимо наші заняття.— І пояснила Діні: — У нас курси родинного життя. Урок другий. А це,— вона показала ногою на Ігоря і Пшеничного,— це наочне приладдя... Так от, ми зупинилися на тому, що чоловіків потрібно тримати ось так.— На столі лежала оленяча шапка Пшеничного, і Мурка, трохи піднявши спідницю, велично наступила на неї.— В цьому, дівчатка, головне, розумієте? І щоб з цієї позиції,— вона вказала на шапку, міцно притиснуту стрункою ніжкою,— от звідси, він вилазив хіба що в неділю та у великі революційні свята... Пшеничний, одвернись, осліпнеш.— Вона обсмикнула спідницю.— Але для Віки окрема консультація,— звернулася вона до худенької блідої дівчини, яка щойно з'явилася в палатці і зупинилася в дверях, обтрушуючи сніг з шапочки, з жакета.— Ти, звичайно, зараз завела собі ультрамодну зачіску «вошин дім».— Мурка показала руками, як Віка підбиває своє розкішне попелясте волосся.— Але ти цією спорудою Макароновичу голову не мороч. Квартиру вам Петін все одно без «домовиків» дати не може, а «домовики» не дурні. Вони знають, хто вам,— вона сердито, навіть зло подивилася на Пшеничного,— хто ці листи «молодих спеціалістів» диктує... Вам це всім зрозуміло? — Мурка легко скочила із столу, обняла Діну, цмокнула її, залишивши на щоці мазок помади модного морквяного кольору. Але зараз же послынила кінчик носової хусточки і обережно зняла цей слід.— ...Правильно я їх учила? Адже так? — І раптом, глянувши на годинник, вигукнула: — Ой дівчатка! Мій молоток уже хвилин п'ять по хурделиці блукає! Як же це я? — І почала квапливо одягатися.

— Ну, а як живете, Муро?

— Краще за всіх. Скоро одержу найвищий пост — буду над вами всіма на крані кататися. Бачили, на Бичачому Лобі кран монтують? Сила! Ото на ньому. Вже пообіцяли...

— А на правобережжі за вами й досі скучають,— сказав Пшеничний. Явно збентежений нагадуванням про лист, він очікувально стежив за Муркою, що квапливо одягалася.

— ...Скучають! Коли скучають, то хай гроші платять і в цирк ідуть. Там клоуни весь час кривляються. Я тепер заміжня, мені не можна по килиму качатися на громадських засадах. Я он і масть міняю...— Вона струснула коротко підстриженим волоссям... Проходячи повз Пшеничного, вона пошепки сказала: — Не соромно, га? Донощики! — І вже від дверей помахала строкатою рукавичкою: — Вітаннjacko колективу!

До Діни підійшла сумна, стурбована Валя. Мовчки подала номер «Старосибирської правды», розгорнутий так, що одразу впадав у вічі невеличкий фейлетон: «Алкоголік на гастролях» називався він. Діна все зрозуміла, і ще тужніше стало в неї на душі...

— Старик бачив? — тихо спитала вона.

— Звичайно. Я одразу йому показала.

— Ну й що?

— Таке, що я й повторити не наважусь... Весь день у нього був зіпсований... Діно Василівно, ви не дуже втомилися?.. Можна ще пограти? Хлопці просять. Пшеничний, він так розуміє музику!

І знову крізь шум хуртовини, що немов боксерською рукавицею била в брезент, кидала у вікна пригорщі сухого снігу, крізь первісне гуготіння полум'я в чавунній грубці й потріскування розпеченої труби попливли чисті, кришталеві звуки, такі дивні в цій обстановці...

Діна лягла на ліжко. Заплющила очі. Запах різких парфумів ще залишався після гості. «Чудна! — думала про неї жінка.— Хто вона, звідки? Як склався такий суперечливий характер? Адже нікому про своє минуле не каже!» Згадалося, як одного разу стояли вони з Муркою увечері біля палатки. Зовсім як у чудовій пісні Михайла Ісаковського, самотньо блукав, щось задумливо награвачи, гармоніст. «Он доля чиясь ходить»,— зовсім по-сільському сказала Мурка. А іншим разом говорила про молодих письменників, про талановиті своєрідні книжки, які одразу завоювали читача. Діні подобалася своєрідність мови авторів, навіть їхня звичка пересипати мову незвичайними смішними слівцями «молоток», «до лампочки», «пахан», «чувак», «чувиха», що часто мелькали і в словнику самої Мурки. Та слухала, осміхаючись, і

раптом сказала: «Причимчикувати — замість підійти, рубати — замість їсти... Диваки, думають відкрили нові барви. Яке ж це новаторство? Це — чистісіньке епігонство. Це ж усе аргументи карних злочинців — блатна музика...» Вона промовила це, як літературний критик на диспуті... «Дуже дивна, і не зрозумієш, де вона грає, а де справжня...» Потім згадався, як одного разу вона спитала Мурку, скільки їй років.

— А скільки дасте? — стрепенулася та.

— Двадцять два — двадцять три.

— Вірно! — радісно вигукнула Мурка.

— ...А іноді поглянеш на вас — під тридцять, а то й більше — втомлена жінка.

Мурка одразу посмутнішала:

— І це вірно.— Але тут же струснула волоссям, яке тоді ще було оранжевого кольору.— Е, що там, ми ще на землі себе покажемо, ми ще разок за хорошу людину заміж підемо!

«...А пішла за цього смішного Петровича. Чому? Йї, з її темпераментом і чарівністю, не важко було б заморочити голову молодому хлопцеві, ну хоча б Юрі Пшенничному, чи що. Он він як на неї дивився...»

Грала скрипка. Шаленіла хурделиця. На тумбочці біля Діни лежала газета... «Алкоголік на гастролях»... Маленький фейлетон... На серці в жінки було тоскно, три-вожпо. Думалось: де зараз він, ця мужина і нещасна людина? Що він робить? Як він зустрів нову біду? Хотілося опинитись десь поруч, допомогти йому. І дивувало, навіть лякало: чому вона останнім часом так багато про нього думає?

4

І ще одна незвичайна подія сколихнула молоде місто Дивноярськ. Перехідний прапор автотранспортників Оньбуду урочисто передано п'ятій автобазі великовантажних машин, тій самій, яку нещодавно іменували «пережитком капіталізму». В зимові місяці база ця не мала жодної аварії. Саме там виникло змагання, що розгорнулося під гаслом: «Два дні роботи на зекономленому за місяць пальному»; підхоплене потім усіма шоферами будівництва.

— Хлопці, ми цей прапór автогеном до нашої бази приваримо. Ніхто в нас тепер його не відбере! — кричав з вантажної машини вусатий механік дядько Тихін, кот-

рому було доручено прийняти прапор від імені колективу.— У нас його хіба що разом з руками вирвеш...

Але не встиг номер «Тайгових вогнів», де описувалась ця подія, дійти до читачів, як уранці, ще до того, як відчинилися двері парткому, біля них на ганочку з'явився той самий механік, що урочисто прийняв прапор.

Перехопивши Капанадзе на порозі парткому, він завів сумну розмову про те, як люди бази, про яких так тепло згадувалося в газеті, закупивши вчора в ресторані малий зал, на radoшах так гульнули, що трапилася надзвичайна подія. Побилися. В бійці перекинули стіл, розбили вазу, що була гордістю ресторану, і двоє з них, а саме бригадири, з цього приводу мають сьогодні вигляд далеко не такий симпатичний, як у «Вогнях».

Капанадзе, так і не заглянувши до себе в кабінет, сів у кабінку самоскида, і скоро обидва входили вже під шатро гаража. Більшість машин пішла на лінію. А ті люди, що виявилися на місці, були в досить траурному настрої. Начальник бази, якого нещодавно прийняли в кандидати партії, стояв біля лещат і люто шабрував якусь деталь.

— Філони, сьвки вошиві,— бурмотів він крізь зуби.— Вам не почесний перехідний червоний прапор, а погану мітлу треба в руки давати в урочистій обстановці!..

Побачивши Капанадзе, він поклав інструмент. Стояв, нагнувши голову, мов бик, не підводячи очей. Чекав. І раптом, підставивши свою круглу фізіономію парторгу, закричав:

— На, бий, Ладю Іллічу, бий з розмаху, не жалій... заслужив, щоб фотографією вздовж і впоперек по бруківці возили... Треба ж було: товариську вечерю для цих покидьків... Бий, парторг, бий! Прошу, легше буде!

— Ей, друже,— сказав Капанадзе слюсареві, що працював поряд на лещатах.— Піди в медпункт, попроси валер'янки. Хай більше накапають, не шкодують... Он як начальство розпсихувалося.

— Смієтесь? Вам смішно,— тягнув Петрович плаксивим голосом,— а мені хоч зараз в зашморг, хоч трохи згодом... Мені моя таке влаштувала за системою педагога Макаренка... Товариську вечерю для цих вуркаганів... Бовдур! — І він сам лягнув себе по фізіономії.

— Де тут у тебе контора? Сядемо, розкажеш все по порядку,— мовив парторг.

І в маленькому, відгородженому від цеху кабінетику Петрович засмученим голосом розповів історію зльоту й падіння п'ятої автобази. Коротко вона зводилась до такого: після його програмної промови, яка стала для бази в деякому відношенні історичною, він, піймавши на крадіжці бензину, вигнав двоє шоферів. Вигнав з тріском, хоч це були майстри своєї справи. Такі суворі заходи справили враження. Потім, добре вже вивчивши усіх своїх людей, всі надводні й підводні течії громадської думки на базі, він одібрав трьох тямовитих та найбільш відчайдушних хлопців. Вони тримали в руках усіх, хто прийшов у гараж, відбувши покарання в місцях ув'язнення. Петрович викликав їх до себе й сказав їм: «Що ви за гуси-лебеді, я знаю. Що ви тут до мене і при мені виробляли — знаю. Повторюю: у закону зворотного ходу немає. Але хлопці ви метиковані, не якесь там пшоно. Агітувати за Радянську владу мені вас нема коли. Вона сама за себе загітує. Я пропоную вам: хочете стати змінними бригадирами?.. Ставочка у бригадирів, знаєте?.. А преміальні — що заробиш, те й з'їси. Я гадаю так: не вік же таким фартовитим хлопцям за баранкою сидіти...»

— ...Я ж, Ладо Іллічу, їх усіх як облуплених бачу,— розповідав Петрович.— Добре слово їхню шкуру не пробиває. Треба їх як слід за пиху блатну смикнути або перед носом сотенькою пошелестіти... Смійтесь, смійтесь, недаремно ж нашу базу «пережитком» звали. Є люди як порожкове молоко — калорій у ньому скільки належить, а пити гидко. А ці — есенція в нерозбавленому вигляді: зовсім пити не можна, горлянку обпечеш... Так от сказав я їм це...

Трійка вибраних була вражена зробленою їй пропозицією. Петрович не квапив. Одіслав хлопців на лінію, а після зміни попросив зайти. Прийшли ще більше насторожені, чи не дурять їх, чи не сміються з них? Хто його знає, цього нового начальника, з чим його їдять?.. Посідали. Сиділи мовчки. Петрович гортав на столі якісь папери. Не квапив.

— Ну, коли воно всерйоз...— обережно почав один.

— Та що там всерйоз, обома руками голосуємо! — сказав другий.

— Обома руками працювати треба, а голосувати треба однією. Зрозуміло? — повчально сказав Петрович.— Ось тепер ви всі троє будете в мене змагатися як миленькі. Показники — як у всіх людей на базах, а для ваших

хлопців персональні: жодної «лівої» ходки, жодного літра бензину «наліво», жодного шухера на лінії. Допустив — летиш з усіх показників у сортир сторч головою. Ясно?

— Стривай, друже, — зупинив Ладо оповідача, — соціалістичне змагання — справа добровільна. Як же ти їм умови ставив?

— Добровільно, це коли люди, а коли це непереварені філони, закликати їх — все одно що в труну стукати. А так, яке почали змагання — ух ти! Не тільки за своїми хлопцями, один за одним пильно стежили... Тут якось стався інцидент. Один мені стукає: такий-то збоку бензин чи то викалимив, чи то купив, щоб показати економію. Я йому: умови не забудь? У сортир окунемо. А той розходився: «Голослівне обвинувачення, облігуй мене, начальнику, бо я цьому стукачеві пером черево розпишу!» Адже їх, Ладо Іллічу, за серце зачепи, гордість у них розколупай, до душі докопайся — золоті хлопці, бодай вони подохли! Тільки пильнувати треба, бути насторожі з ними...

— А вчорашнє? — проковтнувши усмішку, суворо спитав Капанадзе.

— А вчорашнє, я вважаю, вони перезмагались, а я недопильнував... Пережиток не прищик якийсь — його не сколупнеш, його випалювати треба... Я, лопух, соплі розвісив: ну як же — перше місце... Прапор — це ж не жук на паличці! Дай, думаю, хлопців порадую, товариську вечерю їм влаштую. Склалися усі охоче: заробіток та премія — густо нині вийшло. Закупили безколонний зал нашого ресторану «Онь». На столі шампанське та паршиву мінеральну поставили — все як годиться. Деякі хлопці в мене вже оженилися — так ті з жінками, інші з милими прийшли. Промови вривають, тости закручують. Один одного нахвалює. Отут-то, Ладо Іллічу, я й недопильнував: пронесли-таки в кишнях робітничо-селянську. І у великій дозі. Виявив політичну короткозорість...

Петрович засмучено покрутив головою.

— Тут, друже, не політична, тут у тебе стратегічна короткозорість виявилася. Тактику ти взяв правильну, а от стратегія... — І Капанадзе мимоволі усміхнувся.

— Даремно. Вам смішки, а мені слізки.

— Ти розповідай про самий інцидент.

— Та що інцидент! Вам, мабуть, наш новий парторг, дядько Тихін, по дорозі уже все розмалював. Інцидент,

можна сказати, вартий пензля Айвазовського... Уже до кінця йшлося, за шапку час братися, а тут встає один, нібито й не дуже п'яний, і каже: «А тепер,— каже,— за те, щоб у нас далі змагання чисте було. Щоб баки один одному не забивати. Краплену карту в кін не кидати». Я радію: от, мовляв, які промови! Попер, мовляв, капіталізм із голови геть. І якраз тут другий бригадир і підскочив: «На кого патяк?» — «На тебе! Ти ж бензин купиєш». — «Я купую?» — «Ті купиєш». — «Ану повтори ще раз!» — «І повторю: купиєш». — «Он як, виходить, я шахрай!» — і хрясь по пиці... «Ах ти, гад, на товариській вечері — як у шалмані!» Хрясь, хрясь... А інші — ви ж знаєте їхній звичай: не заважай, хай б'ються до кінця. Дивлюся, в руках уже виделки. Спасибі, мені тут непочата пляшка шампанського трапилась під руку. Я корок виїняв та їм у пики як з пожежної кишки. Ну, допомогло, загальмували... А що з того? Вазу розбили? Розбили... Шухер був? Був. Пики один одному розмалювали? Розмалювали... І знову ми не червонопрапорна база, а поганий пережиток.

Капанадзе дивився на схвильоване обличчя людини й, не дуже вже слухаючи його нарікання, думав: «Зовсім ще недавно веселим, шахраюватим колобком котився дорогами життя, а тепер сидить, переживає подію, в якій він сам, по суті, й не винен». Яюсь, коли вусатий механік, щойно обраний партгрупоргом, прийшов до Капанадзе поговорити про дивні методи виховання колективу, застосовувані начальником бази, Капанадзе порадив йому почитати «Педагогічну поему». Порадив напівжартома. І ось результати: перетворення самого начальника. На очах міняється людина.

Закінчивши свою смутну розповідь, Петрович зітхнув:

— Вважаю, що за всю цю подію я, як кандидат у члени КПРС, заслужив догану. Тільки, Ладо Іллічу, не виключайте. Мені моя сьогодні так і сказала: «Виключать — піду. Дуже мені треба жити з таким недокурком!» А вона в мене псих-самозавод — піде й не згадає.

Товсті губи на круглій фізіономії Петровича кривилися; опуклі очі були стурбовані. І довелося Ладо Капанадзе, замість того щоб вичитувати, заспокоювати комуніста, що проштрафився. Прощаючись, він сказав:

— Дружину вітай. Скажи, друже, все правобережжя за нею скучає.

Петрович просяв;

— Спасибі... Тільки вона ж там, на правобережжі, й залишилась. На крані катається, бетон у котлован подає. Не знаєте? -

— Вона крановщиця? — здивувався Капанадзе. Він добре пам'ятав що кирпату, яскраво розмальовану дівичку, матову смаглявість її обличчя, повні губи, задержуватий вираз карих очей, оранжевого кольору волосся. Пам'ятав, як вона одного разу галасувала в нього в кабінеті відносно квартири. Так і проникав у всі щілини її різкий голос: «Огіркам у бочці — і то вільніше. Між ними хоч розсіл є. Що ж нам, огіркам заздрити, чи що? Теж мені будова комунізму!» Її легко було уявити на клубній танцюльці, де-небудь за столиком в кафе, але в будку крана, в це маленьке засклеєне гніздо, високо занесене над будівельним хаосом, вона якось зовсім не вписувалася. — Адже ж це дуже складна спеціальність — крановщик!

— Ви її, Лудо Іллічу, не знаєте, їй усе заіграшку. Здібна — жахливо, захоче — зробить. Десятник у них там з боцманів, лайливець перший на весь бетон: всі шибки через нього матові стали. То вона що? Підвела до нього кран, повісила над ним цебро так на дві тонни бетону й кричить згори: «Будеш лаятися при дамах, усе на тебе спущу!» Ходу йому потім хлопці не давали й — що б ви подумали? Замок. Жестами тепер владлюється, а рот відкрити боїться. — В тоні, яким Петрович розповідав про дружину, вчувалися і досада, і захоплення.

— Гаразд, генацвале, доповідай своєму головнокомандуючому, що твою партійну картку ми чіпати поки що не збираємося. Мій син Гриша з дитячого садка таку гру приніс: на перший раз прощається, на другий — забороняється. Зрозуміло? Як тут твої інтелігенти висловлюються, хай уже так і буде, «обілітуємо» тебе й прапор вам поки що залишимо. Але вже щоб більше...

— Лудо Іллічу, я їх так пришуруплю!..

За давньою флотською звичкою парторг встав, немовби збирався віддати наказ, і Петрович одразу ж скочив і виструнчився.

— Щоб це була остання надзвичайна подія, щоб капіталізм тут більше не відригувався.

— Бу зро!..

Підіймаючись у високу будку великовантажного самокида, Капанадзе не сумнівався, що цей меткий чоловік зробить усе, що може, навіть більше, ніж може, щоб по-

новити честь бази. Капанадзе колись любив спостерігати, як прості, часом неотесані хлопці-новобранці ставали дисциплінованими, вишколеними матросами. На тайговому будівництві, куди з усіх боків стяглась така сила людей, цей процес ішов бурхливо, складно, вйзначався безко-нечною багатогранністю... Старику легко: для нього ця будова — одна із сторінок біографії. Строкате середови-ще йому рідне, він у ньому як риба у воді. Капанадзе навіть здавалося, що Старику подобається приводити до спільного знаменника усі ці кричущі суперечності біогра-фій, характерів, долі. Подобається ліпити будівельників із сирого, впертого матеріалу. А от йому, Капанадзе, піс-ля флоту, з його суворо окресленим побутом, ох, нелегко!

Але сьогоднішнім днем парторг був задоволений. Тря-сучись на твердому сидінні самоскида, він думав: «Скіль-ки людей, стільки завдань! І жодного схожого. І всі ці завдання ти, Ладо, повинен розв'язати. Ось одна із най-складніших — Дюжев. Його вчинок. Іде всенародна бо-ротьба з пиятикою. Цей невеличкий фейлетон, гнівний лист молодих інженерів... Юрій Пшеничний, що приніс його в партком, тремтів од гніву. І він має рацію в цьому своєму обуренні. А з другого боку, поламана доля, остан-ній шанс людині повернутися на своє місце в житті. Дю-жев заслуговує важкого партійного покарання. Але будь-яке покарання може знову, і вже остаточно, збити його з ніг. Не помітити? Піти проти громадськості? Ігнорувати сигнал преси? Підставити борт під вогонь усіх своїх су-противників?»

У цю хвилину Капанадзе просто ненавидів партпра-цівників з кінофільмів полегшеного типу, «голубих» лю-дей, які, знаючи все наперед, рішучою ходою виходять на екран в останній частині фільму для того, щоб вивести заблудлого на дорогу, помирити подружжя, яке збирає-ться розійтись, або вирвати раціоналізаторську пропози-цію з рук бюрократа...

Повернувшись у партком, Ладо Капанадзе й написав оту телеграму, яку серед інших передав Дюжеву черго-вий адміністратор готелю «Москва».

5

Була неділя, але Валя прокинулася ще вдосвіта. Ли-жі, що стояли біля ліжка й були ще звечора натерті, при-ємно нахли двогтем. Саме цей запах, що нагадував про Москву, про шкільних товаришів, про вилазки у Срібний

бір, який для стислості іменувався Серебчики, про весь той дорогий світ, від якого дівчина одірвалась, розбудив її й тепер не давав заснути. Ну, звичайно ж, цієї ночі чергувала по грубці ледарка Віка. Звечора Макаронович наносив за неї дров, але в палатці була паморозь. Сама чергова спала, наваливши на себе все тепле, що в неї було. Дихання вихоплювалося з рота кучерявою парою.

Валя скочила з ліжка, поправила ковдру в своїєї сусідки Діни Василівни. Гріючись, зробила кілька гімнастичних вправ. Босоніж підбігла до грубки, швидко розпалила її і, вернувшись під ковдру, ласкаво погладила лижі по лискучій від мазі поверхні. Ці лижі разом з вовняними шкарпетками прислав їй на Новий рік батько, який вважав, що без лиж узимку в Сибіру кроку не можна ступити. Подарунок був до речі. І якщо тепер випадав вільний вечір, Валя ходила по тайзі навколо Зеленого містечка, й на протоптаній нею кільцевій лижні з'являлися напереміно то Ігор Капустін, то Юра Пшеничний.

Сьогодні домовилися зробити втрьох далеку прогулянку на річку Ясну в Новокряжево, в гості до Василини. І ось зараз натерті звечора лижі не давали дівчині заснути. Московська квартира, завжди повна музики, енергійна мати, батько, заглиблений у свої думки, близнюки-брати, до смішного схожі один на одного. «І чого вони до мене сьогодні причепилися? Хіба я нецікаво живу? Он вельмишановна Віка просто в'яне від заздрощів: така кар'єра... Цьому, звичайно, тільки Віка й може заздрити. Подумаєш, діло — стерегти передбанник у Старика! От у Юри Пшеничного кар'єра. Двадцять чотири роки — а вже права рука у Петіна. Або Ігор. Скільки вже він досяг за цей час: бульдозерист, десятник землекопів і от тепер — комсомольський організатор будівництва!.. А які чудові вони обидва! Пшеничний, звичайно, яскравіший, у нього крила, а Ігор — той ходить по землі. Весь день розмічений у нього по клітинках: о такій-то нуль-нуль — це, о такій-то нуль-нуль — те. Зате хоч і безліч комсомольських справ, він ще й вчиться умудряється, займається спортом... Ні, він, звичайно, теж хороший. Тільки трохи нудний. От якби йому та крила Пшеничного!» Валя усміхається: зовсім як у Гоголя — от якби губи Никанора Івановича та приставити до носа Івана Кузьмича... Ігор, звичайно, цікаво розповість і про складну гру імперіалістів у Конго, і чому так важко поладнати між собою лаоським принцам;

відшукає найцікавіше місце в якійсь важливій доповіді і розумно його прокоментує. Та зате як чудово читав оце недавно Пшеничний вірші Назима Хікмета! Як це здорово у нього виходило:

І якщо я горіти не буду,
І якщо ти горіти не будеш,
І якщо ми горіти не будем,
Так хто ж тоді розвіє тьму?

І, повертаючись до грубки, що розжарювалася й поступово наповнювала теплом палатку, дівчина загадала: коли сьогодні першим прийде Пшеничний, прогулянка буде вдалою, якщо Ігор — буде така собі.

Вони прийшли разом. Пшеничний з блискітками інею на білявому чубі, що вибився з-під плетеної шапочки, й Ігор, який затримався в тамбурі, щоб оглянути винесені туди Валею лижі. Дівчина вирішила: Пшеничний все-таки прийшов перший, — і зраділа.

І справді, день обіцяв бути цікавим. Світило сонце. Лиснів під лижами хрусткий наст. Холодно. Але з тонкого склистого льодка, який покрив зрізи снігових заметів, з густої синяви тіней біля дерев і навіть з того, як у повному безвітрі рівно шелестіли сосни, вгадувалося, що весна, яка давно вже шумувала на півдні країни, не-сміливо, навшпиньках входить і в цю незайману тайгу.

Домовилися: хлопці по черзі прокладатимуть лижню, а Валя по компасу пильнуватиме напрям. Усі троє були вдягнені по-спортивному легко, але йшли швидко, і мороз, який спочатку пощипував щоки і підборіддя, швидко відстав. Лижникам стало жарко. На Валині кучері, що вибилися з-під берета, на щіточки брів, на дужки окулярів лягли кристалики інею. Дівчина йшла звичайною спортивною ходою, але їй здавалося: вона летить. Мабуть, ніколи ще в житті вона не почувала себе так добре. Тайга, що все ще лякала її своєю суворістю, сьогодні при яскравому сонці розкривала свої затаєні чари. А там, попереду, побачення з Василюю; можливо, полювання або підлідне вудіння. І, в усякому разі, справжні сибірські пельмені, обіцяні їм приятелькою.

Все-все, наче змовившись, радувало дівчину. Ні з того ні з сього злітали з дерев снігові подушки, залишаючи в повітрі осяйний слід. В пазусі гілок на ялинах, де золотіли шишки, метушилися сірі елегантні білочки. Крижані колінчасті бурульки тяглися з гілок на сонячному боці. Вони багатобарвно іскрилися. Білий заєць, що з'явився

наче просто із намету, став на задні лапки, постояв стовпчиком і неквапливо поскакав собі, поступаючись дорогою лижникам.

— Ех, рушницю, я б його з одного пострілу зняв! — вигукнув Пшеничний і одчайдушним голосом закричав: — Ату, ату!

— Це зайчиха... Їх зараз бити не можна, — розсудливо промовив Ігор і почав розповідати, що зайчата-березневики з'являються на світ зовсім готовенькими і в шлуночку у кожного згусточок жиру. Це мати, випускаючи їх у світ, дає їм сухий пайок на дорогу і зараз же покидає, щоб не навести на їхній слід хижаків. Кожна інша зайчиха, яку зустріне малюк, зупиниться і нагодує його.

«Розповідає, немов по Брему читає, — подумала Валя. — Милій, хороший, все знає. Але чому він такий якийсь занадто добропорядний, чи що?» І знову, побачивши зайчиху, що причаїлась за наметом, теж закричала:

— Ату, ату!

А коли зайчиха у відповідь тільки скептично поворушила вухами, дівчина розсміялася так, що довелося потім знімати окуляри і протирати очі. «Ах, як гарно! На диво красива ця сибірська природа! І як це здорово, що я, просте московське дівчисько, котре виросло в якомусь Кривоколінному провулку, зараз серед тих, хто першим прийшов запалювати сибірські вогні...»

— Друзі, собак он скільки пробігло! За лисом, мабуть, гналися, — сказав Пшеничний, зупиняючись і вказуючи на численні сліди, що перетинали узлісся.

— Це вовки, — сказав Ігор, нахилиючись і розглядаючи сліди, що зникали в ліску.

— Тю, вовки, — осміхнувся Пшеничний, — де це видаєно, щоб вовки ходили зграями? Типові собачі гони. Яюсь я з одним великим чоловіком полював у Завидовському заповіднику на лисиць. Ось так само собаки лисиць гнали. Страшенно цікаво. Недарма класики любили описувати полювання з собаками.

— Ні, це вовки, — вперто повторив Ігор. — Навесні вони збиваються в зграї. Я не полював і вовків бачив тільки в зоопарку, але про це стільки говориться в книжках.

— В книжках, — посміхнулася Валя. — Ти занадто багато читаєш. — І вигукнувши: — Хлопці, здоганяйте! — кинулася стрімголов з пологого схилу, обминаючи кущі

й зникаючи на поворотах у білому серпанку осяйного пилу.

- Десь опівдні, втомлені, голодні, вони вийшли на второвану дорогу. Сліди шин і тракторних гусениць незабаром привели їх до великого села, що відкрилося перед ними на горбку над річкою. До дивного села, яке являло собою якийсь небачений друзями гібрид міста і села. Будиночки вишикувалися рівними шеренгами вздовж широкої вулиці. Вони були схожі на ті збірні фінські будиночки, що гніздами виникали після війни в приміських висілках. Рівний, немов під лінійку окреслений майдан був оточений якимись громадськими будівлями, і над ним височіла дерев'яна трибуна, оперезана вицвілим полотнищем китайки. Село стояло на голому місці. Після буйних тайгових барв воно здавалося сірим і немовби вже постарілим.

— А Василина його розписувала...— розчаровано сказала Валя.— «Московський проект»... «Будинки як на виставці!»...

— Вона взагалі фантазерка, ця ваша Василиса Прекрасна,— посміхнувся Пшеничний.— Запевняє, нібито її дід нещодавно сорокового ведмедя взяв, а прадід нібито півсотні і нібито вона теж на ведмедя ходила. Сім мішків гречаної вовни, і всі неповні... Я й не думав сперечатися: гарна чувиха. Але думаю собі: любонько, кого ти дурш, у Москві дурні — дефіцитний товар...

— Навіщо їй брехати? Тут і звіра, і птахів як піде.— Ігор з цікавістю оглядав Новокряжево.

— Теж у книжці вчитав? Чи в газеті: Сибір — край гігантських можливостей.

— А чом би й не повірити людині, яка ніколи тебе не обманювала? І потім один наш комсомолец, що ходив з їхньою партією, казав: цілий тиждень їли ведмежатину — Ілмар Сірмайс здоровенну ведмедицю біля самих наметів убив... До речі, вони всі зачаровані цією Василюю.

— Дівка вродлива, ніхто не заперече.

— До чого тут врода? Вони кажуть: і по болоті, і по бурелому здоровенні хлопці за нею не встигають. В «Комсомольскую правду» про неї писати збираються.

— Втюрилися. І є в кого...

В селі почалося невезіння. Будинок голови відшукали легко. Він був більший за інші і виходив на вулицю двома ганочками. Але виявилось: Василяни немає. Літня

жінка в чорному сказала, що Інокентій з сином поїхали на пасіку до хворого діда, а Василю викликали в Дивноярськ у якійсь невідкладній справі. Але про приїзд друзів вона попередила. Жінка одвела гостей в кухню, звичайну міську кухню, посадила за стіл, принесла горщик густого, коричневого, добре спряженого молока з сухою припеченою плівкою, круто зварені яйця, нарізала скибочки свіжого хліба, поставила на стіл тарілку з медом, другу — з кедровими горіхами й, оглянувши все це, пішла, залишивши лижників самих. А втім, припрошувати їх не доводилось. Все знищили з апетитом.

Тільки під кінець імпровізованого обіду жінка повернулася. Мовчки стала біля вікна, дивлячись на вулицю. Потім обернулася до гостей. На замкнутому обличчі з'явилася стурбованість:

— Вам краще зачекати б. Мороз поміцнішав, а одежина у вас вітром підбита. Не встигнете дійти — хуртовина почнеться.

Всі троє засміялись. Що їм мороз, коли й зараз теплі спортивні куртки вологі від поту!

— Ми, матінко, дамо такий темпик, що тайзі жарко стане.

— Ну, вам краще знати,— спокійно відповіла жінка. А потім винесла їй простягла Валі товсті, плетені строкатим візерунком рукавички.— В твоїх-бо хіба що за гармошкою ходити. Надінь, тільки не забудь Василю наші віддати. Вона до тебе, мабуть, зайде, коли йтиме назад.

— Спасибі.— Дівчина здогадалася, що це і є таємнича Глафіра, охоронниця лісової партизанської могили, про яку одного разу в присутності Валі розмовляли Старик і Надточієв.— От ви, тайговичка, поясніть нам: бачили ми по дорозі багато собачих слідів. Хто ж тут полює?

— Вовчики грають. Тічка у них, вони зараз голодні, злі. Кажу, вам краще зачекати... Увечері в Дивноярськ від нас цистерна з молоком побіжить, от і підвезла б...

Але друзі, уявивши собі, яку багату поживу дали б вони усім дотепникам Зеленого містечка, повернувшись на молоковозі, відмовились і вирушили назад. І справді, тепер, коли сонце почало схилятися з невисокого небосхилу, значно похолоднішало. Поривчастий вітер бив справа. Іхню лижню, що тьмяно, але чітко вирізнялася на снігу, хуртовина подекуди неначе вже стерла. Але, відпо-

чивши, друзі просувалися швидко, розраховуючи завидна вийти до Дивноярьська.

Вони пройшли вже третину шляху, коли трапилося лихо. З'їжджаючи з гірки, Валя обминула куц і раптом побачила просто перед себе пеньок, що стирчав із снігу. Інерція кинула її на цей пеньок: робити поворот було пізно, і, щоб не розбитися, дівчина в останню мить зробила спробу звільнитися від лиж. Її кинуло на сніг, перекутило, вм'яло в замет. Одразу ж підхопившись, вона зраділа: ціла, псушкоджена, навіть не дуже забилася. Тільки кудись поділись окуляри, все навколо немовби посіріло й розпливлося. А втім, Пшеничний швидко відшукав їх. Витерши й погрівши за коміром своєї куртки, він осідлав ними коротенький носик власниці. Дівчину обтрусили, погріли в долонях її руки, поки вони не стали гарячими. Зібралися вже було в дорогу, і тут виявилось, що одна лижа, та сама, що попала в рогатку пня, переломилася навпіл.

— Батьків подарунок,— засмучено сказала Валя, оглянувши уламки, які Ігор тримав у руках.

— Не журися, купимо кращі,— втішав Пшеничний.— Я бачив у нас в «Культтоварах» естонські, чудові.

Ігор стурбовано розглядав уламки. І до Валі раптом дійшло, що вона в тайзі, що до «Культтоварів» далеко, та й взагалі від будь-якого житла їх відділяють снігові далі, що мороз міцнішає, вітер дужчає. І одразу згадала сліди на снігу. Всі троє відчули, як змерзли, як дубіють на плечах їхні спітнілі куртки, що вже почали підмерзати, що руки померзли й погано слухаються.

— Як би там не було, треба рухатись,— почав квапити Пшеничний.

— А я?..— жалібно сказала Валя, показуючи уламки лиж.

Її одразу всім став ясний трагізм становища. Хтось один повинен був залишитися в лісі, поки двоє інших збігають по лижі чи по допомогу.

— А я як же? — повторила Валя, і дві великі сльозини викотилися з-під скелець її окулярів.

Лижка зламана посередині. Нічого й думати полагодити її. Незважаючи на мороз, що обпалював щоки, друзі відчули, що бліднуть. Валя, яка вважалася в своїй двадцять восьмій палатці зразком витримки, раптом розплакалася.

— Хлопці, ідіть, ідіть назад,— казала вона крізь ри-

дання.— Я нічого, я тут посиджу, я розпалю багаття, велике багаття. Ідїть.— Вона вимовляла ці слова, а в голосі вчувалося: «Не кидайте мене, не залишайте одну!» — Я сама винна, а ви йдїть зараз же, поки не пізно. Ну, чого ви чекаєте? — бурмотів рот, а очі, лице, вся її маленька зіщулена постать просто кричала: «Не кидайте мене в лісі, я не витримаю, я помру від страху!»

Хлопці дивилися один на одного.

— Йї треба дати лижі,— промовив Ігор.— Потягнемо жеребок, хто віддасть. Гаразд?

— Дурниці. Це не вихід! — вигукнув Пшеничний.— Віддавати лижі — дурниці... Давайте так. Ти залишишся з нею тут. Ви запалите багаття, зігрієтесь. А я вже як-небудь добіжу до села, принесу лижі. Я бігаю краще за вас. Не турбуйтеся, не мине й години.— Валя плакала. Хлопці дивилися один на одного.—...Так ти побудеш тут з нею, Ігоре? Гаразд? Ви будете вдвох, а я сам, але це нічого, я не боюсь... Адже так, товариші?

Не чекаючи на відповідь, Пшеничний, сильно відштовхнувшись палицями, побіг розгонистою ходою. Ігор гнівно стежив, як мйготів серед дрібного соснячку й нарешті сховався в ньому яскравий свєтр Пшеничного.

«Багаття? Але навіть сірники він узяв з собою... Чекає — це замерзнути через годину, через п'ять, але замерзнути,— промайнуло в Ігоревій голові.— Дурень, ішов у тайгу й не взяв сірників... Ні, вибиратися, нікого й нічого не чекаючи, вибиратися за всяку ціну, поки ось тут, на цій гірці...— Він відштовхнув од себе картину, що постала перед очима.— ...І йти не назад, у село: туди без лиж не доберешся... На дорогу... Десь тут трохи на південь дорога, якою колгосп возить у Дивноярськ молоко».

Вирішивши це, Ігор швидко відстебнув лижі, але Валя, зрозумівши, що він збирається робити, люто замотала головою. Протестуючи, вона спіткнулася й мало не впала в сніг.

— Ігорьок, любий, ніколи... Я сама зламала, і я не хочу...

— Не розмовляти! — грубо сказав Ігор. Безцеремонно поставив її ногу в замок лижі й застебнув вилку.

— Та ні ж бо! — ще впертіше крикнула дівчина, дивлячись на нього з переляком і вдячністю.

— Ти хочеш, щоб через годину тут сиділи два крижаних манекени? Ти цього хочеш? — з серцем крикнув він.— Вдома рєвтимеш, а зараз іди. Чуєш?

З несподіваною покiрнiстю дiвчина, ставши на лижi, рушила в указаному напрямi. Igor пiшов за нею. Так i йшли: вона, прокладаючи лижню, утрамбовувала снiг, вiн її слiдом, з натугою вириваючи ноги з заметiв. На вiдкритих мiсцях, де наст був прихоплений морозом, посувалися швидше, майже бiгцем. Але кiнчалась галявинка, i знову приходило тяжке вiдчуття кошмару, коли сниться: щось страшне женеться за тобою, наздоганяє, ти намагаєшся втекти, а ноги наче тягне магнiтом, i нiяк не можеш одiрвати їх вiд землi. Крижаний вiтер мiцнiшав, але пiт котився з Игоревого облiччя, куртки в обох парували, як ополонка в холодний морозний день. Десь по дорозi Валя зупинилася, рiшуче розстебнула крiплення. Igor, що знесилився, не сперечався. Вони помiнялися мiсцями. За короткий час, який був потрібний на цю зупинку, мороз знову схопив її вологий одяг, вiн почав дубiти.

Посувалися ще повiльнiше. Потiм Валя опустила просто на снiг, заплющила очi. Сльозишки витекли з-пiд окулярiв, впали на шарф i тут же перетворилися на бiлi крижанi кульки.

— Все. Я бiльше не пiду. Зараз чи за кiлометр звiдси — яка рiзниця? — сказала вона ледве чутно. — Залиш мене, Iгоре, прошу. — I вона заридала.

Їхня одежа швидко дубiла на вiтрі.

— Встати! Зараз же встати! — люто закричав Igor. — Встань, чорти б тебе вхопили, дiвчисько! — промовив вiн тоном, яким командував курсовий вихователь в їхньому Суворовському училищi. — Надiти лижi! Швидко!

Як у напiвснi, дiвчина скорилася, але пальцi вже не слухалися, не могли застебнути замка. Igor застебнув, схопив пригорщу снiгу, вiдтер дiвчинi руки, дихнув у вишитi рукавички, надiв їх йй. Те, що супутниця стала безпорадною, наче неживою, викликало в ньому злу енергiю.

— Вперед, ну!.. Та воруши ти ногами!..

I пiшли. Лiс швидко кiнчився, i перед ними розляглася галявина, вкрита настом, немов блискучим лаком, що рожевiв у промiннi призахiдного сонця. Тут, на белебнi, наст тримав людину. Скориставшись з цього, Igor побiг так, що вже Валi довелося натискати й на палицi. Тепер дiвчина цiлком пiдкорилася волi супутника. I ось за галявиною, у вечiрнiй синявi, що швидко густiшала, вони побачили телеграфнi стовпи, кiнцi яких згасаючий захiд ще

забарвлював у червоно-золотий колір... Знесилюючись вкрай, Валя рушила до них, а потім, вихопившись із снігів на виїжджену дорогу, скинула лижі. Ігор увіткнув їх у замет на узбіччі. І обоє побігли, тримаючись за руки... Їх підібрала вантажна машина колгоспу «Червоний плугатар», що поверталася з Дивноярська. Шофер, молодий хлопець, одноліток Ваньші Седих і, як виявилось, навіть його шкільний товариш, всунув обох потерпілих у кабінку, включив опалення й натиснув на газ. Через десять хвилин машина загальмувала біля одного з ганочків будинку голови. Вже знайома жінка в чорному з'явилася в дверях, освітила гострим променем кишенькового ліхтарика їхні змерзлі обличчя.

— Господи Ісусе Христе, сине божий! Говорила ж я вам...— тільки ї сказала вона, одразу все зрозумівши.

Але не заохкала, не кинулася розпитувати. Навіть не виказавши подиву, мовчки штовхнула їх у теплий передпокій.

— А третій?

— А хіба він не приходив? — вигукнули одночасно Ігор і Валя.

І знову, зрозумівши все без розпитувань, чорна жінка схопила велику хустку з китицями й, штовхнувши гостей до теплої печі, вискочила з хати. Далі все пішло якось само по собі. З'явився високий худий рудуватий молодий чоловік з військовою виправкою. Скупо розпитав, як і що. Тим часом біля ганку вже галасували люди, стукали лижі, рипів сніг. Незабаром та сама вантажна машина, вже повнісінька людей з лижами, з ліхтарями «летюча миша», мчала по дорозі, розсікаючи світлом фар біле кипіння завірюхи. Все це згадалось потім Валі, як уривки пригодницького фільму. Вона сидить у кабінці поруч з рудим чоловіком, і той спокійно, наче люди губляться в тайзі щодня, випитує подробиці. За склом кружляє хуртовина, і в голові юрмляться весь час знайомі з дитинства вірші: «Мчатся тучи, вьються тучи, невидимкою луна...»

— Сірники в нього були?

— Напевне є. Він курить.

— Багаття розпалювати вміє?

— Не знаю. Але він, мабуть, усе вміє.

Галасливе вивантаження, збуджені голоси, стук лиж, собачий гавкіт. Жінка, схожа на черницю, з рушницею за плечима, на широких лижах, підбитих хутром, по-чоловічому прусте настом... Вогник ліхтаря, що блукає

між кущами. Крики: «Ого-го-го!..» Вовче тужне, надсадне виття... Лютий гавкіт собак, що кидалися кудись в імлу, нашорошивши загривки, оширивши пашеки... Щербатий місяць у небі... Чорні дерева, що зринали одразу із за-в'юги... І через деякий час здалеку чийсь тріумфуючий крик:

— Ого-го-го, сюди!..

Лижі, знайомі лижі з червоною смужкою посередині! Вони втопані в сніг під невисокою ялиною. Багато звіршних слідів. Вогник ліхтаря біжить вгору по дереву, і там, серед гілля, скрючена постать у строкатому светрі.

— Е-гей! Ти там живий?

Мовчання. Ледве чутне крізь шурхіт снігу дрібне клацання зубів.

— Юрша, Ванятко, лізьте на дерево,— наказує рудий. Але дереться сам, спритно чіпляючись за сучки, підтягуючись на руках.

Сиплеться сухий сніг. Голос згори:

— Ач, ременем прив'язався. Гей там, унизу, я розріжу ремінь, раптом зірветься, тримайте.

— Тримаємо...

— Приймай...

Валя ціпеніє. Людину, її друга, спускають, як річ. Він живий, але не може поворухнути ні рукою, ні ногою, не може вимовити слова. Він тільки клацає зубами.

— Спирт, хлопці, у кого спирт?

Спирту немає.

— Хто молодший, скидай кожушок: додому так добіжиш! — наказує рудий.

Якийсь хлопець скидає верхній одяг. Кожушок натягують на Пшеничного. Жінка в чорному знімає велику хустку, загортає йому ноги. Пшеничний перетворюється на ганчір'яний клубок. До дороги його несуть на руках. У машині Валя знову сидить з рудим. До неї повертається мова:

— Ух, яке ж вам спасибі! Вибачте, як вас звати?

— Тольша, тобто це по-місцевому Тольша... Анатолій Суботін.

— Васишин наречений?

Суботін усміхається й сам питає:

— А ви її знаєте?

— Як же. Ми оце до неї в гості йшли, тільки не застали...

— Василичка з геологічною партією вирушила... Хіба не чули?.. Пішла... Знайшли вони там щось таке, що й до літа не дали чекати... Москва зацікавилася, підганяє.— Помовчали. Суботін про щось замислився.—...Горе в них у домі: дідові Саватію погано. Гасне, а онуки, улюблениці його, й немає. Гей, Сергунько, давай просто до лікарні.

— До поліклініки?

— Ну, до поліклініки, якщо ти так хочеш.

І поки десь там, за дверима, в новенькій, що пахла ще не ліками та дезинфекцією, а сосною смолою, лікарні, Пшеничного, роздягнувши, опускають у ванну, де плаває крига, в коридорі жінка, схожа на черницю, побожно хреститься старовірським двоперстим хрестом. Потім обертається до Валі та Ігоря, що замислено стоять біля дверей:

— Попереджала вас. Так ні ж... Тайга пустощів не любить. Запам'ятайте це, якщо в наших краях жити збираєтесь.

6

Старий Саватій дійсно згасав.

Його залізний організм, загартований тайговими морозами і вітрами, люто опирався хворобі. Але старий уже помітно слабшав, кожне зусилля давалося йому вже важко. Так само намагався він поратися на пасіці, оглядав бджолині сім'ї на зимівці, давав їм підкорм і, передбачаючи великий взяток, що, за якимись його прикметами, мав бути на те літо під час цвітіння черемхи та лип, майстрував запасні рамки. Він міркував: від смерті не сховаєшся, не втечеш,— і намагався не думати про неї.

Але сили вже мало. Кілька хвилин праці — і мокне сорочка, підгинаються коліна. Мучить кашель, від якого не допомагає вже жодна з Глафіриних трав. Лікарів, що приїздять до нього з Новокряжевської лікарні, він частував медовухою, говорив з ними про політику й одправляв з добром. Ліки висипав у помийницю: по очах медиків він давно вгадав вирок.

Особливо було прикро, що не працюється по-справжньому. Сидіти в хаті біля радіоприймача ще важче. І ось залазив він у великий, з облізлою вовною кожух, годинами сидів на призьбі. Згадував. Думав про життя. Милувався навколишнім світом. І господи ж боже, яким хорощим здавався йому цей світ, навіть маленький,

обмежений тайговою пасікою! Тільки ось тепер, коли пройдено нелегкий шлях і залишилися лічені версти, він, що виріс на тайгових річках, з хлоп'ячих років привчений до рибальства, знав повадку кожного лісового звіра, вмів прочитати кожен слід, розгадати кожен лісовий крик і шурхіт,— тільки тепер і побачив по-справжньому його красу.

Цей пізній зимовий схід сонця. Сірі холодні тумани починають світлишати, рожевіти, танути, і от уже невідразно проступає зубчата лінія узлісся, потім, осяяні першими променями, з'являються над тайгою стрілчасті верховіття високих ялин, і раптом усе рожевіє, починає яскрити і ліс встає у всій красі — тихий, мовчазний, ласкавий. Як це гарно! Безліч разів народжувався перед очима Саватія зимовий день, а він заклопотаний, зовсім цього не помічав, бігав на лижах тайгою, прислуховувався до звіриного шурхоту, до пташиного свисту, ставив у потоках сплетені з лози морді, або капкани, на звіриних стежках, охоплений мисливським азартом. Або слухав у омшанику, як рівномірно шарудять і гудуть бджоли. Або щось стругав, пиляв, майстрував. На призахідне сонце дивився хіба що як на годинник. А яка це, виявляється, краса!..

Авжеж, скільки зимових днів народилося до нього, скільки бачив він їх, і так само буде народжуватися день, коли не буде ні його, ні пасіки, ні ось цієї гушавини. І все на багато верст навколо накриє товща якогось нового моря, і десь там, нагорі, вище тієї ялини, де зранку борсається, смітячи лущинням, білка, попливуть якісь крилаті кораблі, про які йому розповідає онук Ванятко. Саватію шкода і тайги, і ялини, і білочки, і пасіки. Але він дуже хотів би дожити до того часу, хоч разок поплавати на тих крилатих кораблях, якщо хлопчисько їх не вигидав, подивитися всякі там електростанції, фабрики, заводи, які тут будує Федір Григорович Литвинов. Хотів би, та не доведеться: годі мотати, Саватій, час і вузол в'язати.

Крилаті кораблі! А може, бреше Ванятко? Адже він насмішник, з теперішніх! Для нього, мабуть, дід як стара облігація, на яку вже нічого і не виграєш, і не одержиш. А втім, чому бреше? Бачили ж вони з онуком одного разу цей супутник: летів, як зірочка в осінній зорепад, поспішав кудись і сховався за лісом. А потім по радіо говорили, що в зірочці цій сиділа сука і що якісь люди

на землі служали, як вона там гавкає, як у неї серце б'ється. Сука в зірочці! Це тобі не якийсь там Ісус Христос чалапає по воді. А втім, Ванятко каже, що тепер і таке можливо, каже, начебто коло будови хлопці на лижах по воді ходять... Звичайно, з води вино робити не навчилися, а от з тирси спирт женуть запростака. І зветься в народі цей спирт «сучок». Ех, як вона піднеслася нині, ця сама Людина!.. Так, пожити б, поглянути, як-то воно далі буде... І від думки, що життя кінчається, старому ставало тоскно, сльози набігали на очі, горло перехоплював дикий, надсадний кашель.

— Ну, годі, годі, Саватію! Вчорашнього дня не повернеш і від завтрашнього не втечеш! — вголос заспокоював він себе.

Що це там, на узліссі? Либонь, заець?! Авжеж, він, косий. Шубка біла, а сніг біліший. І як ці тайгові створіння все відчують! Хіба раніше заець ось так поліз би на рушницю? Та він пасіку вдень за версту обходив. А зараз — на тобі: немов у гості приперся.

— Ату, ату! — кричить старий.

Рекс, що лежить біля його ніг, весь тремтячи від мисливського азарту, зривається, кидається в атаку, але сніг глибокий, собачі ноги провалюються. Заець же робить кілька рвучких стрибків і зникає в кущах. Пес, повернувшись, докірливо дивиться на нерухомого господаря: що ж ти, мовляв? І згортається на тому ж місці, поклавши голову на лапи. Очі у нього сумні-сумні.

— Правильно, брат, ну його, косого, нехай живе, — каже Саватій. — А ти, Рекс, теж постарівся, сивієш. Ач, рудіти шерсть почала... Відполювали ми з тобою, відполювали...

Дивно це — вмирати. Живе людина, метушиться по землі, когось любить, на когось сердиться, про щось там турбується, і раптом раз — і нічого. Немає — і все. У Глафіри он хоч той світ є. Є куди переїхати. А тільки ну його к бісу, цього її бога разом з тим світом! Велика радість — у білих балахонах на свистульках день і ніч награвати. Ні тобі пополювати, ні тобі рибку половити, ні тобі біля бджіл попоратися, ні тобі радіо послухати — дуди, та висвистуй, та бога прославляй, — бодай він пропав, цей бог, з усім його опіумом. От комунізм — інша річ, це тобі не той світ. Люди для людей і на землі роблять. А що, мабуть, і вийде.

Комунізм! Що це таке — Саватію не зовсім ясно. Колись первісток його, Олександр, що лежить зараз у могилі під якорем, казав:

— Це як у пісні: «Ми наш, ми новий світ збудуєм, хто був нічим, той стане всім»...

Ну, гаразд. Хто був нічим, той став усім. А от кортить дізнатися, як воно там, при комунізмі, людина житиме. В хаті он радіо від рання до смеркання шпарить, але ж не розповіло до пуття. Цифри там, проценти та скільки чого на душу. Ох і скучно ж... А от подивитися б, тоді й померти не жаль. Тільки де тобі, Саватію. Ти не тільки до комунізму, ти до Новокряжево не доберешся. Охо-хо-хо!

Останні роки, одержавши під своє крило величезну пасіку, старий полюбив бджіл. Він міг годинами сидіти біля вічка, спостерігаючи, як волохаті трударі, прилетівши з тайги, важко сідають на прилітну дошку, то просвічуючись од меду, то немовби набивши кишені штанів жовтою, рожевою або бурюю пергою. Всі працюють: і пестуни, і вартові, і вентилятори. А медоносів не треба ні змушувати, ні підганяти, самі все роблять. Коли говорили про комунізм, перед старим завжди зринав вулик.

Позаторік улітку, вдосвіта Саватія збудив Рекс. З настобурченою шерстю він кидався на зачинені на засувку двері, немов намагався їх висадити. Ще не розуміючи, в чому річ, Саватій інстинктивно схопив рушницю. В самих спідніх вискочив на ганок і в передранковій імлі побачив: здоровенний ведмедище, з ревом відбиваючись від хмари бджіл, качався по траві, махаючи всіма чотирма лапами. Терся об стояки вуликів, скавучав, увесь обліплений. Він був такий переляканий, що не помітив, як Рекс, плигнувши ззаду, вчепився йому в загривок. Це був останній ведмідь, убитий Саватієм, той самий сороковий, на якому кінчився його мисливський рахунок. З того ранку він ще більше полюбив свою «літучу худібку» і вже не за ті вельми солідні прибутки, які вона давала «Червоному плугатареві» і йому, пасічникові, а за сміливість, за дружну лють, з якою бджоли захищали свої домівки.

— От якби в тебе в колгоспі так жили,— казав він синові.— У них і справді комунізм. Всі за одного і один за всіх. Від кожного за здібностями, і кожному за потребою.

Але Дюжев, слухаючи це, заперечив:

— Такого комунізму, Саватію Мокійовичу, нам не треба. Комунізм — це не тільки сите черево, не тільки колективність, працьовитість, дисципліна. Комунізм — це щоб кожна людина всім кращим, що в ній є, розквітла, щоб усі були різні і кожний по-своєму хороший. В ногу ще стародавні римляни вміли марширувати. В якійсь там Швеції або Швейцарії жеруть досхоchu. Комунізм, Саватію Мокійовичу, не царство ситих, це царство розумних, талановитих, це не рай, а майстерня, і людина в ній художник...

— Розумний чоловіча Павло Васильович,— уголом каже Саватій.— Правильно тоді сказав: працює бджола добре, але в неї немовби культ особи. А це комунізму зовсім не підходить: спробували, знаємо...

Нитка думок тягнеться, плутається. Образ друга, що так нагадував Саватію старшого сина, встає перед ним, і, звикнувши за роки, проведені на пасіці, розмовляти сам з собою, він міркує вголос:

— Як-бо ти там, у Дивноярську, Павле Васильовичу? Тримайся!.. А я ось зовсім плохий.— І згадуються слова з якоїсь Глафіриної божественної старовірчої книги: «Вкушаючи, вкусив мало меду і аз умираю...» — Тьху, вигадують же... Це ж тільки найостанніший чужоспінник, дармоїд по-теперішньому, може отак зітхати... Вкусив мало меду. Ач який, згадай-но краще, що зробив, а то вкусив...

А сонечко вже підбилося. Заблищали сніги. Іній, підтанувши з сонячного боку, почав зриватися з горішніх гілок. Здавалося, ліс ожив і при повному безвітрі дерева шепочуться, перемовляються. На розі даху з сонячного боку почала наростати бурулька. Вона маленька, зовсім як мізинчик. «Бач, яке діло — мороз, а на даху тане». Краплі збігали по ребристих боках бурульки вниз. Докотившись до кінця, вони немовби задумувалися: падати чи ні, й, поки вони думали, їх приморожувало... Росте, росте бурулька. Скоро виросте така, як рука, зависне бородою, а от Саватій Седих цього, мабуть, і не побачить. Хтось інший зіб'є кочергою цю навислу під вікном прозору бороду.

Сонце вже високо. Глафіра пішла давно. Чого ж це вони не йдуть прощатися? Отак і помреш, не сказавши рідним останнього слова. Та й недобре помирати на вулиці... Спираючись на рублену стіну, старий повертається в хату. Мороз, а рука вже відчуває тепло. Йде, йде

весна... Але й її вже не побачити. А шкода! Як воно добре, коли тривожно шумить тайга, під ногою крупчастий, набряклий від води сніг і пахне біс його знає чим, але тільки здорово так пахне. Аж кров грає.

Після сонячного буяння серед снігів у хаті зовсім темно. Вранці, до того, як Саватій послав її в Новокряжево, Глафіра пекла хліб. На новому місці не закладали печі. Плита. Ось і печуть тут на всю сім'ю. Але запах остигаючих хлібни, завжди такий приємний, сьогодні здається Саватію душним і, хоч поги тремтять, усередині горить, мучить кашель, він знову підводиться і йде на волю. Хату, сіни пройшов, а от через поріг ледве переступив. Так і сів на ганочку, жадібно хапаючи ротом морозне повітря. Сонце вкотилося на саму верхівку, тіні вже зовсім короткі, бурулька вже довша. Ех, пересісти б на сонечко, на призьбу! Та, мабуть, не піднімешся. І сина, мабуть, уже не побачиш. Добре, хоч умовив учора Глафіру помити перед смертю та чисту білизну одягнув. Солдатові і мисливцеві не можна в брудному на стіл лягати...

— Про що ж це я думав? — згадує старий вголос.— Ах, так, комунізм. Не рай, а майстерня, і людина в ній художник. І скаже ж він, цей Дюжев. От з ким би попрощатися! Та де там! Он він знову на бистрину вигріб. Так з того часу жодного разу й не провідав. Ох, як же цей Дюжев на Олександра покійного схожий! Зайшов уперше в хату, Глафіра аж затремтіла. Ось таким би Олександр і був, якби до нашого дожив. Олександра б у Новокряжево! Вони, кажуть, без парканів побудувалися, балясник, кажуть, для краси, і все. Хіба ж добре без парканів? Це все одно, що спати без ковдри. А може, й добре. Раз людина — друг, товариш, брат, чого ж від брата відгороджуватися...

Чомусь згадується, як привіз до нього цього літа син Інокентій на своєму «козлі» військового. Вже літній, майор, груди від стрічок строкаті. «Не влізнаєте, Саватію Мокійовичу? Я — Грачов». І тут, і справді, впала в очі схожість з невісткою Ольгою, тією самою, з якою у війну Саватій колгосп на собі тягнув. «Вас, Грачат, троє було, який же будете?» — «Останній, молодший. А брати у війну на фронті загинули». — «А сам Грач?» — «Жили вони з матінкою в Казахстані. Бавовною він у колгоспі займався. Дві золоті медалі з виставки мав. Ось уже другий рік, як поховали ми його». — «А ти що ж, у справі прикотив чи, як тут землячки-сибірячки живуть, глянути?» —

«В справі, у страшній справі, Саватію Мокійовичу. Не вже вам син не казав?» І розповів майор, що в таємних підвальчиках під їхнім двором, коли його розбирали при переселенні, знайшли шкатулку і два кістяки. От, мовляв, у цій справі й викликали.

І розповів тоді Інокентій батькові, якого не хотів даремно тривожити, що розплутало слідство той старий клубок і виявилось: коли білі були розбиті і в Іркутську в Ангару пішов під лід адмірал Колчак, скарбник однієї з його дивізій разом з грошовою скринькою втік у ці ліси. Ходили чутки, що з якимись там офіцерами ховається він в одному з старовірських тайгових скитів. Послали туди червоноармійський загін, обступили дороги й стежки. А там — нікого. Лежать в одній з черничих келій тіла двох невідомих, зарубаних сокирою, — почали вже розкладатися. Ні казни, ні зброї. Через якийсь час пройшла по Кряжому чутка, нібито старий Грач — кержак, богомол, що водив дружбу з ченцями, — пригнав одного разу вночі чужу підводу й щось там таке привіз. Та високі були паркани, що за ними відбувалося, — невідомо було нікому. А навесні зникли старший син Грача, колишній партизан, Олександрів дружок і приятель, і жінка його Оленка. Казали — поїхали мовби на добанці до порога Буйного рибу вдосвіта половити та й не повернулися. І слідів на землі не залишили. Час був неспокойний. Погмоніли люди та й заспокоїлися: відомо, Буйний сердитий, Онъ — річка бистра, жертви свої рідко віддає. І от скільки років минуло — страшна знахідка, виявлена навесні, зв'язала все в один ланцюг. І дізналися люди, що скарбника вбив старий Грач, казну забрав, і, щоб не віддавати її й не відповідати перед судом, прикінчив він сина з невісткою, які, мабуть, про те дізналися, і довго ще жив поряд з їхнім прахом, аби кінці у воду.

Майорові нічого було додати слідчому: все трапилося, коли йому було п'ять років. Але Саватія він пам'ятав і заїхав побачити людину, що зберегла йому і його братам життя, прикривши їх, роздягнених, своїм кожухом. Випив майор медовухи, заїв стільником і полетів до себе в частину, залишивши Саватію матеріал для самотніх роздумів.

— Варнак, убивець цей старий Грач, а от на тобі, і для людей попрацював — дві медалі. Людиною він помер, — розмірковував сам з собою Саватій. — Іскра, вона

в кожному є, дмухни на неї — розгориться, плюнь — згасне. Зараз роздувають іскри ці самі. Дві медалі... Так, шкода, мало віку відпущено! Саме б час розмахнутися на все плече, ба ні, з'їла Мотря зуби, лишилися язик та губи... А все ж погано, що душі немає, то б зазирнув у якусь там щілину з раю там чи з пекла; як без тебе Седих на землі живуть? Який він такий викроюється, кому-нізм.

Довгохвоста сорока сміливо опустилася зовсім поряд на стос дров, провалилася в підталий сніг, гидливо почала общипувати пір'я. Ошелешений на мить таким нахабством, Рекс кинувся на неї. Пташка неквапливо знялася, злетіла на гребінь дранкового даху і, глузливо скосивши око на пса, що аж заходився гавкотом, продовжувала общипуватися. «Ох, чує, чує, стерво, що за рущницею мені вже не піднятися».

— Сонечко, он воно, на самий горб викотилось. Бурюлька вже як рука стала. Де ж ти, сину мій коханий? Чого гаєшся!? Невже й не побачимось?

Старий похилився, думки плуталися. Знову чомусь перед ним промайнув сват Грач таким, яким він сидів тоді в човні, ощирений, як вовк у пастці. Подумалось, а може, є він, той світ? Може, із сваточком зустрінемося?.. Ні, де вже там. Тепер суки в ракетах літають на небі, для бога м'яса зовсім не залишилося... А може, він таки є, бог? Не дерев'яний, а якась там премудра істота. І на всякий випадок Саватій сказав тій гаданій премудрій істоті:

— Поквапив би сина. Хіба тобі шкода? Неохота ж самому вмирати.

І наче у відповідь на цю думку Рекс нашорошив вуха, скочив і, озирнувшись на хазяїна, з гавкотом помчав у тайгу. Тепер уже й старий розібрав гуркіт мотора, що наблизився. «Козел», пискнувши гальмами, зупинився біля самих його ніг. Інокентій, який ще більше схуд, за смаг і немов обвуглився за цей важкий рік, просто з мащини ступив на ганок.

— Мало не спізнився, — суворо сказав старий.

Син пропустив повз вуха натяк.

— Он внучок твій, довбешка не з того кінця затеса-на. Бачиш? Шкіряні рукавички, окуляри начепив — гавлякати, а мотор на дорозі глухне.

— Одведи мене в хату, — наказав старий. — Поготи-мим. А ти, Ваньша, тут побудь. Це не для тебе.

І, сидячи на лавці біля вікна, весь час скошуючи око на той невеликий клаптик зимового дня, який видно було між-ганком і стосом дров, старий, синові на радість, заговорив не про смерть, не про хворобу, а про звичайні справи: пасіка — золоте дно, від моря її потрібно перевезти в Лисячу падину. Там і верби, і черемха, і липа влітку, верес восени. Наймедовіше місце... Он під подушкою і стаття з журналу «Бджільництво» про лісові пасіки. Хай не загублять. Там ділове... Казала Глафіра, ніби якісь стрекулісти з будівництва бензин колгоспний купували. Розплутай це. Покарай як слід: від потурання злодій і плодиться... Розповідав Дюжев про ці самі льодові склади. Дивно, звичайно. Але людина серйозна, брехати не буде. Перевір. Тепер, коли взялися до овочів, до риби повернулись,— важливе це діло. Води не позичати, морози люті. Адже правильно, лід і влітку триматися може: в тайзі іншого разу і в липні де-небудь в яру під листям сніжок знайдеш... Тільки це діло самому Тольші доручи, а то бригадир будівельників метушиться, мов учаділа кішка, а весна он уже по дахах ходить. Бурульки. Якраз і прогавиш.

Інокентій дивився на батька: лице як з воску, аж ніби просвічується, яструбиний піс на кінчику розщепився, а він — пасіка, склади... Ех, йому б пожити...

— Пам'ятаю, все пам'ятаю... Врахуємо.

— Рушницю мою, не ту, чепуристу, що будівельники в премію дали, цю господь з нею, а ту, стару, завітну, оддай Ванятці. Ось краще дай її сюди та гукни хлопця, сам передам.— І коли з двору, весь в автолі, одразу осліпнувши після яскравого світла, з'явився Ваньша, старий провів рукою по саморобному ложу, розміченому зарубками.— Візьми, стара вона, а б'є, як молода, коли око вірне і рука міцна... На прикладі там сорок засічок — сорок ведмедів з неї вбито. Всі інші по тайзі ходять — це твої. Нахились.— Він поцілував онука в лоба.— Йди!

— Батьку, я знайшов дефект, знаєш...

— Йди,— суворо обірвав батько.

Тепер голос старого було ледве чути.

— Грушей у мене трохи там на книжці. Василиці на посаг збирав. Казав їй — зуби скалить: «Нашо мені посаг, так візьмуть». Дві косих ніби тільки за те, що геологів проводжала, дали, що їй мої капітали! Глафірі оддай. Вона кругом сирота.

Старий усе дивився у вікно. Сонце повернулося так, що від даху лягла густа тінь і в ній іскрилася бурулька. Вона вже росла вширину.

— Ач яка стала! — усміхнувся старий і примусив себе сісти прямо.— Візьми, Кешо, он там на припічку півліт-ровку та склянки.

— Ти що? — здивувався Інокентій. І повторив: — Татку, вам же не можна! — Він не називав так батька з дитинства і навіть не помітив, як раптом прийшло на язик це давно забуте слово.

— Візьми,— повторив Саватій, і син підкорився.— По повній наливай.— Тремтячою рукою батько підніс свою склянку, подивився на сина, усміхнувся.

Обидва вони, невисокі, сухорляві, сиділи один проти одного, і світло з вікна чітко вимальовувало їхні яструбині профілі.

— Ну, живіть! І щоб вогнем горіти, а не коптіти, як головешка! — притулив склянку до губів і не одірвався, поки вона не спорожніла. Поставив на стіл. Посиділи мовчки. Слабо махнув вузлуватою, жилавою, як ялівцевий корінь, рукою.— Тепер іди, помирати буду.

— Татку! — майже крикнув Інокентій.

— Іди, іди. Пес, смерть чувши, і той у тайгу тікає. Іди.

Інокентій підвівся, пішов навшпиньках до дверей. Озираючись, він побачив, що батько, спершись на віконницю, дивиться у двір. З-під машини стирчали довгі Ваньшині ноги. Звідти впереміж із чортиханням чулося посвистування і постукування металу об метал. Помітно похолоднішало і ялось потемніло. Вітер, ставши поривчастим, виносив з-за хати хмари сухого снігу і з шелестом вихорив їх біля ганку. Дідівська рушниця валялася на ряднинці, де Ваньша розклав інструменти. Інокентій подумав: не гаразд, батько у вікно може побачити, як поставилися до його дарунка. Він хотів вилаяти хлопця, та в цю мить з хати раптом почулося довге, тужливе собаче виття.

Інокентій кинувся в хату. Саватій лежав, випроставшись, на лавці, склавши руки на грудях. Обличчя було спокійне, очі скошені на вікно. Здавалося, старий дивиться на вулицю, і щось згадує, і ніяк не може згадати, а поруч, піднявши стару, з пожовклою шерстю морду, надсадно вив Рекс, і крізь це виття з двору чулася ме-

лодія «Підмосковних вечорів», які безтурботно висвистував Ваньша.

Інокентій нахилився й закрив батькові очі.

7

Вийшовши цього ще по-зимовому холодного, але вже по-весняному вологого ранку на веранду проробити свої звичайні вправи з гирею, Федір Григорович Литвинов відчув незвичний біль у лівому плечі. Він народжувався десь у грудях і підіймався догори. Відчувши до того ж ще й сильне серцебиття, Литвинов облишив гирю, не закінчивши вправ. Попоїв без апетиту і, перемагаючи якусь важку скутість, пішки рушив до управління. «Застудився вчора на деревообробному комбінаті»,— вирішив він, згадавши, які протяги гуляли по величезних, напівпорожніх ще цехах, і, пояснивши для себе цей незвичний біль, намагався забути про нього.

Засунувши руки в косі кишені куртки, збивши назад кепку, він енергійною ходою рухався по будівельних майданчиках за маршрутом, накресленим ще вчора. Біль немовби йшов з ним, притупляв сприймання, відволікав увагу. Він двічі без особливого приводу спалахнув, вилаяв хорошу людину за чужу провину, а коли Надточієв з властивою йому одвертістю намагався відновити істину, перепало і йому. Зовсім засмутившись, Литвинов подзвонив у приймальню, попросив Валю прислати до нього машину й раніше, ніж звичайно, підготувати справи.

— Ну, що в нас там нового, Валенсіє? — спитав він, закінчуючи розмову.

— Товариш Дюжев повернувся, на вас чекає.

І справді, коли Литвинов ішов до себе, серед інших, які чекали прийому, він побачив велику характерну постать бородатого інженера, який сидів неприродно прямо і зосереджено дивився поперед себе. Перехопив він і блagalний Валин погляд. Звичайно, всі, хто чекав у приймальній, читали колись «маленький фейлетон». Приховуючи цікавість, вони чекали тепер, що ж буде. Литвинов уже придумав кілька варіантів «сугубо серйозної» розмови з Дюжевим. Але, побачивши цю немов скам'янілу постать, цей застиглий погляд, одразу всі їх забракував.

— А, Павле Васильовичу,— сказав він майже безтурботним голосом.— Здоров, друже! Щось ти загостював-ся в столиці нашої Батьківщини Москві. Які новини?

Ану ж бо, прямо до мене.— І, обійнявши Дюжева за стан, він, супроводжуваний розчарованими поглядами й ще одним вдячним, майже захопленим з-за товстих окулярів, зник за дверима. Сів він не за стіл, а в крісло і поклав Дюжеву крісло навпроти. Але той не сів.

— Ну, як справи? Це суґубо цікаво... Весна — он вона підпирає... Не все встиг зробити у Москві? Директор інституту запевнив — дороблять без тебе. Чи так? Зуміють, га?

Дюжев вийняв з польової сумки номер «Старосибірської правди» і мовчки поклав перед начальником. Діяли при цьому тільки руки, а сам він ніби задерев'янів.

— Читав,— сказав Литвинов, одкинувши газету.

— Це все правда,— промовив Дюжев.

— Ні, неправда!..— Литвинов схопився.— Неправда, чуеш ти! Це напівправда, а напівправда гірша від брехні.— Литвинов змахнув руками і тут же зморщився од болю.— Розумієш, продуло. Простріл, чи що?.. Ти от що, ти тут мені брата Карамазова не грай! Зараз же на річку, там розгортають твій проект, а Макаронович уже зашивається: не той нарзан, як кажуть класики.

— Все це було,— вперто повторив Дюжев,— і я зобов'язаний вам про все доповісти.

— Уже доповіли з усіма подробицями.

— Хто?

— Ну, стукачів-аматорів на наш вік вистачить, задрісників теж нам не позичати. Але був тут один цікавий дзвінок. Дзвонив з Москви якийсь лауреат, депутат, щось там ще, чорти його знають...

— Казаков?

— От-от. Казаков. Ошелешив мене всіма своїми званнями, і ну тебе вихваляти, і такий ти, і сякий, і немазаний.

Неприродна напруженість, що сковувала Дюжева, на мить якось ослабла, але він уперто продовжував:

— Ви мене послали у відповідальне відрядження, і я зобов'язаний розповісти вам, як не виправдав ваші...

Литвинов схопився, ляснув долонею по столу. Його щетинясті брови наїжачились.

— Досить! Досить, інженере Дюжев! Іди працювати, Карамазова вдаватимеш вдома, у вільний час, в день відпочинку...

— Федоре Григоровичу, я...

— Та котись ти...— із смаком вилаявся Литвинов.— За діло, зараз же, негайно. Ну!

Дюжев пішов до виходу, біля дверей озирнувся. Начальник стояв у тій самій люто напруженій позі, і обличчя у нього було дивно спотворене. Валя застала його із слюзами на очах, витиснутих сміхом і болем.

— Ой Валенсіє, Художній театр! — І знову, пирснувши сміхом і морщачись від болю, схопився за плече.

— Та що з вами, Федоре Григоровичу? — стурбувалась дівчина.

— Нічого, простріл. Благородних назв ця хвороба, здається, не має. Простріл вульгаріс. І давай закручуй м'ясорубку. Хто в тебе там на черзі?..

День, як і завжди, був досить напружений, справ багато, різноманітних, гарячих, що вимагали уваги. Апатія поступово минула, і навіть біль у плечі полегшав. Прийом кінчився, Литвинов, чекаючи біля телефону Москову, крутив у руках папірець з конспектом розмови з міністром, коли двері раптом відчинилися, і не встигла з'явитися в них Валя, як, м'яко, але рішуче відсунувши її вбік, зайшов Дюжев. Руки його терзали і м'яли папаху. На обличчі в нього був такий вираз, неначе він збирався виголосити промову перед величезним натовпом.

— Федоре Григоровичу,— сказав він, наголошуючи на «о», і його блакитні очі фанатично блищали.— Федоре Григоровичу, даю вам слово більшовика.— Він промовив це якимось особливо задушевно.— Даю слово, цього...— і знову виділилися ці «о»,— цього більше не буде.

Литвинов раптом теж розхвилювався.

— Ну й добре, голубе. Ну й добре, ну й досить. Ми дійсно більшовики, а не піонери.

— Це потрібно не вам. Це потрібно мені: слово більшовика.

І, повернувшись, пішов, наче тільки зараз тут, у кабінеті, скинув із заплічної «кози» ту цеглину, від якої «лопається щось усередині». Литвинов задоволено потер руки і переможним тоном проспівав: «...Й загибель всіх моїх полків...»

— Валенсіє! — І коли Валя з'явилася у дверях, готова записувати доручення на завтра, він обвів її веселим поглядом.— Та ти, брат, як секретарша з американського кінофільму — блокнот, олівець... Куди там Петіну з його лічильно-аналітичними помічниками. Тож записуй: завтра вранці нарада по мосту й дамбі. Запросиш Вячеслава

Ананійовича, Макароновича і всіх. Не забудь Поперечного з Петровичем з цього самого «пережитку». Доповідач Дюжев. Ясно? Ну, як там у американців: кажи «ієс, сер» — і котись... Знаю, у тебе сьогодні концерт... Ну, що ще?

— До вас лікар.

— Завтра, в години прийому.

— Він не на прийом. У вас кепський вигляд.

— Я його не викликав.

— Я викликала, — твердо відповіла Валя, і перш ніж Литвинов, що терпіти не міг щодо себе жодних самоуправств, встиг розлютитися, на порозі з'явилася Діна Василівна, вже в халаті, в білій шапочці, з чемоданчиком у руках. Вона ввійшла так рішуче, лице її було таке стурбоване, що Литвинов розгубився, потім збентежився і, нарешті, усміхнувся.

— У тебе, розумнице, такий вигляд, ніби зараз скажеш: «Хворий Литвинов, покажіть язик».

— Ні, язик поки що не треба, а пульс дайте, — промовила Діна, простягаючи руку.

— Ні, це ти серйозно? — Литвинов сховав руку за спину. — Та я, розумнице, від самої війни жодного разу у лікаря не був. Я вашого брата боюсь, як диявол хресного знамення... Як це там у Толстого: незважаючи на те, що його лікували кращі лікарі, хворий все-таки одужав. Чи, може, я не точно цитую?

— Федоре Григоровичу, ми так пишаємося, що диспансеризували все населення Дивноярська. Ви єдиний, чуєте, єдиний, чия картка не заповнена. Давайте руку! — Перевіривши пульс, Діна почала розставляти на столі прилади для вимірювання кров'яного тиску. Литвинов сидів, засунувши руки в кишені, показуючи, що ні на які дальші дослідження він не піде. Діна теж вместилися в кріслі, вийняла з чемоданчика журнал, розкрила його. — Я не піду.

— Слухай, чорт забирай...

— Можете лягати ще більше, я по trochu тут до цього звикаю. Тільки попереджую: надаремно.

— Вдиратися до кабінету в розпал робочого дня! Я зайнятий, розумієш, зайнятий.

— Не схоже. Стільки часу втрачаєте на марні суперечки. — Діна перегорнула сторінку журналу.

— Та нічого ж у мене немає. Простріл, протягло. Звичайний простріл, чи як він там іменується по-латині.

Вип'ю на ніч перцівки, порожньою склянкою потру хворе місце — і завтра буду як огірочок.

— Не вийде,— спокійно відповіла Діна, розглядаючи в журналі якийсь малюнок.

— Слухайте, хто я — начальник будівництва чи... хвіст собачий? — підвищив голос Литвинов.— Ти зобов'язана...

— Ви начальник будівництва. Я дільничний лікар вашого мікрорайону. Ви робите свою справу, я — свою. Кожен повинен робити її сумлінно. Давайте руку, зміряємо тиск. Ні, не цю, праву...

В халаті, під яким виднівся светр грубого плетення, в білій медичній шапочці, яка майже ховала волосся, у валянках, що мали незвичайно добродушний вигляд, ця худля Діна, в якій через високе чоло пробігли тоненькі зморшки, здавалася Литвинову особливо милою. Більше вже не опираючись, він підставляв руку, кидав коліно на коліно, дихав і затримував дихання, а сам дивився на цю худеньку, спокійну, впевнену в собі й ніби навіть мало-знайому жінку й думав про її дивну долю. Приїхала закохана по вуха в чоловіка, в його ім'я, в його діло. Приїхала, щоб жертвовно служити своєму кумирові, і от втекла від нього... І не в нападі любовного чаду втекла до іншого чоловіка, а в дівочу палатку Зеленого містечка до нелегкої своєї професії.

— Ну, як тепер живеться, розумнице?

— Стомлююсь. Знаєте ж, нас не вистачає... Дихайте, дихайте глибше... Ні, в легенях у вас чисто... Я не дуже постаріла? Неправду кажете, постаріла. Мені це Валя сказала, а вона в нас брехати не вміє. Так от, тепер справді покажіть язик і скажіть «а». Ні, і гортань чиста... Ви знаєте, Федоре Григоровичу, мені іноді здається, що всі ці роки я пролежала в скрині, обережно в щось загорнута й посирана нафталіном. Тепер мене вийняли, провітрили на сонечку, вибили з мене пиліоку — і я живу. Все, застібайтесь... От що — болі ці ваші мені рішуче не подобаються, не смійте сьогодні ніякої перцівки! Чуєте! І завтра прошу в лікарняне містечко, знімете електрокардіограму. Інакше доведеться привезти апарат сюди машиною... Зараз я вам випишу рецепт...

Надвечірне сонце золотило кучерики, що вибилися з-під лікарської шапочки. Дивлячись на цю жінку в білому халаті, Литвинов відчував ніжність, бажання підійти до неї і, як маленьку, погладити по голові, поцілувати

в потилицю. Од Валі він дізнався, що Діна відмовилась од запропонованої їй кімнати. Йому було відомо, що Петін, цей стриманий потайний чоловік, котрий знав собі ціну, тиняється іноді по Зеленому містечку або біля лікарняних корпусів, не звертаючи уваги на іронічні погляди. Знав, що Діна, аби допомагати матері, працює на півтори ставки, стомлюється, знав про її дружбу з Надточієвим та Дюжевим і здогадувався, що і той, і другий, кожний по-своєму, не байдужі до неї.

— Чого ви мене розглядаєте? — спитала Діна, несподівано підвівши голову й перехопивши його погляд.— Цей рецепт я передам Валі, вона замовить ліки. Коли буде дуже боляче, накапайте на грудочку цукру, покладіть у рота й негайно викличте лікаря. Уникайте хвилювань, різких рухів, попрощайтесь з цією своєю гирею...

— Хочеш засунути мене в скриню, з якої сама вибралася? Дзуськи! Не влізу, не той габарит.

— Федоре Григоровичу, я серйозно. Ми порадимось, можливо, вам потрібно буде поїхати на курорт.

— Ану тебе в... болото! — розсердився Литвинов і раптом відчув, як плече, що перестало було боліти, раптом знову немовби обпекло зсередини.

Коли він вийшов з кабінету провести Діну, в приймальній сидів Петін. Він встав, мовчки вклонився їй. Жоден мускул не ворухнувся на його сухому обличчі, але з густих чорних очей проглянула раптом така туга, що Литвинов одвернувся.

— Ви до мене? Довго чекали?.. Що вдіеш, медикові в лапи тільки потрап,— промовив він, намагаючись не дивитись на Петіна, неначе був перед ним у чомусь винен.— Валю, ти хоч би доповіла, чи що?

— А вона мене й зовсім не хотіла пускати — каже, ви нездужаєте, зайдіть завтра. Сувора дівиця,— сказав Петін, проходячи в кабінет. Сів до столу.— Ми з вами мусимо поговорити не як начальник з підлеглим, а як два комуністи, поставлені партією на відповідальні пости,— і, немов для того щоб підкреслити значення цих слів, Петін встав, підійшов до оббитих дерматином дверей і перевірів, чи щільно вони зачинені.

— А я вважав, що ми завжди говорили як комуністи,— одразу насторожуючись, сказав Литвинов.

— Звичайно, але мені хотілося б це підкреслити, тому що розмова неприємна і ми повинні поговорити одверто.

— А я вважав, ми досі й говорили одверто.— Біль у плечі посилювся, та Литвинов постарався промовити це з безтурботним спокоєм.

— Комунисти повинні бути один з одним одверті, й, оскільки ви мені одного разу докоряли, що я дію за вашою спиною, я прийшов попередити вас, що я категорично...— Петін зробив паузу і повторив:— Я категорично протестую проти всієї цієї дужевщини. І протестуватиму і тут, і в обкомі, і, якщо потрібно буде, в інстанціях. До цього мене зобов'язує моя партія, яка вимагає, щоб члени її були принципові, непримиренні...

— ...і глибоко людяні,— закінчив за нього фразу Литвинов, міняючи позу в кріслі: коли плече впиралося в бильце, біль був не такий сильний.

— Так, звичайно, і людяні, якщо під цим немарксистським терміном не ховається лібералізм, міщанство, благодущність і політична сліпота.

«А може, ви, дорогий товаришу, викликаєте мене на скандал,— раптом подумав Литвинов, згадавши, що в приймальній коло дверей сидить цей здобний красень Пшеничний — один із найвірніших петінських сателітів.— Можливо, й свідка припасли, щоб сотворити ще один лист «молодих товаришів». Ну ні, вистава не відбудеться».

І ще більше насторожившись, він продовжував розмову на «ви».

— Ваші мотиви?

— По-перше, я протестую як комуніст. Зараз, коли партія веде широку боротьбу з пиятикою, влаштовувати тріумфальну зустріч людині, яка зганьбила в столиці честь нашого великого будівництва, влаштовувати наперекір пресі, наперекір громадській думці — це... Вибачте, дозвольте мені з поваги до вас не називати це власним іменем. По-друге, я протестую як інженер. Мені відомо, до чого призвела одного разу ця ідейка, можливо, й зваблива для тих, хто не дуже глибоко розбирається в техніці... Я вам про це доповідав і усно, і письмово... Ми будуюмо не якусь там міжколгоспну електростанцію. Ми будуюмо світовий унікум, за нами стежать мільйони очей, ми не можемо, не маємо права допустити...

— По-третє? — тоненьким голосом перебив Литвинов. Увесь зіщулюючись від болю в плечі, він робив неімовірні зусилля, щоб цього не показати.

— По-трете, я надто поважаю вас, щоб дозволити вам дешо... е-е... непередумано поставити під удар ваш авторитет. Особисто мене це не зачіпає. Але як людина чесна і принципова, яка бачить, що ви робите хибний крок...

— ...Ви стримуєте мене? Спасибі. Я дуже ціную чесних, високопринципових, некорисливих людей.— Литвинов сказав це зовсім спокійно, але грубе обличчя його було блідніше, ніж звичайно, і якесь усе неприродно напружене. Петін бачив це. А коли начальник встав і пішов до вробленого в стіну сейфа, Вячеслав Ананійович помітив, як він болісно прикусив губу.

Неквапливо вийнявши з кишені ключі, Литвинов проgrimів ними, одімкнув сейф, відхилив товсті сталеві дверцята. На світ з'явилася якась папка. Це була виписка із уже знайомої нам судової «Справи». Пропустивши преамбулу, Литвинов почав уголос читати з того місця, на якому він, знайомлячись минулого разу із «Справою», зупинився.

— «...Справа слухалась... при науково-технічному експерті обвинувачення, кандидаті технічних наук, лауреаті Сталінської премії, доценті Петіні Вячеславі Ананійовичеві...» — прочитав він уголос і зітхнув.— Дуже ціную некорисливу принциповість.— Простягнувши папери через стіл, він спитав ввічливим тоном: — Може, зволите освіжити в пам'яті ваш висновок? — І твердо закінчив: — Несправедливий висновок, який ще колись занাপастив хорошу, чесну людину...

Залишивши в руках Петіна папери, він одійшов до вікна, непомітно розтираючи рукою плече. Він бачив, як погляд чорних очей Петіна, ковзнувши по заголовку папки, став розгубленим, запитливо вперся в обличчя начальника й зараз же опустився вниз. Вячеслав Ананійович продовжував стояти, тримаючи папку на відстані, ніби в його руках була жива гадюка, що звивалася. Його смагляве обличчя стало зеленкуватим, а на скронях проступили крапельки поту... «Як на скибочках редьки, коли їх посолиш,— подумав Литвинов і здивувався: — Але ж бо й справді, він схожий на тхора, якого собака загнала в куток».

— Так от і поговоримо відверто як комуніст з комуністом.— Маленькі сині очі чіпко тримали тепер у полі зору зблідле розгублене обличчя Петіна.— Ну?

— Погляньте на дату,— тихо промовив Петін.— Ви ж знаєте, яка в ті дні була обстановка.

— Про цю обстановку я знаю. Я був на з'їзді, усе чув. Мені вити хотілося, але я казав: правильно, тільки так і можна. Боляче, а треба рвати з м'ясом, щоб не залишити де-небудь метастазу... Хіба тільки ви працювали в цій обстановці?

— Але в мене вимагали... Я не міг...

— А зараз? — Сині, широко розставлені очі пильно дивилися в обличчя Петіна.— Ех ви! Радянська влада, горда влада, попросила у Павла Дюжева вибачення. Партія наша — сувора, непохитна партія — визнала щодо цього свою помилку. Стаж йому повернули. Сибірські мужики душу йому одігріли, а от чесний, некорисливий, високопринциповий товариш Петін пробачити не може того, що людина стільки часу через його боягузтво або через щось значно гірше у тюрмі відсиділа...

Литвинов усе ще стояв біля вікна, немовби дивлячись на вулицю, але в темній шибці, до якої вже пригорпулася ніч, він чітко бачив співрозмовника, що держав папку на відстані, бачив його розгублене обличчя. «Ох, цих би бісових крапель, обіцяних Діною! Але тримайся, Федько. Цього слабості показувати не можна».

— І що ж тепер? — тихо спитав Петін, поклавши папку на стіл.

— Нічого особливого, приходьте завтра на збори й не кидайте пісок у втулки,— відповів Литвинов, повертаючись до столу.— Тут один мудрець з п'ятої автобазиса якимсь вирик: у закону зворотного ходу немає. Сугубо правильно. Так от, давай перестанемо озиратися, давай дивитися вперед... Думаєш, я не знаю, звідки всі ці вітерочки на Дюжева дмуть?.. Так от, тут,— він полпескавав рукою по папці,— тут не на маленький, тут на великий фейлетон матеріалу вистачить. Зрозуміло?..

Петін вже оволодів собою. Всякавшись без особливої потреби, він швидко витер хусточкою піт з чола. Обличчю повернувся звичний вираз, тільки ледь смикалося віко.

— І ви збираєтесь підіймати цю давню, забуту історію?

— Забуту?.. Гм, забуту... Все залежить від тебе.

— Погроза?

— Ні, порада... Порада, Вячеславе Ананійовичу, порада... Нам ще з тобою, гадаю, довго з одного казанка сьорбати. А може, разом на Усть-Чернаву поїдемо? Га?

Сваритися через давні історії, я так вважаю, нам не вигідно.

Петін намагався і не зміг втихомирити віко, що смикалося. Він повернув голову так, щоб цього не помітив співрозмовник, але відчував: той усе бачить, усе підмічає.

— Ну, а Дюжев? Ви вважаєте, що він, коли його ідея матиме успіх, не буде ворухити старий мотлох? — немовби випадково спитав він.

— Це суугобо його справа.— Литвинов говорив замислено.— Але це теж, як мені здається, залсжить від тебе... Він людина порядна... Але... але коли відбивають багнетну атаку, як ти знаєш, і саперна лопатка — непогана зброя.— І ще раз погортавши папку, Литвинов поклав її в сейф. Зачинив товсті дверцята. Замкнув. Погримів ключами. Опустив їх у кишеню і, сівши за свій стіл, звичайним буденним голосом, в якому вчувалися навіть нотки задушевності, сказав: — Підготуйся-но як слід до завтрашньої наради. Підтримай Дюжева своїм авторитетом. Ти чоловік розумний, битися тобі з ним, як бачиш,— він повів у бік сейфа,— не варто, та й нема чого. А коли не битися, то краще дружити...

8

З наради по перекриттю річки, яка відбулася другого дня в управлінні, учасники поверталися здивовані кожний по-своєму.

Надточієв і Дюжев прямували до Будинку приїжджих радісні, але зовсім збиті з пантелику. Слухаючи доповідь Дюжева про випробування, що підходили до кінця в лабораторіях московського інституту, Надточієв, хвилюючись, поглядав на Петіна й, головне, на Пшеничного, котрий сидів біля нього, з обличчя якого легко можна було відгадати, що думає і що збирається робити його патрон. Петін — «річ у собі», а от Пшеничний — той самий прилад, з допомогою якого можна виявити всі закрути, зломи, тріщини, сховані під рівною поверхнею цієї речі. Пшеничний сидів, розкинувшись на стільці, й посміхався знахабніло. У потрібних місцях розводив руками, багатозначно вимовляв іронічне «ха» і явно готувався до бою.

Але особливо дивував сьогодні Надточієва Старик. Він сидів з відсутнім виглядом, неуважно крутив у пальцях сталевий восьмигранник слюсарної проби, що слу-

жив йому за прес-пап'є, і, здавалося, був стурбований чимось іншим, далеким від тієї битви, що, як він не міг не вгадати, повинна була розгорнутися зараз у його кабінеті.

Доповідь кінчилася, і трапилося несподіване. Слово взяв Петін. Згадавши, як він висловився, про вирішальний етап будівництва, він заявив, що обговорюваний тут проект — одна з тих щасливих знахідок, які рухають радянську техніку вперед. Такі думки вражають своєю новизною, їх не одразу зрозумієш, але зараз, коли старанні випробування, проведені в інституті, підтвердили правильність ідеї, він, Петін, вивчаючи знову всі матеріали, підтримує і щиро вітає Павла Васильовича з надзвичайно плодотворним відрядженням. Надточієв дивився на промовця, широко розкривши очі, і в кінці його промови навіть потихеньку свиснув. На фізіономії Пшеничного, з якого ще не зійшли темні плями на відморожених місцях, відбилась абсолютна розгубленість.

І ось тепер, ідучи під руку додому, Дюжев і Надточієв то здивовано презиралися, то, вкотре вже, повторювали: «І ходять їх голови кругом. Князь Курбський зробився нам другом» — і починали по-хлоп'ячому реготати.

— ...Ну чого ти не хочеш припустити, що людина й справді помилялася, справді зрозуміла, що помилялась, і справді визнала свою помилку? — рокотав Дюжев. — Ну, злякався колись, ну, покривив душею. Час був такий. Це зараз легко прямо ходити. — Як завжди, коли він був схвильований, кругле, як бублик, «о» так і перекочувалося в його мові.

— Ні й ні, — відповідав своїм басом Надточієв. — Це сухар, який можна розмочити тільки згори. Щось трапилося. І несподіване. Ти ж бачив, як цей Юрочка і вся їхня компанія були ошелешені... В нього є в Москві, як він про це натякає, сильний захисник. Може, він... А, що там гадати, чорт з ними! Ех і вип'ємо ж ми з Буруном сьогодні за твоє здоров'я, Павле...

Петрович вийшов з наради з Олесем Поперечним. Обидва заклопотані. Оголошено було, що й на час відсипки дамби, і під час перекриття, коли одразу у величезних кількостях потрібен буде і гравій, і пісок, і скеля, і бетонні моноліти, роботи на кар'єрах виконуватимуть екскаватори братів Поперечних і колона машин п'ятої автобази. Працювати мали разом. І ось тепер йшли вони

поряд — худий, тонкий Олесь і Петрович, який, хоч і спав з лица, в фігурі ще зберігав помітну округлість.

Вже проминули дні, коли Олесь, змучившись із «негативами», зневірився в своїх силах. Люди, повіривши в себе і в нього, стали не гіршими від хлопців, що працювали з Борисом. Обидва екіпажі змагалися. То один, то другий випереджали, й ім'я Олесь Поперечного, екскаваторника з молодого міста Дивноярьська, знову загриміло, як і ім'я Валентини Гаганової із старого російського текстильного міста Вишнього Волочка. У них були послідовники, рух розгорнувся по країні. Багато хто з бригадирів Дивноярьська, і не тільки екскаваторників, але й мулярів, бетонярів, арматурників та людей нової і вже дуже потрібної тут професії — монтажників, захоплені почином Олесь, кидали свої згуртовані, організовані колективи й ішли до тих, кому потрібна була допомога. Забувалося вже, що колись п'яту базу називали «пережитком капіталізму». Тепер кожен виконроб намагався роздобути машини саме цієї бази і в газеті «Тайгові вогні» час од часу без побоювання вмщали портрети водіїв, що особливо відзначилися.

І ось тепер два чоловіка, які мали працювати разом на перекритті річки, йшли мовчазні і замислені. Дюжев оголосив цифри. За лічені години треба було навантажити, перевезти, скинути в річку величезну кількість діабазової скелі, ґрунту, щебілки. І все треба було зробити так, щоб не було жодної затримки, щоб ішов суцільний рівний безперервний автопотік.

— Це треба добре розжувати,— замислено сказав Олесь.

— Так, брате! Тут без пляшки не розберешся,— відповів Петрович і промовив це своєчасно, бо саме в цей момент вони проходили повз той самий ресторан «Онъ», де колись відбулася нещаслива товариська вечерея.— Може, зайдемо, по пляшці пивця замовимо, влаштуємо творчу обстановочку?

— Вже й не знаю, як... Жінка чекає, і так спізнився... В неї ніс через кімнату пивний дух чує,— відповів Поперечний, нерішуче зупинившись.

— Він мені каже! — трагічно вигукнув Петрович.— У тебе Ганна Гаврилівна, можна сказати, великий гуманіст, а от моя Марія Пилипівна з півоберту заводиться. Але ж ми, Олександрє Трифоновичу, до «Васю, ти мене поважаєш?» не будемо. Ми по пляшечці. А потім кофію

в зернах пожуем.— Він вийняв з кишені кілька зернин, відкинув на долоні.— Забиває...

— Йди вже без мене, га? — вагався Олесь.

— Нізашо. Це неможливо. Якщо я із славнозвісним Поперечним справи обговорюю, вона мене, як у нас на базі говорять, обілітує, а коли так, без ідей, приклався — хана... Раки тут, між іншим, Олександр Трифоновичу, це раки — бронетранспортери!

— Ат, хай йому грець! — Поперечний махнув рукою.

Через годину розмова була в розпалі. Порожні пивні пляшки бувалий Петрович одразу ж ставив під стіл, але з кількості червоних ракових панцирів, що назбиралися перед кожним з друзів, було й здаля видно, що співрозмовники не витрачали марно часу. А втім, до «Васю, ти мене поважаєш?» справа дійсно не дійшла, і коли б обидві суворі дружини чули, яка йде розмова, вони не дуже напосідалися б на чоловіків.

— Ти розумієш, хлопче, яка тут заковика? Ось тут мій забій. — Олесь вийняв із склянки кілька паперових серветок і віялом розклав їх на ріжку стола. — Це мій екскаватор. — Він поставив пляшку. — Це твої машини. — Він виставив у чергу десятків півтора ракових панцирів. — От коли вони одна по одній без затримки йдуть, я так розвернусь, що аж у різних місцях зіпріє! А тут у тебе затримка. Одна машина не пройшла. — Він повернув раковий панцир. — Друга застряла, — раковий панцир потрапив у попільничку. — А то на згоні зчепилися, як собаче весілля, і всі інші їх розтягують. Я стою, ти марно витрачаєш час. Тепер, хлопче, глянь сюди, — він навів у черзі ракових панцирів лад, пальцем проміряв, між ними рівенький інтервал. — От коли ти мені такий конвейер з машин забезпечиш, тоді я розвернусь...

— Та-ак, з цією справою... припухаємо, вірно... Конвейер... Хіба погано? — бурмотів Петрович. — ...Дивно, з одвички навіть пиво діє. Та-ак, припухаємо... Це буває. Конвейер? Воно б залізно, але тобі легко сказати — конвейер. Настроїв свою бандуру і шпар: «І мій батько, і твій батько — були колись козаки...» Хлопці в тебе хороші. Я своїх не гуджу, але моїм же по дорогах ганяти. Адже звідки затори, чому машини зчеплюються? Колії збиті, слизько, а бульдозер, грейдер, поливальні машини, поки до них достукаєшся... Гей, кирпата, нам ще парочку, і прибери ти пляшки, а то подумують, що ми тут

п'ємо, напишуть листа в редакцію, що ми ідейно не витримані...

— Чи не досить?

— Ну, як же досить? Тільки почалася розмова. Тепер уже це на макітру не діє. Тепер вступив у силу закон... ну, як його... ох, забув... Ну, фізичний, щодо рідних у сполучених посудинах: зайвий раз збігаєш у каналізацію — і все.

— Хороший ти хлопець, — сказав Олесь. — Але скажи щиро: тобі од жінки качалкою по шиї не перепадає?

— А що таке качалка?

— Палиця така кругла. У нас на Україні лапшу нею жінки качають.

— Це скалку, чи що? Скалкою — ні, допотопна техніка. Моя, братику, Марія Пилипівна в ногу з життям, вона мене раз хлорвініловою сумкою одходила, що до нових віників не забуду... Ну, будьмо!

— Гаразд, щоб удома не журилися... То ти про дорожні машини почав, хай їм грець... Тобі важче, звичайно. Це вірно.

— От якби така комбінація... — сказав Петрович замислено. — От якби так: тут твоя бандура. — Він поставив пляшку. — Отут мої машини. — Він швидко вишикував два ланцюжки ракових шийок. — Тут ось, у цьому координаті, — він поклав у центрі дві тарані, — бульдозер, каток, поливальна машина. І все щоб під нашими з тобою руками, га? — Опуклі шахраюваті очі його засяли. — Ну?.. Ось тобі — очко, чотири збоку, і вам капець..

Поперечний з цікавістю дивився на комбінацію, що лежала перед ним, і, коли Петрович потягся за пляшкою, що правила за екскаватор, відсторонив його руку:

— Стій, стій, і це треба розжувати. А що, хлопче, і правильно, створимо-но ми з тобою таку комплексну бригаду, щоб без бюрократизму всі від одного приводу крутились.

Обидва дивилися на стіл. Гадаючи, що саме час розраховуватися, офіціантка зупинилася з блокнотом у руках. Але відвідувачі поводитися дивно: не пили, не їли, нічого не замовляли, а дивилися на стіл, де на склі в не дуже принадному вигляді стояв посуд, валялися ракові шийки і тараня.

— Комплексна бригада? — спитав Петрович.

— Комплексна бригада, — підтвердив Олесь. — Оце

діло, хай йому грець!.. Ану, господине, ще нам парочку на радощах...

Так того вечора виникла ідея комплексних бригад, про яку згодом було написано в різних газетах немало добрих слів...

А Федір Григорович Литвинов цього вечора, ледве дочекавшись, коли зачиняться двері за останнім учасником наради, рвонув на себе віконну раму, так що замазка посипалася на підлогу, й почав жадібно вдихати міцне повітря. Все життя він був невибагливим, міг працювати в будь-яких умовах, але ось зараз, коли наприкінці засідання густо надихали, йому зробилося так важко, що ледве дотяг до кінця.

Тепер, коли з вулиці ринуло чистісіньке повітря і йому полегшало, він по-справжньому оцінив нараду, і по кабінету прокотилося переможне: «Й загибель всіх моїх полків...» Він знав, що на далеких будовах нема нічого страшнішого від чвар. «Досвід підказував — нищ їх у самому зародку, нищ безжально, поки вони не набрали сили, не вилізли з нори. Петін і Дюжев — які вони різні. Просто антиподи. Але обидва талановиті й потрібні. Ох як потрібні: Петін, з його організованістю, методичністю, зібраністю, і Дюжев, з його розмахом, гнучким розумом, щиросердям, з його дивовижним чуттям на людей. Чудова знахідка для Оньбуду. І як він пішов!.. Але ось ця давня історія. Треба ж було, щоб доля знову зштовхнула лобами цих людей. І все могло кінчитися дикими чварами, сутяжництвом... Та... Ох і здорово сьогодні розігрався пасьянс. Тепер обидва збережені для Оньбуду і, хочуть чи не хочуть, робитимуть спільну справу, й ще допомагатимуть один одному... «Й загибель всіх моїх полків...» Ох, чорт забирай! І хитрий же цей Старик, знається на справі!.. Більшовицьке загартованнячко!.. «Й загибель всіх моїх полків...» Петіна, звичайно, теж можна зрозуміти — наклав колись у штани, нещасний випадок оголосив шкідництвом, оббрехав, пхнув у тюрму людину, згубив прекрасну ідею, от і тремтить тепер, як овечий хвіст. А ідея блискуча. Відкриття! Її ще світ визнає... І все-таки хоч цей вельмишановний Петін і розумний, вважається зразком технічної ортодоксії, а в людському плані він гидота, гидота... Але потрібний. Для діла потрібний! Дюжев — оце знахідка! Якби його, диявола, вилікувати, про кращого заступника і мріяти

нема чого, а то ось, будь ласка, доведь, що алкоголізм — це хвороба, цитуй в обкомі медичну енциклопедію. Та довго і не нацитуєшся, раз довів, два зберіг, а втретє дадуть самому як слід у сугубо м'яке місце... Як він, Дюжев, слово давав, немов перед прапором присягу... Еге ж... А як його бути з цим листом, що він приніс?.. Може, запросити людину, яку він рекомендує. Адже ще Інокентій Седих говорив, що в Дюжева нюх собачий...»

Литвиннов підійшов до столу, взяв лист, залишений Дюжевим. Це було послання якогось інженера-відставника, що служив колись у частині, якою командував Дюжев. Тепер інженер цей жив у власному будинку на околиці Старосибірська і, судячи з листа, процвітав. От прочитав «маленький фейлетон», дізнався, що в фронтового друга велика неприємність, і радить плюнути на все та їхати до нього жити. «Дітей ми з Зойкою не завели, дім чудовий, одведемо тобі добру кімнату, живи, полковнику, як душа бажає, на свій смак. Пенсії моєї і твоєї цілком вистачить, а з твоїм розумом можна заробити стільки, скільки й попові не сниться...» Взагалі з листа цей самий відставник Карл Ворохов вимальовувався особою мало приємною... «Ми, полковнику, Радянській владі чесно відслужили. З власних кісток мости у війну прокладали. Хай уже тепер інші відзначаються. А нам — заслужений відпочинок...»; «Подивився б, яке я з Зойкою господарство розгорнув: перші в Старосибірську огірочки — мої, перший салат — мій. З колгоспів по розсаду їздять — по собівартості відпускаю. Бери, для соціалістичного сектора не шкода...»; «Чи не можна у вас там, на будівництві, за давньою дружбою, дістати чехословацьку комбіновану плиту-котел? Кажуть, у вас там, у Партизанську, в будиночках ставлять: і опалення, і гаряча вода. У нас тут один спритник уже доп'яв. Поклопочи, будь другом, я тепер людина заможна — всі витрати оплачу...»; «Приїжджай, полковнику, як брата рідного зустріну, а вже Зойка зрадіє. Ти для неї, як і колись — бог».

Рядки ці Дюжев у листі сам і підкреслив. Але при цьому твердив: і все-таки це дуже цінний чоловік, знаючий, діловитий, невтомний, потрібний йому до зарізу. «А, чорт!.. Повірів Дюжеву, повір і його рекомендації. Скількох будівництво примусило шкіру перемінити, і як тут швидко переміни відбуваються!»

Литвинов подзвонив.

— Валенсіє, знайди Павла Васильовича, скажи йому, хай кличе цього свого дружка. Подивимося, що він за сокіл. Хай за ним сам злітає... Ну, що в тебе?.. Чого тупцяєш?

Валя стояла схвильована. Не відповідаючи на запитання, витирала окуляри.

— Та чого ти їх треш, вони чисті. Ну?

— Федоре Григоровичу, — ледве чутно промовила дівчина, — комсомольці пропали.

— Як? Які комсомольці? Яка пропажа?

— Наші геологи. — Валин голос уривався. — Партія Сірмайса. Ті, що на Усть-Чернаві. — Дівчина кусала губи. — Василина там з ними...

— Стій, стій, зачекай, — перебив її Литвинов, хапаючись за плечі і морщачись од болю. — Де вони там у тебе, ці дурні краплі?

Валя принесла пляшечку, накрапала на шматочок цукру. Відчуваючи, як б'ється серце, як білизна стає вологою, Литвинов поклав цукор у рот, з огидою перемикнув плечем.

— Звідки відомо, що пропали?

— Дзвонили з Онської експедиції: з ними припинився зв'язок. У суботу було: «...Вирушили на північ». А тієї ночі, пам'ятаєте; почалася велика хуртовина, коли країни поламало... П'яту передачу мовчать.

— Чому ж досі мені не доповіли? — Тонкий голос Литвинова підіймався до найвищих нот. — Стільки часу люди мовчать, і мені невідомо. — Литвинов важко дихав. — Розслідувати. Хто винен?

— Я. — Це було проказано спокійно, і, хоч Валині очі мокрі, погляд її був твердим. — Я не доповіла. Ми з Діною Василівною вирішили вас без крайньої потреби не хвилювати. І я бачу, що вона була права.

Звичайно, коли Литвинов, як говорили на будівництві, «зривався з ланцюга», все затихало, люди намагалися не потрапляти йому на очі. А ця дівчина, міцна, як гриб боровичок, спокійно стояла перед ним. Дивилася, не відводячи погляду, в побіліле, спотворене гнівом обличчя.

— Якись клістирмейстерші та сопливі дівчиська хочуть тут командувати? Так? — Голос Литвинова став зовсім тонким. — До чортів собачих! Щоб і духу твого тут не було... Тут ідеться про людське життя, а вони, бачте, вирішують!

— Начальник експедиції гадав, що вони сьогодні, можливо, вийдуть на радіозв'язок, і ми домовилися поки що вас не турбувати.

— Я, ти, він, ми, ви, вони. Хто це ми?.. Геть звідси. Зараз же геть!..

— Кому мені завтра здавати справи? — пролунало спокійне питання. — Я сьогодні перепишу, що у вас призначено на завтра, залишу на столі. — Дівчина повернулася, пішла до дверей. Вона рішуче взялася за ручку, але почула якийсь хлипаючий звук. Зморщившись од болю, начальник зігнувся, спираючись грудьми об стіл.

— Води, дай води!.. І цю гидоту!.. І вікно, вікно швидше!..

9

Лист, одержаний із Старосибірська, і порадував, і збентежив Дюжева. В ньому радили послати під три чорти будівництво та їхати жити до друга, відпочивати від усього, що було, що є і що може трапитися. Якби таку пропозицію прислала людина, яку Дюжев мало знав, він би роздер листа і забув про нього. Але писав кращий друг фронтових років Карл Ворохов, той самий, з яким вони, відступаючи, підривали мости від Бреста до Підмосков'я, а потім, наступаючи, будували їх на всьому переможному шляху до Берліна, — веселий, сміливий, невтомний, вишакдливий Ворохов.

Почерк був знайомий. Проте, здавалося, писав хтось інший, невідомий, що не мав ніякого відношення до давнього друга. І дружину Ворохова, Зою; Дюжев пам'ятав. Це була одна з тих дівчат, що в розпал війни йшли в армію, ставали снайперами, розвідницями, кулеметницями, санінструкторами, зв'язківцями і разом з чоловіками несли весь тягар фронтового життя. Телефоністка штабу інженерної частини Зоя була до того ж, собі на біду, гарненькою. Від залицяльників різних звань відбою не було. Сама ж вона платонічно, майже молитовно була закохана в Дюжева, якого дуже обтяжувала ця прихильність і який дуже зрадив, коли уже в Польщі його начальник штабу попросив відпустку для себе й для сержанта Зої; вони збиралися їхати в тил до першого радянського центру, щоб там зареєструвати свій шлюб...

І ось лист. Ось зворотна адреса: Старосибірськ, вулиця Перемоги, будинок 14, Ворохов К. М. Ось і сама ця тиха вулиця, одна з тих, що вирости після війни на

околицях, — ріденькі рядки різномасних дерев'яних будиночків. За роки будиночки вросли в пейзаж, обвітрились. Перед ними виростили черемха, горобина, модрина... Дюжев ішов вулицею. Будинки восьмий, десятий, дванадцятий... і одразу шістнадцятий. Чотирнадцятого не було. Що таке? Якись літні люди — чоловіки й жінки — звантажували з машини молоді, кучеряві, обережно загорнені в рогожу смереки, привезені, очевидно, просто з тайги. Кілька таких дерев уже вишикувалися вздовж проїжджої частини, укріплені, як радіощогли, дротяними розчалками.

— Вибачте, не скажете, де тут будинок номер чотирнадцять?

— Ворохова, чи що? — спитав один з тих, що працювали, — високий худий дідок у військових шароварах і форменій ватянци. — Він свій будинок у глиб двору сховав, Ворохов. Он глухий паркан — це його. — В тоні літнього чоловіка, в якому Дюжев легко пізнав офіцера-відставника, звучала підкреслена зневага.

— Та він і сам тут десь крутився, все зранку до дзвоника свого щось прилаштовує, — втрутилася в розмову огрядна літня жінка. — Ви до них, бува, не по огірки? Продала Зойка останні огірки. Золотишники якись, чи що, заїздили. Втридорога, кажуть, з них здерла... Та он і сам він, шановний Ворохов.

Дійсно, з хвіртки, непомітно вробленої в тесовому глухому паркані, з'явився чоловік з викруткою в руках. Не дивлячись у бік тих, що садовили дерева, він почав старанно щось прилаштовувати. В цьому товстунові, з нездоровим, брезклим обличчям, з вузькими заплилими очицями, так мало залишилося від швидкого, поривчастого, енергійного майора, що Дюжев на мить завагався — підходити чи ні. Але товстун уже сам помітив його, біг назустріч, тримаючи в одній руці викрутку, в другій — відрізок дроту.

— Полковнику, Павле Васильовичу! Друже любий!.. Приїхав-таки.. Ну, ходімо, ходімо в хату... От Зойка моя зрадіє! — Заплилі очі з любов'ю дивилися на гостя. — Такий самий, але сивий... Ну, ще б пак!.. — З очиць текли сльози, і Ворохов не соромився їх. — А я здав? Так? Пульс — сто з гаком, тиск жахливий. Нічого, брат, не вдієш: серце, печінка. — В цих словах він, явно наслідуючи когось, «е» вимовляв дуже твердо. — Тільки от Зойчиними турботами та латинською кухнею і трима-

юсь. Та ходімо до хати... Почекай, я собаку прив'яжу. Пес у мене, я тобі скажу, родословний, як у Черчілля, до двадцятого коліна. Звір: чужого мовчки атакує...

З-за паркана чулося глухе люте гарчання. Чекаючи біля хвіртки, Дюжев розгледів над щілиною для листів і газет дощечку. «Обережно. У дворі злий собака», — застерігала вона. І трохи вище над цим стандартним попередженням хтось чорнильним олівцем за словом «злий» вставив «і жадібний»... Почувся знайомий мелодійний голосок, який одразу так багато нагадав Дюжеву. І ось уже назустріч йому з хвіртки йшла, перевалюючись, ще молода, але дуже товста жінка в шубі, накинута на халатик.

— Товаришу полковник! Згадали, озвалися! — промовляв знайомий голосок.

«Невже Зоя?» Авжеж так, риси обличчя зберегли навіть колишню привабливість, білі кучерики веселими колечками вибивалися з-під нашвидку накинutoї пухової хустки. Та і обличчя, і кучерики, і найчистішої блакиті очі — усе це, здавалося, плавало на жирових нашаруваннях.

— Товаришу полковник, можна вас поцілувати?

— Це вже в чоловіка питаєте, Зою, як вас там по батькові?

— Зоя, Зоя, для вас завжди буду Зоя. Господи, як ми зраділи, що ви живете і працюєте десь тут, поряд! І яка підлота цей «маленький фейлетон»... Я прочитала й одразу ж кажу Карлусю: «Пиши скоріше листа. Хай плює на них і їде до нас...»

Ледве гість роздягся, подружжя потягло його дивитися господарство. Міцні сараї, погріб, льодовня. Потім будиночок, де були і газ, і парове опалення. Показали ванну, примусили смикнути ручку у вбиральні. Все дихало хазяйновитістю: в комірчинах до стелі одна на одній стояли банки з варенням та маринадами, а в погребі лежали порожні діжки, від яких бив у ніс запах кропу, естрагону, черемхи.

— Найкращі в Старосибірську огірки, найкраща капуста — наші! — з гордістю вигукувало подружжя. — Тут один американець, Аверел Гарріман, прилітав. Хочу, каже, справжню сибірську їжу покуштувати. Так з ресторану до нас прислали. Слово честі! Так що у моєї Зочки тепер міжнародна марка. — І Дюжева тут-таки примусила скуштувати кислої капусти, з'їсти холодний,

гостро посолений, з перцем огірок, проковтнути слизький ароматний помідор.

— Та куди ж вам стільки? Тут на цілу роту, — спитав Дюжев, вибираючись з погребя.

— Як куди? — здивувалася теща Ворохова, кругленька рухлива бабуся, яка, теж супроводжуючи його, здала насторожено приглядалася до гостя. — Кооперації допомагаємо, добрим людям продаємо... І купують! Нещодавно золотишники з Лени разом з діжками огірки забрали. Літаком, кажуть, на Лену одішлемо. І одішлють, за прогон заплатять, та ще й зиск матимуть... Були раніше огірочки — неросимі, в'язниківські, монастирські! А тепер усе вороховські питають!.. Вороховські тут у пошані...

Всі троє метушилися навколо Дюжева, не знаючи, куди його й посадити. Обідній стіл був геть заставлений квашеним, маринованим, та ще так, що для тарілок зовсім мало лишалося місця. Були й свої наливки з місцевих ягід: малини, порічок, журавлини. Була настоянка горобини, виготовлена за якимось родинним способом. Дюжев любив хороші народні страви, але такої гами російських страв йому бачити не доводилось. І він охоче куштував усе, що йому клали, відсовуючи набік лише напої.

— Ну що ви, Павле Васильовичу. Зоїн батенько, чоловік мій покійний, казав: «Сіє і монасі приемлють», — наполегливо пригощала теща Ворохова.

— Це ж дитяче, тут і градусів немає. Товаришу полковник, ну випийте, чи вам важко, ну заради мене, — воркувала Зоя, немовби вона була, як і колись, тоненькою, гарненькою, вісімнадцятирічною, єдиною дамою за святковим офіцерським столом.

— А ваш чоловік?

— Твій, товаришу полковник, твій, не звійть мене на «ви». Карлусеві не можна, він же в мене наскрізь хворий. Наш професор, він, звичайно, тутешній, старосибірський, але теж знаючий і гроші великі бере, він заборонив Карлусеві всяку роботу, фізичну й розумову. Ніяких хвилювань, категорично... А пити — боронь боже!.. Карлусю, а ти прийняв ці самі сині балабушки?

На брезклому обличчі Ворохова з'явився переляканий вираз.

— Ой, забув! Уже більш як півгодини пропустив. — Він квапливо вихопив з кишені коробку, довго відлічу-

вав якись крихти, долічив до п'ятнадцяти, стурбовано поклав у рот, налив було з глечика води, але Зоя вихопила склянку:

— Це ж з басейки. Це для полковника, а для тебе переварена.

— Та ти ж, Карле, щойно прийняв якусь пілюлю? — спитав Дюжев, якому було і смішно, і прикро, і цікаво.

— То, Павле Васильовичу, від професора, від алопата, а балабушки — це гомеопат. У нього всі тутешні народні артисти лікуються. Дерс, правда, більше за професора, але я йому більше й вірю... — Говорячи про хвороби та лікарів, Ворохов помітно пожвавішав. — До мене тут ще один приходить гімнастикою займатися за системою йогів. Що вдієш? З кожного становища є два виходи: або ковтай усе це, або лягай та вмирай...

Ця весела примовка майора Ворохова про два виходи з будь-якого становища змушувала колись усіх усміхатися навіть під бомбардуванням або артилерійським обстрілом. Тепер вона прозвучала жалібно. Крім хвороб, у цій оселі дуже охоче говорили ще про те, як з невеликої ділянки, з хатньої теплички і парників мати зиск. Зате будь-яка спроба Дюжева перевести розмову на справи будівництва йшла в пісок, не лишаючи сліду. «Невже людина може так змінитися?» — дивувався гість. І хоч йому услугоували, навипередки частували, у нього було так само важке почуття, як і колись у Москві біля готельного телефону.

— Ти, Павле Васильовичу, людина самотня. Матінка тебе в сини запише, буде в тебе тут окрема кімната, та, що нагорі, або ось ця внизу — яку хоч вибери... Розкошуватимеш у нас, — обіцяв Ворохов, і його заплілі очіці закохано поглядали на гостя.

Дюжев знав, що звичайно після одної-двох чарок майор весь якось розкривався, ставав особливо милим, веселим, душевним:

«Спробувати випити з ним, чи що?» Але слово, дане Литвинову, немовби стояло насторожі — не смій, бо раптом... Але ж хтось сказав: «Одвикаючи курити, держи в кишені пачку цигарок». Дюжев, Ворохов і два їхніх товариші-офіцери кинули курити на фронті в найтяжчі дні боїв, у розпалі битви на Волзі — 7 листопада. Кидали, випробовуючи волю. Двоє загинуло, а він не курить, і досі навіть запах тютюну йому огидний... Ет, раз помирати!

— Ну, Карле, хай уже так, по єдиній, по наркомівській, по фронтівій.

На мить на товстому обличчі господаря з'явився переляк. Потім Ворохов винувато озирнувся на двері, що вели в кухню, де були жінки, тремтячою рукою налив дві чарки з пляшки, що потрапила під руку першою.

— З кожного становища є два виходи: або не пити, або... Виберемо кращий. — Він немовби встромив у себе рідину і заїв солоним груздем, замастивши губи сметаною. Почекавши, поки Дюжев із-замисленим, зосередженим виглядом доп'є свою, він налив ще. — Ех, перша колом, друга соколом! — І квапливо вихилив її, перш ніж двері в кухню розчинилися і в них з'явилася Зоя, урочисто несучи блюдо з пельменями, а мати, що йшла слідом за нею, — оцет і перець.

І все ж жінка здогадалась. Майже кинувши на стіл блюдо, вона рвонулась до чоловіка.

— Що ти робиш, Карлусю?.. А ви, товаришу полковник, як же ви йому дозволили? Це ж для нього отрута. — Вона спробувала забрати з столу графини, але чоловік не дав.

Дійсно, він мінявся на очах. В цього товстого, здавалося, раз і назавжди обрзклого чоловіка ніби повертався колишній Ворохов.

— Карлусю, благаю... Полковнику, накажіть йому! — кидалася Зоя.

— Карле Март'яновичу, побійтесь бога! — помагала теща.

— Тпрусь! — крикнув Ворохов і вдарив по столу так, що тарілка перекинулась і грузді, як жаби, заплюхали на підлозі. Жінки кинулися збирати черепки, а Ворохов, усе більше п'яніючи, презирливо дивився на них. — Вони тебе, Дюжев, теж хотіли в цю мишачу нору затягти: оселитися — будеш проектики по давальницьких замовленнях колгоспам робити. Шабашник з дипломом — вигідний квартирант!.. А ти, як і колись, нержавіючий! Вип'ємо за колишне! — Ворохов вихилив ще чарку й сильним приемним баритоном заспівав:

...С берез, неслышим, невесом,
Слетает желтый лист.
Старинный вальс «Осенний сон»
Играет гармонист.

Полковнику, пам'ятаєш наше весілля у Польщі, в Соколуві? Ану, підтягуй, Зою! Хіба ж погано тоді було?

І, ніби скоряючись гіпнозу спогадів, товста жінка чистим, як перший льодок, голоском, за який її в свій час мало не забрали в армійський ансамбль, підтримала:

Вздыхают, жалуясь, басы,
И, будто в забытьи,
Сидят и слушают бойцы,
Товарищи мои..»

Тепер співали втрьох. Дюжев згадав і цей вечір, і цю пісню. Війна вже догорала, його частина давно вже не руйнувала, а тільки будувала. Мости на Захід. Була весна, в повітрі пахло черемхою, перемогою, і під цю улюблену пісню тих днів завжди згадувалась йому та давня московська весна, коли Ольга, закінчуючи інститут, переходила в ординатуру і вони ночами просиджували, пригорнувшись одне до одного, на мокрих лавах в голому парку біля Великої Пироговської, слухаючи плювання важких краплин. І добре мріялося під цю пісню про те, як після близької вже перемоги повернеться він додому до жінки, до сина, як заживуть вони втрьох у своїй маленькій квартирі, одержаній всього за кілька місяців до початку війни.

Под этот вальс осенним днем
Ходили мы на круг.
Под этот вальс в краю родном
Любили мы друг.

Вони співали в унісон. Співали, не помічаючи, що сльози стоять у їхніх очах. Тепер їх знову нічого не розділяло, і спритна бабуся, відчуваючи своє безсилля, міцно стуливши пухкенькі губки, злісно дивилася на Дюжева чорними пацючими очима.

— Ану, полковнику, розширимо судини, — сказав Ворохов, наливаючи ще.

— Карле Мартьяновичу, а професор що сказав?.. Зою, не дозволяй йому.

— Для розширення судин... Павле Васильовичу, я тебе наскрізь бачу. Ти ж мене тягти до себе приїхав з цієї мишачої щілини на великі вітри... Помилівся, друже, спізнився... Немає більше інженер-майора Карлуса Ворохова, є старе тещине поганяйло. З кожного становища є мінімум два виходи, а з цього... тільки в могилу, все, кінець...

— Карлусю, рідний, ну проковтни цю синю балабушку! У тебе ж таке погане здоров'я!..

Вирвавшись із заворожених чар старої лісової пісні, Зоя знову стала такою, як була перед цим.

— Тпрусь! Я, колишній гвардії майор, розмовляю з другом. Павле Васильовичу, хто я тепер? Ну, не знаєш? Я тепер Тиб.

— Це ж що за звання? — мляво поцікавився Дюжев. Хміль не брав його. Він був тверезий і важко боровся з наростаючим бажанням пити далі.

— Це моє — звання. Тиб... «Ти б в аптеку пішов...», «Ти б діжки пропарив...», «Ти б за світло заплатив...» Тиб — ось хто я, зрозумів? — Невесело хихотнувши, він вийшов з кімнати, повернувся з коробкою «Казбеку».

— Карлусю! — кинулася жінка, але він грубо відштовхнув її і простяг коробку гостеві.

— Звезимо судини.

— Не курю...

— Усе ще не куриш? Сталінградська клятва? А я почав. Потай од них впадаю в цей порок...

Дюжев дивився на друга. Ось тепер перед ним був колишній Ворохов, але який-бо він жалюгідний, розгублений, зім'ятий! І Зоя — у неї той самий голос, дзвінкий, чистий, але якою стала ця дівчинка, в котру колись були закохані всі молоді офіцери його штабу?! Було шкода, хотілося допомогти, щось зробити, але він не знав, що для них добре і що погано. Це були, по суті, незнайомі далекі люди, які лише носили імена, що належали іншим людям.

— Тиб! — продовжував Ворохов. — На напис на собачій табличці звернув увагу? «Злий і жадібний собака...» Хлопчаки зробили. Правильно зробили.

— Хулігани, такі вже хулігани... Ніде таких хуліганів і немає. Третю дощечку згидили, — бідкалася теща. Сидячи край столу, вона весь час швидкими рухами клала щось собі в рот і дрібно-дрібно жувала.

— Правильний напис... Вони до нас по яблука, я пса спустил... Бачив пса? Родовід, як у Черчілля. Звір!

— А як же з ними ще, Карлусю? Коли б тільки яблука, — вони ж дерево зламали, кращу яблуню, пепін шафранний.

— Тпрусь!.. Вірно, злий і жадібний собака: на дітей пса... Ну, давай наллю, Павле Васильовичу. Ти слухай. Тут, у лазні, в парильні, ми з якимсь типом одне одного віниками обходжували. Задихався я, кажу: «Щасливий ти, легко тобі, а в мене он черево, ніг не бачу». А він:

«Можу зарадити цьому — спосіб знаю. За місяць твое черево геть зніму». Зрадив я: «Який?» А він: «Ти Тиб?» — «Ну, Тиб», — відповідаю. «Після бані став півдужини пива з хорошим закусоном — скажу».

— ...Вже скільки разів, скільки разів, Карле Мартьяновичу... Біда, як вип'є, так і почне... — закудкудакала теща. — Сіра людина дурницю сказала, а він забути не може...

— Тпрусь!

— Ну-ну, дав спосіб? — Дюжев слухав і не слухав.

Він порушує слово, вип п'є. Це страшно. Як магніт, притягує погляд пляшка горілки, що стоїть осторонь від різнокольорових настоянок і наливки. Під грудьми ссе, позики зводять шелепи... «Ну ще, зовсім трішечки, ну й що буде? Вип'ю і ляжу спати... Ні, ні, ні... Та дурниці, що буде від склянки?» Він зневажав себе за оцю внутрішню боротьбу, але не думати про це не міг. І, відчуваючи, як слабне воля, намагався не думати про це.

— Ну, і який же спосіб, сказав?

— Сказав, — невесело посміхнувся Ворохов. — Допив він моє пиво, доїв останній бутерброд і каже: «Ти, — каже, — Тиб. Скільки пенсії тобі йде?» Ну, стільки-то. «А чи велика сім'я?» — «Така-то», — відповідаю. «Я, — каже, — на все плече врізаю і менше за тебе заробляю. І дітей троє. Давай поміняємось — за місяць все зайве підбере. З гарантією...» І пішов, не подякувавши навіть за частування. Га? Як воно, полковнику, Карлусеві Ворохову таке слухати? — Дюжев розреготався. Ворохов не одразу, але все ж приєднався до нього. І раптом, стисивши голос, швидко пошепки спитав: — А що ти там, на будівництві, мені запропонуєш? Мабуть, якогось відставної кози барабанщика зображувати при твоїй персоні? Ну, кажи, поки бабів нема.

І, немов викликані заклинанням, обидві жінки з'явилися в дверях.

— Карле Мартьяновичу, як же це так? Вам таке життя влаштували, всі заздять, професорів, гомеопатів до нього водимо... — забідкалась стара. І раптом накинулась на Дюжева: — А вам не соромно? Люди пожаліли, крашу кімнату хотіли йому виділити, старалися, варили... Безсовісний!

Дюжеву було гидко. Він розумів: треба встати і піти. Але він не вставав і не йшов, весь уже зв'язаний цим

таким йому знайомим гнітючим безволлям, яке дедалі більше сковувало його...

— Хіба це добре — хвору людину споювати? Сам алкоголь, ну й жери, а навіщо інших?.. — Стара накидалася на Дюжева, як квочка, що захищає курча від яструба.

— Мовчи, інфекціє! — Ворохов скочив, стиснувши кулаки.

— Це ж яка така інфекція? Та такого ж і слова нема...

— Не можу ж я тещу заразою звати!

— Заразою? Та за таке слово я тебе в суд потягну.

Ворохов замірився пляшкою, але гість міцно перехопив його руку. А стара кричала вже звідкілясь з-за дверей:

— І будинок не твій, не твій... Він на Зочку записаний... По суду виселимо, з ганьбою. І підеш...

Все було ніби в якійсь п'есі Островського. Дюжеву було фізично гидко, хотілося вибити шибку, впустити свіже повітря. А Ворохов стріпнув лисою головою, немов відкидаючи назад колишні свої кучері.

— Ось так і живемо! То що ж ти мені запропонуєш, полковнику?

— Нічого, — відповів Дюжев. — Нічого, Карле Мартьяновичу. Нічого.

— А я хочу знати. Сідай. Вип'ємо. Все одно погано.

Тепер їм ніхто вже не заважав. Звідкись здалеку, ніби з іншого світу, чулися ридання, злий старечий шепіт, басовитий гавкіт пса. Заставлений закусками стіл, кімната, захарашена вазочками, статуетками, вигаптуваними серветками, — все це нечітко, як марево, мерехтіло перед очима Дюжева, а фронтовий товариш сидів перед ним таким, яким бачив він його востаннє, коли раптова повінь зруйнувала їх творіння, на яке вони покладали стільки надій. Цей колишній Ворохов розумів усе з півслова. Згадували вони різне: дорогі обом бойові пригоди, живих і мертвих друзів. Багатьох, багатьох уже не було...

— Снаряди лягають близько, — хрипів Дюжев. Він сам наливав, пив, присьорбуючи, як чай. Пив, щоб не згадувати про порушене слово, про справу, яка чекає, про власне безвілля, і про ту прокляту силу, яка знову підхопила його і несе, несе. — Так, майоре, снаряди лягають близько.

— У нашому квадраті, полковнику, в нашому квадраті. Скоро і нас накриє. Вип'ємо знову, вип'ємо тут: на тому світі не дадуть... — І заспівав улюблену:

Позаростали стежки-доріжки,
Де походили милого ніжки.

І слідом за його баритоном густий, м'який бас підхопив:

Позаростали мохот-травою,
Де ми гуляли, милий, з тобою...

З суміжної кімнати чути було плач. Але це вже не були злі ридання. У Дюжева серце защеміло від жалю.

— Чекала тебе, полковнику, мріяла, до кращого перукаря бігала, бачиш, кучері накрутила,— невесело посміхнувся Ворохов і, обернувшись до Дюжева, мало не впав із стільця.— Піди вже, заспокой... Адже вона теж, як і я. Вона,— Ворохов багатозначно підняв палець,— вона теж різна...

Дюжев пішов у суміжну кімнату. Світла в ній не вмикали. Пахло сумішшю гострих парфумів і цибулі. Все пливло, гойдалося. В кутку на дивані темнів неясно окреслений жіночий силует. Він сів поруч. Йому здавалося, що плаче не ця, не сьогоднішня Зоя з фігурою, схожою на гітару, а тоненька дівчина, яка колись зорила за ним закоханими очима. Він поклав руку на тремтливу потилицю, погладив м'яке волосся. Вона взяла цю руку, сховала в долоні мокре обличчя. Долоня відчула поцілунок теплих тремтячих губів. Дзвінкий голосок, що долинав наче з далекого минулого, благав:

— Товаришу полковнику, не чіпайте ви його, не роз'ятруйте йому душу... Ну, заради мене... Адже він зовсім хворий.— І знову м'які губи торкнулися долоні.

Дюжев уже не розумів, чий це голос, не міг зрозуміти, про що його просили і хто його просив. Йому було просто приємно слухати, і він задрімав у теплій хисткій напівтемряві, що ніби пливла...

Прокинувся рано, з страшним тягарем у голові, відчуваючи: трапилося щось непоправне. Біла пропасниця. Руки і ноги тремтіли, все коливалося.

Біля дивана хтось залишив на табуретці пляшку горілки, склянку і глечик розсолу з квашеної капусти, що відгонив погребом. Дюжев знав, як за одну мить позбутися найпаскуднішого й найтяжчого у світі стану. Тремтячою рукою налив у склянку горілки й, долаючи огиду, підніс до рота. І раптом як наяву виріс перед ним Старик, що пильно дивився в обличчя своїми синіми-си-

німи очима. Дюжев сторопів, відсахнувся. Захотілося відшпурнути склянку, як отруйну комаху, але, перемигнувши це панічне бажання, він обережно поставив склянку назад. Підняв глечик з розсолем і просто через край почав пити холодно, приємно солонкувату рідину. Пив він довго. Втамувавши спрагу, озирнувся. Він спав одягнений, навіть у чоботях... Щоб звестися на ноги, йому довелося немовби одклеювати себе від дивана... «Ковток, тільки один ковток, ну що буде від одного ковтка?..» Швидко узяв склянку й знову обережно поставив... Чомусь знову згадалося, як на фронті він кинув курити. Німці ночами кричали через нічийну смугу в якусь трубу, адресуючи до командира дивізії: «Родимцев, торген Волга буль-буль!» До річки лишалося метрів триста... Дюжев знову взяв склянку. Потримав, навіть понюхав і поставив. Усміхнувшись, попрямував до дверей.

В ідальні на нього чекав прикритий серветкою сніданок.

— Товаришу полковник, куди ж ви? — гукнув дзвінкий голосок, який цілу ніч звучав у його неспокійних сновидіннях. Товста Зоя, загортаючись у картату велику хустку з китицями, запитливо-очікуюче дивилася на нього.

— Спасибі... Я піду.

— Ну, йдіть.— Змахнувши сльози, вона тихо додала: — Не забувайте...

Поки він одягав шинель, папаху, в суміжній кімнаті шаруділи жіночі голоси. Чи вони звучать у хворій його голові? Не дивно: стіни похитуються, у вухах дзвенить...

— До побачення, господарі! Спасибі за все! — Він постарався проказати ці слова якомога бадьоріше, голосніше.

— Товаришу полковник, пам'ятайте, ви мені обіцяли,— багатозначно продзвенів голосок з минулого. Різниця між голосом, що зберіг усю свою юність, і обличчям, на якому знайомі миловидні риси були немовби тільки маскою, боляче вжалили серце Дюжеву.

— А може, все-таки поїсте?

— Ні, я вже в аеропорту.

— Тоді я піду посаджу Джека на ланцюг,— Зоя вийшла у двір.— Джек, Джечку! — дзвенів голосок з минулого.— Йдіть, товаришу полковник, тепер нічого.

Дюжев намагався йти прямо, і тому хода в нього була підкреслено чітка, як на параді. За хвірткою чулося

сопіння. Товстий, з брезклим обличчям, ще більше опухлий, Ворохов усе ще морочився з тим самим електричним дзвоником, приробляючи над ним маленький бляшаний піддашок. Він звів на Дюжева почервонілі очі з набряклыми повіками.

— Доброго ранку, Тибі!

— Здрастуйте, Павле Васильовичу, — тихо відповів Ворохов, витираючи піт з чола. — Бачиш, яким став. Чи велика робота, а спітнів. Серце, печінка...

— Ну, а як же вчорашня розмова? — Дюжев, з усіх сил намагаючись стояти прямо, прихилився до телеграфного стовпа.

— Яка там розмова! Мало чого людина сп'яну на верзелі.. Нічого не пам'ятаю.

— Так-таки й нічого?

— Ну, чого ти від мене, Павле Васильовичу, хочеш? Була війна. Майор Ворохов, як тобі відомо, від куль не ховався. Двадцять п'ять років у армії відгрохав, повний бант орденів. Ну, а зараз нехай хто молодший ентузіазм проявляє, а я Радянській владі дякуватиму за те, що вона для мене зробила.

— Отже, Карле, худнути не хочеш?

— Не розумію я, до чого це? Погано мені було вчора. Себе не пам'ятаю. Зоецці зробив прикрість, матінку образив... Прощай, Павле Васильовичу. Очевидно, розійшлися наші стежки.

І вони холоднувато простягли один одному руки на спустілій вулиці, якою робітники вже пройшли на свої заводи, фабрики, верфі. Було морозяно. Повітря чисте, холодне, сніг круто рипів під чобітьми.

Вчорашнє уявлялося тьмяно і чомусь нагадувало Дюжеву недавній мисливський винадок. Скрадаючись болотом до качок, він потрапив у чарусу — в трясовину, що скидалася на веселенький зелений лужок. Немісний дерновий шар, який зеленів серед білястого купиння, раптом провалився, ноги шугнули в болото, і їх почало швидко засмоктувати. Дюжев злякався, закричав, хоч знав, що ніхто, крім сороки, що сіла поряд, його не почує і ніхто не може йому допомогти. І тоді, взявши себе в руки, перемігши сковуючий страх і бажання якомога швидше вирватися, він обережно поклав рушницю на незайманий дерен, наліг на нього грудьми і почав повільно звільняти ноги. Витягнув. Спираючись на рушницю, плазом добрався до купини і, весь у липкому болоті, безси-

мо ліг, ткнувшись обличчям у білястий мох, з почуттям великої перемоги, величезного щастя — щастя життя. І от зараз, слабкий, тремтячий, він теж у душі тріумфував: отже, ця нещасна, грізна недуга аж ніяк не все-сильна. «А вірно ж, чорт забирай: «Курити треба кидати, маючи пачку цигарок у кишені». І, немовби випробовуючи себе, Дюжев у ресторані аеропорту сів до столика, що стояв біля буфету. За прилавком огрядна білява жінка в мережаній наколці священнодіяла з мензуркою, одміряючи офіціанткам у графини, графинчики, стопки, лафітнички різну кількість грамів різних міцних напоїв. Присьорбуючи з склянки рідку ресторанный каву, Дюжев дивився на це священнодійство і з викликом посміхався.

І раптом до його свідомості дійшли два слова: «Литвинов» і «інфаркт». Здрігнувшись, він озирнувся. За суміжним столиком сиділи якісь люди, що, судячи з усього, прилетіли здалеку. Вони розмовляли. Дюжев швидко підійшов до них: чи так він розчув? Ті відповіли: так. Вони сідали в Дивноярському порту, а там тільки й розмов, що вчора інфаркт звалив начальника будівництва.

Біля трапу, перед посадкою в літак, тільки й розмов було що про цю новину. Ніхто нічого ще точно не знав, але, як завжди буває в таких випадках, повідомлення вже обросло подробицями: інфаркт у важкій формі... Стався він десь далеко від будівництва, немовби навіть у тайзі... Хворий нетранспортабельний. Із Старосибірська літаком викликали відомого кардіолога, але надій мало...

«Як же це? Чого ж це?.. Ех, Старик, Старик, — думав Дюжев. Думав і сам дивувався, що навіть ця сумна звістка не гасить у ньому радості першої перемоги над своєю недугою.

10

У важкі моменти Федір Григорович Литвинов став згустком енергії. Він міг працювати без утоми не одну добу, міг втомити всіх співробітників, а сам так і лишався свіжим, діяльним, цілеспрямованим.

Він став такий енергійний, коли дізнався про зникнення комсомольців-геологів. Тільки-но біль у лівій частині грудей трохи вщух, він кинувся до телефонів. Вала ледве встигала з'єднувати з ним потрібних людей у

гуртожитках Онської комплексної експедиції, в райкомі, в «Червоному плугатареві», в Старосибірську.

Картина, що передувала зникненню, була ясна. Відомо було, що партія Ілмара Сірмайса, діставшись на всюдиході по кризі річки до лабазів риболовецького колгоспу, десять днів тому пішла в тайгу руслом річки Чернави. Вони рухалися цілиною, заглибилися досить далеко і раптом замовкли. Останньою радіограмою передали: «Починається хуртовина... Будуємо курені». На цьому передача обірвалась.

У Дивноярьську дехто знав, що геологи-комсомольці чомусь спішно і в незручній для розвідувань зимовий час вирушили в тайгу. Ходили неясні чутки про якісь надзвичайні відкриття, зроблені восени, які тепер вимагали уточнення. І люди гадали: що ж там таке знайшли, бо геологічні партії серед зими виходять на розвідку тільки у виняткових випадках.

Випадок, дійсно, був винятковий. Партія Сірмайса, яка розвідувала район впадання Чернави в Онь у пошуках вапняків, піску, гравію, що могли знадобитися для будівництва другого ступеня Онського каскаду, під осінь, уже завершуючи роботи, зробила несподівану знахідку. Шукаючи на ніч захисту од свистограю, що раптом налетів, колектор побачив на дні глибокого яру геологічний молоток. Потім під величезним виворотнем було знайдено майже зотлілий рюкзак із зразками. В кишеньці рюкзака була «Польова книжка геолога». Наступного дня партія, розсипавшись, старанно дослідила схил яру. Відшукали іржаву рушницю з напівзогнилим ложем, патронташем, кілька порожніх гільз, клапті подертого ганчір'я і, нарешті, порослі травою розрізнені людські і вовчі кістки.

Номер «Польової книжки» не вцілів, але записи, зроблені олівцем, можна було розібрати. Геологи прочитали ім'я загиблого — Кафій Салхитдінов. Рік загибелі — 1941. Уривок із інструкції, надрукований на першій сторінці, наказував: «При загубленні обов'язково заявити керівництву експедиції». Багатозначне звернення говорило: «Тому, хто знайде цю книжку, виплачується винагорода за адресою: Москва, Кузнецький міст, 17». Цей звичайний напис, зроблений друкарським способом на титульній сторінці, в даному випадку звучав трагічно. А поки все це було розіbrane на напівзотлілому папері, Сірмайс устиг оглянути зразки і встано-

вив, що загиблій (очевидно, в боротьбі з голодним звіром) Кафій Салхїтдінов виявив десь на околицях багаті поклади такої необхідної країні руди. Чудові зразки, що лежали в рюкзаку, не лишали ніяких сумаїв. Це було справжнє відкриття, бо таких цінних копалин ніхто тут не передбачав. Але вдарили морози і пошуки довелося припинити. Останки загиблого були поховані на горбастому березі Чернави під величезним кедром. Геологи, як солдати, вшанували загиблого залпом з мисливських рушниць. Зразки привезли в Дивноярськ. Їх зараз же послали в Москву, в Академію наук. Так, вони були чудові, ці зразки. Знахідка становила надзвичайний інтерес. На Онь посипалися запитання: «Де? Скільки? Які умови видобутку? Які засоби зв'язку?» Але в тайзі шаленіли хуровини. Бували ночі, коли все живе срібло замерзало в термометрах. Хто міг відповісти на ці запитання?

І от одного разу секретар комсомольського комітету Оньбуду Ігор Капустін з'явився перед Литвиновим з двома членами молодіжної геологічної партії: Ілмаром Сірмайсом і Василюю Сєдих. Комсомольці пропонували організувати на Чернаву зимову експедицію для пошуків шурфів Салхїтдінова. Литвинов, що не забував про знахідку, навіть розхвилювався. Молодь виявилася рішучішою і заповзятішою, ніж керівництво Онської експедиції, ніж він сам, начальник будівництва. Так він і сказав відвідувачам:

— І правильно робите. І треба нам на п'яти наступати. Сугубо важливі метали знайдено. Потилиці чуhati над зразками ніколи... Але...

Річ була не тільки в металах. В інстанціях вирішувалася доля другого ступеня Онського каскаду — Усть-Чернавської ГЕС. Мова йшла про найзаповітнішу мрію Литвинова: не розпорощуючи колективу, що вже склався, поступово, партіями, переводити залежно від вивільнення будівельників з Дивноярська вниз по річці, на Чернаву. За розрахунками, це могло надзвичайно прискорити будівництво другого ступеня і значно б його здешевило. Але в такого проекту були й супротивники. Ім, цим супротивникам, подібне рішення здавалось неприпустимим розпорощенням сил. «Добудуй Дивноярську, випробуй, створи навколо неї промисловий комплекс, що споживатиме енергію, і тоді вже думай про іншу», — казали вони. І наводили не менш переконли-

вий доказ: ну, припустімо, побудуєш швидко другий ступінь, а куди подінеш енергію?.. І це теж було резонно. А тут надзвичайно цінні копалини на самій Чернаві. Очевидно, недалеко від гаданої греблі. Заводи, споруджені на цьому родовищі, стануть найбільшими споживачами струму. Чи може бути більш переконливий доказ «за»?

Сірмайс, цей мовчазний латиш, в якого за літо волосся стало зовсім лляним, твердо дивився на начальника світлими очима й, мнучи в руках флотський кашкет-мічманку, казав:

— Будь ласка. Ми просимо. Дуже важливо.

Василина, звикнувши, що Литвинова вважають в її сім'ї своїм, наполягала:

— Федоре Григоровичу, ну що тут такого!.. Це ж недалеко. Ну й що з того, що зйма? Пам'ятаєте, дід казав: «Де дурневі по пояс, там розумний сухим пройде». Чесне комсомольське, ми знайдемо його шурфи. Вони десь тут, недалеко.

А Ігор Капустін, цей юнак, якого Литвинов поважав за енергію, настирливість і особливо за те, що він устиг уже відмовитися від багатьох принадних, зроблених йому Литвиновим, пропозицій і залишився на комсомольській роботі, казав:

— За геологію ми ручаємось. Найкращих підібрали. Нас і ЦК комсомолу підтримає. Вони вже сказали: «Добро...»

Енергійна трійка патискала. Здавалося, вони змовилися не йти, не домігшись свого. Литвинов, усміхаючись, дивився на збуджені обличчя, слухав запальні голоси. Ніби власна молодість, ніби дніпробудівські часи дивилися на нього цими ясними твердими очима... Скаржаться на молодь, бурчать, що млява, аполітична, не цікавиться тим, іншим, якісь там американські танцюльки викручує... Таж, друзі мої любі, не дивіться ви на неї на вулиці Горького, на Хрещатику, на проспекті Руставелі! Сюди, на Онь, приїздіть... А що питаннячка в'їдливі ставить, науки в пілюлях, у витяжках, у концентратах споживати не бажає, до всього хоче своїм розумом дійти, то це ж добре, це чудесно! Такими ж і ми були, коли в нас ще вуса не росли. Згадайте-но, молодість завжди згадати корисно.

Он вони сидять — начальник геологічної партії, який ще не закінчив інститут і вже зробив надзвичайно важливу знахідку, комсомольський секретар, в організації

якого шість тисяч членів, просте колгоспне дівча... Скільки тут таких!

— Сірмайс, тобі скільки років? — спитав раптом Литвинов, перебиваючи його докази.

— Двадцять четвертий, — насторожено відповів начальник партії.

— А тобі?

— Двадцять два, — сказав Ігор Капустін, стривожено оглядаючи своїх супутників.

— Майже дев'ятнадцять, — промовила, спустивши очі, Василина, немов признавалася в чомусь ганебному. Настала пауза.

— Щасливі ви, чорти! Скільки ж ви ще побачите! — сказав раптом начальник і посерйознішав: — Гаразд... Буде по-вашому. Готуйтеся...

Так, ні з ким не погодивши, не заручившись нічиєю підтримкою, Литвинов на свій страх і ризик благословив молодіжну експедицію в дорогу, екіпувавши її на кошти будівництва. Користь од цього буде. Поганого не буде. Хай випробують сили. Хай швидше знайдуть ці шурфи Салхитдінова... Як вони потрібні! Як важливо тепер, коли питання про Усть-Чернаву от-от має стати на обговорення, підтвердити відкриття трагічно загиблого геолога!

...І ось ця партія зникла. На великомасштабній карті, розкладеній на підлозі кабінету начальника Оньбуду, від обрізу до обрізу зелене забарвлення. Тайга, незаймана тайга, лише зрідка прошита блакитними венами рік та сіріюча косою штриховкою боліт. Вздовж Оні до Усть-Чернави майже суцільно незаселена місцевість. Лише декілька сіл, далеких одне від одного, тулилися по берегах великої річки. Те місце карти, звідки, як гадали, було прийнято останню передачу, — суцільна зелень. Ліси. Як же тут знайдеш жменьку людей? І що з ними? Хуртовина? Мороз? Якась невідома небезпека, а може, й біда?

Литвинов викликав із Старосибірська багатомісний вертоліт; на той випадок, якщо в рації геологів зіпсувався тільки передавач, наказав радіостанції щогодинно працювати на їхній хвилі.

Над ранок, коли два члени рятувальної трійки — секретар райкому партії Микола Кузьмич і районний військовий комісар — пішли перевіряти рятувальну групу, Литвинов приліг у кабінеті на дивані. Але через годину

скопився й наказав Валі, що теж просиділа на своєму місці цілу ніч:

— Секретаря райкому! Начальника комплексної експедиції. І ще подзвони товаришу Петіну, вибачся, що так рано, чуєш, обов'язково від мого імені ввічливецько вибачся і попроси зайти. Скажи: сугубо важлива справа. Вилітаю...

І коли на світанку вертоліт злетів із занесеної снігом криги, Литвинов сидів у ньому разом з рятувальниками. Це були досвідчені тайговники з мисливської бригади «Червоного плугатаря». Їхні собаки, невеликі, кудлаті, з чорними гострими очницями, збившись у купу, злякано товклися в кутку. Лижі і рушниці кожен тримав, затиснувши між ніг. Поруч з Литвиновим, покурюючи цигарку і раз у раз позираючи у вікно вниз, сидів агроном Анатолій Суботін. Серед усіх цих людей, для яких блукання по тайговому бурелому було звичною справою, тільки Ігор Капустін виділявся блідим обличчям, міською одежею. Його не хотіли брати. Він уперто твердив, що відповідає за долю комсомольців, і, переконавшись, що умовити цього хлопця не пощастить, Литвинов махнув рукою: хай летить.

Коли земля немов провалилася під вертольотом і, похитуючись, полетіла вниз, Литвинов, що займав передне, біля ілюмінатора, сидіння, оглянув супутників. Ніхто з них досі й зблизька не бачив вертольота. Але всі здавалися спокійними, палили цигарки, неголосно розмовляли про якісь свої справи. Здивував Литвинова молодий вік мисливців: хлопчиська. Навіть у найстаршого, що мав негусту борідку, вона здавалась приклеєною. І тут у голові Федора Григоровича промайнула думка, що часто зринала останніми роками: не світ молодіє, а ти старієш, мій друже. Але сьогодні ця думка довго в голові не затрималася. Погляд упав на будівничий пейзаж, що відкрився в сяйві снігів. І Литвинов щасливо примружився. «Як швидко все міняється. Хіба ж давно ось так, зависнувши над пустельною річкою десь тут, між Дивним Яром і Бичачим Лобом, кидали чавунну дошку з написом: «Онь, скорись більшовикам!» А зараз он навколо все ожило, і скоро, скоро підкорися ти більшовикам, матінко моя». За спиною Литвинова було вже немало приборканих річок, і все ж серце радісно тьохнуло: адже ніде в світі, навіть у Радянському Союзі, не впрягали таку річку в голоблі. А он і місто, місто

в тайзі, місто без околиць, з рівними, наче під лінійку проведеними, вулицями, з просторою площею. І далі, до самого обрію, тут і там димки.

— Ні, чорт забирай, недарма живемо на білому світі.

Цю думку Литвинов проказав уголос, і здивований Суботін перепитав:

— Що ви сказали?

— Час,— кажу,— швидко йде, і не помічаєш,— відповів Литвинов.— Скільки комуністів раніше в районі було? Ти не знаєш?

— Близько двохсот.

— А зараз повних три тисячі! Це ж, хлопче, сила! З такою силою, знаєш, що зробити можна! — І обидва знову почали дивитися вниз, ніби прикидаючи в думці, що можна зробити з такою силою.

Здавалося, машина висить, немов пригвинчена до неба, а під нею нечутно, повільно обертається земля. Дивноярьск сховався вже за смужкою обрію, внизу йшла тайга — ні селища, ні дороги, ні живого димка.

— Як ви себе почуваете, Федоре Григоровичу? — спитав у нього за спиною Капустін, якому перед відльотом Валя наказувала стежити за Литвиновим і навіть дала на дорогу ліки.

— Як треба, так і почувую,— відмахнувся Литвинов.— Ох, як стрибаємо!

— Що ви сказали?

— Ступаємо,— кажу,— ступаємо широко. А час летить — це від старості, хлопче. На старість час ух як квапитися починає!

— Ну, яка ж там старість! Ви у нас молодший за молодого!

— Невже? Ого сказав! — задоволено усміхнувся Литвинов. І все-таки подумав: «Та-ак, а насос, проте, здає...» І, тулячись до бильця крісла лівим плечем, під яким знову відновився цей гострий, пекучий, пульсуючий біль, думав: «Ось Дивноярьск на карту нанесемо, і, чого доброго, доведеться-таки здавати справи... Але Усть-Чернаву, може, все ж таки дадуть... Га? Подивитися б, як оживе вся ця тайга між двома енергетичними гігантами. Сугубо цікаво подивитися. Але от насос... І ця вельмишановна Діночка, чорти б її вхопили, з її страхами, пілюлями... Спокій!.. Тільки в однім-однісінькім місці спокій хороший. Та жартуєш, мене туди щось не тягне».

— А передачі для них ведуть? — запитує він, щоб відігнати неприємну думку.

— Кожні півгодини, — озивається з-за спини Ігор. — Ми для них навіть музику на цій хвилі крутимо. Може, слухають. За радіо не хвилюйтесь, там у мене чудовий хлопець.

Литвинов дивиться на різкий енергійний профіль Ігоря. Тієї почі, коли вони познайомилися, цей профіль здавався як у курчати... Як у курчати! Хо-хо! Три професії за два роки.

— З інституту свого не втік, хлопче?

— За другий курс складаю.

— Ну і як?

— Та по-різному, загалом не дуже, Федоре Григоровичу. Трійку от схопив. Бульдозеристом був — тільки відмінно, в десятниках з'явилися четвірки, а от зараз — трійки. Важко: шість тисяч комсомольців.

— Капанадзе тебе хвалить.

— Ладо Ілліч хвалити любить... Але тут якось в неділю я на лижах поїхав, затримався там... Непередбачені обставини. Може, від Валі чули?.. А в мене молоді раціоналізатори ввечері зібралися, так Ладо Ілліч мене потім так ганяв — небо тремтіло.

— Це коли в хуртовину потрапили?.. До річі, як це у вас там вийшло? Валя щось крутить...

— Та нічого особливого... Лижка зламалася, потім Юрка Пшеничний загубився... А от раціоналізаторів, вірно, прогавив. І Ладо Ілліч правильно мені говорив: це тому, що сам усе хочеш робити. Вчись, каже, працювати з людьми, а не за людей.

«Добра, добра молодь росте, — думав Литвинов. — Қолись зняли галас про лісові школи. Сугуба нісенітниця. Ось вона, лісова школа. Тайга. М'язи, досвід, колективізм. Таких, як ось цей шановний Ігор, як Василина або як та строката дівка, що Петровича захомутала, спробуй, зверни тепер з дороги... Ех, усе добре, але ці в тайзі. Хоча б знайти їх цілими...» Литвинов оглядає супутників: собаки затихли, лежать біля дверей суцільним хутряним клубком, тільки один пес сидить, нашоривши вуха. Багато хто з мисливців спить. Бородань замислено курить, і знову думка звертає на старість: «Недарма звать Стариком». Але повернутися до звичної думки цього разу не вдається. Штурман, невисокий немолодий чоловік у хутряній, критій чортовою шкірою

куртці, протиснувшись у двері пілотського відсіку, показує карту:

— Усть-Чернава.

«Ось, ось вона, люба». Внизу широкий сніговий шлях. Онь розрізує тайгу білою смугою. Менший рукав — Чернава — круто звертає вбік і ховається в гушавині лісового масиву, а далі видно взятий кригою, кам'янистий поріг з пролисами снігу, над якими куряться тумани, а ще далі неначе стародавній кріпосний мур з базальтових нагромаджень. Дві скелі стоять, як вартові башти. Замерзла річка, ніби дорога, веде в ці кам'яні ворота.

— Здорово, — шепоче Литвинов. — Жоден гідротехнік краще не придумає.

— Що ж, Федоре Григоровичу, скоро й тут дощечку кинете: «Скорися, Онь, ще раз!»? — запитує, усміхаючись, Анатолій Суботін.

— Кинемо, обов'язково! От остаточно вирішать та річка кригу скине, полетимо й кинемо, а ти як думав!

У Суботіна на колінах своя карта. Він дивиться то на неї, то вниз, немовби прив'язуючи до неї місцевість. Намацавши поглядом у лісі орієнтир, він веде олівцем на північ.

— Від рибного лабаза, я гадаю, вона повинна їх ось тут, по струмку, провести. Досвідчена, а це найкраща дорога. Так, товариші? — запитує він мисливців.

Вони вже прокинулися, дехто дивиться через плече на карту.

— Я так думаю, що вони на Мефодієвому станку за базувались, — каже старший з них, посіпаючи борідку. — Це тут один дах і є. Більше житла нема. Ми ж тут у п'ятдесят сьомому не одні бродні зносили. Саватій покійний ще з нами був. Окрім Мефодієвого стапка, нічого тут немає.

— А Василина про той станок знала? — спитав Суботін.

— Аякже! Вони тут з дідом два тижні базували. Пригадую, старий усе лаявся: ведмедик тут до їхніх харчів підбрався, а у старого в рушниці більчачий дріб... Утік ведмедик.

— Та-ак, це вірно. Звичайно, вона їх звідти на той станок і провела, — розмірковував Суботін. На його худому вилицюватому обличчі відбилосся хвилювання, коли заговорили про дівчину, ім'я якої він вимовляв з якоюсь особливою інтонацією.

Вирішили на скільки можливо знизитися і посуватися вздовж гаданого шляху геологів над лісовим виярком. Тепер вертоліт іде, мало не чіпляючись колесами за високі ялини та модрина. Собакам передається хвилювання людей. Вони, нервово позіхаючи, нишпорять по кабіні, нетерпляче підвивають.

— Та що ж тут побачиш з цієї архангельської висоти?

— Це нічого — коли придивишся, то й у п'їтмі видно.

— Он, он лижний слід. Йї же богу, слід! — вигукує бородань.

Усі кидаються до правого борту, машину хилить набік, з пілотського відсіку з'являється штурман. Він свариться кулаком у великій хутряній рукавичці. Радість виявляється даремною.

— З твоїм би щастям та по гриби ходити, — мисливці сідають на місця.

Литвинов усміхається, дивлячись на них. Ось такими, у заячих шапках, у собачих дошках, у хутрянїх броднях, ходили тут люди за часів Єрмака, і собаки їхні, кудлаті, з чорними гудзиками очей, були, мабуть, такими самими, і люди говорили так само, і так само при найменшому шарудінні нашорощували вуха собаки. І ось летять вони на цїй дюралюмінієвій бабці, яка їм учора, можливо, й не спилася. Летять, посмоктують самокрутки, сам чорт їм не брат, і від цієї їхньої діловитої впевненості спокійніше стає Литвинову.

— Гей, сусіди, знайдемо геологів — для всіх банкет; не менше ніж до півлітра на брата, — каже він.

— По півлітра нашого сибірського ми вам, Федоре Григоровичу, поставимо, а от за добру обіцянку спасибі, — відповідає бородань, проте уточнює: — А як заїмо півлітра? По-міському? — Але, глянувши вниз, раптом кричить льотчикові: — Гей, візнику, повільніше твоя конячка бігає? Тут він десь, станок. От відчуваю, десь тут. Тягни праву віжку і давай кругаля.

Вертоліт підіймається вгору, тайга вже не засніжене море з великою зеленою хвилею, а щось схоже на мозаїчну підлогу, викладену майстром з багатою фантазією.

— Якщо з Василюю нічого не трапилось, вони живі.

— Правда? — Ігор дивиться на Суботїна. Він знає, яка це людина, знає, що мало не весь колгосп сватає сво-

го улюбленця за Василицю і що вона, на жаль, байдужа до свого нареченого.

— Така людина!

— Ну а яка, яка?

Агроном кошує око на співбесідника, зітхає...

— Знаєш же...

— Дим! — вигукує молодий мисливець, хлопець величезного зросту, якого всі звать Серьогою. — Дим, дим!

«Ой, щось знову в плече закололо! Де ж цей дим? Тільки б не помилився», — думає Литвинов і, протерши рукавом скло, дивиться вниз. Дійсно, тепер над верхівкою кряжистого кедра немовби ворушиться синій димок. Але льотчик його вже помітив і, трохи піднявши машину, спрямовує її в той бік.

— Начальнику, не забудь обіцяного, — нагадує бородань, — бо й так буває: потопав — сокиру обіцяв, а витягли — обуха жаль... Випивон з добрим закусоном.

— А може, це не вони?

— Кому ж тут багаття палити, ведмедям?

Тепер Литвинов стежить за тим, як росте, наближаючись, дим. Ну, звичайно, багаття! От проплив унизу старий кедр, за ним серед низькорослого молодняка маленька галявинка... Багаття... Біля багаття — люди... Вони махають, щось кричать, приклавши долоні до рота.

— От і знайшлася бабусина пропажа в дідусевих штаних, — бурчить бородань, що, як з усього видно, розчарований таким легким кінцем експедиції. Але тут же вигукує: — Стій! Їх тут п'ятеро! І Васки немає. Візник, кажи «тпру»!

Земля підскакує й щільно притискається боком до летючого пуголовка. Люди, а за ними й собаки, випливають з люка на сніг. Їх зустрічають молоді люди із засмаглими зарослими обличчями, і тому геологи здаються старшими, але в очах блищить дитяча радість. Радість і збентеження.

— Що у вас тут? — з серцем запитує Литвинов, морщачись від болю, який під час спуску вертольота знову вчепився йому в плече.

— Онімїли. Передавач зламався, — винувато відповідає маленький чорнявий хлопчина, вірменин або азербайджанець, обличчя якого заросло так, що нагадує взуттєву щітку. — Прийом є, передачі немає. Конфуз, товаришу начальник.

— Всі живі-здорові?

— Всі живі-здорові.

— А де Седих? — запитує Суботін, нетерпляче встриваючи в розмову.

— Вони з Ілмаром, тобто з товаришем Сірмайсом, з начальником партії, вчора вранці пішли на пшшту... Тут недалеко, кілометрів п'ятдесят... Як прийняли по радіо, що ви там ковбаситесь...

— Ковбаситесь? — грізно перепитує Литвинов.

Тепер його бере досада. Він навіть бачить перед собою насмішкувате обличчя Петіна, чує, як той говорить із своєю звичайною спокійною зверхністю: «Я ж вам кавав, нема рації через якусь фальшиву тривогу кидати діло...»

— Вибачайте, я хотів сказати, турбуватися, товаришу начальник, — виправдується хлопець, що заріс, як взуттева щітка. — Вони й пішли доповісти, що все гаразд... Сьогодні ввечері, мабуть, будуть... Вони ж про вертоліт не знали...

— А роботи як?

— О, роботи! Тут порядок повний... Два шурфи відшукали... Зразки сходяться. Ми під одним виворотнем таку пробу взяли, руди тут страх скільки... — наперебій гомоніли геологи.

— Підтверджується?

— Ще й які! Кращі за салхитдіновські зразки. Ходімо на станок, ми вам покажемо. Товариш Ілмар каже: яскраво виявлені поклади, зручні для промислової експлуатації.

Все було добре, чудово, все радувало, а от біль не вщухав. Немовби хто головешку вийме з багаття і то прикладе до серця, то відніме. І воно б'ється, як курча в кігтях яструба, це серце. І вже не в скронях, а в усьому тілі болісно пульсує кров. Мабуть, не слід поспішати підійматися в повітря. Трішки відпочити.

— Що з вами? — стурбовано питає Ігор, помітивши, що на морозі обличчя Литвинова блищить, немовби щойно вмите.

— Нічого, абсолютно нічого... Як каже Сакко Надточієв, зусилля наші не пропали марно... Ну що ж, сходимо подивимося зразки. Лижі у вас, баламути, знайдуться? — Литвинов стає на мисливські лижі й каже супутникам, які вже розсілися навколо багаття на снігу й закурили: — Я ненадовго. Чекайте. Пройдуся ось

трішки... — І, пропустивши вперед геологів, рушає за ними. Плече болить, але на душі добре, і біль цей став якимось далеким, немов стороннім.

«Отже, одержали підтвердження! Оце, хлопці, оце комсомольці. Bravo! Bravo! Молодці!.. Стоять всім вам, стоять колісь у лінієчку в списку нагороджених. А цим — Ілмару і Василю — ох, хороші ви мої!..» І перед очима цей кам'янистий відріг, схожий на кріпосний мур, і башти-скелі, і ця річка, і ці копалини... «Кинемо, кинемо в Онь ще одну дошку. Найдешевша енергія!.. І на вертоліт спускати цю дошку обов'язково візьмемо Ілмара і Василю. Ні вже, вірте Старіку, буде, буде тут осередок заводів!..»

— «Й загибель всіх моїх полків!..» — переможно лунає лісом і ралтом переривається тоскним: — Ох!

Литвинов стояв, приклавши обидві руки до грудей. Масивне обличчя передавало дивну суміш подиву і страждання. До нього кинулися на допомогу, а він, все так само тримаючи руки біля серця, повільно падав на сніг.

В першу мить Литвинову здалося, що хтось всадив йому під лопатку чотиригранний металевий наконечник лижної палки. І, всадивши, повернув — такий був біль. Одразу згадався Дінин наказ: «Не хвилюватися, не робити різких рухів!» Ну так, те саме! І тут же подумав: «Ох, як невчасно! — І ще: — Адже від цього і вмирати. — І, нарешті, остання думка: — Вмерти — що, а от лежати як колода — суґубо безглуздо».

Побачив: над ним злякано схилюлися чийсь голови. Неясно відчув: сильні руки підіймають його. І новий удар кудись під лопатку, — й модрина, що була над головою, похитнулася і немов розпливлася в повітрі в своєму вихоровому оберті.

11

Одного дня ранньої сибірської весни, коли на сонці потроху тане, а в тіні пошипіє мороз, Олесь Поперечний повертався з кар'єру до себе на Березову вулицю, вздовж якої вітер розгойдував юні білосніжні деревця. Він ішов, замислившись, й аж здригнувся, коли його гукнули:

— Олександр Трифоновичу.

Різкий, трохи хрипуватий голос видався знайомим. Озирнувся. Його наздоганяла молода жінка в кротячому жакеті, з-під якого було видно штани комбінезона.

Ї не тільки голос, а й це смагляве личко, ці карі очі, цей короткий тупий задериковатий носик і пухкі, вередливо складені губи теж були знайомі.

— У мене до вас справа.

— Ну, коли справа, то чого ж про неї на вулиці говорити. Он моя хата, зайдемо поговоримо, — відповів він, з цікавістю оглядаючи ладненьку постать. І тут згадав, що цю дівчину він бачив у лікарні, куди вона приходила провідувати пикатого паруб'ягу, що потрапив туди з ножовою ранюю. Він одразу насторожився.

— Боїтеся, що жінка у вікно побачить? — Карі очі дивилися на Олесьа зухвало і глузливо. — Та я ж у вас уже була. Пропуск до вас мені Ганна Гаврилівна вже видала. Ми з нею разом у «домовиках» ходимо. Я жінка заміжня, серйозна, мене боятися нема чого.

— Та як же вас хоч звати? — спитав Олесь, намагаючись приховати усмішку.

— Ой як негарно! З чоловіком моїм набираєтеся, а нещасну, яка через це страждає, не знаєте...

— Ви дружина Петровича?

— У мене своє ім'я є: Марія... Марія Третяк.

— Ну, будьмо знайомі. Мені чоловік ваш багато про вас розповідав.

— Це він любить. Ніяк не відучу. Про собак не говорив? Ну як же, у нього ж тепер коронний номер: «На твою жінку напали собаки». — «Самі напали?.. Ну то хай самі й одбиваються...» Не казав ще? Зпачить, давно не зустрічалися. Скаже.

«Ох бідова молодичка!» — подумав Олесь, відчувуючи, як на губи знову налазить дурнувата усмішка.

— Чого я до вас? Зараз поясню. У мене брат Костька, ви з ним у хірургічному лежали. Мамочкою його ще звать.

— Він ваш брат?

— А ви думали: милий.

— Ну-ну? — вже очікуючи промовив Олесь. Все, що він міг згадати про горезвісного Мамочку, ще більше насторожувало. — Отже, брат. Ну й що?

— Візьміть його до себе в екіпаж, — раптом попросила співбесідниця, і її маленька рука в яскраво-жовтій рукавичці поправила китиці на українській сорочці Олесьа. — Від вас іде помічник. Адже так? Електрика ви пересунете в помічники, моториста — в електрики. Правда?

— Звідки це вам відомо?

— Мені все відомо. — Карі очі зухвало підсміювалися. — Підсобний у вас хлопчисько, він до моторів не доріс. Візьміть Костю в мотористи. — І знову, поправивши Олесеві комірець, вона прохально глянула на нього. — Дуже вас прошу...

За розмовою вони непомітно проминули квартал, повернули назад і тепер зупинилися біля хвіртки якогось будинку.

— Таж у мене екіпаж комуністичної праці... Комуністичної! — підкреслив Олесь.

— А що ж, по-вашому, в комунізм по анкеті пускатимуть? Хто баба, хто дід, чи не служив у білій армії, чи є родичі за кордоном? Чи перебував в інших партіях?.. Чи всі колоною, у випрасуваних спецівках, з серпом і молотом, туди підуть?

— Та я ж відносно кваліфікації, — збентежено відповів Поперечний і подумав: «Ох язичок! Недаремно все правобережжя його побоювалося».

— А відносно кваліфікації будьте спок... Він в ув'язненні не тільки кандьор на добриво переводив. Він слюсар — раз, — вона загнула палець. — Він шофер — два, — загнула другий. — Бульдозерист — три, — загнула третій. — Він і серед вурок не сявка, ведмежатник — найбільш технічна професія, — чотири. — І перед Олесевим носом замаячила маленька рука в яскраво-жовтій шкіряній рукавичці з чотирма загнутими пальцями. — Я б його до мого на п'яту червонопрапорну базу влаштувала б, та не хочу. У шоферів спокус багато, а він у мене весь по вуха ще в капіталізмі — це раз... Люди там непереварені — два... Шофер — крути баранку й крути. Хіба це цікаво? Це — три. І ніяких перспектив — чотири. — І рука вже з розтуленими пальцями знову перед носом замаячила перед носом Поперечного.

— А чому ж саме до мене?

— Тому що, по-перше, ви мені дуже симпатичні. — Співрозмовниця вельми кваліфіковано й зовсім не неприємно для Олесья пустила очима бісики. — По-друге, як каже мій Петрович, ви навіть з цих дохлих «негативів» позитиви зробили. Ну, а по-третє, сказати? Ну, сказати одверто?

— Та вже кажіть, — Олесь відчув, що підпадає під чари цієї спритної молодички.

— А по-третє, у вашому екіпажі заробіток інженерський, а Костька, я ж вам казала, весь у капіталізмі. Йому треба перед носом товсту пачку грошей повісити, тоді він уперед побіжить, темп покаже і з пуття не зіб'ється... Олександрє Трифоновичу, ну хіба вам важко, ну зробіть це для мене... Зробіте, еге ж?..

— Гаразд. Пришліть завтра ввечері вашого братця. Поміркуємо. Як там його звать?

— Мамочкою, тільки так не треба. Це блатне — Мамочка. Ви вже звіть Костянтиним. Костя. Добре? — І, струснувши Олесеву руку двома руками, вона заспішила до автобусної зупинки, наспівуючи якийсь веселенький мотивчик.

Наступного дня до квартири Поперечних, де ще відчутно пахло штукатуркою, сосноюю живицею і звідки нові меблі вже витіснили такі остогидлі Ганні розкладні, з'явився Костянтин Третяк, на прізвисько Мамочка. Він один зайняв майже весь малогабаритний диван і, весь час торкаючись рудої борідки, що тільки-но висіялася, філософствував:

— ...Гроші, воно звісно, та, коли ти маєш голову, їх і без «хомки», не наступаючи на закони, роздобути можна... Гроші, вони скрізь, аби голова... А тільки набридло, досить! Он у шуряка мого на базі мій кореш Бублик, в одному ділі нас колись пов'язали, зараз баранку крутить. Фарт пристойний, фараони дорогу дають... У «Вогнях» пика його була. А я що, недоносок? У мене що, горішній поверх порожній?.. Нудно мені, громадянине начальник! Нудно... А коли вже Кості-Мамочці нудно, значить, амбець. Пам'ятаєте на пароплаві? Ну годі, не коліть, я й сам розколюсь, скажу по совісті. Думав тоді, приїду — і за діло, а воно... Ех, начальнику, заграб би я тобі! Гармошки немає.

— Баян є. Сашко, принеси Нінчин баян.— Сашко пішов по інструмент і, коли він виходив, мало не збив з ніг товстушку Ніну, що дивилася на гостя в замкову щілину. — Рижіку, ти чого там ховаєшся? Заходь, познайомся. Це дядько Костя.

— Ніна, — поважно відрекомендувалася товстушка, подаючи гостеві руку. Не зводячи з його обличчя цікавих зеленкуватих очей, вона раптом спитала: — Дядьку Костю, а що таке вурки? Вони як турки, еге ж?.. Вони де живуть?

— Сонечко, зараз же йди сюди! — почувся із суміжної кімнати переляканий Ганнин голос.

Гостеве обличчя спалахнуло. На щастя, Сашко вніс баян, подав його Третякові, і той, насупившись, почав обтирати рукавом міхи.

— За інструментом догляд потрібен, — сказав він хлопцеві й підморгнув Ніні, мордочка якої знову з'явилася в прочинених дверях, — А ти, руда, слухай, що таке вурки і де вони живуть. — І раптом заспівав огидно-плаксивим голосом:

За ґратами сидю-у я,
В вікно тюремне я глядю,
І слізки капаюць, братухо,
В міне по схудлому лицю...

Дівчина стояла в дверях, взявши в рота пухнастий кінчик коси. Над нею маячило стривожене Ганнине обличчя.

Сидить миленький мій в халаті,
На ньом геть-чисто рукави,
І шапка порвана на ньом на ваті,
Щоб не вморозить голови...

І раптом, різко, рвучко стиснувши міхи, спитав:

— Ну, громадянинс начальник, візьмеш?.. Бери, не пожалкуеш. Це тобі я, Костя-Мамочка, кажу.

— ...І час не дуже вдалий. Зараз ми з шуряком твоїм новий метод випробуємо, комплексна бригада, чув?

— Чув. Бублик же у вас у тих бригадах колоновод зміни?.. Хвалився...

— Як, Суханов і є Бублик? — недовірливо спитав Олесь.

— А ти думав?.. Три судимості. Котушка!.. Може, вважаєш, я на твої косі зазіхаю? Та мені на них — тьху! Мій кореш Бублик — колоновод, а я? Про Бублика у «Вогнях» пишуть, а я?.. Ну що, береш?

— А, хай йому грець! — махнув рукою Олесь. — Тільки, хлопче, разом ми все вирішуємо. У нас, брат, демократія. Мій голос — за, а що там хлопці скажуть...

Побачивши, що гість обережно кладе баян у футляр, Ніна, яка весь час жадібно розглядала його, не витримала і ступила вперед:

— Дядьку Костю, а як кажуть: вурок чи вурок?

Мати знову було кинулася до неї, але гість цього разу не збентежився:

— Якщо відносно мене, руда, кажи бурок, бувший вурок, розумієш?

— А у бурків теж свої пісні є?

— Будуть.— Чи то закучерявлена рудувата молода борідка трохи змінила фізіономію гостя, яку Олесь колись у лікарні порівнював по виразності з п'ятою. Чи то прозирнуло щось зовсім нове, ще не ясне. Гість соромливо спустив очі, раптом вийняв з кишені довгасту коробочку, простягнув Ніні:

— На ось, руда.

— А що це?

— Поглянь... Це заради знайомства від бурка Кості.

В коробці був маленький годинничок на круглому браслеті. Справжній годинничок. Він цокав. Дівчина жадібно схопила його, дивлячись на матір. Зелені очіці просили, благали.

— Не смій, оддай зараз же,— крикнула Ганна і, вхопивши в дочки годинничок, сунула гостю.— Хіба можна брати такі подарунки від незнайомого?..— Голос говорив більше, ніж слова.

Третяк спалахнув. Обличчя стало буряковим, світлі брови і телячі вії, борідка враз різко виступили на ньому.

— Думаєте, нечисте?— І раптом, розмахнувшись, брязнув годинником об стіну.— Ех ви! Сестриці на день народження купив.— Він хотів щось сказати, але вимовив лише ще раз «ех» і вибіг геть.

Поперечні бачили, як він пройшов повз вікна, щось бурмочучи сам собі.

— Надаремне ти, Ганнусю,— сказав Олесь, пригортаючи до себе перелякану дівчинку,— з такими обережно треба...

— А ти, ти?— заторохтіла Ганна.— То він од підвищення відмовляється, від хлопців іде, то, ось, будь ласка, вурку якогось до себе бере. Навіщо? Скажи? Що тобі до нього? Хай Мурка чоловікові утиль збуває. Йому, бач, не підсунула, до тебе привела... Скажи? Панькаєшся з ними, цяцькаєшся і так і сяк, а з жінкою, з дітьми побути часу немає.

— Ганно!

— Ну що Ганно?.. Пройдисвіт. До всіх йому діло. Всі йому свої, тільки жінка з дітьми нічийні... На грядці з лопатою заснув, біля радіо в неділю заснув, за столом заснув... І все мало, все мало... Ще собі на плечі

якогось вурка садовить.— Взявши руки в боки, вона наступала на чоловіка і раптом заплакала: — Нема в мене чоловіка. Нема в дітей моїх батька.— Потім вирівнялась, витерла тильним боком долоні очі-вишні, труснула головою.— Годі! От заведу собі дружка, зна-тимеш! І заведу, зятя собі мое слово...

Того дня, коли на вулиці Березовій сталася ця розмова, Марія Третяк, спритно зійшовши по скобках залізних східців у високо підняте над будівництвом скляне гніздо крана, була в найкращому гуморі. Збувалося те, заради чого вона, дівчисько з Білорусії, наблукавшись по білому світу, приїхала сюди, в тайгу. Нарешті брат, якого ще під час війни занесло до кримінального світу, потрапив у добрі, вірні руки. Справу зроблено, а ось повертатися вже їй не хочеться. І чоловік, і справжня професія. Ці недавно ще зовсім дикі береги тайгової річки за цей час стали такими ж дорогими, як і білоруське село, де вона зроста... Витягла брата, а сама... Ну що ж, доля! Як там мати? Мурка згадала школу в селі Єлінічах. Сиву жінку, яка повільно пересувається на милицях у спустілих улітку класах. Сонце зазирає в запорошені шибки. За вікнами співають півні. Жінка сіла за вчительський столик. Дослухається, чи не лунають на ганку кроки поштаря... І ось лист. І от звістка: син Костя в екіпажі славнозвісного Поперечного, а дочка Марія... Свавільно струснувши хлопчачими патлами, Мурка відчинила в скляному ліхтарі квартиру й гукнула вниз:

— Гей там! Дітки, в школу вже збирайтесь, півник проспівав давно! Ну! Мій журавель готовий, чіпляйте свій паршивий горщик!

І коли кран, піднявши на лапцюгах величезне цебро бетонної маси, здригаючись од напруження, ледь розхитуючись на вітрі, поніс його до котлована, оциреного гачям арматури, жінка раптом відчула в собі щось незвичайне: здалося, ніби щось стороннє, незнайоме ворухнулось, ніби здригнулося у неї всередині. Вся стрепенувшись, вона насторожилась: нічого, здалось. І, висвистуючи якесь бугі-вугі, навіть примудряючись ще й відбивати ногою такт, вона віднесла в котлован друге, третє, четверте і ще багато-багато цебер. «А все-таки, що ж це було?.. Невже?.. Ні, ні... А може?» Потім втяглася в робочий темп і зовсім забула про це нове, незнайоме відчуття. І саме коли вона про нього забула,

воно нагадало про себе знову. Тепер вона вже ясно відчувала, як у ній, внизу живота, ніби тріпнула якась маленька тепла пташка. На мить знявши руку з важеля, приклала долоню до живота: «Ой!» Їй здалося, що рука відчувала разом з теплом неясний порух. Кран ішов з цебром, він вимагав уваги. Перевірити не було коли.

«Невже «воно» вже живе?..» Вона ждала, що це має бути. Вона навчилася перемагати й приховувати від сторонніх і запаморочення, і нудоту. Були й інші ознаки наближення цього дня, але вона приховувала їх навіть од чоловіка. А коли це фальшива тривога, фальшива радість, як це одного разу вже трапилося в її житті? Та ні ж бо, «воно» вже живе, ворушиться. Мурка, напівобернувшись, поглянула в кругле дзеркальце, прикріплене до металевого стояка. В усіх ракурсах на неї дивилося обличчя, яке їй дуже подобалося, яке вона любила, плекала, берегла. Зараз у цього обличчя був невластивий йому вираз: здивований, розгублений, занитливий.

— Мама Мура,— сказала вголос крановщиця, підморгуючи карим оком, і, смакуючи, повторила, розтягуючи: — Ма-ма, ма-ма...

Це перше слово, вимовлене нею колись, звучало незнайомо, хвилююче радісно — «ма-ма»!.. Сталевий гігант, спритно орудуючи своїми величезними членами, і далі працює носив бетон. Він ходив розмірено, як завжди, і нікому з безлічі людей, котрим він допомагав, і на думку не спадало, що живий мозок цього крана, який міститься в піднесеній над землею скляній будці, в ці хвилини безконечно далекий від усього того, що робиться на греблі.

12

Звістка про те, що начальник Оньбуду Литвинов лежить нерухомий десь у мисливській хатинці в тайзі, не здивувала Вячеслава Ананійовича Петіна. Скільки разів він говорив цій старомодній і досадно впертій людині, що у вік електронно-лічильних машин, телеуправління, найдосконалішого диспетчерського зв'язку немає рації витратити сили керівника на те, щоб гасати по території будівництва, на те, щоб скрізь сунути свого носа... Не далі як учора Вячеслав Ананійович, ризикуючи наразитися на грубість, переконував начальника йти додому, доручивши розшуки зниклих геологів штабові,

ним же самим для цього й призначеному. Отже, ні, тільки відмахнувся волохатим лаписьком, і ось результат...

А втім, доповідаючи про те, що сталося, в Москву, Вячеслав Ананійович, тамуючи в собі досаду, охарактеризував вчинок начальника в найспівчутливіших тонах... Вжито всіх заходів. До Усть-Чернави при першій нагоді було вислано вертоліт з лікарями... Привезено зручне ліжко, постільну білизну, потрібну кількість медичного обладнання... Звідти радирували, що у хворого, на жаль, типовий інфаркт, в якому легко розбереться кожен районний лікар. Та все ж добре було б, якби прислали з Москви професора... До столиці полетіла телеграма з проханням відрядити на Онь відоме медичне світло. Степаниді Омелянівні Литвиновій Петіц, котрий звичайно доручав своє листування секретареві і диктував стенографістці тільки особливо важливу кореспонденцію, власноручно написав великого сльозливого листа.

Потім він скликав вищий командний склад будівництва. Знаючи, як усіх вразила хвороба начальника, Вячеслав Ананійович не тільки підготувався до промови, але й написав її. В тексті була фраза: «Безглуздий випадок тимчасово вивів з строю чудову людину — Федора Григоровича. Всі ми перед лицем цієї трагічної події повинні запевнити партію, повинні запевнити народ, що достойно понесемо той прапор, який ніс Федір Григорович, і довеземо, що кращі традиції Оньбуду непорушні ні за яких обставин».

Ці зворушливі слова прихилили до Петіна багато сердець. Тільки Надточієв із своєю загостреною сприйнятливістю підмітив, що той говорив про Литвинова як про покійника і піби закликав, віддавши йому належне, починати нову еру і показати по-справжньому, на що здатні оньбудівці. Навіть Капанадзе не відчув цього відтінку. Підтримуючи Петіна, він казав:

— ...Друзі, ви знаєте, хвороба нашого шановного Федора Григоровича не лікується ліками. Єдині ліки — добре самопочуття хворого. Тож працюймо так, щоб самопочуття в нього завжди було добре, щоб Старик радів добрим звісткам...

Під час перерви Петін викликав до кабінету Тількодляваса і, посилаючись на невідкладність справ, почав втовкмачувати йому, що начальник у своїй тайговій хатинці повинен бути забезпечений усім, чого тільки захоче.

— Ви зрозумійте,— говорив він, ніби забувши про присутніх у кабінеті,— зрозумійте раз і назавжди, що йдеться про життя визначного радянського гідробудівника. На мені, на вас, на всіх нас — величезна відповідальність перед партією, перед народом.

— Двадцять два, — шепнув Надточієв, штовхаючи ліктем Капанадзе.

— Що, що? — голосно перепитав той, здивовано звівши свої густі брови.

— Двадцять два, перебір.

Парторг насупився, різко відвернувся, похитав головою.

А наступного дня вранці Петін, що звичайно був далекий від партійних справ, приїхав у партком. Приїхав запросто, навіть не попередив телефонним дзвінком.

У кабінеті йшла нарада агітаторів. З-за дверей чувся голос Капанадзе:

— ...Треба, як казав великий поет Олександр Сергійович Пушкін, «глаголом жечь сердца людей», а ви, дорогі друзі, читаєте з папірця, та ще й так, що вам самим спати хочеться. Ось я тут записав у товариша Кулакова: «Провина з багатьох питань лягає на...», «...яке гальмує найбільш повне використання...» і навіть... «Ви займаєте одне з перших останніх місць». Ну хіба це слово агітатора? Хіба воно когось хвилює? Не можна запалити людей, коли дивишся не в очі слухачам, а в шпаргалку...— Петін, влаштувавшись у приймальні, вийняв з портфеля папери і терпляче переглядав їх. Переглядав, накладав резолюції. Непомітно поглядав довкола. Люди, чекаючи прийому, здивовано, але з явним співчуттям дивилися на нього...— ...А якщо підрахувати, дорогі товариші агітатори, скільки у вашій мові слів-паразитів, усіх цих «як то кажуть», «оскільки остільки», «так би мовити»,— чулося з-за дверей.

— Товаришу Петін, а може, я про вас все-таки доповім,— знову, не вперше вже, запропонувала дівчина-секретар.

— Ні-ні, навіщо ж? — відповів Петін, неохоче відриваючись од своїх паперів.— У парткомі я такий самий член партії, як і всі, і я не маю права...

Договорити він не встиг, у кабінеті почувся шум. Совали стільці. Капанадзе йшов звідти до Петіна.

— Вячеславе Ананійовичу, дорогий! Чого ж ви тут сидите? Заходьте, прошу вас...

Поговорили про те, про се, обмінялися новинами. Петін похвалив комсомольців за геологічні знахідки, а профспілчан за те, як вони вміло підхопили й розповсюджують ідею комплексних бригад. Звичайно, «Тайговим вогням» не завадило б краще, ширше, яскравіше розповідати народові про нові починання, але ще є час, надолужать. Петін сказав, що він дуже стурбований повідомленнями про здоров'я Литвинова, яке зробили лікарі, повернувшись з Усть-Чернави, попросив негайно подзвонити ще раз у ЦК, сповістити кому слід про важкий стан начальника й порадити дружині Литвинова чимскоріше вилітати... Мало що може трапитися...

Капанадзе, киваючи головою, сам помовчував. Коли цей самолюбивий чоловік так одверто визнав свою помилку щодо проекту Дюжева, він дуже прихилив до себе парторга, а те, як активно допомагав він готуватися до перекриття річки, прихилило до нього ще більше. Але чого він все-таки приїхав? Петін, присунувши свого стільця до секретаря, сам заговорив про це:

— Мабуть, думаєте: що мене привело до вас? Адже так?.. Законне питання. Скільки часу людина з'являлася тут лише тоді, коли її запрошували, і раптом приїхала сама... Скажу вам як комуніст комуністу: Федір Григорович узяв на себе всі контакти з парткомом і громадськими організаціями і дуже ревниво охороняв монополію.

— Він член партбюро, член бюро райкому, член пленуму райкому! Це природно!.. — запально сказав Капанадзе.

— Ладо Іллічу, голубе, хіба я цього не розумію? Він старий комуніст, і він, звичайно, здійснював цей зв'язок значно краще, ніж це зробив би, скажімо, я. Моя сфера — техніка, крім того, старим більшовикам завжди властива ця ревність, хороша партійна ревність, але... Одне слово, через це, і тільки через це, я відійшов од громадських справ. А тепер я можу діяти, ні на кого не озираючись, і я... і я у вашому розпорядженні, Ладо Іллічу.

Капанадзе труснув простягнену йому руку. Все, що сказав Петін, резонно. Він людина талановита, і просто чудово, що він активізується і в партійних справах. Це парторг подумав, але не сказав. Він чекав чогось гольовного.

— Чи не здається вам, дорогий Ладо Іллічу, що ми ставимося до затвердженого для нас плану, ну, трохи по-діляцькому, чи що? — конфіденційно вів далі Петін. — Я зобов'язаний говорити своєму парторгу правду. Ми непогано працюємо. По більшості показників ми перевиконуємо. Але ж уся промисловість перевиконує, а ми — Оньбуд! Ми — унікум! На нас спрямовані погляди не тільки країни, а й закордону. На нас ревниво дивиться капіталістичний світ. Ви, звичайно, це розумієте краще, ніж я... — Цікавість Капанадзе зростала. Все це так, але не для того ж він прийшов у партком, щоб агітувати за Радянську владу. — Ми йдемо в загальному ряду, а нам потрібно йти першими, нам потрібно вражати, вести за собою, ми повинні бути лідерами. У відомому партійному документі про нас сказано: розвідники семирічки. А які ж ми розвідники, коли йдемо в загальних лавах?.. Розумієте мою думку? Нам потрібно зараз різко вихопитися вперед, от що...

— Добре було б, — стримано сказав Капанадзе. Він і сам немало думав про це. Радів почину Олесья Поперечного, радів несподіваному для нього, та й для всіх, успіхові п'ятої автобази. Але ж це були окремі починання. Він відчував: зараз цього замало. І ось цей інженер, що завжди тримався осторонь громадських справ, говорить про щось нове, грандіозне.

— Я пропоную назвати це: «Кидок до комунізму» — і дати гасло: «Квартальний план за сімдесят робочих днів».

— За два тижні до строку! А це можливо?

— Вам це здається занадто сміливим? — Петін звів брови, ніби не вірячи тому, що чує.

— Кидок до комунізму! — Капанадзе ніби зважував ці слова. — Добре звучить... Це може запалити. — Встав і зовсім по-надточієвському, заклавши руки за спину, заходив по кімнаті. — Кидок до комунізму! Чудово!.. А ви впевнені, що це вийде? Квартальний план за сімдесят днів, це можливо?

— Якщо ми з вами цього дуже схочемо, ми, наперекір усім людям учорашнього дня, усім, хто любить працювати з запасцем, царювати вилежуючись, покажемо, на що здатний колектив оньбудівців. Ось погляньте на це. — Перед Капанадзе поклали акуратну папку. — Мій апарат давно вже розробляє цю ідею. Він усе розраку-

вав... Тут графік по днях, по об'єктах. Тут розрахунки навіть на провідні бригади... Немає, правда, робіт по перекриттю, але це — удільне князівство Дюжева. Ви вже самі з ним домовляйтеся.

Капанадзе різко зупинився перед співбесідником. Він дивився на нього з ласкавим подивом, і очі його піби говорили: то он який ти...

— Вячеславе Ананійовичу, адже я, правду кажучи, думав, що ви людина техніки, тільки техніки... Кидок до комунізму — здорово! Це захопить...

— Тільки треба діяти енергійно, щоб одразу закрутилися всі колеса: періодика, радіо, телебачення. Поперечний і такі, як він, дають інтерв'ю... Треба одразу розкрити всі перспективи цього почину, здивувати людей... Давайте зробимо розподіл праці: я доповім про все це по чиновницькій лінії — в міністерстві, особисто міністру, а ви візьміться за наші знаменитості, накачайте їх, підіймайте народ... Ну і потім, звичайно, треба сповістити партійні інстанції. Це теж ваша справа.

— Зроблю, все зроблю. З Поперечним-старшим ми сусіди. Сьогодні ж поговорю. Кидок до комунізму... Він хлопець розумний, енергійний, одразу загориться.

Вдома за обідом Ладо Капанадзе захоплено розповідав про вранішній візит. В його мові було багато знаків оклику. Ах, яка людина, який кругозір! Може, й справді, Старик скопував його своїм авторитетом, не давав розвернутися, або він сам делікатничав? Ламара посміхалася:

— Нове захоплення? Добре, Ладо, що ти отак, в одну мить, закохуєшся не в жінок!

Але сусіда, до якого секретар парткому зайшов поділитися думками про кидок до комунізму, трохи засмутив його. Олесь із Сашком сиділи на балконі біля столу, вдосконалюючи свій радіоприймач. Гостеві Поперечний зрадив, посадовив його в крісло, попросив Ганну подбати про чай. Слухав уважно, але руки його, роблячи ніби самі по собі, продовжували сплітати якийсь провід, кінці якого тримав Сашко.

— ...Лист братів Поперечних. Розумієш, друже, який одразу резонанс?

— Зажди, Сашко, — сказав Олесь і, зсунувши окуляри на лоб, промовив замислено: — Квартальний план за сімдесят днів. Це треба розжувати... Підрахувати

треба...— І, знову беручись за провід, ніби поставив крапку: — Вибачте, Ладо Іллічу, нічого я вам зараз не відповім. От підрахую... поговорю з хлопцями, і тоді..

— Занадто це, друже, на тебе не схоже — зволікати, — сказав Капанадзе, відчуваючи розчарування, навіть досаду.

— А ми, хохли, — тугодуми, — усміхнувся Олесь. — У нас так: не давши слова — держись, а давши — кріпись. Завтра скажу, а поки що, Ладо Іллічу, пригощайтесь чайком... У нас варення вишневе. — І звів розмову на інше: — Вишеньки мої не бачили? Сашко їх газетками обгорнув. Відломив я гілочку, у воду поставив. Он подивіться, цвітуть. Ану, Рижику, принеси. — І Ніна, яка вже примостилася була коло гостя, збігала по вазочку, з якої стирчала розквітла гілка. — Схоже, перезимували...

— Вишнівку настоїмо, — сказала дівчина, явно виказавши сімейну мрію.

За чаєм Олесь розповів парторгу про комплексні бригади, про те, як злагоджено й чітко зараз працюється, говорив про нового машиніста з дивним прізвиськом Мамочка, який це виключно тямущий у техніці хлопець. Про «кидок до комунізму» Олесь більше нічого не сказав, і вже з цього Капанадзе зрозумів, що співбесідник вагається...

А справа скоро розгорнулася всерйоз. Через кілька днів після цієї бесіди Олеся викликали до комітету профспілки. Там було багато людей, знайомих і незнайомих. Усі тільки й говорили про проект відкритого листа оньбудівців. Про «кидок до комунізму» говорили по-різному: хто з піднесенням, хто обережно, хто трохи розгублено.

— Ну, от і Поперечний-старший, — сказав Капанадзе, виходячи до нього з кабінету голови. — Здрастуй, сусідо! Ну як, подумав?

— Подумав, — тихо сказав Олесь. — З хлопцями порахували, помізували трішки... От наші зобов'язання, — і простягнув маленький папірець.

Парторг і голова профспілки нетерпляче розгорнули його. І враз на обличчях відбилосся: на одному розчарування, на другому — подив. Голова профспілки навіть свиснув:

— Тільки й того? Твій брат он подвоїти виробіток обіцяв.

— Це вже Борисова справа, — зітхнув Олесь. — У нього свій рахунок.

— Що ж, ти хочеш од нього відставати? І зараз, у ці дні, коли вирішується великий кидок до комунізму.

— Пусті слова і перед святом вимовляти негоже, — сказав Олесь, повертаючись до виходу. — Це зробимо, а більше — або зробимо, або ні.

— З запасцем жити хочеш, Олександрє Трифоновичу, га?

Поперечний був уже в дверях, але повернувся. Його худе, вугласте, малопримітне обличчя було спокійне, але Капанадзе чомусь впало в вічі, скільки вже сивини пробилосся в підстрижених вусиках...

— З розумом хочу жити, — сказав Олесь і, помітивши, що на нього дивляться люди, одні з подивом, інші насмішкувато, пішов до виходу.

— Здає, здає, — зітхнув збентежений і невдоволений голова профкому. — Zobов'язання, звичайно, нічого, але як приклад у газету не вставиш. Доведеться і в листі не згадувати. — І повторив: — Старіє Олесь, а орел же був! Ну що ж, молодь іде на зміну. Борис обіцяє кварталний план за місяць вимахати. «На п'ять днів раніше строку». Курям на сміх! Поговорити б з ним серйозно, натиснути...

Капанадзе нічого не відповів. Упертість Поперечного його турбувала. Але з усіх кінців будівництва йшли такі радісні повідомлення, ідея скрізь так добре сприймалася. «Старосибірская правда», що присвятила почину передову, палко підтримала його. Може, й справді старіє сусід? Роки ж уже таки не молоді.

Виявилася осторонь почину, відгуки якого вже прогрімали по області, і вся ділянка робіт по підготовці перекриття річки, де тепер владно командував Дюжев. Там підтвердили zobов'язання примусити річку звернути з свого споконвічного шляху в намічений строк і нічого до цього не додали. А коли на нараді командного складу будівництва почали умовляти Дюжева, він тільки посміхнувся й процитував якогось стародавнього римлянина:

— «Я роблю, що можу, хай більше зроблять ті, що можуть».

І Петін, динамічний, вимогливий Петін, який зумів за короткий час зосередити в своїх руках усі віжки керівництва і шляхом не дуже навіть помітних перестано-

вок розмістити на вирішальних ділянках близьких йому людей, на подив учасників наради, тільки скупо посміхнувся.

— Ну, Павле Васильовичу, ви в нас на правах вільного міста Данціга... А втім, з вас вистачить і перекриття.

Лист робітників, інженерів і техніків Оньбуду, до якого трохи пізніше приєдналися колективи будівництв усього Дивноярського промислового комплексу, нароби́в чимало галасу. Повідомлення про нього передавало ТАРС. Одна із столичних газет на видному місці вмістила велику статтю виконуючого обов'язки начальника будівництва В. А. Петіна. Вона так і називалася — «Кидок до комунізму»: І дехто з людей, що близько знали Вячеслава Ананійовича і колись дивувалися, навіть йому, визначному інженерові, що досягнув успіхів, треба було міняти столицю на тайгову глушину, читаючи цю статтю, розуміюче посміхалися.

— Все ясно. Виждав і пішов угору... Цей на ходу в само́й епохи підметки зріже.

13

Хоча́ цей день проминув уже давно, Федір Григорович пам'ятав відчуття безпорадного подиву, коли, опритомнівши, раптом побачив над головою складену з товстих, грубо обтесаних колод стелю, проконопачену жмутами сивого болотяного моху. Промайнула думка: «Куди це мене чорти занесли» — і він хотів був скинути ковдру й скочити з ліжка. Але тут наче струмом протяв його гострий біль. Тіло стало вологим і ніби ватяним. Сильні руки простяглись звідкись від узголів'я, підхопили і обережно поклали його голову на подушку. Знайомий голос промовив:

— Федоре Григоровичу, вам не можна рухатися.

Тут усе пригадалося. Здогадався: його принесли на мисливський стан. Спробував весело спитати: «Хто ж це мною командує?» — і здивувався, яким кволим і тихим був його голос.

— Це я, Василина. — Дівчина обійшла ліжку, стала біля ніг. На тлі вузьенького, прорізаного у двох колодах віконця вимальовувалася її сильна струнка постать. — Вам наказали лежати нерухомо на спині. Розмовляти не можна.

— Хто наказав?

— Лікарі по радіо... Зараз надворі мете.— Вона махнула в бік грубо збитих дверей, які шарпав, ніби намагаючись відчинити, поривчастий вітер.— Ось стихне — і прийде ця ваша вертуха з лікарями, а поки що лежіть тихо, я на ваші запитання не відповідатиму.— І дівчина рішуче вмостилася на товстій колодці й, уткнувши носа в книгу, почала бубоніти німецькі слова, вдаючи, що тільки цим заклопотана.

Литвинов, кипучий, свавільний Литвинов, котрий усе життя терпіти не міг курортів, санаторіїв саме тому, що вони настроювали на бездіяльність, Литвинов, одним з улюблених прислів'їв якого було: «Складають руки тільки в труні», зараз приречений, і може бути приречений надовго, лежати ось так, нерухомо, склавши руки, в оцій мисливській хатинці. Далеко від справ, від людей, від телефону й телеграфу. І йому раптом стало так прикро, так гірко, що сльози ринули скронями на подушку.

— Иди звідси! — наказав він Василю.

Бачити, як плаче Старик, було справді страшно.

— Вам боляче, еге ж? — Блакитні дівочі очі безпорадно огляділи закутки рубленої комірчини. Нарешті погляд зупинився на пузатій брезентовій сумці з червоним хрестом. Литвинов закусив губу, люто закрутив головою.

— Иди звідси! — почувла дівчина, здавалося, вимовлене крізь зціплені зуби.

Тремтячими руками Василю рилася в похідній аптечці геологів. А втім, коли вона підвела голову, хворий уже взяв себе в руки.

— Що? Не знайшла? — прошепотіли бліді губи, на яких тепер можна було побачити кожну тріщинку.— Геологи валер'янки з собою не носять, не та професія...

Коли наступного ранку хуртовина нарешті ушухла, з'явився лікар-кардіолог. Він привіз усе необхідне. З ним прилетіли дві медичні сестри. Біля хворого встановили цілодобове медичне чергування. І тут Литвинову було підтверджено, що не тільки говорити, але й думати про щось таке, що може схвилювати, роздратувати його, не можна. Всім іншим, а їх виявилось чимало, бо геологічна партія, що продовжувала роботу, тулилася в тій самій хатинці, за брезентовою запоною, було наказано ні в якому разі не розмовляти з хворим. Сестер зобов'язали перебувати будь-які спроби хворого ставити запитання.

Загалом цього дотримувалися. Але молодь, бачачи, як їхній новий сусіда страждає без новин, як він цікавиться їхніми справами, як жадібно дослухається до кожної розмови, в обхід медичної тиранії придумали для нього такий спосіб інформації: увечері вони, лежачи покотом на своїх нарах, голосним шепотом розповідали одне одному все, що, на їхню думку, могло цікавити Старика.

Повини в них були чудові. Більш того, приголомшуючі! Обслідування вже відшуканих шурфів Салхїтдінова, закладка нових, вивчення відбитих зразків підтверджували, що геолог, який трагічно загинув у тайзі в рік оголошення війни, знайшов поклади, про масштаби й багатства яких він і сам не здогадувався. Природа, ніби передбачаючи, що колись сміливі, працьовиті люди прийдуть сюди будити ці віковічні пустельні краї, подбала не тільки про те, щоб спорудити з найтвердішого базальту гігантські кам'яні ворота, що стискали Онь, але й сховала недалеко від цих воріт такі руди, що найдешевша енергія ставала водночас і найпотрібнішою. Все це поки що було, звичайно, тільки в сміливих мріях молодих ентузіастів. Але кожна нова вилазка в засніжену тайгу, як їм здавалося, підтверджувала цю здогадку. І хоч, звичайно, влітку мала бути ще важка розвідка, оконтурювання виявлених запасів, закладка бурових, багато важкої роботи, комсомольці вже називали ці краї Салхїтдіповськими копалинами і пошепки сперечалися між собою, де краще буде «садовити» збагачувальні заводи, агломераційні фабрики, металургійний комбінат.

Лежачи зовсім нерухомо, Литвинов усміхався:

«От чорти бородаті! Їм усе легко! Коли б ви знали, скільки має ще бути бюрократичної мороки, боротьби, суперечок, зіткнення інтересів і самолюбств!»

Але все це йому подобалося, і він у думці навіть наспівував улюблене: «Йї загибель всіх моїх полків...» Але у радісних цих вражень був і зворотний бік: ось вони галасують, киплять, як весняний потік, а ти лежи, як стара колода на дні яру, і їм ще панькатися з тобою! І до горла підступав гіркий клубок, сльози текли з очей.

Голоси молодих геологів, що долинали ввечері з-за брезентової запони, зв'язували з життям. Слухаючи їхні розмови, він дізнався не тільки про новини пошуків, а а дещо про дивноярські справи. Жити можна було. Та

ось до лісової хатинки прилетіло із столиці медичне світило. Хворого старанно вислухали. Дані були категоричні приписи, і одразу ж обірвалася тоненька ниточка, що зв'язувала Литвинова із зовнішнім світом. Недалеко від стану побудували великий утеплений намет. Геологів переселили туди. Невтомний Тількодлявас, за його словами, за один вечір перетворив хатинку тайгового мисливця у «філіал Кремлівки». Стіни й стеля були обшиті простирадлами. З нар, зроблених з пружних жердин, хворого перенесли на ліжку з металевою сіткою. Грубо збитий стіл, лави, колоди, що заміняли стільці, і якісь ящикки, що правили за шафки, Тількодлявас повикидав і замінив білими лікарняними меблями. Для сестер з Дивноярьська привезли навіть накрохмалені халати й шапочки. На довершення всіх цих турбот Тількодлявас власноручно прибав на стіні репродукцію із славнозвісної картини «Ранок у сосновому бору» в товстій позолоченій рамі.

Усе це дало негативний результат. Стан хворого почав помітно погіршуватися. Він занудьгував, втратив апетит, замкнувся. Погляд померхнув. Цілими днями лежав він із заплющеними очима, хоча сестри, які по черзі чергували біля нього, здогадувалися: хворий не спить.

— Я не маю права вас обманювати,— казав професор, що повернувся з консультації, Степаниді Омелянівні Литвиновій, яка прийшла до нього на прийом, перш ніж вилетіти до чоловіка. Літня повна кирпата жінка з обличчям ляльки-матрьошки тихо сиділа в професорському кабінеті, вчепившись великими руками в свою сумочку.— У нього залізний організм. Але він дуже перевтомлений. Це все ускладнює... Спокій, повна відчуженість од усього, що може чимось його схвилювати,— тільки це дає слабку надію.— Вчений хруснув суглобами пальців.— Тяжко хворий. Він відмовляється від ліків, майже нічого не їсть. І, звичайно, ці жахливі умови, печерний побут. За все мое життя я не бачив нічого подібного. Навіть на війні.

Степанίδα Омелянівна виїняла цигарку, постукала по коробочці мундштуком і тут-таки злякано зіжмакала і сховала знову в сумочку.

— Ну, він у мене їстиме й ліки прийматиме,— рішуче сказала вона.— Ще що?

— Нічого. Спокій, тільки спокій,— сумно дивлячись на жінку, професор розвів руками.

Ця розмова одразу зринула в пам'яті Степаниди Омелянівни, коли вона, подолавши пішки останній відрізок шляху од галявини, де сів вертоліт, до мисливського стану, зудинилася перевести подих перед дверима, пофарбованими тепер «під слонову кістку». Перепочила, рішуче взялася за дерев'яну ручку.

— ...Ну от, ява десята: ті ж і Мартин з балалайкою,— голосно промовила вона, відсторонюючи медичну сестру, що вийшла їй назустріч.— Що ж це ти, Федько, підкачав? У мене вся комуна до екзаменів готується — і от, будь ласка, лети до тебе. Близький світ!.. Онуки оголошують дідові догану із занесенням до особливої справи.

Сива щетина, жовтяві запалі щоки, короткої загострений і навіть роздвоєний на кінці ніс — усе це вразило жінку. Невже ця стара людина — її чоловік? І коли вона ледь розчула: «Стецю!» — побачила, як у синіх помутнілих очах закипають сльози, вона, проковтнувши ридання, що підступали до горла, почала сердито оглядати низеньку тісну комірчину, стіни, вкриті простирадлами, літографію в позолоченій рамі.

— Надворі весна, сонечко гріє, а у вас тут повітря — хоч сокиру вишай! — Ступила до віконця — воно не відчинялося. Це був кусок зеленкуватого скла, вмазаний глиною просто в муровану стінку.— Дочко,— звернулася вона до сестри.— Ану-бо відчини двері.

— Вибачте, я маю тверді приписи відносно режиму,— почала була сестра, намагаючись якомога суворіше дивитися на цю невисоку огрядну жінку в дорогій кунячій шубі й пуховій хустці, по-бабськи спущеній за спину.

— Ну-ну, дочко, не сперечаймося,— миролюбно промовила Степанида Омелянівна, вгортаючи чоловіка ковдрою. І сестра скорилася.

В хатину вдерлися шум тайги, запах талого снігу, Степанида Омелянівна задоволено зітхнула:

— Оце інша річ, а то лежить у лісі, а ліс тільки он на картинці... Дочко, я з ним посиджу, а ти вийди, наламай хвої, накидай на підлогу для духу.— І коли сестра вийшла, стала біля ліжка на коліна, поцілувала чоловіка в губи.— Тьху, поголив би тебе хто, чи що? А то он яку щетину завів... І не плач, не плач! Отакенний «комодиче» — й плаче... Лежи тихо, я тобі про всіх наших нащадків оглядову доповідь зроблю. А ти слухай і мов-

чи.— І, поклавши велику, з опуклими венами руку на чоловікову руку, що безсило лежала на ковдрі, вона почала розповідати.

Хоч Литвинов не промовив жодного слова, це не було монологом. Це була бесіда двох немолодих людей, які все-все знали одне про одного. Одна говорила, а другий відповідав поглядом, ледь помітним порухом голови. Так бувало у них завжди. Іноді Литвинов не бував у Москві місяцями. Але дружба, що зав'язалася колись між молодим тверським плотогоном і юною ткалею на лаві робітфаку, була така, що, прилетівши в Москву за тридев'ять земель, Литвинов почував себе так, ніби виходив ненадовго на вулицю, до магазину, купити пляшку кефіру.

Лікар, прилетівши через кілька днів з Дивноярська, був приємно вражений.

— Ваш приїзд — найвища терапія, — галантно сказав він Степаніді Омелянівні.

— Мій приїзд... До чого тут я?! — відмахнулася жінка. — Тут — інше. Ви йому все спокій, спокій, а в нього улюблена приповідка: «Спокій — це для покійників», — от і вийшла буза...

Ця жінка, що пропахла тютюном і стригла коротко своє пряме сивіюче волосся, запинаючи його для зручності червоною косинкою, як комсомолки двадцятих років, із своїм дужим голосом, з грубуватою мовою, в якій іноді траплялися такі забуті тепер слова, як «буза», «братва», «шамовка», «як з гармати», якимось одразу вросла в життя лісового табору. Скоро вона звала вже геологів напівіменами: Женька, Юрка, Волька, — знала їхні сердечні таємниці; безцеремонно картала їх за запушену зовнішність, примусила випрати сорочки й білизну, а ввечері сама сіла штопати й пришивати гудзички, залучивши до цього і Василю, і вільну од чергування медичну сестру. Вона попросила в Ілмара Сірмайса кишеньковий радіоприймач, поставила його у головах чоловіка, і тепер він безборонно гомонів і співав з самого ранку, що починався в цих краях для радіослухачів позивними старосибірської радіостанції — першою музичною фразою пісні: «Славное море, священный Байкал...» Під гомін приймача хворий думав, дрімав, спав. Але досить було вимкнути радіо, як він одразу розплющував очі.

— Чому?

— Таж дурниці якісь. Відповіді на запитання радіо-слухачів.

— Ні-ні, суґубо інтересно знати, чим цікавляться ту-тешні радіослухачі.— І коли батарейка сіла, хворий засумував, завередував.— Ну, що ви мене наче на дно колодязя опустили?..

Медициною Дивноярська на той час було вже визна-но, що в правилах, які приписують при захворюваннях, подібних литвишовському,— абсолютний спокій,— бува-ють і винятки. Приїхав Тількодлявас. Урочисто притяг величезний радіоприймач, від якого в лісовій хатині ста-ло ще тісніше.

— Чудова машина! Цілий орган! Найостанніша мо-дель. Старосибірськ одержав тільки один екземпляр, на нього було багато претендентів.— Кругла шокаста фізіо-номія Тількодляваса блаженно сяяла.— Тільки для вас, Федоре Григоровичу, й віддали. Ось Ладо Ілліч може підтвердити.

— Тільки для вас, тільки для вас і вирвали,— посмі-хаючись, кивав головою Капанадзе, скидаючи шубу.— Тільки для нашого Старика. Е-е-е! Та я бачу, він скоро за свої гирі візьметься.

Це не було компліментом. Могутній організм Литви-нова помітно переборював страшну недугу. Йшло на кра-ще. Але парторг, чесно виконуючи лікарські директиви, балакав про шахи, про майбутній футбольний сезон, про супутники й лунники. Розповідав про надзвичайно вели-кого ведмеда, вбитого нещодавно мисливцями «Червоно-го плугатаря», і всіляко відводив розмову від справ і тур-бот Оньбуду.

— Слухай, Ладо,— перебив його Литвинов.— Ви он по радіо щодня галасуєте: кидок до комунізму, кидок до комунізму, а чого ж про Олеся нічого не чути? Цифри дивовижні, а Олеся Поперечного й нема.

Довелось Капанадзе розповісти, як було. Литвинову вже дозволяли трішки посидіти на ліжку. Він слухав, напівзаплющивши повіки, немов дрімав. Коли він підняв їх, очі були тривожні.

— Слухай, Ладо, а у вас там усе на чистому вершко-вому маслі?

— Все, Федоре Григоровичу. Дюжев уже завершує роботи. Ось одужуйте швидше, влітку Онь перекривати-мемо.

— Дюжев у вас, кажуть, щось на зразок вільного міста Данціга,— посміхнувся Литвинов, і його коротко підстрижені вусики войовниче настовбурчилися на чисто виголеному схудлому і від того навіть помолоділому блідому обличчі.— Я не про Дюжева, Ладо, я про все це... про «кидок», чи що... Діло затіяли на всю країну.

— Федоре Григоровичу, лікарі мені суворо заборонили розмовляти з вами про справи. Коли хочете, я вам зведення посилаstimу.

— Зведення... Нині набили руку, пишучи їх, ці зведення... Ух, розвелось ловкачів!.. Ну, коли на чистому вершковому — в добрий час... А ти все ж про Поперечного, про Петровича, про друзків моїх розкажи...

— Поперечний ще раз усіх здивував,— усміхнувся Капанадзе.— Розумієте, його навесні викликають у Свердловськ. Він там ще якісь удосконалення до машини придумав. Питаємо: кого замість себе залишиш? Він — Костянтина Третьяка. А у цього Третьяка біографія — кримінальний кодекс, усі статті. Та й працює з Поперечним без року тиждень. А Олесь уперся: покладаюся, як на себе, «виявляю довір'я».

— Здрово!

— Я вас не розумію, Федоре Григоровичу!

— Сугубо здорово, кажу. «Я йому довіряю» — красиво. Адже він, чортяка, скільки я його пам'ятаю, жодного разу в цьому своєму довір'ї до людей не помилився... Ех, Ладо, от спитай ти мене, якою буде людина за комунізму, я тобі скажу: дивися на свого сусіду, на Олесья Поперечного.

Капанадзе замислився. Щодо Третьяка, він Олесья підтримав, порадив тільки гарненько підготувати новачка. Але слова Литвинова все-таки збентежили.

— Чи так воно? Ця його впертість: не хочу й не буду... А індивідуалізм?

— Інший мій дружок, покійний Саватій Седих, казав: «З гнучкої лози тільки кошики й плести, а топоріще з березового окоренка роблять». Дуже вже ми за культу смирних та слухняних полюбили, цих самих «бузро...» Зовсім було як у Пушкіна: «...Він усміхнеться — всі сміються, насупить брови — всі мовчать...» Ось оце й треба нам у собі витравляти. Адже комунізм — це, Ладо, не «чого зволите», це насамперед розквіт кожної індивідуальності в колективі... Що, хіба не так?

Вже зібравшись у дорогу, одягши шубу, загорнувшись шарфом, Капанадзе стиснув руки Степаниді Омелянівні.

— Ваш приїзд, дорога, зробив чудо.

— Це чудо його батьки зробили. Отакенну «вогнетривку шафу» відгахали,—відповіла жінка, видимо, задоволена з похвали, і підморгнула чоловікові: — Чого посміхаєшся, звичайно, «шафа»? Пам'ятаєш, ми з робітфаку до вас у село приїхали? Йому тоді було років двадцять із чимось, а батько був старіший, ніж він зараз. То що б ви подумали? Сходили батько з сином до лазні, а потім раптом боротися зчепилися. Мнуть один одного, хата двигтить, шибки дзвенять, почервоніли обидва, ні той, ні той не здається. Лавка під ноги потрапила — загуркотіла лавка, стіл — загуркотів. Стою, не знаю, що робити, а в них уже не запал, а лють... Федько, було таке?.. Бачу, така буза, схопила цебер з'водою та як лину на них. І втихомирилися. Чай сіли пити... А ви кажете — чудо. Хіба такого селіжаровського бугая одним ударом зіб'єш?

Ладо Капанадзе привіз на будівництво звістку: Старик одужує.

Того дня, коли почала поширюватися ця чутка, в затишній квартирі начальника п'ятої автобазис за столом сидів атлетичного складу чоловік у светрі грубого флетіння. Дитячий чубчик ще спадав йому на м'ясистого лоба, але широку фізіономію тепер обрамляла вузенька рудувата «скандинавська» борідка, що дуже її змінила. Він старанно каліграфічним почерком приставляв літеру до літери, і на обличчі при цьому було написане таке напруження, неначе він ніс величезну вагу, боячись спиткнутися й упасти. Поряд на столику лежала газета «Тайгові вогні», розгорнута так, що з сторінки дивилася та сама бородата фізіономія. Облагороджена ретушшю, вона нагадувала обличчя морського вовка з якогось джек-лондонського оповідання.

Ось велика, вкрита мідним волоссям рука, на зап'ясті якої витатуйований напис «не забуде мати рідна» і хрест із змією, що обвивалася навколо нього, зупинилася. Світлі очі в білястих телячих віях глянули на сестру.

— От мати прочитає, очманіє... Мурко, чуєш, Мурко...

— Коли я ще раз почую це кошаче ім'я, ти вилетиш звідси, наче тобою з рогатки вистрелили.

— Дивно... Сам не вірю, а Трифонович так і каже: «Трохи підучу тебе й замість себе залишу...» Це ж подумати тільки — замість Поперечного-старшого...

— А за молодшого не згодний?

— Ну, Борька — сьвка. Промови штовхає, в газетах горло дере, а коли б йому краші кар'єри не підсовували та сусіди на нього не наймитували, лопнув би — і самий сморід. Ох, Трифонович мій за нього переживає! Форс цей пробачити йому не може...

— У нас на базі теж наобіцяли з цим кидком сім мішків гречаної вовни і один неповний. «Ми», «ми», а тепер повітря продають. І на бетоні теж... Мені ж з вишки видно.

— А як думаєш, Мурк?..

— Знову Мурка? От скину туплю і — бережи свою бородату фотографію.

Мурка сидить під лампою в строкатому байковому халатику. Її коротке волосся вже стало природного кольору. Нахмуривши брови, напинає на пальцях малюсіньку сорочечку і критично оглядає її. Губи невдоволено кривляться й від цього стають ще пухкішими.

— Костько, ну чому в тебе сестра така бездарна? Бачиш, знову шовчик утік, буде йому гризти під пахвочкою. — Вона сердито відкидає рукоділля.

— Му... тобто Машо, а Поперечний недавно твого хвалив. Казав, хоч і надзвонив, а зобов'язання витягне.

— Мій! — повна нижня губка свавільно відкопилюється. — Мій теж любить вершечки злизувати. Тільки я йому не даю... І взагалі, хлопчики, вас без мене нужа заїла б... Костько, пам'ятаєш, коли я заміж збиралась, як ти мені погрожував?

— Хто ж знав... А наче й правда, нічого чолов'яга.

— Такий, який мені потрібний, — повчально промовила Мурка, знову беручись за сорочечку. — От бачиш, де мені не подобається, розпорю й знову перешию... Так і з вашим братом...

— Побачить мати мій портрет у «Вогнях» — розплачеться. Раніше все писала: «Батько в труні перевертається від сорому...» — промовив брат, крутячи в руках списаний лист. І раптом спитав: — Сестричко, а правда, що Старик одужує?

— Здрастуйте, новина яка! — посміхнулась сестра, заглажуючи наперстком шов. — Мій каже: малу гірю до себе вимагає...

— Молоток! — захоплено промовив Третяк.— Досі пам'ятаю, як він мені руки крутнув. Трифонович мій жде його не діждеться.

— Тільки твій Трифонович, чи що?..

В той час, коли в квартирі начальника автобази йшла ця розмова, в будинку № 1 на Набережній нечутно походжав порожніми кімнатами Вячеслав Ананійович Петін. Він замовив по телефону Москву, міністра, і тепер обдумував розмову, яка багато значила. Коли з Литвиновим сталася біда, він вирішив обережно поговорити про заміну начальника Оньбуду з прихильною до нього керівною особою. Чоловік цей вважав Петіна глибоко партійним, гостро мислячим, передовим інженером, довіряв йому і, як про це ніби ненароком розповідав Петін, іноді запрошував до себе на дачу на партію в преферанс. Саме йому, а не міністру, який працював колись під керівництвом Литвинова і досі вважав себе його учнем, поставив він це делікатне питання. Але цього разу чоловік цей чи то не зрозумів, чи то не хотів зрозуміти натяку, почав розпитувати про здоров'я начальника, про те, чим можна йому допомогти. І раптом сказав:

— Хіба можна звільняти Литвинова тепер, коли його життя в небезпеці? Це може його добити. Ні вже, Вячеславе Ананійовичу, ви товариш міцний, доведеться вам самому...

Що означало «самому», обережний Петін уточнювати не наважився. Він працював з шаленою енергією, і, хоч справи по всіх показниках йшли, здається, добре, хоч «кидок до комунізму» знову привернув до будівництва загальну увагу, в Петіна інколи було таке відчуття, що час працює проти нього.

А тут ці чутки про одужання Литвинова. Він послав на лісовий стан Юрія Пшеничного. Той віз із собою спеціально виписаний з Старосибірська величезний торт і великий дружній лист. Повернувшись, Пшеничний розповідав, що хоч Старик має нібито непоганий вигляд, але майже не підіймається із своєї призьби, говорить кволим голосом. Під час розмови весь час заплющував очі, дрімав, жалівся на біль. Пшеничний не розповів, правда, що, коли вони прощалися, Старик раптом так стиснув йому руку, що той скрикнув від болю, і йому

здалося, чи, може, це дійсно було так: сині очі начальника в цю мить глянули на нього з одвертим глузуванням. Про це Пшеничний вирішив не розповідати. Може, це тільки здалося? Він був з тих завбачливих людей, що не люблять хвилювати начальство поганою звісткою, полишивши це зробити іншим.

Як би там не було, часу лишалося в обріз, і Петін вирішив подзвонити міністрові. На той час, коли його зв'єднали з Москвою, і тон, і зміст розмови були обдумані.

— ...Треба все-таки з Федором Григоровичем вирішити,— сумним голосом промовив Петін.— Докладаю всіх зусиль,— тут він перерахував усе— від виклику столичного медичного світила до посилки унікального радіоприймача.— Роблю все, що в моїх силах, щоб повернути його в стрій, але... надій, на жаль, мало. Подзвоніть професорові, що прилітав до нас, він казав: ніякої надії.— В голосі Петіна вчувалося хвилювання.— Мені важко, але як людина, на яку ви тимчасово поклали відповідальність за всю цю гігантську справу, я зобов'язаний просити форсувати розв'язання питання про начальника. Скоро перекриття, найвідповідальніша пора, а в мене немає навіть прав вирішувати самостійно важливі завдання...

14

А Федір Григорович потроху одужував. Нарешті— коли саме засобами медицини важко встановити, але є підстава вважати, що дійсно в день приїзду Степаниди Омелянівни,— фатальне роздоріжжя було пройдено, і тепер здоров'я поверталось, хоча нетерплячому хворому здавалося, що відбувається це «сугубо повільно». І, обганяючи здоров'я, до нього поверталися життєдіяльність та енергія.

Як тільки дозволили спускати з ліжка ноги, він того ж дня опинився біля вікна. На його вимогу воно було розширене, взяте в раму, відчинялося. Тільки-но починало світати, закутаний у ковдру Литвинов сідав біля вікна, слухав цвірінкання червоногрудих солідних снігурів, що годувалися недалеко на горобині, жадібний, скрипучий крик сойок, шуми тайги, тягучі й схвильовані. Слухав голоси, сміх, ухкання геологів, що обтиралися вранці снігом біля своєї палатки, тріск багаття, на якому черговий варив їм на сніданок незмінний куліш.

Потім Литвинов випросив у лікаря дозвіл сидіти на повітрі. Його виводили з житла, садовили на призьбу. Прихилившись до стіни, заплющивши очі, він підставляв обличчя сонцю, що вже відчутно пригрівало.

З кожною нагодою, а таких нагод у зв'язку з спішним розгортанням геологічних робіт ставало дедалі більше, до нього прилітав хто-небудь із Дивноярьська. Литвинов садовив гостя поруч і починав пристрасно випитувати про все, що відбувається на будівництві. Звична пам'ять міцно тримала всю картину робіт, і, витиснувши з відвідувача все, що той знав, він поновлював її, як поновлює свою оперативну карту полководець, одержавши нове донесення розвідки. А через те, що бути спостерігачем у житті Литвинов не вмів, він почав іноді диктувати Степаниді Омелянівні записки різним людям з порадами спробувати те, зробити це, вчинити так чи інак. Ці записки в Дивноярьську одержали жартівливу назву «Листи здалека».

Загорнутий у доху, майже квадратний, нерухомо сидів хворий на призьбі. Він скидався на старого ведмеда, що дрімав на сонечку. Але у ведмеда цього були зовсім не сонні, а, навпаки, гострі, чіпкі очі, і ті, хто приїздив його провідати, завжди дивувалися: звідки Старику вдома всі новини!

— ...Ох, Федько, ти в мене до всякої бочки цвях! — картала його дружиша, якій він диктував чергового листа. — Ти ж не комса коротконоса, а солідна людина! Що там, без тебе не розберуться, чи разом з тобою в Дивноярьську розумні люди перевелися? — Вона жадібно курала, стараючись відганяти дим від хворого.

Литвинов хитро мружився:

— Стецю, врахуй, за тутешньою, за бурятською, міфологією відьом не повинно бути. Кортить тобі людину гризти — сідай на свою мітлу і гайда звідси в столицю нашої Батьківщини!

Таких жартів жінка терпіти не могла. Вона одразу насторожувалася.

— Женеш, так? Може, за якоюсь іншою скучив? Яка-небудь там секретарка? — Вона вже злісно дивилася на чоловіка, який нерухомо виглядав із свого хутряного кокона.

— Тьху, тьху, тьху! — задоволено посміювався Литвинов. — Ти в мене, як Петрович каже, з ходу заводишся. Секретарка, люба Стецю, у мене така: по стойці «струн-

ко» стою. А ну ж бо, припишемо в листі їй вітаннячко. Як вона там без мене?

З Валею дружина була знайома. Вони ладнали. Боячись зробити прикрість чоловікові, Степанида Омелянівна навіть приховувала, що та вже не працює в управлінні.

«Листи здалека» летіли на будівництво дедалі частіше, дедалі більше людей отримувало їх. Вони ходили по руках, читалися вголос. Прислів'я, влучні характеристики, на які вони були такі щедрі, швидко розповсюджувалися, і люди раділи: Старик жартує, Старик одужує, Старик береться за діло. Але кому ці листи почали серйозно заважати, в кому викликали спочатку поблажливу посмішку, потім досаду і, нарешті, лють, так це у Вячеслава Ананійовича Петіна. Він наче фізично відчував, що ця хвора непорушна людина, яка через власну дурість лежить десь у тайзі, якимось чином примудряється бачити будівництво, із жадібною в'їдливістю встрає у всі справи, помічає помилки й скрізь втручається, буквально зв'язує його, Петіна, по руках і ногах, паралізує його ініціативу. І хто йому про все доносить? Невже грузин веде подвійну гру? Навіщо? Ідея «кидка» дала цьому, по суті, примітивному й досить непримітному солдафоніві можливість опинитися на видноті. Про нього кілька разів уже згадували навіть у великій пресі, до нього їдуть вивчати досвід партійно-масової роботи. Невже він, незважаючи на це, лишається відданим Литвинову і тільки прикидається, що допомагає йому, Петіну. Це було б небезпечно, про це треба дізнатися. І дізнатися обережно, щоб, бува, не набути в особі Капанадзе ворога або хоча б навіть тільки недоброзичливця.

Одної суботи, коли тайга дихала вже пахощами квітучих черемух і біля кожної берези хрущі давали в надвечірній час концерти на контрабасах, Петін подзвонив парторгу.

— Ладо Іллічу, хочу напроситися до вас у гості. Я стільки чув про вашу сім'ю! Може, дозволите самітній людині погрітися біля вашого вогнища?

— О Вячеславе Ананійовичу, ласкаво просимо! Ламара буде дуже рада. Я сам шашлик приготую. Мрія! Язика проковтнете.

У неділю чорний лімузин зупинився біля будиночка номер шість по Березовій вулиці. Тепер вона справді була березова. Тонкі білорі деревця, вишикувані

вздовж тротуару, стелили за вітром ніжне, ще майже жовте листя. Перша зміна кінчилася, і за штахетиками низеньких парканчиків люди родинами поралися в коричневі, масній, як автол, землі. Сходячи на ганочок, Петін вже вловив апетитний аромат баранини та цибулі. І справді, парторг, у сорочці з засуканими рукавами, в жіночому фартусі, разом з чорнявим хлопчаком священнодіяв у дворі, біля саморобного мангала, на якому на вугіллі нанизані на шпичку вперемішку з жиром смажилися шматочки м'яса. Висока струнка жінка з суворим миловидним обличчям стояла поруч, не втручаючись у це священнодіяство.

— Вячеславе Ананійовичу, дорогий гостю! — Капанадзе, привітно простягаючи руки, попрямував до Петіна. — Мою Ламару ви знаєте, а це — син Григол, Гриша.

Вячеслав Ананійович простягнув господині коробку цукерок, а хлопчику — шоколадного зайця.

— Дотепність цього молодика відома в тутешніх краях, — сказав він, адресуючись до матері. — Тут, Ламаро Давидівно, якось у нас готувалися прийняти знатних гостей. Потім виявилось, що вони не приїдуть, підготовку припинили. Так от чоловік ваш навів славнозвісний діалог, що мав місце у вашій родині: «Григоле, сьогодні бабуся приїде, вимий вуха». А він відповів: «А коли бабуся не приїде, то я й буду, як дурень, ходити з чистими вухами?» Ха-ха! Дуже мило.

Але розповідь ця не справила несподіваного ефекту.

— Знову?! — Ламара суворо нахмурила бархатисті брови. — Ладо, це неподобство, кінчиться воно коли-небудь? — І пояснила гостеві: — Це ж він сам за хлопчика фольклор створює.

— До столу, до столу, шашлик готовий! — з підкресленим пошвавленням вигукував господар і просто з жаровні приніс на терасу баранину, що сочилася жиром, пахла цибулею та часниковою підливою.

Вино наливали просто з маленького дубового, зробленого у вигляді чемодана барильця з ручкою. Господарі, навіть маленький Григол, просто випромінювали гостинність. Петіну, який все ще ніяк не міг звикнутись із своєю самотністю, зробилося напрочуд добре. Хотілося сидіти без будь-яких думок, дивитися на миле обличчя господині. І важко, дуже важко було починати обтяжливу розмову. Навіть коли через мошкару, що надвечір стала активнішою, з тераси перейшли до кімнати, гостя

посадили на тахті, поклали йому під лікті м'які валики — мутакі — і Ламара налила йому запашного чаю; Вячеслав Ананійович все зволікав, відчуваючи не властиву йому нерішучість.

— От ви їхали Березовою, бачили, скільки людей в палісадниках порається. Всі, я б сказав, майже всі,— промовив Капанадзе.— Я ось ходжу і думаю: яку ж мав рацію Старик, коли наполягав, щоб тут, у Партизанську, біля кожної квартири був клаптик землі!.. Малесенький, з долоню, а яка це радість — покопатися на ньому у вільну хвилину! Адже дехто, пам'ятаєте, заперечував: приватновласницькі інстинкти, індивідуалізм.

— Авжеж, авжеж, у нас можна, не заходячи до будинку, здогадатися, звідки господарі,— підтримала чоловіка Ламара.— Гляньте через паркан: якщо цибуля, ріпа, редька — росіяни. У моєї сусідки, у Ганни, помідори, буряки, а вздовж паркана соняшники — українці. А у нас, от, будь ласка, ви їли цицмати, кинзу, тархун. Все своє, сибірське. Мені мама насіння в листі прислала... Старик — голова... Він правильно казав: хто в Партизанську квартиру одержить, той назавжди сибіряк.

— ...До речі, коли вже розмова зайшла про Федора Григоровича,— ніби між іншим заговорив Петін, підставляючи Ламарі чашку,— у мене щось із серцем, мені слабенький!.. Дякую... Так от про Федора Григоровича. Я давно, Ладо Іллічу, хотів з вами, як з представником вищого партійного органу у нас, на будівництві, порадитись. Ці його листи... Я розумію: йому там нудно, читати він не любить, щось вивчати, користуючись вільним часом, не в його характері, а сидіти без діла не звик. І от пише, пише. І часто його поради йдуть врозріз із моїми розпорядженнями.— Кажучи це, Петін уважно спостерігав за співбесідником. Ламара одразу ж пішла й забрала з собою хлопчика. Капанадзе пересів з дивана на стілець. По його обличчю важко було зрозуміти, що він думає.— Федір Григорович, звичайно, дуже досвідчений господарник, самородок, але... перший-ліпший шофер скаже, що, коли два навіть дуже кваліфікованих водії тримаються за кермо, аварія майже неминуча... Що ви на це скажете?

— Ось тут горіхове варення. Дуже не люблю цього слова «теща» ні по-російському, ні по-грузинському... Ламарина матір його нам на Перше травня прислала. Покуштуйте, дуже смачне.— Капанадзе простягав

гостеві блюдечко з варенням незвичного, зеленкуватого кольору.

Петін машинально поклав у рота ложку.

— Так, дуже своєрідне. Дякую... Але я хочу закінчити про ці, так звані листи з того світу, як їх іменують. В одному з них Федір Григорович — і звідки — з Чернави! — звертає нашу з вами увагу на таку, наприклад, деталь: ніби Бориса Поперечного, людину, що стала тепер правофланговим у змаганні, заспівувачем нашого «кидка», ставлять начебто в якісь особливі умови... Олександрові Коровкіну, нашому славному бетоннику, ім'я якого одного разу згадали навіть у передовій статті, хтось нібито приписав виробіток. Ну що це? Навіщо?... У нас таке піднесення! Про нас говорять, Оньбуд ставлять іншим за приклад, а Литвинов шукає якихось бліх... На сонці теж плями є, але хто ж, дивлячись на сонце, думає про плями... Не знаю, як вас, мене це, чесно кажучи, дратує. Якщо хочете, це просто антипартиїно.

Нічого не відповівши, Капанадзе відсунув чашку, вийшов, повернувся з якоюсь папкою, порився в ній і простягнув гостеві листа.

— А може, нам усе-таки слід прислухатися до того, на що вказує Старик? Мені про цього Олександра Коровкіна написали з будівництва.— Парторг пробіг листа очима.— Ось послухайте: «...Ви сидите високо, а я ще вище. Мені з мого крапа все видно. Та я й сама знаю, скільки й кому бетону ношу. Васько Чижиков із своїми комсомолятами дихнути мені не дає: швидше, швидше. А цей шановний лідер, дядько Сашко Коровкін, який листа про «кидок» підписав і який вже ось місяць верхи на зведенні сидить, він у різних місцях себе почухує, і в його зміну я буває по півгодини свищу...» — Капанадзе віддав листа Петіну.— Поцікавтеся...

Лист був граматний, коми стояли на місці, почерк був хоча й недбалий, але гарний, і хвацький стиль — «верхи на зведенні», «свищу» — здавався навмисним. Але Петін звернув увагу тільки на підпис: «Марія Третяк». Він одразу пожвавівшав.

— А ви знаєте, хто порочить славнозвісного бетонника Коровкіна? — спитав він з поблажливою посмішкою. Зробив паузу, взяв блюдечко з варенням, поклав ложку в рот, посмакував: — А й справді смачне... Так от саме з цього листа ви й можете зрозуміти, які люди сіють у нас розбрат, викликають недовір'я до кращик

ударників, турбують хворого товариша Литвинова. Це ж горезвісна Мурка Правобережна, яка водилася з якимось криміналістом. З негідником, який під час пожежі відняв у Діни Василівни рятувальний пояс... Типовий декласований елемент. Будівництво повинно рішуче позбутися таких людей, а Федір Григорович носить з цією допотопною ідеєю перекокування. І от, прошу... Я завжди кажу: велике шастя, що нашою парторганізацією керує комуніст військової школи, бойовий, гострий, рішучий... Але все-таки, чи не здається вам, дорогий Ладдо Іллічу, що в цьому конкретному випадку класове чутья вам трохи зрадило?

— А чи не здається вам, дорогий Вячеславе Ананійовичу, що в цьому випадку вам трохи зрадила чуйність?— таким самим тоном відповів Капанадзе, простягаючи другого листа. — Це, бачите, з Білорусії, від славнозвісного Коляди. Пам'ятаєте, паргизанські рейди, звільнені радянські райони в тилу ворога?.. Від нього. Коляда просить наших комуністів пошефствувати над сином і дочкою його бойового друга Пилипа Третяка — сільського вчителя, замученого гітлерівцями. Його дружину, теж учительку, гітлерівці обливали на морозі водою, скалічили, але люди вночі її викрали, сховали, виходили. А їхніх дітей гітлерівці вивезли. Вони довго блукали по Європі й по країні, стали безпритульними... Потім Марія — вона була старшою — знайшла матір, а брат її тоді відбував покарання за злом шухляди з грішми... Почитайте, почитайте цей манускрипт, він адресований усім нам, більшовикам Дивноярська... Тут товариш Коляда про все докладно пише.— Голос Капанадзе немовби відсирів, губи енергійного рота тремтіли, і опукле, трохи важке підборіддя помітно зморщилося.

«Сентиментальний бовдур, — з досадою подумав Петін. — Однак він значно хитріший чи розумніший, ніж про нього можна було думати, і говорити з ним одверто не можна».

— Дійсно, зворушлива історія, — сказав він уголос. — Наша епоха просто перенасичена героїзмом, але погодьтеся, що зараз, коли ми підсумовуємо результати першого етапу нашого «кидка», немає рації зволікати заради дрібниць, та ми й не маємо на це права. Мобілізували людей, намагнітили громадськість, пресу... Гігантська справа! Слава краю. В епоху гігантських справ не

можна бути дріб'язковим. Знаєте, як Карл Маркс терпів не міг філістерів?

Петін з надією поглядав на співрозмовника: мусить же Капанадзе розуміти власну вигоду.

— Я вас дуже прошу, Ладо Іллічу, не заради себе, ні, особисто мені, як ви знаєте, нічого не треба. Я вас прошу в ім'я нашої спільної справи, в ім'я почину, який народився тут і біля колиски якого ми з вами стояли, в ім'я слави Дивпоярська, яка нам обом дорога, не марнуйте часу на дрібниці. І ще прошу як партійного керівника: підтримайте мене. Двоє водіїв не можуть вести машину... Допоможіть мені спекатися цих листів...

Капанадзе мовчав. Він у думках ставив себе на місце Петіна. Дійсно, важко керувати, коли з-за твоєї спини тягнуться до керма інші руки. І які руки! Але хіба можна вимагати від Старика, щоб він одійшов від справ? Хіба мозок такої людини, навіть підкошеної тяжкою хворобою, може бути бездіяльним?.. Чого ж прийшов гість? Він щось не договорує. Що? І він не з тих, кому ставлять запитання. На душі в парторга ставало все тривожніше.

— А що, коли, дорогий Вячеславе Ананійовичу, вам самому злітати до Старика та й поговорити з ним про це?

Петін насторожено глянув на співбесідника:

— Ви це серйозно? Ви що ж, не знаєте, що таке ревності, заздрість? — Встаючи, він глянув на годинник.— Ой, як я у вас загостювався! А мені ще треба заїхати в управління. То я, Ладо Іллічу, на цю тему сам поговорю з тими, нагорі, а вас, коли до вас звернуться, попрошу тільки підтвердити обставини.

Петін сходив з ганку. На стежку вийшли Ламара й Григол. Руки в обох були в землі.

— Що ж це ви так мало у нас посиділи? — спитала господиня. — Вам не сподобалася наша грузинська кухня? Приходьте, обов'язково приходьте!

— Я вашого зайця не їстиму, він такий красивий,— Григол простягав гостю забруднену в землі п'ятірню, і той удав, що не помітив її...

Ладо Капанадзе усміхався. І Вячеславу Ананійовичу чомусь спало на думку прислів'я, що з якогось приводу навів одного разу Литвинов: «Пішов по шерсть, а повернувся обстрижений». Тепер воно немовби набрало змісту. «І все цей Старик, цей графоман із своїми, як

зволить висловлюватися цей грузин, манускриптами,— роздратовано думав Петін, поки литвиновський лімузин віз його рівним асфальтом з Партизанського в Дивно-ярськ. — Адже як добре, як бурхливо все розгорнулося: Оньбуд, «кидок до комунізму»!.. Який відголосок пішов по країні! Люди прилітають за тисячу кілометрів вивчати досвід. Навіть Діна, бідна дівчинка, якій ці два жеребці заморочили голову, навіть вона захоплена моїм успіхом». Вячеслав Ананійович часто згадував, як одного разу у фойє клубу на концерті Надії Казанцевої Діна підбігла до нього, шепнула: «Як ти розвернувся!» І це в присутності Дюжева й Надточієва.

О, він ще покаже їй, хто він такий! Він пустить цю велику електростанцію. Він повернеться в столицю із званням Героя. І вона, втомлена, розчарована в своїх ілюзіях, прийде до нього. Він не дріб'язковий, ні. Він великодушна людина. Він простить її. І як вони знову заживуть!.. А тут Литвинов, ці його манускрипти: мертвий хапає живого... Ну, Литвинов — це зрозуміло, він бореться за своє, а от як цей грузин не хоче розуміти, що у величезній справі можуть бути прорахунки і... деякі перебільшення... загострення! Річка буде перекрита в строк. Це — головне. Це — світова подія! Хто тоді буде порпатися в кляузах якоїсь істеричної жіночки? Переможців не судять! Та, зрештою, він, Петін, і не давав нікому наказу жонглювати з обліком. Але треба бути обережним, треба вжити заходів...

Незабаром після описаної розмови з Капанадзе Вячеслав Ананійович скликав у будиночок на Набережній, як він висловився, «тісне коло» друзів. Це були люди, яких він висунув або виписав з Москви, працівники, зобов'язані йому квартирою або новою посадою. Він запросив їх на день народження, і за столом, мовби між іншим, в загальній розмові про підсумки «кидка», він твердо сказав: хай пам'ятають, що він ніколи й нікого не вчив жонглювати цифрами.

І це було недалеко від істини. Ніяких вказівок щодо цього він не давав. Навіть коли б велися фонограми його бесід із наближеними людьми, найлютіший ворог не міг би скористатися з них. У кінці кожного місяця, коли підбивалися підсумки чергового етапу «кидка», він прощував цих людей до себе по одному й казав, якого видобутку він від них жде.

— Але у нас в цьому місяці не вийшло, — неспіливо заперечував хто-небудь з них.

— Мені байдуже до того, що у вас там не вийшло в цьому місяці, — перебивав його Петін. — Вся країна дивиться на нас, народ жде, і я не дозволю вам, розумієте, не дозволю, плямувати славу Оньбуду! Висунувши вас на цю посаду, я сподівався, що ви розумна й справді ініціативна людина.

— Але у нас через...

— Ніяких «через». Якщо вам не дорога слава Оньбуду, я вас на цій відповідальній посаді тримати не можу. І, вибачте за побутовізм, облиште мрію про квартиру. Її одержить достойний, відданіший справі, енергійний і розумний товариш.

— Але ж що робити?

— Що ж, мені думати за вас? Думайте самі. Порадьтеся із досвідченими людьми. От хоча б із Юрієм Володимировичем Пшеничним. Вони вам скажуть, як треба працювати, щоб не відступити від історичних зобов'язань, які ви дали народу... Зрозуміли? Ну, йдіть... Я завжди мав вас за розумну людину і знав, що ви не дозволите принижувати марку Оньбуду.

От як звучали б фонограми таких розмов. І тепер, коли всі ці люди з найближчого петінського оточення зібралися за столом, він спокійно міг спитати їх:

— Хіба хтось давав вам такі вказівки?

— Боже мій, кому це може спати на думку! — сплеснув руками Юрій Пшеничний, який грав у всіх цих справах чималу роль. І хоч сам він уже насторожився, на його рум'яному обличчі сяяла найдобродушніша посмішка. — Ви, Вячеславе Ананійовичу, завжди будете для мене, вашого учня, і для нас усіх, ваших співробітників, прикладом чесності, прямоти, принциповості. — І він підніс чарку. — Ще раз за нашого дорогого новонародженого, за його успіх, за щастя в цьому домі!

— Заждіть, Юро, — зупинив його Петін після того, як випили за здоров'я. — Діло передусім. Ми всі повинні знати, що окремі заздрісники й недоброзичливі вже роблять вилазки проти слави Оньбуду, втягують у це хворого Литвинова, можливо, й партком. Ми, що дорожимо цією славою, повинні зараз згуртуватися як ніколи. Розумієте? Коли хтось десь дошукається до наших помилок і недоліків з обліком, зроблених від поспіху, раду жу тому, хто їх випадково допустив, чесно, як належить

радянському громадянинуві, сказати: «Так, мовляв, щоб не принизити славу моєї ділянки, я, розумієте, не «ми», а «я», саме я це зробив, сподіваючись, що в майбутньому недоробку перекрию». Найгірше, що може трапитися, — я буду змушений зробити адміністративне зауваження, ну, дати догану, не більше. Але якщо хто зробить спробу звалити свою провину на когось, розумієте, на когось, свою, розумієте, свою провину, або окремих випадок перетворити на явище, тоді... — Петін розвів руками, залишаючи кожному здогадуватися, що буде тоді. І, підіймаючи з не властивою йому хвацькістю чарку, сказав: — А зараз вип'ємо за міцну ділову співдружність, за стійких людей, які твердо продовжують свою справу, незважаючи на всілякі наскоки й кляузи...

Випили мовчки. Всі були стривожені, але намагалися цього не показувати. Пшеничний, який сидів поруч господаря дому, задушевним голосом прошепотів йому:

— Ви такий розумний. Я од вас у захопленні. Дозвольте мені, як вашому учневі, випити індивідуально за вашу незаперечну логіку. Я завжди вчитимусь у вас і «сим победіши».

На дальньому кінці столу сидів Марк Бершадський. Він був уперше запрошений сюди і тому з'явився одягнений особливо дбайливо — в накрохмаленому комірці, в світлому галстуку, старанно прилизавши з допомогою фіксатора свої руді перті патли. Цілий вечір він мовчав. На нього не звертали уваги. І всі, а також і господар дому, якимсь недодивилися, що він сидить вражений, розгублений, не їсть, не п'є і пістряві очі його зчудовано й злякано дивляться на все, що відбувається.

15

Коли станули сніги й геологам пощастило розчистити від лісу достатній за розміром посадочний майданчик поряд з мисливським станом, Федора Григоровича Литвинова під наглядом лікаря і під командуванням Степаниди Омелянівни евакуювали в Дивноярськ.

Йому вже дозволили ходити, але, за словами лікаря, так обережно, що, «коли б у нього на голові була склянка води, щоб вона не розхлюпалася».

З такої нагоди Олесь Поперечний, який провідав начальника в день повернення, подарував йому палицю. Він сам зробив її із спеціально підбраного в тайзі ялівцю. У цієї незвичайної палиці була така ручка, що,

увіткнувши кінець палиці в землю, можна було на неї сісти. Сучки були залишені у вигляді відшліфованих горбків. Навколо кожної такої опуклості хитромудрий Олесь випалив назву гідроелектростанцій, які Литвинову довелося будувати. Біля горішнього сучка значився Дніпрогес, далі йшли п'ять сучків з іншими назвами. Сьомий був Оньбуд.

— Це шрамчики, які ви на землі залишили,— пояснив Олесь.

Литвинов був глибоко зворушений подарунком.

— Ох, цур тобі, пек, бісова сило, — схвильовано сказав він. — Надумав же підпорку до старої хлямини підставити. Та ще й позолотив пілюлю... Стецю, глянь-но, що цей диявол створив... Стій, а це що? — Він вказав на дві нижні, ще гладенькі опуклості.

— А це для тих шрамчиків, які ви ще викарбуєте. Може, Усть-Чернава, може, ще якісь.

— Ну, хитрий, сугубо хитрий. — Литвинов розсміявся, як не сміявся вже давно. — Стій, а чому викарбуєте, а не викарбуємо?.. Ах, так. Ладо розповідав, твоя гостроока ультиматум поставила — кінчай циганити або цигань сам-один. Було таке?

— Було. Зовсім мене загризла, — зітхнув Олесь, крутячи в руках кашкет. — Та й справді, час до місяця прибиватися. Сашко в старший клас бігає, Ніна нарешті знову за музику свою взялася, та й немолодий вже я, Федоре Григоровичу. Ох, немолодий.

— А я? — відповів той, знижуючи голос до шепоту. — Думаєш, з мене стружку не знімають? — Він вказав пальцем на двері, з-за яких долинав бряскіт посуду й різкий голос дружини, що знову й знову повтворювала приспів: «Наш паровоз, вперед лети, в Коммуне остановка». І зовсім вже тихо додав: — Батько мій покійний казав: «Ходить молодиця задом, ходить молодиця передом, а діло йде своєю чергою». Ну? Як? — І обидва засміялися, засміялись пошепки...

Тепер уже будинок номер два по Набережній не стояв порожній. Рано-вранці Степанида Омелянівна виводила чоловіка на терасу. Він сідав на східцях обличчям до лісосіки, якій скоро судилося стати морським дном. Тут і сидів, спираючись підборіддям на дивовижну свою палицю. Але рідко сидів сам. Майже одразу ж хтось з'являвся біля нього, сідав поруч, починалася розмова.

Хто були вони, ці люди, яких Петін бачив постійно

біля Старика через своє вікно, він не знав, про що говорили, не чув. Але завжди дуже дивувався, як це хворому не надокучає, як це його не стомлює. Вельми дивувався й заздрило: от коли б захворів він, Петін, хто до нього прийшов би? Та й не потрібні вони йому, ці люди. А тут один, другий, третій. А вчорами, коли стомлений за день Вячеслав Ананійович лягав у ліжку в своїй самотній опочивальні, з сусіднього будинку крізь сітку від мошви долинали співи. Коли співали про тайгу, про бродяг, що пробиралися додому, про Байкал, Петін здогадувався: у Литвинова сибіряки. Лилися привільні «Меж крутих бережков» або «Из-за острова на стрежень», — значить, Дюжев або хтось із волжан. Соковиті голоси виводять «Реве та стогне» — співають українці.

А іноді чувся не дуже злагоджений дует. Чоловічий і жіночий голоси виводили давно забуті комсомольські пісні про комунарів, що риють собі могилу перед розстрілом, про прощання з конем молодого червоноармійця, підстреленого білогвардійською кулею, — це означало: Литвинови самі. «Жалюгідні старомодні люди», — говорив Вячеслав Ананійович, перевертаючись з боку на бік без сну і не розуміючи; що заздрить Литвинову.

На новенькій, блискучій від лаку «Волзі» примчав одного разу Інокентій Седих. Колишні супротивники тричі розцілувалися.

— Зовсім став як буржуй, чалдон! На лімузінах розїжджаєш! — Литвинов з любов'ю поглядав на голову колгоспу, який за цей час схуд, ще більше засмаг і здавався ще більше схожим на беркута.

— Та ви ж дороги он які побудували! По них немовби й незручно на «козлі» трюхати, — відбувся жартом Седих. — Коли я став як буржуй, то вам за те перед партією відповідати. Адже я й зараз у справах. — І розповів, що колгосп, побудувавши ті самі склади з льоду, про які колись було стільки суперечок і галасу, тепер може зберігати овочі свіжими хоч і до врожаю наступного року. Зараз Тольшу Суботіна захопила ідея — побудувати в Новокряжево теплиці, щоб зимою постачати Дивноярськ зеленню. Заїхавши провідати хворого, Інокентій тут-таки завів розмову про те, щоб допомогли залізом, склом, трубами...

— Скаржилися вже, скаржилися мені, як ти тут нашим на горло наступаєш, — говорив Литвинов. — Спритний ти, ох і спритний!

— А як же ще? Ви ж нас з корінного гнізда зігнали, можна сказати, в глушину. Звідки у нас тепер гроші? Ми новосели. Хочете взимку оселедчик зеленою цибулькою заправити, огірочок свіженький на різдво на стіл покласти — розв'язуйте гаманець. А як же? Підможете — другий магазин у Партизанську відкрию. Овочами, рибкою, медом робітничий клас харчуватимем. Я ж багато не прошу, нам би тепла трішки: до вашої централі приєднатися та труб п'ять кілометрів — і все...

— І тільки? Га? — Крутив головою Литвинов. — Ну й куркуляка ти, Саватійовичу, сугубий куркуляка!

— Не для себе, не до своєї ж кишені... Ось, приймайте гостинець! — І, розгорнувши чистий рушник, він поставив біля Литвинова важку раму з печатними бджолиними стільниками, від яких так і війнуло ароматом літа.

— Глафіра, чи що, мене згадала?

Інокентій здивовано поглянув на Литвинова, і смагляве обличчя його посмутніло.

— Глафіра?.. А ви хіба нічого не знаєте? Хоча звідки вам знати наші біди? Немає у нас більше Глафіри Потапівни.

— Як немає?

— А ви й справді не чули? Про неї ви все знаєте?..

І розповів Інокентій Седих історію сумну і незвичайну. Була колись Глафіра черницею в тутешньому старовірчому скиті. Красунею була, з багатого старосибірського сім'ї, і, коли в 1917 році затріщала стара Росія, одіслала ігуменя вродливу черницю в губернію до родичів. І ось по дорозі на пароплаві познайомилася вона з механіком Олександром Седих і не доїхала до Старосибірська черницею. Зійшли вони на першій великій пристані й повінчалися. Потім, коли відступили вниз по Оні вибиті з губернського міста колчаківські полки, партизани і мріяти не могли про кращу розвідницю, як вродлива черниця із старої широковідової купецької сім'ї. Олександра та його товаришів розстріляли. Глафіра вночі викрала їхні тіла, перенесла в тайгову улоговину, виріла в торф'янистій землі могилу й сама їх поховала.

Відтоді, самотня, мовчазна, працьовита й сувора, жила ця жінка в родині Седих. Ходила в чорному, молилася богу, і єдиною її справжньою прив'язаністю була партизанська могила. Годинами сиділа вона перед нею на лавочці — і в літню спеку, і в зимову холоднечу, і

під сумним осіннім дошем. Сиділа, про щось думаючи, і ніколи нікому не казала про що. Тільки одного разу, як здалося рідним, почала відтавати її душа. Це коли Інокентій привіз у колгосп колишнього свого командира Павла Дюжева. Дюжев зовні, та й характером, нагадував їй чоловіка, з яким вона й року не прожила. І, бувало, іноді годинами стежила вона з темного закутка, як Дюжев працює, читає чи спить. А коли Дюжев поїхав, знову весь світ дивної жінки зосередився біля могили.

І от могилу довелося розкопувати. Тіла партизанів вирішено було перенести в нове місто, яке на їхню честь назвали Партизанськом. Зробити це потай не зуміли. Копали при Глафірі, і, коли зняли шар торфу, всі були вражені — три тіла лежали поряд, не зачеплені тлінню. Десятиліття немов пройшли повз них. Стара жінка побачила чоловіка таким, яким він жив у її пам'яті, — молодим, дужим, вродливим. Із страшним криком кинулася вона в розриту могилу, припала до нього. Потрібні були зусилля кількох чоловіків, щоб одірвати її від тіла. Присутній при ексгумації археолог Онич тут же почав пояснювати цей рідкісний випадок тим, що на дні улоговини, захищеної од сонця торф'янистим шаром, знаходиться сочевницеподібний осередок вічної мерзлоти. Розповідав, що отак одного разу знайшли в болоті цілого мамонта. Пояснення були резонні, але приголомшенна жінка нічого не розуміла, а може, вже й не чула. Вона мовчала. А другого дня, нікому нічого не сказавши, зникла. Зникла безслідно, і досі ніхто нічого не знає, чи жива вона і що з нею...

— Шукали?

— Шукали.

— І не знайшли?

— Ні слідочка. Невже не чули про це, Федоре Григоровичу? Про партизанів же і в газеті було. — Інокентій помовчав. — Вічна мерзлота! Воно, звичайно... Проте дивно це було. Я от старий вже, а братан старший лежить — парубок, та й годі. І ранка на лобі від колчаківської кулі так, ледве помітна...

— Ой, сльозливий я щось, Саватійовичу, став, — пожалівся Литвинов, втираючи сльози. — Ну, годі про покійників, кажи, як живі живуть? Чого супишся? Маяк твій, як і раніше, на все Онське плесо світить.

— Обібрали ви мене, Федоре Григоровичу, як є, обібрали, — зітхнув Інокентій, наче ховаючись у самого себе.

— Ну, знаєш...— Це Литвинов вимовив навіть ображено. — Переїхати допоміг? Допоміг. Клуб он який відгрозити допоміг? Допоміг. Зараз ось теплицями допоможу? Допоможу... Обібрали!

— Не відіграють мене ті теплиці,— вів далі Інокентій. — Василю цей ваш латиш забрав? Забрав. Хіба їй тепер колгосп у голові? Скільки молоді отак до вас пішло? Ваньша он з ранку до вечора скиглить: одпусти та одпусти в Дивноярськ — там техніка... І залишусь я, Федоре Григоровичу, сам, як мертвий сучок на дереві, і ходитиму по хаті з двома ганками: в один увійду, в другий вийду...

— Добрий мені мертвий сучок! Ти, Інокентію, кедр могутній. Он твоя крона як шумить! І пагінці у тебе, добрі пагінці. Скажу вже по секрету: геологів ми представляли — дочці твоїй великий орден носити...

— Орден... А хто в колгоспі працюватиме, хто годуватиме вас?.. Ви про це думаєте?.. — з боєм вихопилося в Інокентія. — Тануть тутешні колгоспи — хіба ви не бачите? Очі закриваєте на це. — Але щось найгірніше він не висловив, стримався й одразу заквапився. — Ну, одужуйте й приїздіть, завжди раді вам будемо.

І не встигла Інокентійова «Волга» від'їхати, як Степанида Омелянівна вже писала під диктовку чоловіка на депутатському бланку в Дивноярську міськраду, в Старосибірський облвиконком і секретареві обкому прохання допомогти колгоспові «Червоний плугатар» в будіванні теплиць: сугубо потрібна, сугубо корисна річ...

В міру того як отаким ось чином Литвинов поступово входив у робочу атмосферу Дивноярська, його близькі дедалі частіше чули відому їм музичну фразу «Й загибель всіх моїх полків...», що виконувалася в зовсім болювому тоні.

Надточів, Дюжев, Валя, Діна Василівна й інші люди, що часто забігали в будиночок на Набережній, дотримуючись правил медицини, намагалися не говорити про те, що могло засмутити, розсердити чи розхвилювати хворого. Навіть Ладо Капанадзе, для якого настали важкі дні, намагався говорити про шахи, та про нові археологічні знахідки Оничча. А через те що неприємностей і тривоги у нього було багато, а Литвинов мав гостре око й приховати від нього було важко, парторг старався не залишатися з ним сам на сам.

Флотський офіцер, що зник до розміреного корабель-

ного життя й ще не вжився в атмосферу величезного будівництва, Ладо Капанадзе розгубився в масі різноманітних справ. Ідея «кидка» захопила простотою і сміливістю. І справді, кому, як не цьому місту, що виростало в тайзі, бути заспівувачем славетних починань. І хіба справжнього більшовика може не захопити мрія йти вперед, вказуючи шлях іншим? Петін — розумна людина. Він, звичайно, все підрахував, він знає можливості. І гарячий Капанадзе з головою поринув у нову справу, яка йому припала до душі. Виступав на зборах, допомагав людям формулювати їхні зобов'язання. Радів, що «кидок» підтримує преса, що обком з інтересом стежить за розгортанням почину, що «Старосибирская правда» надрукувала лист дивноярців на першій сторінці, друкуючи зведення про хід справ.

І от водночас це запитання Старика — «Чи все там у вас на чистому вершковому маслі?» — і лист Марії Третяк. Капанадзе насторожився. Він сам пішов у котлован, поговорив з комуністами. І тут побачив, що жінці з її скляної будки справді пощастило розглядіти все детальніше, ніж йому самому з високого партійного поста. Це відкриття схвилювало Капанадзе. І хоч зведення з ділянок надходили хороші і почин, згідно з ними, розвивався нормально, це вже не заспокоювало.

В ці останні місяці Капанадзе якось особливо зблизився з секретарем комсомольського комітету Ігорем Капустіним. Йому, флотському офіцеру, була до душі спокійна, впевнена підтягнутість цього небалакучого, не дуже показного на вигляд хлопця, який за короткий час став улюбленцем молоді. Ігор був першим, з ким Капанадзе поділився своїми побоюваннями.

— Організуй-но ти, брат, перевірку на кількох передових ділянках. Комсомольський рейд, чи що...

Ігор відповів «есть» і того ж дня взявся за діло. Але Капанадзе й далі гризла турбота, невідступна, як зубний біль. І вже спадало на думку: а що, коли Петін задумав все це лише для того, щоб, скориставшись хворобою Литвинова, зняти галас навколо свого імені, а він, парторг, якому довірено людські душі, опинився на поводку в безсовісного кар'єриста? Адже саме так характеризував його Надточієв. І тут уже мимоволі згадувалися, зв'язувалися в загальний ланцюг і давня історія з пропозицією Бершадського, і боротьба проти Дужева та його проекту, і лист молодих спеціалістів про цю безшас-

ну людину, організований Юрієм Пшеничним, і багато іншого, чому він досі не надавав значення. Капанадзе ставало страшно. Коли це обман, бум, афера, тоді й він вільний чи невільний підсобник аферистів! Ох, якби порадитися із Стариком! Але той ненавидить окозамилювання, неправду, навіть просту брехню. Розхвилюється, спалахне, вибухне, і це може викликати повторний інфаркт.

Випадок підтвердив: справа серйозна. Якось уранці в партком вбіг, саме вбіг Марк Бершадський і, ще не дійшовши до столу Капанадзе, з середини кімнати зривистим голосом, наче продовжуючи з кимось суперечку, прокричав:

— ...А я не мовчатиму! Хай не дають квартири, хай! Хай він мене виживе! Хай вона йде! Я кандидат партії, я комуніст, я не можу цього приховувати.

— Сідай, — сказав Капанадзе, легенько штовхаючи відвідувача в крісло, й, наливши води, простягнув йому склянку. — Ну, розповідай, Макароновичу, з ким ти сперечаєшся?

— Ми розійшлися, — трагічно промовив молодий інженер, і склянка затремтіла в його худих, наче охрою забризканих руках. — Між нами кінчено. Хай все летить під три чорти, я не хочу! Честь комуніста не дозволяє мені...

— Стій, стій! Починай по порядку. З ким кінчено? Що не дозволяє честь комуніста? Кому летіти під три чорти?

— Як — з ким? З Вікою, звичайно. А честь не дозволяє заради квартири обманювати, бути спритником, робити підлоту.

— Кого обманювати, як це бути спритником? — тихо спитав Капанадзе, вже відчуваючи, що все це якось пов'язане з Петіним, з «кидком», з його власними сумнівами й роздумами останніх днів. — Ну, чого ж ти? Слухаю.

— Вчора у Вячеслава Ананійовича був потрібничок.

— Потрібничок? Що це таке — «потрібничок»?

— Сакко Іванович так називає вечірки, на які Вячеслав Ананійович збирає тепер потрібних йому людей... Мене також запросили. Розумієте? Вперше запросили.

Кваплячись, збиваючись, раз у раз повторюючись, ковтаючи цілі фрази, молодий інженер розповів усе, що було на день народження. Монолог Петіна, його застереження, приховану погрозу, що вчувалася в його сло-

вах. Нічого конкретного Бершадський повідомити не міг, але Капанадзе вже розумів, що цей молодий інженер, ще майже хлопчик, у даному випадку виявився зіркішим, ніж він сам, що любив називати себе флотським більшовиком. «У тебе на очах з допомогою фальшивок створювалися репутації, — думав він, дивлячись на схвильоване обличчя Бершадського. — Не знав? Так, звичайно, не знав, не розгледів, не відчув... Але довірливий дурень на посту партійного працівника нічим не кращий за афериста, брехуна, який ним крутить».

— Я, Ладо Іллічу, ще з тієї зими, коли Сакко Іванович одержав через мене догану, а потім мою пропозицію було забуто, почав здогадуватися: тут щось не те. Але ось учора, коли він усе це казав, я зрозумів: це організований обман! — кричав Бершадський, махаючи своїми довгими руками.

— Ясно. Сугубо ясно, — сказав Капанадзе й сумно посміхнувся, згадавши, що так любить говорити Старик. Ех, як не вистачало цього грубуватого чоловіка, його знань, його життєвого досвіду, його спокійного розуму й навіть його шаленої вдачі! Та коли пішов пригнічений Макаронович, партєргу ясно було одне: «кидок» — справа, в яку він так вірив, в яку вкладав душу, — перетворено на аферу. Треба діяти, діяти негайно, навіть не чекаючи результатів комсомольського рейду. Він вирішив почати з розмови з Петіним. «Що буде, те й буде. Скажу все напрямки, спитаю, що він з цього приводу думає, а там обстановка підкаже. Це буде розвідка. Розвідка боєм». І він подзвонив Петіну:

— Треба поговорити. Коли можна приїхати?

— Добре, — відповів спокійний голос. — Я краще заїду сам. Ну, наприклад, після робочого дня.

Петін приїхав, коли в парткомі робота кінчилась. Але партторг був не сам. Хтось був у нього в кабінеті. Звідти чути було голос Капанадзе:

— ...Ваша інструкція — це шедевр для «Крокодила»: «Забороняється, танцюючи, міцно тулитися до дами і в фокстроті робити двозначні рухи», — вичитував він когось. — Що означає «тулитися до дами»? Що значить «робити двозначні рухи»?

Неприємно здивований Петін відчинив двері, ввійшов, уважно подивився на годинник.

— Я прибув точно, як ми домовились.

— Так-так, звичайно. Вибачте.— Капанадзе вказав на якогось строкато вдягнутого хлопця з борідкою, що тупцяв коло столу. — Цьому товаришеві довірили культроботу в Партизанську. І йому, бачте, не подобається, як молодь танцює. Ви, може, хочете, щоб люди і множилися шляхом запилення на зборах?.. Йдіть. А вашу «культінструкцію» я надішлю до «живої» газети. Хай там з вами Мурка Правобережна розправляється... Та ви сідайте, сідайте, Вячеславе Ананійовичу! — промовив він, показуючи на диван, і, коли вони залишилися самі, сів поруч з Петіним. — Я сам розслідував листа Марії Третяк.

— Я про це знаю, — спокійно, безбарвним голосом сказав Петін.

— І ви знаєте, вона має рацію.

— Можливо... І, одверто кажучи, мене не дуже турбує, що якийсь дурень — десятник чи виконроб — у запалі змагання комусь приписав виробіток. Мене більше турбує.— Петін поглянув на співрозмовника, — мене дуже турбує, що партійний керівник будівництва, замість того щоб високо нести прапор народної ініціативи, слухає кляузи якихось психічок... Ми тут самі, ми можемо сказати вголос: ми автори ідеї «кидка до комунізму». Ми разом ось тут, у цьому кабінеті, раділи її народженню, піднімали, пропагували, не спали ночей, а тепер... Що, власне, трапилось? Чому ви дозволяєте склочникам убивати наше дітище, потураєте, навіть допомагаєте цим ненависникам? Думаєте, я не знаю, за чією вказівкою почався цей так званий комсомольський рейд?

В голосі Петіна чулась образа. І хвилювання було справжнім. Може, Макаронович надаремно гарячкував? Може, організованого коззамилювання й не було? Може, й правда, це тільки надмірна ретельність, старанність якихось окремих ідіотів, які бажали будь-що вискочити в передові. Але тоді чому Петін так схвилювався, чому хвалений спокій зовсім полишив його?

— Вячеславе Ананійовичу, нічого не трапилось. Нам допомогли викрити неподобства. Ми обговоримо, засудимо цей випадок, щоб іншим не кортіло, і рушимо далі на чистому вершковому маслі. Так, саме на чистому вершковому маслі.

Ця остання фраза немовби вжалила Петіна. Губи зникли. Обличчя стало злим.

— Я знаю, чия це приповідка... Тепер мені все зрозуміло. — Матова-смагляві щокі посіріли, а чорні очі заблищали, як гудзики. — Тепер мені зрозуміло, чому ви зробили поворот на сто вісімдесят градусів. Ну що ж, хочете по щирості? Добре. Справді, великі справи не робляться в білих рукавичках. Тільки прошу не забувати: зведення підписували ми з вами разом. Разом. І за кожну цифру ми відповідаємо обидва. Обидва! Будь-які дисбалансові дії пошкодять нам обом. — Матова маска обличчя ще здавалася спокійною, але запалі скроні спітніли, а маскувальна кіска злізла на високий лоб, відкривши гладеньку лисину, вздовж якої півнячим гребенем росло пучечком рідке волосся. — Ми або обидва впливемо, або обидва почнемо тонути. Тільки те, що для мене, людини техніки, буде аварією, для вас, партійного працівника, стане катастрофою. Запам'ятайте це... — Петін устав, зняв з рукава якусь пушинку, здув на підлогу. — ...Привітайте вашу милу дружині, скажіть, я завжди із захопленням згадую вечір, проведений у вас. — Пішов до дверей, прямий, знову застебнутий на всі гудзики. Біля дверей він озирнувся: — Подумайте. Раджу подумати.

Капанадзе сидів сам у спустілому будинку парткому й думав, стискаючи голову долонями. За вікном Дивноярськ запалював свої уже численні вогні. Тепер важко було навіть уявити, що зовсім недавно цей двоповерховий дерев'яний будинок самотньо стояв серед тих, які ще тільки будувалися. А тепер вогні, вогні. Тихо пройшов під вікном солідний тролейбус, кинувши на стелю відблиски своєї дуги. В нижньому поверсі загуло так, що задзвеніла надтріснута шибка. Це в друкарні «Тайгові вогні» почали друкувати першу й четверту полоси. Подзвонила Ламара. Обід давно захолов. Григол кричав у трубку: «Тату, що таке інгредієнт?»

А Капанадзе все сидів біля столу. Потім важко підвівся, замкнув сейф, вимкнув електрику, вийшов на вулицю й попростував вздовж неї через місто, яке витяглося вже кілометрів на три. Грозивий дощ, що пройшов зовсім недавно, немовби промив атмосферу. Повітря було напрочуд чисте, а найзвичайнісінькі звуки — шурхіт шин, гомін, сміх — набували в ньому якогось особливого, весняного, збудженого звучання. Так що ж далі, як бути? Тепер ясно: Бершадський не помилився. Справа, в яку ти вірив, у яку вкладав душу, сили, — мильна бульбашка, афера холодного, обачного кар'єриста, що здатний,

як каток для асфальтування, неквапливо, спокійно рухатися, підминаючи все на своєму шляху. «Ох, який же розумний був цей Сакко і яким ідіотом був ти, Ладо, вважаючи слова друга, сказані на адресу Петіна, результатом чоловічих ревнощів! Які тут ревнощі? Он скільки вже часу Діна Василівна живе сама в дівочій палатці Зеленого містечка, але її стосунки з Надточієвим навряд чи просунулися вперед... В одному Петін має рацію: для партійного працівника це катастрофа. Партія не прощає таких речей».

Якось непомітно ноги привели Капанадзе добре протоптаною стежкою на вершину скелі Дивний Яр. Тут було ще більше озону. Вологий вітер шумів, куйовдячи кучеряву крону корявої сосонки. Коли Капанадзе подолав останні метри крутизни, парочка підвелася з лавки під собою. Юнак прикривав дівчину полою свого плаща, і, хоч вони пройшли зовсім близько від Капанадзе й збентежено привіталися до нього, він не впізнав ні Валі Єгорової, ні Ігоря Капустіна. Що йому було до якихось там закоханих, коли на порядку денному сьогодні стояло тільки одне питання — про Капанадзе Ладо Ілліча, десятого року народження, члена КПРС з 1941 року, грузина по національності, який до суду та слідства не притягувався і партійних стягнень досі не мав. З прокурорською упередженістю досягнув він себе, і виходило — винен. Був учасником огидної афери, обманював комуністів, що вірили йому. Мимоволі обманював Центральний Комітет партії.

За сосонкою базальтова брила круто обривалася. А там, на стометровій глибині, простір був так густо всіяний вогнями, немов шматочок Чумацького Шляху одірвався, перекинувся на землю й розтікся по ній між двох скель угору й униз по річці. Біла заграва стояла над будівництвом. Пітьму раз у раз прорізували голубі вогні електрозварювання. Безодня, на краю якої стояв Капанадзе, як усяка безодня, тягла до себе. Ступити, тільки раз ступити й... не буде вже ніяких питань, не треба буде дивитися в розлючені сині очі Старика, бачити розчаровані й докірливі обличчя комуністів... Ступити раз, тільки раз... Камінець зірвався з-під ноги й немов розчинився у пітьмі. Тільки за кілька секунд долинув звук його удару об асфальт низової дороги... Траурна рамка в «Тайгових вогнях» і стандартні слова: «...нешасний випадок вирвав з наших рядів...»

— Тьху, чорт!..— Капанадзе різко одсахнувся й, не озираючись, пересік облиту місячним сяйвом вершину Дивного Яру, сполохав з лави вже другу пару й квапливо пішов униз.

У місто він повертався найкоротшою дорогою — через Набережну. В будиночку Литвинова спали — жодного вогника. У Петіна світилися два вікна вітальні. «Теж ось мучиться, мабуть»,— промайнуло в голові Капанадзе. Але слово «мучиться» так не підходило до Петіна, що Капанадзе сплунув.

На мить він затримався біля хвіртки Литвинова. Вона не замкнена, навіть трохи відхилена, і вітер розхитує її. Пересікти палісадник, зійти на ганок, постукати. Він уже уявляв, як, відмикаючи двері, Степанида Омелянівна промовить міцне слівце, але все ж, мабуть, прийме, а може, й чоловіка розбудить. Як би це було здорово — зараз викласти Старику все, що є на душі, попросити поради. Але не можна. «Будь-яке хвилювання може стати для нього смертельним»,— ніби чувся голос славнозвісного московського консультанта. «Ні, друже Ладо, сам заплутався, сам знімай з себе павутиння або пропадай у ньому».

В будиночку на Березовій теж спали. Тут уже звикли, що парторг іноді повертається пізно. Не знімаючи набряклого від роси плаща, стараючись, щоб розсохлі мостини не рипіли під ногами, Капанадзе пройшов до себе в кабінет. «А може, й нічого? Може, якось минеться?.. Ну, друже Ладо, ти більшовик, дивись правді в вічі. Нічого не минеться, за все тобі відповідати. Вирішуй».

Вранці Ламара, побачивши, що спить сама, вибігла в прихожу. В кутку валялася кепка, глинисті сліди вели в кабінет. Ладо, не знявши плаща, сидів біля письмового столу, поклавши голову на долоні.

— Ладо! — жінка кинулася до нього.

— Що, вже ранок? — здивовано спитав він, обертаючи до неї бліде обличчя.

16

Одного разу біля хвіртки будиночка номер два на Набережній зупинився забрьоханий грязюкою мотоцикл. Засмаглий, ще більше зарослий за ці останні місяці Дюжєв легко зіскочив із сідла й пішов в обхід будинку до тераси, куди вела протоптана відвідувачами стежка, що чітко позначилась на траві. Як він і гадав, Федір Григо-

рович сидів на ганку. Насадивши на носа окуляри, він читав якогось листа.

— Приборкувачу стихій! — привітав він гостя й, знявши окуляри, поклав їх на купку не розпечатаних ще конвертів.— Сідай, Павле Васильовичу! Мабуть, голодний? А у нас он чуєш? — Він шумно втягнув повітря.— ...Стеця млинці споруджує.

— Я до вас, Федоре Григоровичу, в справах. Пам'ятаєте, з вашого благословення я ще взимку за інженер-майором Вороховим до Старосибірська їздив. Я вам про нього доповідав.

— Це той, що Тиб? — Литвинов посміхнувся.— Пам'ятаю, ти ж розповідав: тещине поганяйло. Ну й що? — Прибув.

— Як, сюди?.. Сугубо цікаво... Ну, ну? — Литвинов підвівся, спираючись на палицю, і гукнув у середину будинку: — Стецю, поглянь, хто в нас, печи більше, він просто з річки й жерти хоче, як сорок тисяч братів! — Раптом обличчя Литвинова стало стурбованим.— Ану ж бо, дихни? Приймаєш? І не боїшся?

— Не боюся,— весело відповів Дюжев і, обнявши Литвинова за плечі, повторив: — Не боюся, Федоре Григоровичу, тепер не боюсь. А взагалі й не приймаю, це вже заради зустрічі із давнім другом... Я так його зрадив.

— Розширяли судини? — Литвинов задоволено згадав дюжевську розповідь про невдалу поїздку, яку чув ще в тайзі, у мисливському стані.

— Розширяли,— винувато сказав Дюжев.

— То як же ти його придбав?.. Стецю, ну що ж ти? Гість голодний.

— Та звідки ви взяли...

— Ну-ну-ну! Брехати ти ще, слава богу, не вмієш... не те що інші. Я про тебе все знаю. Либонь, одна на лікарка лікує і обох від серцевої недуги.— Литвинов, підморгнувши, зареготав, а Дюжев, залізний Дюжев, який уже встиг на будівництві прославитися своєю витримкою, густо почервонів.— Е, голубе, та ти й червоніти, виявляється, вмієш. Властивість тепер рідкісна, але корисна. Соціалістична, між іншим, властивість...

Дюжев і справді був голодний. Млинці швидко зникли з його тарілки. Литвинов сам не їв і тільки, всміхаючись, поглядав на гостя. Тільки коли полумисок спорожнів і Степанида Омелянівна вийшла на кухню пекти нову партію млинців, він спитав:

— Ну, як же він з'явився, цей твій Тиб?

— Як чорт у опері: постав з-під землі. Сиджу вчора ввечері у вагончику, замислився, потім шумить, гармошка десь грає, раптом немовби рипнули двері. Озираюсь: Карлуша Ворохов... Рюкзак, як горб... Зняв, поставив. «Здрастуй,— каже,— полковнику! Не ждав?» Я ставлю дурне запитання: «Як же це ти?» А він відповідає: «Ось так! З кожного становища є два виходи, і у мене теж: або здихати тещиним поганяйлом від усілякої аптекарської гидоти, або хоч недовго, а зате пожити людиною».

Дюжев був незвичайно збуджений. Схудлий, змарнілий, засмаглий так, що брови, вії, буйне волосся — все здавалося сірим, як ковила, у картатій сорочці із засуканими рукавами, він здавався тепер, незважаючи на свою бороду, навіть молодшим за свої роки.

— ...Ех, Федоре Григоровичу, мені тут тільки Карлушки Ворохова й не вистачало. Знаєте, який це начальник штабу?

— Був, п'ятнадцять років тому був, а який зараз — ми з тобою не знаємо. Люди міняються. — І раптом, звівшись, перегнувся через стіл і, пильно дивлячись у блакитні очі співбесідника, спитав: — Ну, а річку в строк перекиреш? Не крути, відповідай!

— Може, навіть достроково, — твердо відповів Дюжев.

— Ну, а ці петінські шулерства, всілякі там умовні тонни і кубометри, ця «позика у майбутнього» тебе не зачепила?

Дюжев мовчав. Степанида Омелянівна, дивлячись на чоловіка, бачила: хвилюється. Від Діни Дюжев стільки разів чув, що будь-яка погана звістка може знову покласти Старика в постіль. Навіть зараз, коли бригади, перевіряючи на ділянках звітність і порівнюючи їх з дійсним станом робіт, уже виявили приписки, брехню в рапортах, підтасовку цифр у зведеннях, навіть Ладо Капанадзе не наважувався передати цю звістку Литвинову. Це Дюжев знав.

— Ну, чого мовчиш? Думаєш, старий шлапак сидить з костуром і не знає, що у вас там робиться?.. Все знаю, не згірше вас знаю. Відповідай: тебе ця пліснява зачепила? Ну?

— Ні, — відповів Дюжев, здивований спокійним тоном, яким було поставлене це запитання, — Про нас же

говорили: вільне місто Данціг. Я не знаю чому, але в наші справи Петін взагалі не втручався.

— Ти не знаєш, а я знаю... То, значить, перекриєш вчасно? Дивноярьськ не зганнябиш? — В очах Литвинова з'явилися сльози.— Ну, дай я тебе поцілую, чорта бородатого... Ух, як ти мене схвилював. Дай-но там, на буфеті, пляшечку і грудочку цукру.

Литвинов сів у крісло, хапаючи повітря. Степанида Омелянівна, що прийшла з кухні з новою порцією млинців, кинула сковорідку на стіл, метнулася до чоловіка, докірливо дивлячись на гостя.

— Говорили ж вам...

Литвинов ще ловив повітря відкритим ротом, але очі дивилися весело.

— От що, ти скажи цьому великому конспіратору Капанадзе — хай заїде з усіма матеріалами. І хай він мені байки про шахи й про археологів не варнякає. Мене партійні справи цікавлять... А Сакко повернувся? Хай теж заїде. Він зіркіший за всіх вас виявився... Хай, не страшно помилитися — страшно не виправитися вчасно і ще страшніше — затятися в помилках... Ну, досить, іди.— І коли Дюжев пішов до дверей, гукнув на нього: — А цей твій Тиб, він і справді ділова людина?

— Моя права рука.

— Ну, то теща там цю руку в пуховиках гріла. Скажи Тількодлявасу, від мого імені скажи, щоб йому в Партизанську квартиру дали. Там, на Сосновій, здають десять будиночків... Може, й тобі квартиру, га? Може, годі парубкувати,— й підморгнув,— порадься ти із своїм лікарем, може, тобі одруження медициною показано...— Тішачись збентеженням бороданя, Литвинов соковито зареготав.

А ввечері в будиночок на Набережній входив Капанадзе. Він дуже змінився за останній час. Схуд. Змарнів. Обличчя загострилося. Чорні опуклі очі позападали, дивилися нервово. Ніч, коли він, стоячи над урвищем на Дивному Яру, мучився над найскладнішою проблемою із усіх, які будь-коли поставали в його житті, ніч, коли він сказав собі: «Що значить кар'єра чи навіть доля однієї людини в порівнянні з долею колективу, що робить величезну, небувалу справу?» — ця ніч уже минула давно. Він вирішив тоді: хай його, Ладо Капанадзе, знімуть, хай осудять за короткозорість, неуважність,— він на це заслуговує. Хай накладуть будь-яке партійне стягнення,

пошлють на будь-яку роботу. Але ніхто не скаже, що він кар'єрист, нечесна людина. Він остаточно переконався у правильності цієї думки в будиночку на Березовій. Вранці, прийшовши в партком, він викликав Ігоря Капустіна, а потім доручив інструкторам об'їздити основні об'єкти й на завтра скликати секретарів на нараду, присвячену обліку змагання. І коли опівдні подзвонив Петін, мета, яку поставив перед собою Капанадзе, була йому ясною.

— Мені вже доповіли... Вирішили діяти проти мене? Надаремно. Якщо допущено помилки, ми обидва в них винні. Різниці між нами немає...

Тон Петіна був не такий упевнений. Відчувалося, що він не від того, щоб піти на угоду.

— Крім тієї, що я, виявивши хворобу, хочу лікувати її хірургічним шляхом, а ви, як я розумію, все ще хочете заганяти її всередину, — без запальності, але твердо відповів парторг.

— Я не з тих, на кому можна відігратися й кого можна безкарно цькувати. За цькування інтелігентів ЦК по голівці не гладить... тим більш, що, як ви, напевне, знаєте, моє ім'я нагорі відоме...

— А я, Вячеславе Ананійовичу, не з тих, кого можна залякати.

Обидва поклали трубки. Все це згадалося Капанадзе, коли знайомою стежкою він ішов до Литвинова. Той розмірено походжав на терасі, тримаючи палицю під пахвою.

— А, найзвичайніший окомилювач усіх часів і народів, — буркнув він.

Останні дні на будівництві бушували партійні збори. Обговорювався хід «кидка». Сердито, навіть люто критикували й тих, хто приписував, і тих, кому приписували. Окомилювання було оголошено головним злом. Це слово звучало як найтяжче звинувачення. І хоча Ладо Капанадзе на цих зборах добре перепадало за короткозорість, довірливість, мимовільне потурання безсовісним кар'єристам, хоча він часом повертався з них додому немовби фізично побитий, ледве переставляючи ноги, — окомилювачем його, проте, ніхто не називав. Слова Литвинова вразили парторга. Він так і застиг біля ганочка, наче його стукнули по тім'ю. Литвинов одразу ж помітив це й спохватився:

— Ладо, голубе, ти не так мене зрозумів. Ти мені все тут про шахи й археологів закручував... Я в цьому

розумінні...— І раптом спитав спокійно і прямо.— Що, дуже погані справи?

— Дуже! Треба гірше, та не можна. Павло сказав, що вам усе відомо.

— Все відомо.— Литвинов помовчав.— Сугубо погана штука. «Кидок до комунізму!..» Курочка в гнізді, яечко біс його знає де, а ви на всю країну розкудкудалися.

— Тільки не хвилюйтеся, дорогий Федоре Григоровичу...

— Не хвилюйтеся? Ач хитрий! Ні, любі ви мої, без хвилювання я мало не здох.— Сині очі насмішкувато дивилися на Капанадзе.— Ти що ж, генацвале, думаєш, мені це ось так вчора чи сьогодні відкрилося? Погано ти мене знаєш, у мене, голубе, нюх на всіляку тухлятину, а ти мені тут про археологію, про п'ятнадцяте століття... Ну, а що далі робитимем?

— Я написав у Центральний Комітет. Одверто написав, як усе сталося, як ви мені тоді щодо вершкового масла натякали і як я не зрозумів і прогавив. Все написав.

Литвинов важко ходив по терасі.

— Одіслав?

— Ще ні. Прийшов до вас порадитися.

— Не смій поки що посилати.

І знову заходив, тепер уже навмисно стукаючи своєю палицею. І коли б не ця палиця та не те, що дихав він трохи відкритим ротом, це був би колишній Литвинов, енергійний, бадьорий, завзятий, навіть життєрадісний.

— Хто б міг подумати, га?..— І, втупивши в парторга сині хитрі очиці, сказав: — Ех, Ладо, Ладо, не те чудо з чудес, що мужик упав з небес, а те чудо з чудес, як він туди заліз. І от у цьому наша з тобою провина. Ми йому самі плечі підставляли... чоботи валяні... Тебе він лякав? Погрожував?

— Казав, що вбиваємо наше спільне дитя і що ми обидва за це все відповідатимемо.

— От так...— І знову заходив по веранді, тепер уже повільно. І, ходячи, міркував сам із собою, наче щось для себе усвідомивши: — Такі зараз найстрашніші для нас люди... Який-небудь дармоїд, чужоспинник, навіть контрик, що він? Досвідчене око швидко розшифрує. А цей, він замаскований, заброньований. Він на голову людині стане, щоб сантиметрів на десять вище піднятися, стане,

ще й промовлятиме слова про чуйність... Вчепився в горло й муркоче про захист загальних інтересів, про колективізм, який вимагає жертв. І тільки-но ти голос проти його витівок підніс, одразу ж усе матимеш: і рутинер ти, і індивідуаліст, і навіть ревізіоніст. І буває, що таких і великі люди слухають. Та й справді він увесь у правильних слівцях, як горіх у шкаралупці, спробуй розгризи його. От навіть ми, два старих карасі, на цю наживку попалися... Але ж здібний, собака, організатор. Цього від нього не відбереш... Яку діяльність розгорнув...— Капанадзе сидів, понурившись. Йому здавалося, що над ним іде суд. От зараз говорить прокурор... Не посилати листа? Чому? Що він порадить? — Ех, Ладо, скільки я ці дні над цим усім думав... Страшна це справа, петінщина, коли зараз за неї, як раніше казали, всім миром не взятися... А записку свою поки що несилай, не завдавай людям, в яких багато справ, зайвого клопоту. Навалили ми з тобою велику купу, самі й прибирати повинні... Листа залиш, почитаю, а куди треба, сам подзвоню.

І хоч Литвинов не сказав нічого втішного, Ладо Капанадзе вперше після того, як стояв він на вершині Дивно-го Яру, повернувся додому, всміхнувся дружині й синові.

17

А наступного дня рано-вранці в гаражі управління подзвонив телефон і диспетчер почув знайомий високий голос:

— Литвинов говорить. Машину до мене на Набережну.

— Федоре Григоровичу,— розгублено промовив диспетчер.— Вибачте, але машина ваша на вісім десятків записана за товаришем Петіним.— Переграти?

— Не перегравай. Пришли мені щось, хоч великовантажний самоскид, але щоб швидко.

Секретар Петіна, високий, немолодий, старанно вдягнений чоловік, ще тільки сідав за свій стіл у прийомній начальника будівництва, коли в безлюдному будинку управління почулося постукування палиці й знайома важка хода. У дверях з'явився Литвинов.

— Здрастуй,— кивнув він.— Перебирайся назад до себе, а Валю сюди. Де вона?

— Хіба вас не повідомили? Вона вже більше не працює в управлінні. Звільнилася за власним бажанням. Слово честі!

Литвинов прихмури́в пшеничні брови.

— Я все,— він підкреслив це слово,— все знаю. Ану з'єднай мене із секретарем комітету комсомолу Капустіним.— Почекав і, коли почувся голос Ігоря, сказав:— Здрастуй, юначе! Литвинов. Ти куди свого товарища по нещастю подів? Чи, може, ви тепер товариші по щастю?.. Не розумієш? Ох, який недогадливий, як тебе комсомольці такого ще держать... Валя, Валя мені потрібна. Знайди її і щоб алюром три хрести до мене. Куди? Як куди? В управління, звичайно. В мій передбанняк.

Потім пройшов у кабінет, де тепер на вікнах, у кутках, на дивані вже не лежало ні проб ґрунту, ні бетонних кубиків, ні геологічних зразків, де замість малахітового, схожого на древньоримський надмогильник чорнильного прибору стояла лише лампа денного світла та підставка для вічної ручки. Він опустився було в петінське крісло-вертушку, але зараз же пересів на другий бік стола в крісло для відвідувачів і, погортавши записну книжку, замовив по високочастотному телефону Москву, квартиру міністра.

— Не впізнаєш, Іване Івановичу? Це Литвинов. Ну, звичайно, я. Не відпочивав? Із театру повернулись і чай п'єте? Ну вибачся за мене перед Клавочкою, привіт їй... Е-е, годі про хвороби, остобісіла мені ця тема. Здоровий твій кадр, на роботу виїшов. У начальства заперечень немає? Наказ — це потім, треба ще віжки підібрати, а зараз поцілуй Клавочку. Стеця моя вам обом кланяється. Вона? Ледве-ледве з її лап видерся. Адже знаєш: поки справжня моледиця з печі впаде, вона чоловіка десять разів вилаяти встигне...- Проте втік.

Потім став серйозним, довго слухав клекіт трубки, кивав круглою головою, знову зарослою сивим бобримком.

— Це, Іване Івановичу, я вже знаю. Все. І прошу тебе, як давнього друга, і не тільки тебе, але й Центральній Комісії передай моє прохання: не ганьбіть Оньбуду. Все самі зробимо. Тут наш грузин трохи заплутався, морська душа, не знає ще наших сухопутних справ. Але сам і похопився, і зараз усе сам і розплутує... В ЦК вже відомо? Ну й гаразд, доповіси туди, що Литвинов, мовляв, своєю сивою макітрою за все ручається. Там мене, мабуть, теж трішки знають, скажи, що ми тут самі всім сестрам по сережці видамо.

Коли Валя, захекана й сяюча, вбігла до кабінету Литвинова, він усё ще сидів у кріслі для відвідувачів.

— Пиши наказ,— сказав він, навіть не привітавшись.— Номер поставиш потім. З такого-то дня вважати, що начальник Литвинов Фе Ге повернувся з відпустки по хворобі й приступив до виконання обов'язків. Підстава: наказ міністра. Номер поставиш потім. Підпис? Так, кому ж підписати? Гаразд, підпишуть теж потім...

Крізь товсті скельця окулярів сяяли Валині очі. І не тільки вся її хлоп'яча фізіономія, але й сама поза вказували радісне здивування. Литвинов говорив і діяв, начебто вони щойно розлучилися.

— Та як ви себе почуваете, Федоре Григоровичу?

— Кепсько. До зарізу часу мало, а мені ставлять дурні запитання... От що, зараз мені по черзі — Капанадже, потім Надточієва, потім виконроба з правобережжя, потім... Ну, ось список. Усіх за списком, і в кінці запроси Вячеслава Ананійовича. Мовляв, дуже вибачається, сам би прийшов, але ось, на жаль...— він показав на палицю,— знижена ходимість.

— Але ж я на роботі? Цей божевільний Ігор зірвав мене з чергування.

— Правильно зробив. З'єднай мене із своєю старшою.

— Я і є старша.

— Невже? Скористалася моєю хворобою і робиш тут кар'єру? Не вийде... З'єднай мене з начальником усєї нашої дзвонилівки. Йому вдаримо чолом...

А в управлінні вже все кипіло. Слово «Старик» так і шелестіло по кімнатах, по кабінетах: «Старик сердиться», «Старик викликав такого-то», «Юрка Пшеничний вилетів з кабінету Старика геть змилений», «Старик на такого-то кричав», «Вже знову з'явилася ця Валька, вже вона Старику нарочкає».

І єдиний, хто цього дня в управлінні працював, як завжди, приймав людей, розмовляв по телефону, рівним голосом віддавав розпорядження, був Вячеслав Ананійович Петін. Він, звичайно, один із перших дізнався про вранішню розмову Литвинова з міністром, стежив і за тим, кого викликають до начальника. Не міг він не замислитися над тим, чого Литвинов і досі не запросив його до себе. Але він залишався спокійним, і хіба тільки секретар, з яким Петін працював ще в Москві, за вірною ознакою, з того, що губи шефа майже зникли з матового

обличчя, здогадувався, що начальник його в крайньому напруженні...

І раптом по управлінню, а потім по конторах виконробів прокотилася притоломшлива чутка: Вячеслава Ананійовича Петіна під час розмови з якимсь відвідувачем схопив серцевий приступ. Він упав з-за столу, його підняли майже непритомного, на руках віднесли в машину, повезли додому.

— Удар, справжній удар,— говорив Пшеничний, який разом з іншими відвозив Вячеслава Ананійовича в будиночок на Набережній.— Він уже давно скаржився на серце. Тіпання нервів, яке влаштував Капанадзе з цим своїм розслідуванням, діалося взнаки. Він жертва цькування.

Начальник, якому, звичайно, одразу ж доповіли про те, що трапилося, попросив, щоб його негайно з'єднали з секретарем Старосибірського обкому.

— Сергію Михайловичу? Литвинов турбує. Доповідаю: вийшов ось на роботу і одразу біда: замість мене, Петін зліг. Так-так, захворів, щойно з роботи забрали, відвезли додому. Що? Передчував? Лист був? Який лист? Ах, що його цькують... Сугубо цікаво... Значить, цькують... гм... гм... От що, пришли ти сюди чоловіка пильнішого, хай він по цьому листу вчинить партійне розслідування — серйозна річ. Але спершу пришли краще свого кардіолога. Гаразд? Дуже прошу. Діагноз? Ну от він діагноз і поставить... А про мене що? Працюю ось... Чи не рано вийшов? Ти краще спитав би: чи не пізно?.. Трохи запізно, проте дещо застав. Приїхав би до мене, га? Ну хоч на перекриття приїзди. За перекриття не турбуйся: у мене там хлопець орел — Дюжев, у тебе, між іншим, з-під носа його забрав... Отже, зацькували, ай-яй-яй!

Литвинов повісив трубку й підморгнув Валі. Вона стояла біля столу з паперами на підпис, чула розмову. Перебираючи папери, начальник Оньбуду фальшивим голосом проспівав:

Я милого узнаю по походке:
Он носит плисовы штаны...

Валя спостерігала за Литвиновим і дивувалася. Він ніби й не вибував із строю.

А одного дня наприкінці травня, коли черемухи в тайзі обсипали цвіт, а шпаки і шпачихи, залишивши свою

житлоплощу, із страшною метушнею і галасом виводили на городах у життя перше покоління ще жовторотих, з жадібно тріпотливими крильцями пташенят, Діна Василівна йшла по Набережній з маленьким чемоданчиком у руках. Вона вже мало була схожа на вродливу, вибагливо вбрану даму, що приїхала сюди з поблажливою усмішкою на повних губах, із здивовано піднятими бровами і чемоданами, повними вбрання. Зустрівши на вулиці цю худеньку струнку молоду жінку з тінню втоми в розкосих сірих, опущених пухнастими віями очах, уже мало хто озирався їй вслід. Але Діні вже ніколи було думати про враження, яке вона справляє на сторонніх: надто багато було турбот.

У чемоданчику разом з халатом, білим міткалевим ковпачком і ліками першої потреби у неї лежали картки хворих, які чекали на допомогу. Свою дільницю вона вже обійшла, але у лікаря, що обслуговує Набережну, захворіла дочка, і сьогодні Діна заміняла його. І от зараз, нашвидку перекусивши в їдальні, вона йде знайомою вулицею до хворого, якого їй зовсім не хочеться відвідувати.

Намагаючись йти якомога повільніше, вона збирала в собі всю мужність. Про хворобу Вячеслава Ананійовича ходили різні чутки. Вона знала, звичайно, що того дня, коли Старик вийшов на роботу, Петіна забрали з кабінету. В карточці значився діагноз: ангіна пекторіс. Були люди, які звинувачували Ладо Капанадзе в тому, що той довів Петіна до приступу. Інші, й серед них Сакко Надточієв, визначали: симуляція, відомий хід бувалих політиканів для того, щоб уникнути відповідальності, викликати до себе жалість вищестоячих, спрямувати їхній гнів проти супротивників, відлежатися під благородним приводом, поки все стихне й час згладить гостроту подій. І справді, гнівні партійні збори вже минули. Відчуваючи під ногами реальний ґрунт, люди, все обдумавши, шукали й починали знаходити шляхи справжнього піднесення. Справжнє змагання замінило галас останніх місяців. Про нього намагалися забути.

А втім, все це не цікавило зараз Діну. Вона думала лише про те, як вона ввійде в дім, котрий вона колись з такою старанністю обживала, побачить кімнати, де вона своїми руками поставила кожну річ, побачить людину, з якою вона прожила майже п'ять років і яку, як їй здавалося, кохала до обожнювання. Навіть відчинити хвірт-

ку їй забракло сили. І все ж вона відчинила її, увійшла, і, коли підходила стежкою до ганку, їй здалося, що в кухонному вікні на мить промайнуло чиесь обличчя. Промайнуло й зникло. Вхідні двері були незамокнені. Вона увійшла в прихожу й, постукавши, якомога буденніше промовила стандартну фразу: «Лікар з поліклініки». Ту ж мить з-за дверей спальні почувся zalивчастий радісний гавкіт і знайомий млявий голос тихо промовив:

— Лікарю, чистий рушник праворуч від умивальника.

Намагаючись стримати хвилювання, Діна одягла халат, ковпачок і, вся скута тяжким відчуттям, увійшла до кухні, супроводжувана все тим же zalивчастим гавканням, що рвалося з-за зачинених дверей. У кухні була просто хірургічна чистота. На табуреті стояв тазик з крохмалем. У ньому лежали випрані комірці. Один з них був ретельно розправлений на прасувальній дошці, і поряд, ледь потріскуючи, стояла праска. Накрохмалювання комірців у минулі часи не довірялося нікому. Діна завжди накрохмалювала комірці сама й зараз мимоволі подумала: хто ж робить це тепер? Чие обличчя промайнуло у вікні? Ще більш збентежена, вона відчинила двері спальні. Чіо з радісним гавкотом кинувся їй назустріч. Високо підскакуючи, як маленька туга пружинка, він намагався лизнути їй руку і падав вниз. Діна взяла собачку на руки.

— Здрастуй,— сказала вона, рішуче заходячи в опочивальню, й одразу ж похопилась: — Здрастуйте...

У Вячеслава Ананійовича був непоганий вигляд. Він мало змінився. Хіба що порідшало волосся на тім'ї і кіска, «внутрішня позика», вже не закривала лисини.

— Бачите, як вас тут люблять і чекають,— сказав він своїм звичайним голосом, але Діна бачила, як тремтять його тонкі губи.— Вибачте, не підіймаюсь. Професор категорично заборонив.— Він подав руку, і тонка рука ця була чомусь вологою, ледь клейкою.

Діна зміряла пульс, перевірила тиск, ставила звичайні професійні запитання, які належить ставити хворому з діагнозом ангіна пекторіс. Щось записувала в медичну картку. Роблячи все це майже механічно, вона відчувала, що за кожним її рухом стежать двоє чорних очей. В цих очах була і туга, і кохання, і, можливо, надія... Невже він усе-таки надіється? І їй стало шкода цю людину. Ось він лежить один, з маленьким собачкою в спутілому будиночку. Нікого з близьких поряд. Хто про

нього піклуватиметься? І раптом вона відчула себе винною...

— Ну як ти тут? — спитала вона, з зусиллям тамуючи своє хвилювання.

Від цього «ти» Вячеслав Ананійович просяяв. Але відповіді не встиг. Його увагу привернув гіркий запах чаду.

— Праска! — схвильовано скрикнув він, майже інстинктивно підскакуючи на постелі, але одразу ж схаменувся, зморщився, ніби від гострого болю, опустився на подушку і кволим голосом попросив: — Там, на кухні, увімкнута праска. Її забула домробітниця...

— А де ж вона?

— Пішла в аптеку.

Діна швидко пройшла на кухню, висмикнула вилку з штепселя, відчинила квартиру... «Сам крохмалить собі комірці», — здогадалася вона. Жалість, що прокинулася в ній, стала ще гострішою, але вона одразу здогадалася, що це його обличчя бачила вона в вікні... Симулянт! І одразу ж цей дім, який тільки що схвилював її, став огидним кожним кутком кожної своєї кімнати.

Вона рішуче ввійшла до опочивальні. Вячеслав Ананійович лежав, відкинувшись на подушку, томно заплющивши очі. Вигляд у нього був змучений, знесилений.

— Ну що нам скаже наш дорогий доктор Айболить? — тихо спитав він. — Які він нам дасть нові ліки?

Не дивлячись на нього, Діна вийняла з кишені блокнот рецептів і, кусаючи губи від люті, розмашисто написала: «Rp. ol. Ricini¹, 30,0°. Столову ложку вранці й на ніч, гр. Петіну В. А. Д-р Захарова». Вона поклала рецепт на нічний столик і пристукнула мензуркою.

— Це швидко поставить вас на ноги. Запевняю вас.

— Який з тебе вийшов чудесний лікар. Сміливий, впевнений. — Петін з ніжністю дивився на худеньку жінку, яку халат і шапочка робили зовсім невагомою.

А Діна дивилася на окантовану міддю фотокартку, яку тут колись сама і прибила. Військовий інженер підполковник Петін, зображений у День Перемоги. Гарненька грудаста військова перукарка голить йому вуса. Як Діна не помічала колись цієї самовпевненої посмішки, як не впадало їй у вічі, що кітель, ніби недбало кинутий на спинку стільця, покладений, проте, так, щоб можна

¹ Касторове масло (лат.).

було розглядіти кожний орден, кожну медаль? Як не відчула всієї банальності цього знімка?

— І що ж, доктор певний, що ці ліки поставлять хворого на ноги? — ласкаво спитав Петін.

— Так, доктор певний цього, — різко відповіла Діна, закривши чемоданчик. — Якщо воно вас на ноги не поставить, вам, Вячеславе Ананійовичу, нічого вже не допоможе...

18

А час ішов, У гарячці останніх приготувань до перекриття Онї історія з дутими цифрами й приписками відійшла на другий план, крива виробітку почала знову рости, тепер уже «на чистому вершковому маслі». Ось тоді Вячеслав Ананійович нарешті одужав і приїхав в управління. Литвинова в кабінеті не було. Він пропадав десь на мосту. Петін одразу ж узявся до діла і, викликаючи людей, ніби почав входити в курс справ.

Наприкінці робочого дня Валя постукала в двері петінського кабінету. В неї не було хорошої секретарської школи. Кругле хлоп'яче обличчя було червоним від хвилювання, збільшені лінзами очі дивилися сердито, і вся вона була схожа на молоденького півника, ладного кинутися в бійку.

— Федір Григорович дуже вибачається за те, що він сам не зайшов до вас, — задирливо промовила вона. — Тому, коли у вас знайдеться час і ця година для вас зручна, він... Ходімте до нього.

— Добре, я зараз, — відповів Петін, неквапливо знімаючи нарукавники, ховаючи їх у стіл. Проходячи через приймальню, він кинув на ходу секретареві: — На випадок невідкладних дзвінків — я у товариша Литвинова. — З тою ж спокійною гідністю увійшов він до кабінету начальника, струснув йому руку, привітався з Капанадзе, що сидів осторонь біля вікна. — А ви вже горите на роботі, Федоре Григоровичу? Весь у справах? І надаремно, надаремно, життя людині дається один раз.

— Ось тому й треба економно витрачати кожний деньок. Сугубо економно, — кінчив за Петіна Литвинов. — Сідайте, Вячеславе Ананійовичу, багато про що треба поговорити... — Але сам він при цьому встав, спираючись на свою хитромудру палицю.

«Ага, на «ви», і свідка прихопив», — промайнуло у Петіна в голові. — Він одразу ж оцінив ситуацію, гарячу

вдачу, здатність Литвинова раптом спалахнути, осатаніти, у запалі наговорити зайвого. Все це було добре усім відомо, і свідок при такій розмові, мабуть, не завадить. Але Капанадзе підвіся:

— То я попрошаюсь, Федоре Григоровичу?

— Йди, йди, тільки матеріали свої залиш. Вони нам з Вячеславом Ананійовичем згодяться.

— Так, будь ласка. Ось листи, деякі з них товариш Петін уже знає.— Капанадзе поклав на стіл папку.— Це протоколи партзборів. Головне я заклав папірцями. А висновки комісії Надточієва — в кінці, в окремії папочці.

Залишені Капанадзе папери лежали на столі поряд із добре знайомою Петіну товстою папкою виписок із «Справи по звинуваченню громадянина Дюжева П. В.». Хоч поза Петіна була абсолютно невимущена, папери ці мимоволі притягали його погляд. Капанадзе пішов до дверей, але Литвинов зупинив:

— Ага, Ладо, нагадай-но, як твій Григол пояснював слово «етика»... Ви знаєте, Вячеславе Ананійовичу, такий хитромудрий у нього хлопчисько, біда, та й годі...

Капанадзе зупинився, здивовано глянув на начальни-ка. Потім на мить губи під короткими вусами торкнула усмішка, але відповів він підкреслено серйозно:

— Він каже: «Етика — коли я дав Ніні Поперечній п'ятдесят копійок, а вона з неухважності повернула шістдесят,— признатися мамі чи ні, що одержав зайвий гри-веник?»

— Вячеславе Ананійовичу, га? От ростуть діти! — благодушно промовив Литвинов і, помітивши, як у Петіна на скронях виступають бісеринки поту, додав: — Ага, Ладо, стій, ми з тобою забули поздоровити Вячеслава Ананійовича: його клопотання задовольнили, і його звідси відпускають у розпорядження міністерства.

Петін зблід. Бісеринки на скронях злилися в краплини. Дві великі краплини поповзли по зблідлих щоках. Він не помітив, не змахнув їх. Вони збігли на підборіддя, злилися в одну, і та важко впала на білосніжний комірець. А Капанадзе вже йшов до нього з простягнутою рукою й, усміхаючись, показував рівні білі зуби:

— Вітаю, дорогий Вячеславе Ананійовичу, вітаю! Москва! Столиця нашої Батьківщини! Великий театр, філармонія, Художній... Ох, везе людині!

— Але я, здається... не подавав...— ледве чуто сказав Петін, губи його тремтіли, він уже не помічав і цього.— Я б міг, мені здається...

Гідна відповідь, яку він болісно підшукував у голові, не складалася.

— Ну, як же, голубе, ви забули... І правильно зробили, подавши цю заяву, суґубо правильно — тутешній клімат для вас надто суворий. Не кожний організм до цього пристосовується,— з цілковитою доброзичливістю казав Литвинов.— Так ти, Ладю, кланяйся там любій Ламарочці, поцілуй цього свого Езопа... Етика! Вигадає ж хлопчисько!

Литвинов сів на край столу й подзвонив.

— Валентино, нікого не пускай,— розпорядився він, дивлячись пильно на Петіна.— Все зрозуміло? Чи треба ще вмотивувати й обґрунтувати? — Рука начальника почала машинально перебирати на столі папки.

Петін, спокійний, витриманий, вельми досвідчений у апаратних справах і управлінських інтригах, Петін не знав, що казати. Поки партійна організація вузлик за вузликом розплутувала тяганину з фальшивими переможними рапортами, викривала роздуті авторитети, поки на зборах гриміли сердиті промови, він, лежачи вдома, через своїх людей з рідкісним спокоєм і впертістю борюся, відводячи од себе удари. Він знав: конкретні винуватці фальшивого галасу визнають помилки, обіцяють виправитися, знав, що їм оголошують догани, накладають службові стягнення. Про нього ніби й мови не було, і він уже починав думати, що минулося. Капанадзе, райком, обком — їм вигідно владнати справу на місці, оберігаючи славу будівництва, не йти на відкритий скандал. І ось цей старий лис, цей демагог викидає його, Петіна, як випорожнену консервну банку. Він уже не міг приховати ненависті, яку викликало в ньому це масивне, грубого складу обличчя, мисик сивого волосся, що збігав на лоб до перенісся. Обличчя Собакевича. Тепер, коли зійшла вдавана благодущність, це обличчя здавалося Петіну страшним. Такий згарячу візьме та й вдарить цим своїм безглуздим сучкуватим дрючком...

І тут же промайнула думка: і хай! Хай буде скандал. Це вихід. До Петіна одразу ж повернувся його спокій. Удар дрючком! Чудово! Москва дізнається про це — і кінець Старику. Неминучий кінець...

— Я розумію, я вам більше не потрібний, ви витиснули з мене, що могли. Тепер мій авторитет вам заважає,— сказав він, виганяючи на обличчя саркастичну посмішку.— І все ж ви вчорашній, а я сьогоднішній день...

Литвинов спокійний. Маленькі волошкові очіці дивляться насмішковано з-під пшеничних вій.

— Розкриваєте карти? Надаремно, у мене немає ніякого бажання вести гру...— І знову, зібравши в руки всі папки, Литвинов багатозначно стукнув ними по столу.— Все зрозуміло?

Важке дихання з натугою вихоплюється з просторих грудей квадратного чоловіка, та він, чорти б його забрали, здається спокійним. І Петін раптом відчув стан важкого заціпеніння: якась лампочка перегоріла, і найточніша машина його аналітичного мозку, що вмів робити тисячу операцій на секунду, не змогла викинути в обличчя цьому «розперезаному Собакевичу» навіть найпримітивнішої відповіді.

— Ви людина з малої літери,— звучав хрипливатий голос, що чувся, здавалося, звідкись здалеку.— Я серйозно кажу: тутешній клімат не для вас. Зрозуміли?

Слова «так» Петін вже не вимовив, а тільки кивнув головою.

— До побачення, Федоре Григоровичу! — Петін вагався, але Литвинов уже сам простягнув йому свою широку короткопалу лапу.

— Прощайте, Вячеславе Ананійовичу! Щасливої дороги! Коли що потрібно буде з організацією переїзду, я, як завжди...— І, коли двері за Петіним зачинилися, він так рвонув комір, що два гудзики відскочили й застрибали по столу.

У приймальній біля дверей сидів Пшеничний. Дочекавшись шефа, він скочив, побіг за ним, наздогнав у коридорі:

— Ну як?

Разом вони ввійшли до кабінету Петіна.

— Ну, як, Вячеславе Ананійовичу? Поговорили?.. Чим скінчилося?..

Петін знову був спокійний, врівноважений і навіть самовдоволений.

— Федір Григорович був дуже люб'язний, він у всьому пішов мені назустріч... Він сказав, що йому, звичайно, важко зі мною розставатися, але моє здоров'я... Адже він

сам хворів, знає, що таке серце... Одне слово, на прохан-
ня звідти...— Петін багатозначно показав рукою вгору,—
йому довелося відпустити мене в Москву.

— Як? ← Пшеничний був вражений.

— Не знаю, Литвинов сказав, що міністр і ще один
товариш занепокоєні моєю хворобою. Виявляється, про-
фесор-консультант, що прилітав сюди, доповів нагорі, що
тутешній клімат для мене згубний. Так що, Юро, дякую
за все і... до побачення!

Вкрай приголомшений, Пшеничний вийшов з кабінє-
ту. Потім, щось зметикувавши, поглянув на годинник і
кинувся в приймальню Литвинова.

— Старик тут? — спитав він Валю.

— Він нездоровий, до нього не можна,— холодно від-
повіла дівчина.

— Валенько, люба, сонечко! Це ж дуже важливо. На
хвилиночку, на секундочку.— Пишне, сяюче рум'янцем
обличчя Пшеничного просило кожною своєю рисочкою.—
Ну, Валенько. Ти ж розумієш, це питання всього мого
майбутнього... Ну, пожалій мене.

— Ні...

Валине хлоп'яче лице було суворе. Очі, що здавалися
через великі круглі скельця величезними, дивилися не-
примирено й презирливо мружилися.

— Юрію, я ладна була зненавидіти Ігоря, коли він
сказав мені, що тоді в тайзі ти просто злякався й кинув
нас. Але цей удар по Дюжеву, цей лист в обком, начебто
Петіна тут цькують,— адже ти це організував?.. Ні, Іго-
рева правда,— ти нас тоді кинув, щоб врятувати свою
шкуру.

— Валенько, люба, потім, потім я тобі все доведу,
а зараз... Ти до мене завжди добре ставилася, ну в ім'я
нашої колишньої, ну... дружби. Я ж, нарешті, можу бути
корисним Федорові Григоровичу. Ти знаєш, я в техніці
дещо таки важу.

— Ти? — Брови-щіточки звелися над дужкою окуля-
рів.— Ти не дещо, а ніщо. Ніщо в привабній упаковці.
Василина якось сказала: Петін — тхір, а ти — тхорячий
хвіст. Зрозуміло це вам, Юрію Пшеничний?

Перекриття однієї з найбільших річок світу — це по-
дія, якої в Дивноярську, та й у всьому Старосибірському
краї, чекали з таким нетерпінням,— сталося, як це не

дивно, в несподіваний для самих її організаторів день.

Ніколи й ніде людині не доводилося ще приборкувати таку могутню і таку свавільну річку. Інженерам треба було передбачити всі несподіванки й сюрпризи, які може приготувати Онь. І вирішено було до того, як запрошувати гостей, провести, так би мовити, генеральну репетицію перекриття — перевірити всі ланки величезних, складних робіт, в яких братимуть участь тисячі людей, сотні машин і механізмів. Усе це під час перекриття повинно було злитися в єдину, організовану, чітко діючу силу. Цій цілеспрямованій силі й належало збороти тайгову красуню, про круту вдачу якої в тутешніх краях складено стільки пісень.

Та коли Павло Дюжев, що очолював штаб перекриття, уже був готовий дати в будиночку виконроба правобережжя команду починати репетицію і привести весь гігантський механізм в рух, Онь, ніби відчувши, що тут проти неї замислили, викинула один із найнесподіваніших своїх вольтів. Жарка погода викликала в горах бурхливе танення льоду. Гідрологи Старосибірська телеграфували на будівництво: «Вода у верхів'ї ріки піднялася на півтора метра й швидко прибуває. Несподівана повінь котиться вниз по течії. Готуйтеся».

Одержавши телеграму, Литвинов аж очі заплющив: повинь, цього тільки не вистачало! І тепер, коли все розраховано, розставлено! Він викликав Дюжева. Нічого ще не знаючи, той з'явився у військовій формі, худий, підтягнений, урочистий.

— Дозвольте, товаришу начальник, доповісти, що репетицію можна починати... Все готово...

У відповідь Литвинов мовчки простягнув телеграму. Дюжев здригнувся й зблід.

— Ну що ж, програємо відбій? — похмуро спитав начальник.

Відбій зараз, коли все вивірено до дрібниць, все розраховано, передбачено? Разом з Вороховим Дюжев об'їздив увесь фронт робіт — ділянки, де нагромаджено піраміди піску й гравію, каменоломні, де громадилися хребти діабазових уламків із загнаними в них залізними вушками, щоб можна було легко й швидко кранами підіймати цей вантаж у самоскиди. Оглянули кожне кріплення, кожну дошку настилу банкетного мосту, в рекордні строки побудованого на збірно-бетонних опорах

системи Дюжева. Ворохов із штабною скрупульозністю вже розмістив людей, машини. Він завів карту району робіт, усю її змережив цифрами, знаками. Команда — і все це прийде в рух...

— Полковнику, що з тобою? — спитав Ворохов, повзаючи на животі по своїй карті. Поряд із різноколірними олівцями, якими він розмічав її, стояла пляшечка з ліками. Дюжев мовчки простягнув йому телеграму. Ворохов прочитав: на його схудлій, схожій через те на бульдожачу, фізіономії з'явився вираз розгубленості. Він витрусив на долоню з пляшечки якусь пілюлю, потримав у руці й раптом люто кинув на підлогу. — Ч-ч-чорт! Везе тобі, полковнику, як утопленику. — І раптом на брезклому обличчі з'явився колишній, «вороховський», хитрий вираз. — З кожного становища, полковнику, є два виходи. Один — сказати: ходім-но, брате Карлушо, пити чай із Зойчиним варенням; другий... Полковнику, слухай-но! Другий... — І він урочисто пояснив: — Перетворити репетицію у виставу. Га?! Оце буде клас!

— Репетицію у виставу? — Дюжев навіть здивувався, як ця проста думка не спала йому самому. В його інженерному, звичному до точності мозку вже летіли, множилися, ділилися, вишиковувалися в колонки цифри, і виходило, що, коли все розраховано правильно, коли є впевненість, що величезний механізм ніде не пробуксує, коли всі відібрані для цього люди виявляться на висоті, можна перекрити річку, перш ніж до Дивного Яру докотиться велика вода. Можна зустріти її непробивним валом, примусити звернути вбік і промчати всією своєю масою крізь бетонний гребінь. Нічого не відповівши другові, який все ще навколішки стояв на своїй карті, Дюжев кинувся на балкончик, який виходив до річки, де в глибокому вольтерівському кріслі, невідомо де роздобутому Тількодлявасом для цього урочистого випадку, сидів похмурий Литвинов.

— Ну? — спитав він, дивлячись на Дюжева.

— Репетицію під три чорти, починаємо виставу... Дозвольте?

Литвинов довго дивився на бородату людину. Військова форма. Колодки орденських стрічок. До блиску начищені чоботи. Світлі очі збуджено блищать. А вуса, борода, які Дюжев останнім часом забував розчісувати, зовсім скуйовдилися. Обидва вона знали, що означає ось

так одразу, без репетиції, без своєчасного попередження Москви, без дозволу міністерства і запрошення гостей, починати цю справу. Найменший прорахунок — Онь про- б'є дамбу або зірве міст, знесе багато мільйонів карбо- ванців і авторитет їх обох. Але про це не було вимовлено жодного слова.

— Хто в тебе на дамбі? — спитав Литвинов.

— Макаронович.

— На механізмах?

— Загальне керівництво, як завжди, у Сакко.

— За автоколони хто відповідає?

— Петрович.

Мить Литвинов думав, щось прикидаючи, зважуючи в голові.

— Координувати хто буде?

— Ворохов.

— Віриш йому?

— Як собі. Та і я ж тут буду, поруч.

Литвинов ще подумав.

— Гаразд. Боягузи в карті не грають. Валю, Моск- ву! ЦК... Потім міністерство... Потім Старосибірськ, об- ком партії, першого...

І за годину після цієї розмови у розпалі звичайного робочого дня несподівано для всіх, крім тих тисяч людей різних професій, які були підібрані для участі в репети- ції перекриття, по диспетчерському радіо пролунав го- лос Дюжева — навіть близькі його друзі не одразу впі- знали його, такий він був схвильований:

— Товариші! Ми приступаємо до перекриття річки Онь.— Коротка пауза. Погляди всіх звернулися до ре- продукторів. Голос, що став уже звичайним, віддавав на- кази: — Всім залишити котлован!.. Піднятися до відміт- ки критичного рівня!.. Коменданте Федоров, товаришу Федоров, простежте, щоб у котловані не залишилося ні душі, і доповісте в штаб!.. Простежте і доповісте в штаб!..

Цього дня Петровича зранку не було вдома. Готуючи своїх хлопців до репетиції, він забув навіть поспіяти. Машини з намальованими на бортах номерами, із зня- тими дверцями кабін, фуркаючи і обкутуючись сизим ди- мом, уже шикувалися в колону, коли приїхав Капанадзе й попросив скликати учасників репетиції.

Всі одразу ж зібралися.

— Щось погане, Ладо Іллічу? — спитав Петрович.

— Навпаки, хороше, — відповів парторг, нетерпляче дивлячись, як водії сходяться до машини, біля якої він стояв.

— А що?

— Репетиція відміняється. Будемо перекривати без репетиції.

І хоч ці слова були сказані напівголосно й чули їх небагато хто, ця звістка якимось чином одразу облетіла весь майданчик, де збилися машини. А втім, це був найкоротший мітинг з усіх, в яких Петровичу доводилося будь-коли брати участь.

— Хлопці, — сказав Капанадзе, ставши на підніжку і мнучи в руках шапку.

— Хлопці, починається незвичайна справа. П'ятій червонопрапорній базі випала честь іти головною колоною. Пам'ятайте, хлопці, за вами стежитимуть усі радянські люди. Всі! Весь світ!

— Пам'ятаємо! — сказав Петрович, і, перш ніж всюдихід парторга сховався у напрямі кар'єрів, уся колона почала перетасовуватися по порядку номерів. А поки машини вишиковувалися, Петрович забіг додому, де, готуючись на зміну, переодягалася дружина. Він швидко скинув «щоденний» піджак і попросив:

— Давай святкові штани й чисту сорочку. І чимшвидше, Мурочко, дівчинко!

— Знову кошачі прізвиська! — грізно промовила дружина, але, мабуть, відчувши, що відбувається щось незвичайне, кинулася до одержної шафи, подала парадну тройку. — Ну, що там у тебе?

— Перехітрюємо.

— Кого? — Дружина швидко застібала йому гудзики на сорочці.

— Кого ж? Ії, Онь, — Петрович тремтячими від хвилювання руками наводив лад у своєму костюмі, а дружина, теж пройнявшись його хвилюванням, пригладжувала йому щіткою голову, оббризувала одеколоном «Пікова дама».

— Не треба б на тебе такий хороший одеколон витрачати. Ну, коли вже така справа, дирекція на витрати не скупиться. — І раптом азартний вираз зійшов з кирпатого обличчя, змінився зворушливою усмішкою. — Годі вже, біжи, а то вийде — вокзал обдурих: купив квиток і спізнився на поїзд.

— Бу зро! — Петрович козирнув, зробив наліво кругом і зник за дверима.

Дружина бачила, як він підтюпцем перебіг через двір, поправляючи на ходу галстук. Машини продовжували ревити, рухатися, вивергати дим.

Мурка постояла біля вікна. Потім рішуче скинула робочі туфлі, комбінезон, роздяглася, кинулася до шафи. Вона вийняла звідти улюблене барвисте плаття, тоненькі панчохи, туфлі із каблуками-гвіздочками. Кинувши все це біля дзеркала, вона почала переодягатися і, переодягаючись, весь час поглядала на своє відображення. Ах, як любила вона акуратну, ставну фігурку: високі груди, тонкий стан, стрункі маленькі ніжки! Вона могла подовгу крутитися голенькою перед дзеркалом, ставши навщипиньки, наспівуючи, пританцьовуючи, пускаючи собі бісики.

Тепер низ живота був великий, важкий, соски на грудах набрякли. Це псувало всю картину. Мурка показала своєму відображенню язик, сердито відвернулася від нього, але зараз же, вперто струснувши волоссям, вправно і туго перетягла живіт поясом, швидко одяглася, підфарбувала губи, дедь-ледь підсинила повіки очей. Знову зирнувши в дзеркало, залишилася вдоволеною і перекинула через плече ремінець старого цейсівського бінокля, що зберігався Петровичем як пам'ять про війну.

Йти на каблуках-гвіздочках було важко. Мурка роззулась і з задоволенням зачалапала босими ногами по нагрітому сонцем асфальту.

— Мурко, куди ти так вирядилася? — гукнули їй якісь хлопці, що з цікавістю спостерігали за тим, як дріботять маленькі стрункі ніжки.

— Як куди? Ви що, не знаєте: сьогодні Онь перекривають!

А втім, про перекриття знало все місто. Багато людей, вільних від роботи, причепурені, по одному, гуртом, цілими родинами йшли на річку. Простували вздовж магістралі, стежками, бо дружинники з червоними пов'язками вже розчищали шлях для самоскидів. Котлован був безлюдним. Гігантська чаша його, яка ще вчора кишіла людьми, як мурашник, була мертва. На краю перемичок з двох боків стояли наготові екскаватори. Вони мали прокладати новий шлях річці. І Мурка знала: в одному з них, у тому, над яким зараз у безвітрі звисає червоний прапорець, її брат — Костянтин Пилипович Третяк.

— Товариші солдати, матроси, сержанти, офіцери й генерали! — тоном полководця, що приймає парад, промовила Мурка, звертаючись до бетонників. — Вітаю вас з перекриттям великої сибірської річки Онь!

І, пославши їм поцілунок рукою, вона спритно, як циркачка, перехоплюючи руками по скобках крана і мелькаючи міцними повненькими литками, почала підійматися в кабину. Приймавши зміну й ледве встигнувши віднести десяток цебер, вона почула, як над котлованом загримів голос:

— Усім на дамбі! Одійти за червону риску! — І трохи пізніше: — Запал!

Земля здригнулася так, що кран відчутно хитнуло. Над дамбою шугнули вихори піску. Вдаривши в небо гострими голками, вони почали неквапливо осідати, і, коли міцний вітер одніс пилюку, вся дамба була ніби погрижена. Але вода ще не йшла новим шляхом. Екскаватори, наче прокинувшись, з обох боків швидко запрацювали ковшами. Вони квапилися розкидати земляну перепону, яка все ще трималася. Мурці, котра спостерігала згори, здавалося, що дамбу вже прорвано, а річка чомусь бариться, задумливо крутячись біля цієї вже не видимої здалеку земляної кромки. І тут кранівниця побачила, як з кабінки, на якій червонів прапорець, вистрибнув високий чоловік у комбінезоні. Потонаючи в розкиданому вибухом піску, він добіг майже до середини дамби й почав швидко розгрібати руками невидиму згори перепону. І от каламутний потік ринув у маленький, проритий чоловіком прохід. Онь люто метнулась у котлован, змітаючи розрихлений пісок. Тепер чоловік у комбінезоні вже тікав від потоку, що наздоганяв його, швидко злизуючи земляний вал. Каламутні води немов хотіли схопити його за п'яти.

Чоловік усе-таки втік. Піднявся в машину. Навіть у своїй скляній будочці, що височіла на сотню метрів, на значній відстані од місця дії, Мурка почула збуджені вигуки... Кран працював, Мурка продовжувала подавати бетон. Вона зрозуміла вже, хто цей чоловік, який тільки що руками звільнив шлях воді. Підборіддя її зморщилося. «Костько, братику, це ж ти! Вар'ят отакий! — І тут же подумала: — От уже сьогодні опишу все це мамі!»

Під радісні вигуки на берегах річка швидко заповнювала котлован. У шаленому потоці, як солома, крутилися колоди, дошки. «Ми скоримо тебе, Онь!» — цей на-

пис, виведений на бетонному хвилерізі котлована, напис, над яким колись кілька ночей трудилися комсомольці з Ігорем Капустіним, почав поволі зникати в брудній піні шалених потоків, що рвалися до бетонного гребінця. Бетонники продовжували працювати. Кран, цей сталевий, цибатий птах, у якого зараз був жвавий, веселий мозок, так само старанно підіймав своїм довгим сталевим дзьобом величезні цebra і, замислено котячись по рейках, відносив їх на греблю. А тим часом усі вже чули високий хрипливатий, багатьом тут знайомий голос.

— Товариші дивноярці! — говорив Литвинов. — Ми, більшовики, наказали річці Онь звернути із свого шляху. Бачите, Онь послухалася нашого наказу. Від імені Радянського уряду, від імені нашої Комуністичної партії дякую вам за чудову роботу. Тепер ми, більшовики, наказуємо їй залишити старе русло...

— Починаємо перекриття! — по-військовому скомандував уже хтось інший, і Мурка одразу ж вгадала по голосу того самого симпатичного бородаця Дюжева, що частенько разом із Надточієвим відвідували у Зеленому містечку Діну Василівну.

«Зараз вийде мій», — сказала вона собі, наводячи бінокль в бік мосту. Біля дамби, вивергаючи низький дим, тіснилася низка самоскидів. Схил протилежного берега чорнів від натовпу. І раптом до будки крана долинув схвильований гамір. «Що таке?» Підносячи чергове цebro, Марія однією рукою наводила бінокль туди, де був екскаватор її брата і куди, очевидно, перейшов тепер епіцентр подій. Ні, з машиною нічого не сталося. Екскаватор продовжував упевнено розгрібати ковшем ґрунт, розширюючи шлях водяному потоку. Але трохи вище щось живе, чорне борсалось у бурхливій потоці. Марія відрегулювала бінокль. Собака! Потік підхопив собаку, що загавився, і ніс його в котлован на бетонний гребінь, де люта вода ламала і розбивала вдрузки товсті колоди. І люди на дамбі хвилювалися за долю дворняги, що відчайдушно боровся за своє маленьке життя.

І раптом усе стихло. Екскаватор, ця величезна сталева потвора, раптом припинив роботу. Піднявши свою зубасту лопату, він рушив уперед і, як здавалося вгорі, зупинився над безоднею. «Що він робить, божевільний?» — подумала Мурка про брата. І лише коли машина, застигнувши над потоком, викинула вперед стрілу, нависивши її над водою, зрозуміла, в чому річ. Наступної

миті лопата шугнула вниз, потім у хмарі бризок звелася вгору. Потік крутився, котячись униз, а чорної живої грудки в ньому не було. Сталева махина ніби розкрила пальці своєї лапи. На березі залунали оплески. Приголомшене собача стояло на купі піску, смішно струшуючи воду, а сталевий гігант знову став на свою попередню позицію і поновив роботу.

— Ах ти вар'ят, вар'ят! — із захопленням промовила кранівниця.

— Екскаваторник «трійки» Костянтин Третьак! Не знаю, чи одержиш ти медаль за врятування потопаючих, а за безглуздий ризик догану ти собі забезпечив, — прокоментувало голосом Литвинова радіо.

Голос Дюжева діловито скомандував:

— Перша колона п'ятого парку, ви чуєте мене? Перша колона п'ятого парку, виходьте на банкет починати перекриття.

Валка машин йшла на дамбу. Гігантські двадцятип'ятитонні самоскиди, що несли на своєму горбі гори кам'яних брил, обережно, ніби навшипиньках в'їжджали на міст. Над передньою кабіною майоріло на вітрі червоне полотнище. Вітер дужчав, і воно шугало, немов намагалось вирватися й полетіти. І тут люди на обох берегах раптом почули швидкий діалог, що відбувався в кімнаті штабу й, видимо, не призначався для широкої публіки:

— Дверці зняті, але в першій машині двоє. Дюжев, чому не виконано наказу?

— Це Петрович. Бачите, прапор, — відповів голос з грузинським акцентом. — Я казав йому. А він взяв і поїхав... Ну, він у мене матиме!

Мурка вже знала, що заради безпеки, на випадок, коли брили летітимуть униз з мосту, перекидаючи й тягнучи за собою й сам самоскид, наказано зняти дверці, щоб водій міг вискочити з падаючої машини. За тим же наказом у кабіні повинно бути по одній людині. Кільком хорошим шоферам Петрович сам відмовив у цій почесній, але небезпечній справі через те, що вони не вміли плавати. А ось не стерпів, порушив своє розпорядження. Ризик великий. Мурка це знала. Але вона не сердилася. Стежачи за тим, як машина з червоним прапором, розвернувшись на мості, задкує до кромки помосту, вона вперше пишалася своїм чоловіком. Пишалася й хвилювалася. Ось задні балони машини вперлися в колоду обмежувача. Кузов почав підійматися над безоднею. Жінка

завмерла. В цю мить у її крана з гака знімали цебро. Випала вільна хвилина, вона приклала бінокль до очей.

Кузов почав підійматися. З кабіни, з того боку, де вітер розвівав прапор, з'явилася кругла голова. Мурка завмерла, але тут пролунав гуркіт — величезне каміння котилося вниз. Передні колеса машини шарпнулися, відокремились од помосту, машина ніби ставала дибки. Марія скрикнула по-білоруському: «Матулько!» Міст, машина — все сховалося в стовпі бризок, знятих падаючим камінням. Наступної миті бризки спали. Жінка побачила міст, річку, самоскид. Він розвертався, поступаючись дорогою іншому. З кабіни виплигнув приземкуватий чоловік. Якись люди тиснули йому руки, а на міст безперервно, один за одним виїжджали, гуркочучи, нові гіганти і, звільняючись від вантажу, йшли назад. Тепер здавалося, ця валка утворила єдиний ланцюг, такі однакові були інтервали між машинами. «Мабуть, це й є автоконвейер, який вони з Поперечним вигадали. Виявляється, справді путня річ», — поблажливо визнала Мурка і раптом помітила, що в круглому дзеркальці, приклеєному нею до сталевій рами, вона бачить очі, заплилі вологою і що волога ця змиває з повік темну фарбу. Мазнувши пальцем, вона швидко ліквідувала «аварію» і в цей час почула нетерпляче постукування по металу. Тільки зараз вона прислухалась до голосу бороданя, який, очевидно, вже не вперше промовляв по радіо:

— Увага всіх! Увага всіх присутніх на перекритті. Одержано повідомлення, що з півночі наближається смуга шквального вітру з дощем і великим градом. Вітер понад десять балів. Штаб перекриття рекомендує всім, хто не на роботі, негайно розійтись по домівках. Перекриття триває. Штаб вимагає, щоб усі учасники перекриття за всяких обставин залишалися на посту! Усім іншим розійтись по домівках! Розійтись по домівках!

«Шквал! Що таке тепер шквал? — роздумувала Марія, безтурботно поглядаючи із своєї вишки на те, як на сході швидко темніє небо.— Мого Петровича не знесе, не той габарит... Нонсенс: боремося з такою річкою — і от, прошу, якийсь паршивий шквал».

Та й люди, що всіяли береги, укуси дамб, схили скель Дивний Яр і Бичачий Лоб, не звернули на заклик штабу уваги. Шквальний вітер, дощ, град. Скільки вже разів бачив тут усе це кожний! А от перекриття такої річки не

бачив ніхто. Ніби відбувався матч між двома лідируючими командами, ніби, тішачись грою улюблених футболістів, люди дивилися на одноманітний рух машин між мостом і кар'єрами. Що їм якийсь там шквал!

Знову й знову все тривожніше звучало попередження штабу. Марія бачила, як унизу міліціонери намагаються розосередити натовп. Ось група молодих хлопців, узявшись за руки, намагається відтіснити глядачів із схилів. Диваки!.. Та вітер усе сильніше вривається у віконце кабіни крана. І раптом сухий ґрунт, немов пущений з піс-коструменевого апарата, шмагонув по обличчю жінки. Вона відсахнулася, сердито спустила квартиру. Навколо так потемніло, що довелося включити лампочку на приборній дощі і ввімкнути прожектор на стрілі. Вихори піску шугали вгору, і в них, пурхаючи, як голуби перед грозою, полетіли газети, жіночі хустки, чийсь солом'яний капелюх. Чорна хмара тягла над усім цим кошлате вовняне черево. На тлі олов'яного неба і сізої води строката грива порога Буйний стала сліпучо-білою. Рвучкий вітер струшував кран. Він здригався. Сталеві стропи гули, ніби струни гітари. І раптом шибки обмив дощ. Усе навколо немов стерлось. Унизу вже майже не видно було людей, що бігли з берега до піддашшів, де зберігався цемент. Кран довелося зупинити. В шибки барабанив великий град. Здавалося, хтось у сліпій люті кидає щєбінь пригоршею, пригорщу за пригоршею...

Сяйнула блискавка. На мить перспектива прояснилася. На обох берегах вже нікого не було. Накриваючи голови куртками, пальтами, хустками, люди плигали через калюжі, спотикаючись, падаючи, бігли під шатрове піддашшя. Град стукав у вікна, навколо гуло, гуркотіло. Було темно, як увечері. А на мості Мурка бачила тьмяні вогні рухливих фар. Фари перемішалися в напівтемряві, перемішалися чітко, ніби й не було цього вибуху стихії, ніби й не завивав, зірвавшись з ланцюга, свистограй.

Мурка була не з боязких, і те, що коїлося за шибками кабіни, що гуло в сталевих тросах і відчутно розхитувало залізну громадину, будило в ній лише пустотливий тріумф: ну й нехай, чорт із ним, з цим градом! Адже робота на річці йде далі! От знову крізь свист урагану проривається голос бороданя:

— Третя й четверта колони, ліквідуйте інтервал! Ліквідуйте інтервал! Шостій резервній базі вступити в діло! На кам'яному кар'єрі, чуєте мене, на кам'яному кар'єрі?

Прискорте вантаження, прискорте вантаження, хай вам біс!

І в бурхливій напівтемряві рухалися, рухалися вогні, і з мосту в річку летіли бетонні моноліти, уламки скелі, щєбінь, пісок. Цей несамопитий наступ людини придушував і оскаженілий опір річки, і дощ, і град, і сам ураган. Кран вже не струшувало, його ритмічно гойдало. У Мурки паморочилася голова. Біліда, вона вчепилася в своє сидіння. Ставало страшно: а що, коли... може, й справді спуститися вниз? Але надто вже моторошно вибиратися з кабіни в цю завиваючу напівпітьму.

Ледве чутно задзеленчав дзвінок телефону.

— Товаришко Третьак! Кран зачалили, зльайте! — почувала вона в трубці. Це була команда. Колись дівчиськом, тренуючись в аероклубі, Марія по команді інструктора кинулася з парашутом з крила літака. З тим же п'янким хмільним збудженням вона з силою штовхнула плечем придавлені вітром дверцята, відтиснувши їх, вилізла на драбинку, чіпляючись за залізні скоби. Драбина була обгороджена залізними кільцями.

«Дарма, звідси нікуди падати», — заспокоювала вона себе. Але тієї ж миті, коли вона почала вже спустатися, кран якось незвичайно здригнувся. Гостро завищавши, пронісся над головою обірваний сталевий трос і, звиваючись у штопор, вдарив по будці, вибив шибки. Вітер підхопив скло й зараз же заніс геть. Мурка застигла, вся припавши до залізного швелера. Її морозило, і тут усім еством вона відчула рівний і повільний рух: сталеву машину, що зірвалася з якоря, гнало вітром, і вона повзла по рейках.

Знизу щось кричали, махали руками. Мозок жінки, що вже звук відчувати кран ніби продовженням свого тіла, з цілковитою точністю передбачав події: підштовхувана вітром машина доходить до тупика, спотикається об загнуті догори швелери обмежувача, падає, а стріла, повернена вправо, падає якраз на один із шатрових піддашків, під який ураган загнав стільки людей.

— Ой матулько моя! — зовсім по-дитячому скрикнула Марія рідною напівзабутою білоруською мовою. — Скільки народу!

Це здалось їй таким страшним, що, забувши про бурю, град, завивання вітру, забувши, що їй кричать, можливо, навіть щось наказують знизу, вона почала підійматися назад, перебираючи руками по слизьких залізних

скобах. Вітер притискував двері. З силою рвонула вона їх на себе і майже ввалилася в кабінку. Зараз же скочила, ввімкнула мотори, натиснула важіль. Стріла почала повільно повертатися. Все це було пророблено швидко, але Марії здавалося, що рухи її зв'язує якась кошмарна повільність. А ось кран рухається до тупика з незвичайною швидкістю. І тут жінка відчула, як дитина повернулася і спокійно, не відчуваючи всього страшного, що відбувалося навколо, ніби потягаючись, провела чимось твердим по животу зсередини. «Дитятко моє рідненьке», — прошепотіла Марія, вже розуміючи, що їй не вилізти, що порятунку немає. Колеса крана торкнулися обмежувача, все його сталеве тіло здригнулося, і він, начебто замислено, повільно почав валитися вперед.

— Ма-а-а! — відчайдушно скрикнула жінка і, обома руками прикриваючи живіт, валилася вниз разом із залізною махиною назустріч землі, що гойднулася й підскочила вгору...

...А буря шаленіла. Свистограй, набравши сили, завивав, ламав і кидав у річку дерева, зривав з палаток брезенти, здирав шифер з дахів і ніс усе це над мостом, де Петрович з допомогою ліхтаря регулював потік машин. В розпалі цього бою з Онню на мості ніхто не помітив падіння крана, не почув крику жаху, що вихопився з сотень грудей. Шини самоскидів гучно перебирали мостовий поміст. Фарн ледве пробивали світлом імлу. Потіки води били по дошках, а машини все йшли, йшли, йшли. Уламки скелі, купи щебілки методично валилися в річку, і не видима ще гребля росла під водою все вище й вище. Річка шаленіла, її прибуваючий потік хитав бетонні палі. Вони гули, але витримували страшений натиск води, і, коли буря почала затихати і на синє, чисто вимите нею небо пробризнули здивовані зірки, крізь піняву гриву річки одночасно в різних місцях з води з'явилися чорні гостряки каменів.

— Товариші, видно перші гострячки. Ми перемагаємо. Подвоїмо зусилля, велика вода вже за тридцять кілометрів, — говорив по радіо втомлений голос... Це була подія світового значення. Кожний житель Дивноярська чекав на цю звістку. Але про катастрофу з краном, що сталася в найгарячішу годину перекриття, було вже відомо, й тому звістку про перемогу над річкою сприйняли в глибокій мовчанці.

— ...Тільки опівночі мені пощастило привести її до пам'яті. Ми збилися з ніг. Я зовсім впала у відчай. І раптом вона трохи розплющила вціліле око,— розповідала Діна Василівна Дюжеву через кілька днів.

Вони сиділи на вершині Дивного Яру на лаві під коравою кошлатою сосною. Зеленкувата духмяна ніч, сповнена дзвоном комарів, стояла над підкореною річкою. Вона була така прозора, ця сибірська липнева ніч, що щедрі вогні будівництва і холодне сяйво електрозварки майже не міняли її природної краси. Колись, у перший рік будівництва, чийсь добрі руки спорудили тут, на маленькому, занесеному високо над будівництвом плато, що лаву. Відтоді вона вірно служила місцевим закоханим і мрійникам.

— ...Уся розтерзана, з відбитими нутрощами, з поламаними кістками, вона намагалась щось сказати,— розповідала Діна, дивлячись кудись перед собою на річку.— Я нахилилася і швидше здогадалася, ніж почула: «Маленьке, маленьке...» Я зрозуміла: вона про дитину. І ти розумієш, Павле, яке це було щастя сказати їй: «Живе!» Я навіть попросила, щоб з нашого інкубатора принесли цю живу грудочку, що лежала у ваті. І ти повіриш, Павле,— треба бути жінкою, щоб повірити,— в самотньому оці, на обличчі, яке було суцільним скривавленим синяком, блиснула радість, саме радість. Думаєш, я помилилася? Ні ж бо, ні... Я була просто вражена...

Діна закусила губу, замовкла, дивлячись через річку на скелю Бичачий Лоб, ніби намальовану тушшю на тлі зеленої ночі.

— А знаєш, як Василина називала Марію? Зозуля. Ось у кому вона помилилася. Еге ж?.. Це правда, що вирішили поховати її в парку Героїв, поруч із тими партизанами, яких перевезли з тайги?

— Старик про це говорив.

— А ти його бачив учора, Павле?

— Бачив, Діно, за півгодини до того, як ми з тобою зустрілися, бачив.

— І це правда, що він посилає тебе в Усть-Чернаву начальником філіалу Оньбуду?

— Поки що він посилає мене з комсомольцями кинути там з вертольоту в воду чавунну дошку: «Ще раз скорись, Онь, більшовикам!» Дошка вже готова, вона в

нього в кабінеті, і Старик ходить навколо неї і всім показує. Страшенно задоволений і весь час бубонить з «Князя Ігоря»...

— Але ти не відповів щодо філіалу. Це правда, Павле, правда?

Маленькі руки жінки лежали в лівій руці Дюжева. Правою він обережно погладжував їх. І він відчув, що пальці затремтіли, стислися, немов від болю.

— Ну, що з тобою? Щось пригадалося? Чому засувала?

— Ні, нічого, зовсім нічого. Так...

— Тобі не хочеться, щоб я згодився на цю пропозицію? Чому?

— А я? — тихо спитала жінка.

Дюжев просяв, схопив її, пригорнув до себе:

— Дурненька, адже лікарі потрібні скрізь. Майбутній начальник майбутнього філіалу Оньбуду на річці Чернава запрошує лікаря Діну Захарову поїхати на новий «берег дикий» і пропонує їй найкращий куточок у палатці «люкс»...

— Глянь, глянь, Павле! Маленька комета, а можливо, супутник? Га? Ну, куди ти дивишся? Це навіть негарно, я кажу йому про комету, а він дивиться на цей свій дурний міст, який уже й не міст, а гребля чи дамба, не знаю, як це у вас там називається?

— Не сердься, Діно, я тільки подумав: «От доля і винагородила мене за всі біди. Щедро. З верхом».

Жінка звела сірі очі. Вони сяяли.

— Павле... А втім, ти, мабуть, при цьому думав про свій улюблений міст. Адже так?

— І про міст, звичайно, але... Діно, я не вмію про це говорити.

— Ах, все-таки і про міст? — Голос жінки постуденів, вона одвернулася, хотіла відсунутися, але вони сиділи, обоє прикрившись шинелею Дюжева. Його рука ласкаво і владно тримала її.

— Пхе, Павле, від тебе потом несе! Не мийтеся ви там, чи що.

Дюжев зніяковіло опустив велику голову.

— Ми з Вороховим із самого початку перекриття збираємося в лазню, і все зривається: то се, то те, просто біда.

— Неподобство! Це я тобі кажу не тільки як жінка, але й головним чином як лікар. Ніякий ваш ентузіазм,

ніякі мости й греблі не можуть виправдати такого здичавіння. Снігові люди якісь! Ну, тепер я за вас візьмуся! До речі, звідки в тебе взялася моя фотографія, що стоїть на столі у вашому славнозвісному вагончику?

Дюжев мовчав. Унизу, за чорним виступом скелі, широко розливалася Онь. Річка ще не звикла до свого нового шляху, і в зеленавій прозорості літньої ночі було видно, як потік з розгону б'є в земляну, вже обшиту базальтовими брилами дамбу, ніби здивований несподіваною перепорою, на мить гальмує біля неї свій розгін, а потім починає звертати праворуч і покійно прямує на бетонний гребінь. Недавній ураган розбив багато плотів; вирвав з корінням і кинув у річку великі дерева. Вони вискакували на бистрині Оні як сірники, покидані в струмок дитиною. З вершини Дивного Яру видно було, як ці чорні сірники, розтягаючись низкою, теж покійно пливуть до гребеня греблі.

— То звідки ж у тебе, Павле, ця фотографія? — полягала жінка. — Чого ж ти мовчиш? — Відчувалося, що їй приємно називати його ім'я, звертатися до нього на «ти», приємно, і незвично, і трошечки ніяково.

— Мені її дав Сакко, — неохоче пояснив Дюжев. — Я проводжав його на Чернаву. Вклали в машину чемодан, рюкзак — все його майно. Бурун скочив на передне сидіння. Розпрощались. Я помахав йому рукою і вернувся до своєї кімнати. І раптом постукали: Сакко.

Дюжев замовк, дивлячись перед себе. Темна вода річки почала вже світлішати, і клочкуватий туман, що тягнувся по воді, помітно рідшав.

— Ну ж бо, Павле, ну... — Діна нетерпляче торсала його за плечё. — Я знала, у нього є ця фотографія. Він давно випросив її у Петровича й потім носив у паспорті. Коли це бачу в тебе на столі. Ну, кажи!

— Він зайшов до кімнати. Фотографію він держав у руці.

— Ну, й що він сказав?

— Він сказав: «На, візьми. Це у мене найдорожче, але це твоє».

— А ще що сказав? Павле, ну як ти не розумієш, що для мене це дуже важливо!

Дюжев сумно усміхнувся спогадам.

— Ще він сказав: «Жіноче серце — це магнітофонна стрічка. Коли на неї записується нова мелодія, стара стирається зовсім. Дурень, хто цього не розуміє». Потім

сказав, що я тюхтій, сліпець. Здається, сказав навіть: клінічний ідіот. За останнє не ручаюсь, але це було б, як показали події, правильно, Еге ж? Потім сказав: «Пишіть. Моя адреса, як завжди: Будинок приїжджих». Більше він нічого не сказав.

— Як завжди: Будинок приїжджих...— замислено повторила Діна.

Посиділи мовчки. Схід ледве світлішав, і, як це завжди буває над ранок, все настирливішими, лютішими ставали комарі. Але їхнього злорадного співу на лаві не помічали.

— Який він хороший, Сакко,— промовила нарешті Діна.— Якби я не зустріла тебе, Павле... Ні, не знаю, нічого не знаю. А той, він зайшов до нас перед від'їздом чистенький, випрасуваний. Дав мені букет конвалій, мамі — якусь дрібничку і, я це помітила, сідаючи, підсмикнув штани на колінах... А в нас, як на гріх, нічого не було до чаю. Мама забідкалась, побігла в магазин. Павле, це страшно: він раптом змінився, впав на коліна: «Благаю, їдь зі мною... Ну, не зараз, хоча б потім. Буде погано — повертайся. Твоє місце ніхто, чуєш, ніхто й ніколи не займе. Я чекатиму». Він ридав, Павле, по-справжньому ридав. А мені було жалко, і гидко, і страшно. Тут мама забряжчала ключем у дверях. Він одразу скочив, поправив галстук. Коли вона ввійшла, він уже статечно цілував мені руку.— Діна замовкла. Потім струснула кучерями.— Павле, невже й ця скеля буде під водою?

— Звичайно, і н а ш а лава, і н а ш а сосна.

— І колись я пливтиму якимось пароплавом над н а ш о ю лавою і н а ш о ю сосною... А коли ти поголиш цю свою славнозвісну бороду? Ти ж обіцяв.

— Якщо ти не злякаєшся, поголю хоч завтра. Але ж я тобі казав...

— Ні-ні, ці шрами, ти їх не ховай. Карл Март'янович розповідав, як ти тоді вбіг на той міст, коли на нього насунула крига й він затріщав. Скажи, страшно було, коли все це провалилося у тебе під ногами?

— Не знаю, не пам'ятаю... Я просто падав разом з ним.

— І ось ти встав... Я вчора бачила, як Старик дивиться на тебе закоханими очима. Ти знаєш, Павле, мені хочеться мати сина, такого, як ти,— великого, русявого, блакитноокого.— І тихо призналась:— Давно вже хочеться... Ти цього тільки не помічав.

— А мені доньку з отакими сірими, ледь-ледь розкосими очима, які хочуть одразу побачити весь світ.

Знову замовкли. Так і сиділи, пригорнувшись одне до одного, спостерігаючи, як світлішає схід; як раптом зарожевіла, ніби запалала, крона сосонки; як рожеве це світло, збігши по золотому стовбуру, забарвило сиву, вкриту росою траву, потекло вниз по базальтових схилах. І ось зарожевіли вже води Оні, а там, за річкою, ніби висунулася вперед похмура скеля Бичачий Лоб. І на вершині її, пануючи над усім правобережжям, освітлений знизу вранішнім сонцем, стало видно звалений бурею сталевий кран. Він був схожий на підстрелену чаплю, цей довгоногий кран, що скрутив шию на вершині скелі.

— А коли в мене буде донька, ти знаєш, яке ми їй дамо ім'я? Ми дамо їй ім'я — Марія. Ти згодний? — Дюжев мовчав. — І ще, знаєш, про що я думаю, Павле? Який матиме вигляд усе це років через три, через п'ять. От би знайти якусь щілинку й зазирнути туди, в майбутнє. А тобі ніколи не хочеться зазирнути в майбутнє?

Дюжев мовчав.

— Ну, чого ж ти? Про що ти думаєш? Може, про Ольгу Гнатівну? Про Олега?

Дюжев мовчав.

Жінка нахилилася, зазирнула йому в обличчя і засміялася. Він спав. Його рука все ще обіймала її стан. А схід сонця палав по всьому обрїю, обсипаючи все — сосну, скелю, річку, трави й хмари — зливою золотого тремтячого пилу. В прояснілім повітрі співали птахи. З материнською обережністю Діна опустила собі на коліна велику русяву патлату голову. Дюжев не прокинувся, тільки поплямкав уві сні губами й змахнув рукою, неначе відганяючи комара.

Комарі настирливо дзвеніли у прояснілому повітрі. Щоб їх одігнати, Діна вийняла з кишені дюжевської шинелі згорнену газету. Йї впала в очі якась стаття, відкреслена червоним олівцем. «Велика перемога на Оні» — називалась вона. Одне місце в цій статті було обведене:

«...Прикладом тієї незвичайної технічної творчості, яку продемонстрували будівельники, є створення збірно-бетонних конструкцій мостових опор, уперше застосованих колективом талановитих молодих інженерів під керівництвом Дюжева П. В. Я пишаюся тим, що мені колись довелося допомогти цьому новаторському колективу в реалізації сміливого задуму...»

Той же червоний олівець поставив на цих словах жирний знак оклику. Щось дуже знайоме відчула жінка. Обережно, щоб не збудити Павла, вона лівою рукою розгорнула газету й прочитала ім'я автора: «В. А. Петін, доктор технічних наук, професор, лауреат Державної премії».

«Пишаюся, що довелося допомогти...» На мить промайнув цей спокійний, самовпевнений, коректний чоловік. Але тільки на мить. Він зринув у пам'яті як персонаж якогось забутого нудного фільму, що не залишив нічого, крім відчуття марно втраченого часу.

— Плюскомперфект,— промовила Діна вголос улюблене слівце Вячеслава Ананійовича, промовила саме так, як він його вимовляв, і, з ніжністю, що раптом охопила її, нахилилася до руської сивіючої голови, яка лежала у неї на колінах.

Новий ранок встав над Дивноярськом. По-ранковому дзвінку перекликалися пташки, на греблі гули мотори. Поривчастий вітер іноді доносив з порога Буйного глухий шум води. Вітер був вологий і пахнув тайговою смолистою сирістю, до якої, здавалося, вже домішувався ледь вловимий запах заводського диму.

1959—1962

Москва

Полевой Б. М.

П49. На березі дикім... Роман /Пер. [з рос.] О. Романовського; Худож. В. Бакланов.— Дніпропетровськ: Промінь, 1981.—536 с., іл. (Б-ка «Заграда»).— Друк. за вид.: Полевой Б. На березі дикім...— К., Дніпро, 1971.

Книга про справжніх радянських людей—про тих, хто завжди на передньому краї комуністичного наступу, про тих, хто зводив у самому серці Сибіру, в необжитій тайзі, нове місто Дивноярськ і чуду сучасної енергетики—потужну гідроелектростанцію.